

საქართველოს სსრ მეცნიერებათა აკადემია

ა. თაყაიზვილი

1917 წლის
ზქომლობიუზი
მქსეპნიცნი
სქსკეტი
საქართველოში

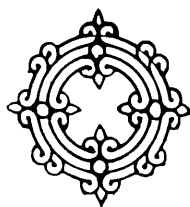

საქართველოს სსრ მეცნიერებათა აკადემიის გამომცემლობა
თბილისი
1960

АКАДЕМИЯ НАУК ГРУЗИНСКОЙ ССР

Е. ТАКАЙШВИЛИ

АРХЕОЛОГИЧЕСКАЯ
ЭКСПЕДИЦИЯ
1917 ГОДА
В ЮЖНЫЕ ПРОВИНЦИИ
ГРУЗИИ

Издательство Академии наук Грузинской ССР

ТБНЛНСН
1960

რედაქტორი ა. შანძე

ს ა რ ჩ ი მ ვ ი

შ ი ს ა მ ა ლ ი		83	83
1. საქართველოს სამხრეთი პროვინციები	1	3. ტაძრის ე. . . რები	61
2. სამი არქეოლოგიური ექსპედიცია	2	4. გუმბათის ელი	62
3. 1917 წლის ექსპედიცია		5. ტაძრის ე. . . სადები და ქანდაკოვან-ჩუქურ- თმოვანი სამკაული	63
4. რამდენიმე სიტყვა 1917 წლის ექსპედი- ციის შედეგების შესახებ	4	6. წარწერები	64
5. ლიტერატურა კოროხის ხეობის არქეო- ლოგიისა და ეთნოგრაფიის შესახებ	6	7. მოხატულობა	65
I. ი შ ხ ნ ის ს ა ჯ დ ა რ ი		8. მცირე ერთ-ნაფიანი ბაზილიკა, დავით კურაპალატის მიერ აშენებული (976 — 981 წწ.)	66
1. ტაძრის მდებარეობა	7	9. მთავარი ტაძრის შემდეგ აშენებულ მცირე ეკლესიათა ნაშთები	--
2. ტაძრის აშენების ისტორია	--	10. გალავანს გარეთ მდებარე მცირე ეკლე- სიები	67
3. ტაძრის გეგმა და შინაგანი სახე	9	IV. მ ძ მ ძ ი	
4. ტაძრის დაცულობა	10	V. ს ო ხ თ ო რ ო თ ი	
5. ტაძრის განახლებანი და სათანადო წარ- წერები	12	VI. ი ს ი	
6. ჩრდილო ეკვდრის ისტორიული წარწერა	14	VII. ს უ ხ ზ ი ა რ ი	
7. ტაძრის ფასადები	17	VIII. ო თ ხ თ ა ე კ ლ ე ს ი ა	
8. გუმბათი და გუმბათის ყელი	18	1. ქართულ წყაროთა ცნობები ოთხთა ეკლე- სიის შესახებ	--
9. ტაძრის ფრესკები და მათი წარწერები	20	2. მონასტრის მდებარეობა	74
10. მერმინდელ (XII საუკუნის) ფრესკათა ნაშთები და მათი წარწერები	26	3. მთავარი ნაგებობა და მისი წარწერები	75
11. ტაძრის მნახველთა და მლოცველთა წარ- წერები	28	4. მთავარი ბაზილიკის მახლობელი ნაგებო- ბანი; საოსტიგნისა და სემინარიის ნაშ- თები	78
12. გურგენ მეფეთა მეფის ეკლესია და მისი წარწერა	29	5. მცირე ბაზილიკა	79
13. დასკვნა	30	6. მცირე ეკლესიათა ნაშთები	80
II. ო შ კ ის მ ო ნ ა ს ტ მ რ ი		7. ციხე	--
1. მდებარეობა	32	IX. მ უ ხ ლ ა ჯ ი ლ ი ლ ის ი	
2. ტაძრის დაცულობა	33	X. პ ა რ ხ ა ლ ი	
3. ტაძრის გეგმა	34	1. სოფელი პარხალი	--
4. ტაძრის ფასადები და სამხრეთის გალერეა	36	2. ლ. ინიჯიანის ცნობები პარხლის შესახებ	84
5. გუმბათი და გუმბათის ყელი	42	3. პარხლის ტაძარი	--
6. ფრესკათა ნაშთები	43	4. ცნობები ბაზილიკის აშენებისა და მისი შუა ნაწილის მეორე სართულის შემკულო- ბის შესახებ; სათანადო წარწერები	87
7. სემინარია-საოსტიგნის ნაშთები	44	5. ფრესკების და ფრესკულ წარწერათა ნაშ- თები	93
8. მცირე ეკლესიები	45	6. მცირე ეკლესიები	95
9. ტაძრის წარწერები	46		
10. დასკვნა	57		
III. ხ ა ხ უ ლ ის მ ო ნ ა ს ტ მ რ ი			
1. ტაძრის მდებარეობა და დაცულობა	59		
2. მონასტრის ორი უმთავრესი ტაძარი	60		

სურათები ტექსტში

იხსანი

1. წარწერა სამხრეთის შესასვლელის ტიმპანზე. (მონახაზი ფოტოს მიხედვით).
2. წარწერა სამხრეთის ფასადის სარკმელთან.
3. ფრესკული წარწერა ჩრდილოეთის ექვტრის სამხრეთის კედელზე.
- 4—11. წარწერები წინასწარმეტყველთა გრაგნილებზე გუმბათის ყელში.
12. წმინდანთა ფრესკულ გამოსახულებათა წარწერები გუმბათის ყელში.
13. ზაქარია წინასწარმეტყველის ხილვის ფრესკულ გამოსახულებათა წარწერები გუმბათის ყელში.
- 14—15. წარწერათა ნაშთები.
16. XI და XII ს-თა მიჯნის ფრესკული წარწერა გიორგი II-ისა და დავით II-ის შეწირულების შესახებ.
- 17—18. მლოცველთა მხედრული მინაწერები.
19. გურგენ მეფეთა-მეფის წარწერა (1006 წლისა) მცირე ეკლესიის ტიმპანში.

ოშკი

- 20—25. სკულპტურულ გამოსახულებათა წარწერები სამხრეთის გალერიის ბოძზე.
26. პეტრე ალექსანდრიელის ფრესკული გამოსახულების წარწერა საკურთხეველში.
27. საღებავით შესრულებული წარწერა მშენებელთა შესახებ ტაძრის სამხრეთის შესასვლელის ტიმპანზე.
28. სამშენებლო წარწერა საკურთხეველის სარკმლის თავზე.
29. წარწერა სამხრეთის ფასადზე ტაძრის მშენებელთა რელიეფული ჯგუფის ზემოთ.

30. დავით მაგისტროსის გამოსახულებასთან მოთავსებული წარწერა (იმავე რელიეფური ჯგუფიდან).
31. საღებავით შესრულებული წარწერა ბიზანტიის იმპერატორთა— ბასილისა და კონსტანტინეს შესახებ (ტაძრის სამხრეთის მკლავის შუა თალის სარკმლის ქვეშ).
32. წარწერა სამხრეთის შესასვლელის თავზე, გადმოღებული ნ. სარგისიანის მიერ.
33. ისტორიული ფრესკული წარწერის ფრაგმენტი საკურთხეველში, რომელიც მოხატულობას ათარიღებს 1036 წლით.

ხახული

- 34--39. ოსტატთა სახელები გუმბათის ყელის სვეტების ბაზისებზე გარედან.

მძევი

40. ბერძნული წარწერა ნ. სარგისიანის გადმოღებული პირის მიხედვით.

ოთხთა ეკლესია

- 41—42. წარწერები შენობის სხვადასხვა ადგილას.

პარხალი

43. წარწერა დასავლეთის სარკმლის შემკულ ფილაზე.
- 44—50. საღებავით შესრულებული წარწერები ბაზილიკის სიგრიძი ფასადების შემკობის შესახებ ზემო სართულის კედლებზე.

ტ ა ბ უ ლ ე ბ ი

ი შ ხ ა ნ ი

1. მთავარი ტაძრისა და გურგენ მეფეთა-მეფის მცირე ეკლესიის გეგმა. ა. კალგინის განაზომის მიხედვით შეასრულა ნ. სევეროვმა.
2. მთავარი ტაძრის განაკვეთი, ხედი აღმოსავლეთისაკენ. ა. კალგინის განაზომის მიხედვით შეასრულა ნ. სევეროვმა.
3. აღმოსავლეთის ფასადი. ა. კალგინის განაზომის მიხედვით შეასრულა ნ. სევეროვმა.
4. სამხრეთის ფასადი. ა. კალგინის განაზომის მიხედვით შეასრულა ნ. სევეროვმა.
5. საერთო ხედი ჩრდილო-აღმოსავლეთიდან.
6. საერთო ხედი ჩრდილო-დასავლეთიდან. დასავლეთის ფასადი.
7. სამხრეთის ფასადის შუა ნაწილი.
8. დეკორატიული ფილა სამკვეთლოს სარკმლის თავზე.
9. მთავარი ტაძრის სამხრეთის შესასვლელი.
10. წარწერა სამხრეთის შესასვლელის ტიმპანში.
11. ტაძრის დასავლეთის მკლავის სამხრეთის სარკმლების მორთულობა.
12. საკურთხეველის სარკმლის მორთულობა.
13. გუმბათის ყელი.
14. გუმბათქვეშა კვადრატის ხედი დასავლეთის მხრიდან. დასავლეთის შესასვლელი (გადაკეთებულია).
15. ტაძრის აღმოსავლეთის ნაწილისა და გუმბათქვეშა ნაწილის აქსონომეტრიული განაკვეთი. ა. კალგინის განაზომის მიხედვით შეასრულა ნ. სევეროვმა.
16. ტაძრის აფსიდის ერთ-ერთი სვეტის დეტალები. საკურთხეველის ჩრდილოეთის ნახევრის გეგმა პატრონიკეს დონეზე. ა. კალგინის განაზომის მიხედვით შეასრულა ნ. სევეროვმა.
17. საკურთხეველის ჩრდილოეთის ნახევრის ხედი.
18. საკურთხეველის სამხრეთის ნახევრის ხედი.
19. ნერსეს დროინდელი უძველესი შენობის საკურთხეველის კოლონადა.
20. საკურთხეველის უძველესი ნაწილის ცალკეული სვეტები.
21. აღმოსავლეთის გუმბათქვეშა პილონების ბაზისები.
22. აღმოსავლეთის ერთ-ერთი გუმბათქვეშა პილონის სვეტისთავი. დასავლეთის გუმბათქვეშა პილონის ბაზისი.
23. ორმაგი სვეტებიანი სარკმლები პატრონიკეებზე, საკურთხეველის გვერდით.
24. შიდა ხედი დასავლეთისაკენ.
25. დასავლეთის გუმბათქვეშა პილონების სვეტისთავები.
26. პატრონიკენი ჩრდილოეთის მკლავში. ჩრდილოეთის მკლავის ხედი.
27. გუმბათის კამარის მოხატულობა.
28. გუმბათის ყელის მოხატულობა. გამოსახული არიან ანგელოსთა დასნი და ეტლი ზაქარია წინასწარმეტყველის ხილიდან.
29. გუმბათის ყელის მოხატულობა ხილის ორი სხვა ეტლის გამოსახულებით.
30. მოხატულობის ფრაგმენტები ტაძრის ჩრდილოეთის მკლავში.
31. 954 წლის ფრესკული წარწერა ჩრდილოეთის ექვტრის სამხრეთის კედელზე. ფრესკების ორნამენტული მოტივების ნაშთები.
32. მოხატულობისა და XII ს-ის ისტორიული ფრესკული წარწერის ნაშთი.
33. გურგენ მეფეთა-მეფის მიერ 1006 წ. აგებული მცირე ეკლესიის გეგმა და განაკვეთი. წყაროს საერთო ხედი.
34. მცირე ეკლესიის საერთო ხედი აღმოსავლეთიდან.
35. მცირე ეკლესიის საერთო ხედი დასავლეთიდან.
36. მცირე ეკლესიის აღმოსავლეთის სარკმლის მორთულობა. მცირე ეკლესიის დასავლეთის სარკმლის მორთულობა.
37. მცირე ეკლესიის შესასვლელის მორთულობა.
38. მცირე ეკლესიის ტიმპანის წარწერა.

ო ზ კ ი

39. ძირითადი გეგმა. ა. კალგინის განაზომის მიხედვით შეასრულა მ. კერნმა.
40. გეგმა პატრონიკეთა დონეზე. ა. კალგინის განაზომის მიხედვით შეასრულა მ. კერნმა.
41. განივი განაკვეთი, ხედი აღმოსავლეთისკენ. აღმოსავლეთის ფასადი. ა. კალგინის განაზომის მიხედვით შეასრულა მ. კერნმა.
42. სამხრეთის ფასადი. ა. კალგინის განაზომის მიხედვით შეასრულა მ. კერნმა.
43. მონასტრის საერთო ხედი.
44. მონასტრის საერთო ხედი სამხრეთიდან.
45. ხედი დასავლეთიდან.
46. სამხრეთის ფასადი.
47. აღმოსავლეთის ფასადი.
48. აღმოსავლეთის ფასადის სამხრეთის კუთხე.
49. სამხრეთის ფასადის შუა ნაწილი.
50. სამხრეთის კარიბჭის აღმოსავლეთის ბოძი.
51. სამხრეთის ფასადის კარიბჭე.
52. დასავლეთის ფასადის ორმაგი სარკმელი. სამხრეთის ფასადის შვერილის შუა ნაწილი.
53. სარკმლის მორთულობა ჩრდილოეთის ფასადის შვერილ ნაწილში. სარკმლის მორთულობა სამხრეთის ფასადის შვერილი ნაწილის მარჯვენა თაღში.
54. სამშენებლო წარწერა სამხრეთის შესასვლელის ტიშპანში, კარიბჭის შიგნით, შესრულებული საღებავით. რელიეფური კომპოზიცია მაშენებელთა გამოსახულებით სამხრეთის ფასადის აღმოსავლეთის ნაწილში.
55. არქიტექტორის რელიეფური გამოსახულება (ფოტო და ნახატი).
56. ხედი დასავლეთიდან. ხედი ჩრდილოეთიდან.
57. ხედი ჩრდილო-დასავლეთიდან. გუმბათის ყელი. გუმბათის ყელის დეტალი.
58. გუმბათის ყელის ქვემო ნაწილის რელიეფები (ჩრდილო-აღმოსავლეთის მხარე). ესტამპაჟი.
59. ბაგრატის ფიგურა სამხრეთის ფასადის რელიეფური ჯგუფიდან. (ესტამპაჟი). „ვედრება“ და „საქმის ზედამდგომის“ (მშენებლობის ხელმძღვანელის) გრიგოლ ოშკელის გამოსახულება (ესტამპაჟი). მოჩუქურთმებული სვეტის ნაწილი ტაძრის სამხრეთის გალერიის ბოლოს (ესტამპაჟი). ტაძრის სამხრეთის გალერიის მოჩუქურთმებული სვეტის ორი დეტალი (ესტამპაჟი).
60. გუმბათის ყელის ქვემო ფრიზის ორი დეტალი (ჩრდილო აღმოსავლეთის მხარე). დასავლეთის შესასვლელის ტიშპანი.
61. აღმოსავლეთის აფსიდის ხედი (შიგნით).
62. დასავლეთის მკლავის ხედი.
63. ხედი საკურთხეველიდან დასავლეთისკენ. დასავლეთის მკლავის ჩრდილოეთის კედლისა და დასავლეთის გუმბათქვეშა პილონის ხედი. დასავლეთის მკლავის კამარის ხედი (დასავლეთიდან). გუმბათქვეშა აფრა.
64. დასავლეთის გუმბათქვეშა პილონების ბაზისები.
65. დასავლეთის გუმბათქვეშა პილონების ბაზისები (მეორე მხრიდან).
66. დასავლეთისა და აღმოსავლეთის პილონების ბაზისები.
67. მოხატულობის ნაშთი საკურთხეველის აფსიდში.
68. ანგელოზის გამოსახულება ჯვარცმის სტენიდან. ფრესკა. უცნობი საერო პირი სამხრეთის შვერილის სარკმლის ქვეშ მოთავსებული სტენიდან. ფრესკა.
69. წმ. თეკლეს გამოსახულება სამხრეთის მკლავის მცირე სარკმელში. ფრესკა.
70. მოხატულობის ნაშთი ჩრდილოეთის აფსიდში.
71. სვეტისთავებიანი და ბაზისებიანი ბოძები სამხრეთის გალერიაში.
72. ბოძების სვეტისთავეები სამხრეთის გალერიაში. მოჩუქურთმებული სვეტი სამხრეთის გალერიის ბოლოში. ანგელოზის რელიეფური გამოსახულება.
73. მოჩუქურთმებული ბოძი სამხრეთის გალერიის ბოლოში.
74. მოჩუქურთმებული ბოძის ორი ფოტო-სურათი.
75. მოჩუქურთმებული ბოძის რელიეფების დეტალები.
76. წმ. კოზმანისა და წმ. ნინოს რელიეფები. რელიეფები სვეტისთავეზე.
77. მოჩუქურთმებული ბოძის რელიეფებიანი სვეტისთავი. გრიგოლ ოშკელის რელიეფური გამოსახულება.
78. წმ. ნინოსი და გრიგოლ ოშკელის რელიეფები (ესტამპაჟი).
79. მცირე ეკლესია მთავარი ტაძრის სამხრეთ-დასავლეთით, მთის ფერდზე. გეგმა და განაკვეთი. ეპქტრიანი მცირე ეკლესია მთავარი ტაძრის სამხრეთით, მთის ფერდზე. გეგმა და განაკვეთი. სემინარია-სატრაპეზოს გეგმა და მისი გუმბათოვანი დარბაზის განაკვეთი.
80. მთის ფერდზე მდებარე მცირე ეკლესიის საერთო ხედი. სემინარიის ხედი გუმბათოვანი დარბაზის შესასვლელიდან.

- 81. სემინარიის შუა ნავის ხედი.
- 82. სემინარიის გარეთა კედელი.
სემინარიის თაღები და ბოძები.
- 83. სემინარიის გუმბათოვანი დარბაზის შიდა ხედი.
კუთხის ტრომპი გუმბათის სალტის ქვეშ.

ხ ა ხ უ ლ ი

- 84. მონასტრის გენერალური გეგმა ციხის გალავანს შიგნით.
- 85. მთავარი ტაძრის გეგმა. ა. კალგინის განაზომის მიხედვით შეასრულა ბ. რიაბოვმა.
- 86. სივრცითი განაკვეთი. ა. კალგინის განაზომის მიხედვით შეასრულა ბ. რიაბოვმა.
- 87. სამხრეთის ფასადი. ა. კალგინის განაზომის მიხედვით შეასრულა ბ. რიაბოვმა.
- 88. დასავლეთის ფასადი. ა. კალგინის განაზომის მიხედვით შეასრულა ბ. რიაბოვმა.
- 89. მონასტრის მდებარეობის საერთო ხედი.
- 90. ხედი სამხრეთ-აღმოსავლეთიდან.
- 91. ხედი სამხრეთ-დასავლეთიდან.
- 92. სამხრეთის ფასადის შუა ნაწილი.
- 93. აღმოსავლეთის არკმლის მორთულობის ორი დეტალი.
გუმბათის ყელის მორთულობა.
გუმბათის ყელის მორთულობის ორი დეტალი: სვეტების ბაზისები.
- 94. აფსიდის ხედი.
- 95. ტაძრის ინტერიერი, ხედი ჩრდილო-დასავლეთისაკენ. ა. კალგინის განაზომის მიხედვით შეასრულა ბ. რიაბოვმა.
- 96. დასავლეთის მკლავის ჩრდილოეთის კოლონადა.
ერთ-ერთი სვეტის კაპიტელი.
- 97. საკურთხევლის მოხატულობა.
გუმბათის კამარის მოხატულობა.
- 98. ფრესკა სამხრეთის კედელზე: იერუსალიმს შესვლა.
ქრისტეს ფიგურის დეტალი.
- 99. იერუსალიმს შესვლა. მხატვარ ლადო გუდიაშვილის მიერ გადმოღებული პირის მიხედვით.
- 100. სამხრეთის გალერიის თაღების ნაწილი.
- 101. სამხრეთის გალერიის თაღების საერთო ხედი.
გალერიის ორი სვეტი.
- 102. ჯვრის ამალღების რელიეფი ტაძრის სამხრეთის შესასვლელის ტიშპანში.
გალერიის წარწერიანი ბოძი ტაძრის შესასვლელთან.
ამავე ბოძის წარწერა.
- 103. რელიეფები კედელზე ტაძრის სამხრეთი შესასვლელის აღმოსავლეთით. ნაწილობრივ

- დაფარულია გალერიის კამარის დასაყრდნობი ბოძებით.
- ტაძრის სამხრეთის შესასვლელი, კამარის საყრდენი ბოძები და რელიეფები შესასვლელის დასავლეთით.
- 104. ლომის რელიეფური გამოსახულება (ესტამპაჟი).
ლომი ვლევს ხარს. რელიეფი (ესტამპაჟი).
- 105. წმ. პეტრეს რელიეფი (ესტამპაჟი).
იონა წინასწარმეტყველს ხმელზე ამოაგდებს ვეშაპი. რელიეფი (ესტამპაჟი).
- 106. მამლისა და გრიფონის რელიეფები (ესტამპაჟი).
- 107. დავით I კურაპალატის მიერ 967—981 წწ. აგებული მცირე ეკლესიის აღმოსავლეთის ფასადი.
იმავე მცირე ეკლესიის კარიბჭე და შესასვლელი რელიეფებიანი ტიშპანით.
- 108. მცირე ეკლესია გალავანს გარეთ, მთავარი ტაძრის სამხრეთით.
საერთო ხედი.
ქვა იმავე ეკლესიის შესასვლელის თავზე.
მცირე ეკლესია გალავანს გარეთ, მთავარი ტაძრის სამხრეთ-აღმოსავლეთით, მდ. ხახულისწყლის მარჯვენა ნაპირზე. საერთო ხედი.
ძველი ერთთაღიანი ხიდი მდ. თორთუმის წყალზე.
მცირე ეკლესია ხიდის ყურეში. საერთო ხედი.

მ ძ მ ძ ი

- 109. გეგმა. აღმოსავლეთისა და სამხრეთის ფასადები.
- 110. ტაძრის მდებარეობის საერთო ხედი.
- 111. აღმოსავლეთის ფასადი.
- 112. სამხრეთის ფასადი.
სამხრეთის ფასადის შუა ნაწილი.
- 113. აღმოსავლეთის ფასადის ჩრდილოეთის ნაწილი სარკმლითა და წარწერით.
სამკვეთლოს სარკმლის მორთულობა და წარწერები.
წარწერა კედელზე.
- 114. ისის, სუხბეჩის, მუხლაჯილილისა და სობოროთის გეგმები.

ისი, სუხბაჩი, მუხლაჯილილისი, სობოროთი

ოთხთა მკლესია

- 115. ბაზილიკა სატრაპეზოთი და შინაშენით. გეგმა.

- ციხის მცირე ეკლესიის გეგმა.
ბაზილიკის სამხრეთ-აღმოსავლეთით მდებარე მცირე ეკლესიის გეგმა და განაკვეთი.
116. ბაზილიკის ძირითადი გეგმა.
შუა ნავის გეგმა მეორე სართულის დონეზე
117. საკურთხეველის გეგმა მეორე სართულის დონეზე.
ბაზილიკის სივრცეები განაკვეთი.
118. აღმოსავლეთის ფასადი. განაზომი.
სამხრეთის ფასადი. განაზომი.
119. ბაზილიკისა და მის სამხრეთით მდებარე მცირე ეკლესიის საერთო ხედი აღმოსავლეთიდან.
ტაძრისა და სემინარიის საერთო ხედი ჩრდილო-აღმოსავლეთიდან.
120. ტაძრისა და სემინარიის საერთო ხედი ჩრდილოეთიდან. სამხრეთის ფასადი.
121. ბაზილიკის ზემო ნაწილი სამხრეთ-დასავლეთიდან.
შუა ნავის თაღების ნაწილი ჩრდილოეთის ფასადზე.
122. აფსიდის ზემო ნაწილი კონქითური .
აფსიდის შუა ნაწილი ფრესკული მხატვრობით.
123. საკურთხეველის მოხატულობის ნაშთი.
124. საკურთხეველის (?) სარკმლის მოხატულობის ნაშთი.
125. საკურთხეველის მიმდებარე პილონები ჩაშენებული ნიშებით.
126. შუა ნავის ერთი თალი ჩრდილოეთის მხარეს და სარკმელი მის თავზე.
შუა ნავის დასავლეთის კედელთან მიშენებული პატრონიკენი.
127. წარწერა სამხრეთის ფასადის აღმოსავლეთის ნაწილში.
ექტერის სახურავიდან პატრონიკეში შესასვლელის სავიწრო.
128. სემინარიის შიდა ხედები.
129. სემინარიის აღმოსავლეთის ნაწილის შიდა ხედი.
სემინარიის სამხრეთ-დასავლეთის კუთხე (შიგნით).
130. სემინარიის ჩრდილოეთის ფასადი შესასვლელითურთ.
131. ციხე მდ. ოთხთა-ეკლესიის-წყლის მარცხენა ნაპირზე.
132. ბაზილიკის გეგმა.
ბაზილიკის შუა ნავის გეგმა ზემო სართულის დონეზე.
133. ბაზილიკის სივრცეები განაკვეთი.
- საკურთხეველის გეგმა მეორე სართულის დონეზე.
მცირე ეკლესიის გეგმა.
134. აღმოსავლეთის ფასადი. განაზომი.
ჩრდილოეთის ფასადი. განაზომი.
135. სოფლისა და ტაძრის საერთო ხედი.
136. აღმოსავლეთის სარკმლის მორთულობა.
აღმოსავლეთის ფასადის ჩრდილოეთის ნახევარი.
137. აღმოსავლეთის სარკმლის სავიწრო და ორი როზეტი.
გვიანდელი ექტერი, მიშენებული ბაზილიკის სამხრეთის ფასადზე.
138. შუა ნავის გარეთა თაღები სამხრეთიდან.
139. საღებავით შესრულებული წარწერები შუა ნავის სამხრეთის ფასადზე.
140. საღებავით შესრულებული წარწერები და სამკაულები შუა ნავის სამხრეთის ფასადზე.
141. დასავლეთის ფასადის სარკმლის თავი ჩუქურთმითა და წარწერით.
ჩრდილოეთის სარკმლის თავი ლომის გამოსახულებით.
142. ჩრდილოეთის სარკმლის თავი ორი ფრინველის გამოსახულებით.
ჩრდილოეთის სარკმლის თავი, შემკული ჩუქურთმებით.
143. სამხრეთის შესასვლელის თავზე მდებარე სარკმელი.
აღმოსავლეთის კედლის ნაწილი ქვაში ნაკვეთი ჯვრებით.
144. ფრესკული მხატვრობის ნაშთი აფსიდში.
ფრესკული წარწერა აფსიდში.
აფსიდის მოხატულობის ზემო ნაწილი.
145. წინამძღვრის ნიშა საკურთხეველის სარკმლის ქვეშ.
ამბიონის ზემო ნაწილის მორთულობა.
146. ორმაგი ნიშები ხატებისთვის საკურთხეველის მარცხნივ და მარჯვნივ.
147. პილონების მეორე წყვილი (აფსიდიდან) ნიშებით წინამძღვრისათვის.
148. პირველი პილონი საკურთხეველის მარცხნივ, ფრესკების კვალით.
პატრონიკენი შუა ნავის დასავლეთის კედელთან.

ც ი ხ მ ი ბ ი

149. თორთუმის ციხე მაღალ კუნძულზე მდინარის შუაში.
150. ალჯა-ყალა—თორთუმის ხეობის მეორე ციხე.
151. ერსენ-ყალა—მესამე ციხე. უკან ართვინის მთები მოჩანს.

შესავალი

1. საქართველოს სამხრეთი პროვინციები

საქართველოს სამხრეთ პროვინციებზე რომ ვლაპარაკობთ, მხედველობაში გვაქვს პროვინციები, რომლებიც ამჟამად თურქეთის საზღვრებშია მოქცეული და შეადგენს ე. წ. „თურქეთის საქართველოს“. ოქტომბრამდელი რუსეთის ადმინისტრაციული დაყოფის თანახმად, ეს არის ყარსის ოლქის ორი „ოკრუგი“: არტაანისა (არტაჰანისა, არდავანისა) და ოლთისისა – და აგრეთვე ბათომის ოლქი, მისი მცირე ნაწილის, საბჭოთა აქარის გამოკლებით, რომელიც შეიცავს მდ. აქარის წყლის ხეობას და ნაწილობრივ მდ. ქოროხის ქვემო წელს (ე. წ. კახაბერის დაბლობს). როდესაც რუსეთის იმპერიაში ბერლინის 1878 წლის ხელშეკრულებით ეს მხარე მიიღო, მან არტაანისა და ოლთისის ოკრუგები ყარსის ოლქში შოაქცია. მაგრამ ეს იყო ხელოვნური გაერთიანება, ვინაიდან ამ ორ კუთხეს არაფერი ჰქონდა საერთო ყარსის ოლქის სხვა ნაწილებთან არც გეოგრაფიულად, არც ისტორიულად და არც ეთნოგრაფიულად. მანამდე ყარსის ოლქი შეიცავდა მხოლოდ ყარსისა და აღზევნის (ყალიზმანის) ოკრუგებს, რომელნიც ისტორიულად და ეთნოგრაფიულად სომხეთს ეკუთვნოდა. ხოლო არტაანისა და ოლთისის ოკრუგები, ისევე როგორც ბათომის ოლქი, ისტორიულად და ეთნოგრაფიულად საქართველოს იყო.

არტაანის ოკრუგი მდ. მტკვრის ზემო წელს მოიცავდა. ყარსისაგან მას ჰყოფს ყარსის მაღალი მთები, რომელთა გადაღმა გზა ბულა-თაფას ზეკარით გადადიოდა, ხოლო ოლთისის ოკრუგისაგან მუსხეთის მთები (ამჟამად სოღანლულის ქედი), რომელზედაც რამდენიმე ზეკარი გადადის (მათ შორის მთაყარია აგუნდირისა). ოლთისის ოკრუგი მდებარეობს ქოროხის მარცხენა შენაკადის, ოლთისის წყლის ხეობაში (თურქ. ოლთი-ჩაი), ხოლო ქოროხი შავი ზღვის აუზს ეკუთვნის. არტაანის ოკრუგი კი მდებარეობს მტკვარზე, რომელიც კასპიის ზღვის აუზს ეკუთვნის. ამიტომ წესით ოლთისის ოკრუგი ბათომის ოლქს უნდა მიჰკუთვნებოდა, ხოლო არტაანისა, როგორც ჯავახეთის ნაწილი¹, — თბილისის გუბერნიას.

არტაანისა და ოლთისის ოკრუგები და ბათომის ოლქის მომეტებული ნაწილი ისევ მიიტაცეს თურქებმა 1921 წლის მარტში. ბათომის ოლქს მათ 4.442 კილომეტრი ჩამოაშორეს და საბჭოთა საქართველოს 2.500 კვ. კილომეტრი-ლა დარჩა. ეს ჩვენთან დარჩენილი მიწა-წყალი მოქცეულია მდ. ზოლოქსა და ბათომს სამხრეთით გამაყალ სახელმწიფო საზღვარს შორის. დღევანდელი ადმინისტრაციული დაყოფით აქ გვაქვს: ბათომის, ქობულეთის, ქედისა და ხულოს რაიონები. ისტორიულად კი ამ მიწა-წყალზე არსებობდა ოთხი ქართული თემი: ქობულეთი, კენტრაში, ციხისძირი და აქარა.

არტაანის ოკრუგის სივრცე 5.664 კვ. კილომეტრს უდრიდა, მოსახლეობა — 84.527 სულს. მოსახლეობის მნიშვნელოვან ნაწილს შეადგენდა გამაჰმადიანებული ქართველობა — ქესები, დანარჩენს კი — ქურთები, ყარაფაფახები, თურქმენები, სომხები და რუსი სექტანტები („დუხოზორები“). ფიზიკურ-გეოგრაფიულად ეს ოკრუგი ზეგანს წარმოადგენდა. იგი იყოფოდა სამ უბნად: ჩრდილისა (რომელიც თურქულ გამოთქმაში ჩილდირად იქცა)², არტაანისა და ფოცხოვისა. ეს უკანასკნელი ფიზიკურ-გეოგრაფიულად არ ეკუთვნოდა არტაანის ზეგანს, უფრო ახალციხის ტერასისაკენ მოიტოვდა და მოიცავდა ნაწილს მტკვრის მარცხენა შენაკადის, ფოცხოვის წყლისა და მის შემდინა-

¹ ვ ა ხ შ ტ ი, აღწერა სამეფოსა საქართველოსა, გვ. 120, თბილისი, 1941.

² როგორც ს. ჯიქიამ გამოთქვია, „ჩილდირი“ — წარმოადგა ქართ „ჩრდილ“ სიტყვისაგან. „ჩრდილი“ გვხვდება სოფლის სახელებში, მისი საპირისპიროა ზვარე (ჩრდილი — ჩრდილოეთით მდებარე, ზვარე — სამხრეთით მდებარე). ორივე სახელწოდება დღესაცაა, მაგ., ხარაგოულს რაიონში, მდ. ხვარელას ხეობაში.

რეთა — წურწყაბის წყლის, შუა წყლის, ჯაყის წყლისა და ქობლიანის წყლის — ხეობებისა. ფოცხოვის წყალს 75 კილომეტრამდე სიგრძე აქვს. აქედან არტაანის ოკრუგზე მხოლოდ 62 კილომეტრი მოდიოდა და დანარჩენი ახალციხის მაზრაში იყო, თბილისის გუბერნიაში, ხოლო ეხლა საქართველოს სსრ ახალციხის რაიონს ეკუთვნის. ფოცხოვის წყალი მტკვარს ქ. ახალციხის სამხრეთით, მისგან 7,5 კილომეტრის ნანძილზე ერთვის.

ყოფ. არტაანის ოკრუგის, ახალციხისა და ახალქალაქის მაზრების, ქოროხის მთელი ხეობისა და აგრეთვე ჭანეთის (ლაზისტანის) ნაწილის ტერიტორიას ძველად ქართველები ზემო ქართლს. სამცხეს ანუ მესხეთს უწოდებდნენ. ხოლო XIII საუკუნიდან, როდესაც აქ სამცხის ათაბაგების (ჯაყელთა საგვარეულოს) ძალაუფლება დამკვიდრდა. ამ მხარეს სამცხესაათაბაგო ეწოდა.

ამგვარად, თანამედროვე „თურქეთის საქართველო“ მოიცავს მტკვრის ზემო წელსა და თითქმის მთელს ქოროხის ხეობას, ჭანეთით ანუ ლაზისტანიურით.

ისტორიულ ხანაში ამ ტერიტორიაზე არსებობდა შემდეგი ქართული თემები (ჩამოთვლილთა მხოლოდ უმთავრესს): ფოსო, ჩრდილი, არტაანი, ერუშეთი, კოლა და ფოცხოვი მტკვრის ხეობაში; ტაო, თორთუმი, ისპირი, კლარჯეთი, ნიგალი, შავშეთი და იმერხევი ქოროხის ხეობაში. ტაო და კლარჯეთი უმნიშვნელოვანესი თემები იყო ამ ხეობაში და ამიტომ მთელს ქოროხის ხეობას მოკლედ ტაო-კლარჯეთი ეწოდებოდა. ამათ გარდა, ცალკე შავი ზღვის პირას იდო ჭანეთი ანუ ლაზეთი.

თურქების მიერ 1921 წელს საქართველოსაგან მიტაცებული მიწა-წყლის საერთო სიგრძე 13,072 კვ. კილომეტრს უდრის, ხოლო მოსახლეობის რიცხვი 250.000-ს აღემატება. სომხეთისაგან მიტაცებულ იქნა ყარსის ოლქის ყარსის ოკრუგი და აღზენის ოკრუგი, ქალაქი და ციხე-სიმაგრე ყარსითურთ (კართურთ)¹.

2. სამი არქეოლოგიური ექსპედიცია

1917 წლამდე „თურქეთის საქართველოში“ (როდესაც არტაანისა და ოლთისის ოლქები რუსეთის იმპერიაში შემოდიოდა), ორჯერ ჩავატარეთ არქეოლოგიური ექსპედიცია.

პირველი ექსპედიცია მოეწყო 1902 წელს. მაშინ ჩვენთან ერთად იყვნენ ხუროთმოძღვარი სიმონ გრიგოლის ძე კლდიაშვილი და ფოტოგრაფი ალექსანდრე მამუჩაიშვილი (ცნობილი ფოტოგრაფის დ. ერმაკოვის მოწაფე). ახალციხისა და ახალქალაქის მაზრების ზოგიერთ ძველთან ერთად, მაშინ გამოვიკვლიეთ არტაანის ოლქის ძეგლები (გარდა კოლას რაიონისა) და ნაწილი ოლთისის ოლქისა, სახელდობრ ბანა და მის ახლო მდებარე ეკლესიები. ამ ექსპედიციის შედეგები დაბეჭდილია მოსკოვის არქეოლოგიური საზოგადოების *Материалы по археологии Кавказа-а XII* წიგნში 1907 წელს².

მეორე ექსპედიცია მოეწყო 1907 წ. თან გვახლდნენ ხუროთმოძღვარი ანატოლი ნიკოლოზის ძე კალგინი და მოხალისე ფოტოგრაფი ედუარდ კარლოს ძე ლიოზენი (ფრანგული ენის მასწავლებელი თბილისის მეორე ვაჟთა გიმნაზიაში). ამ ექსპედიციის დროს გამოვიკვლიეთ არტაანის ოლქის კოლას რაიონის ძეგლები და დაეამთავრეთ გამოკვლევა ოლთისის ოლქისა საერთოდ და შევისწავლეთ ჩანგლის ტაძარი აღზენის მახლობლად.

1907 წ. შესწავლილ ძეგლთა გეგმები და ნახაზები მოთავსებულია ჩვენ მიერ შედგენილ და თბილისის უნივერსიტეტის მიერ გამოცემულ „ქართული ხუროთმოძღვრების ალბომ“-ში (თბილისი 1924 წელი; ტაბულები 12—31); ხოლო ძეგლების აღწერილობა დაიბეჭდა წიგნში: „არქეოლოგიური ექსპედიცია კოლა-ოლთისში და ჩანგლში 1907 წელს“ (პარიზი, 1938). სამწუხაროდ ფოტოგრაფიული სურათები ამ გამოცემას არ ახლავს და ისინი უნდა გამოიცეს უსათუოდ ან რუსულ ტექსტთან ერთად, რომელშიც მოთავსებული იქნება გეგმები და ნახაზებიც, ან ცალკე. ამ წიგნში აღწერილი ექსპედიცია, შემდგარი 1917 წ., სათვალავით მესამეა.

3. 1917 წლის ექსპედიცია

როცა პირველი მსოფლიო ომის დროს რუსის ჯარმა თითქმის მთელი ანატოლია დაიკავა, ქოროხის ხეობა ზურგს უკან მოექცა რუსის ჯარს, და 1917 წელს ჩვენც საშუალება მოგვეცა, მო-

¹ ყარსის ძველი ქართული სახელი კარა იყო.

² ეს ნაშრომი დაჯილდოვებულია დიდი ოქროს მედლით რუსეთის არქეოლოგიური საზოგადოების მიერ პეტერბურგში.

გვეწყო მესამე ექსპედიცია ტაო-ფორთუმ-ისპირის ძეგლების შესასწავლად. ამ ექსპედიციაში, რომელიც საქართველოს საისტორიო და საეთნოგრაფიო საზოგადოების სახელით იყო მოწყობილი, ჩვენ მოვიწვიეთ სამოქალაქო ინჟინერი ა. კალგინი, მხატვარი დ. შევარდნაძე, მობალისე ხუროთმოძღვარი ალპინისტი ი. ზდანევიჩი, მხატვარი ლადო გუდიაშვილი, მხატვარ-მსახიობი მიხეილ ქიაურელი და ვარძიის მონასტრის წინამძღვარი მღვდელ-მონაზონი იპოლიტე. ეს უკანასკნელი საქართველოს სამღვდლოების მიერ და პირადად ლეონიდე კათალიკოსის რჩევით იყო მოწვეული. ის ჩვენთან ერთად უნდა გასცნობოდა ხახულის, ოშკისა და იშხნის მონასტრებთან ნაშთებს და, თბილისის მობრუნების შემდეგ, ისევე უნდა გამგზავრებულიყო თორთუმის ხეობაში, რათა მიეღო ზომები მათ დასაცავად და შესაცეთებლად. ჩვენი თბილისის წოსვლის შემდეგ მღვდელ-მონაზონი იპოლიტე მართლაც გავგზავნიდით დიდის მარაგით თორთუმში, მაგრამ იგი იძულებული გახდა გზიდანვე დაბრუნებულიყო, ვინაიდან ამ დროს რუსის ჯარმა მიატოვა ფრონტი და თურქებმა ხელახლა დაიპყირეს მათ მიერ დატოვილი ადგილები.

ჩვენი ექსპედიციის სუსტ მხარეს შეადგენდა სპეციალისტი ფოტოგრაფის უყოლობა. კავკასიის განთქმული ფოტოგრაფი დ. ერმაკოვი, რომელსაც წინათ დიდი სურვილი ჰქონდა ჩვენთან ერთად ემგზავრა „თურქეთის საქართველოში“, უკვე ცოცხალი აღარ იყო. ჩვენ წარუდგინეთ სამხედრო უწყებას რამდენიმე ფოტოგრაფის კანდიდატურა, მაგრამ მან არც ერთს ნება არ დართო ჩვენთან ემგზავრა, და იძულებული გავხდით ფოტოგრაფის როლი დავეკისრებინა ჩვენი ექსპედიციის ზოგიერთი წევრისათვის.

ფულით დაგვეზარუნა თბილისის თავადაზნაურობა და საქართველოს სამღვდლოება, მაგრამ ფულით ვერას გვიშველიდა, რომ სამხედრო ორგანიზაციას არ შეეწყო ხელი: ფულით არაფრის შოვნა არ შეიძლებოდა ჩვენ მიერ გამოსაკვლევ რაიონში. ომისაგან ის მხარე სრულიად განადგურებული იყო და ხალხი — დამშუული. დახმარებისათვის მივმართეთ სრულიად რუსეთის ერობის კავშირის გამგეობას, რომელმაც ნება დაგვართო, მიგველო მათი საწყობებიდან ყველაფერი, რაც კი საქირო იქნებოდა ჩვენი ექსპედიციისათვის. ამის განხორციელება დაეწავა მათ მოხელეს ალექსანდრე დავითის ძე ციციშვილს, ჩემს ყოფილ მოწაფეს, რომელიც დიდი ხალხით და თანაგრძნობით შეუდგა ამ განკარგულების სისრულეში მოყვანას: ყარსიდან ფორდის მანქანებით მიგვიყვანა ხახულში, და საერთოდ ისე მოგვიწყო საქმე, რომ მთელი ექსპედიციის განმავლობაში არაფერი დაგვკლებია. ალექსანდრე ციციშვილი საოცარი ენერგიის პატრონი აღმოჩნდა, ზრდილი, პატიოსანი, თავმდაბალი და დაულტობილო მუშაკი. მას ყველა მისი თანაშემწეინი და ხელქვეითი დიდად აფასებდნენ. სამწუხაროდ, ალექსანდრე ციციშვილი დღეს ცოცხალი აღარ არის, და ჩვენს ზნეობრივ მოვალეობად ვთვლით, პატივი ვსცეთ მის ხსოვნას და განვაცხადოთ, რომ, თუ არ მისი ენერგიული დახმარება, ჩვენი ექსპედიცია თავის მოვალეობას ჯეროვნად ვერ შეასრულებდა.

გზეზე ჩვენი მგზავრობისა ასეთი იყო: 8 ივლისს სალამოს გავემგზავრეთ მატარებლით ყარსისკენ და ნეორე დილას უკვე ყარსში ვიყავით. იმავე დღეს, ნასადილევის, ყარსიდან ავტომობილით წავედით დაბა მერდენეკში, კოლას (გელის) რაიონში, რომელიც 120 კილომეტრით შორავს ყარსს. მაშინ იქ მშენიერი გზატკეცილი გაეკეთებინა სამხედრო უწყებას ბულა-თაფის ზეკარის მიმართულებით. 10 ივლისს დილით მერდენეკიდან გავემგზავრეთ ქ. ოლთისში, აჯუნდირის ზეკართი, ხოლო ოლთისიდან აბჟუსორის ნალაი ზეკართი გადავედით თორთუმის ხეობაში და სალამოს უკვე ხახულში მივედით. მერდენეკიდან ოლთისამდის 20 კილომეტრია, ხოლო ოლთისიდან ხახულამდის — 90. რუსის ჯარის მიერ გაყვანილი გზა ადგილ-ადგილ გაფუჭებული იყო, მაგრამ ჩვენ ორი მანქანით მათნც მშვიდობიანად ვიმგზავრეთ ხახულის ხევის დასაწყისამდის.

ჩვენი მუშაობა დაიწყო ხახულის მონასტრიდან. ხახულიდან ვინახულეთ სოფელი თორთუმი და თორთუმის ციხე („თორთუმ-ყალა“), თორთუმის წყლის სათავეში (თორთუმის წყალი ქორობის მარჯვენა შენაკადია).

ეს დღი ციხე აშენებულია მაღალ, მოგრძო კლდოვან კუნძულზე, შუა წყალში. იგი კარგადაა დატული და საკვირველად ჰგავს ქალაქ გორის ციხეს. (ამ ციხის სურათი მოთავსებულია 149-ე ტაბულაზე; თორთუმის ხეობის „აღჯა-ყალას“ სურათი—150-ე ტაბულაზე, ხოლო იმავე ხეობის მესამე ციხის „ერსეს-ყალას“ სურათი—151-ე ტაბულაზე, რომელზედაც მოშორებით მოჩანს ართვინის მთები. სამივე სურათი წარმოდგენილია ერმაკოვის ფოტოების მიხედვით). აქედან ექსპედიციის ორი წევრი წავიდა ეკექის ეკლესიის დასაზომად, რომელიც თორთუმის მახლობლად მდებარეობს, მაღალ მთაზე. შემდეგ ჩვენ ყველანი დაებრუნდით ხახულში და იქიდან გავემგზავრეთ ოშკში. გზა მიდიოდა თორთუმის წყლის კალაპოტით. როცა ოშკში მუშაობა გავათავეთ, წავედით იშხანში. იშხანში ოშკიდან ორი გზა, ანუ, უკეთ რომ ვთქვათ, ორი ბილიკი მიდის: ერთი თორთუმის ტბის მარჯვენა ნაპირს მიჰყვება, მეორე—მარცხენა ნაპირს. ჩვენ ყველანი, გარდა ერთი წევრი-

სა, გავემგზავრეთ მარცხენა ნაპირით, ხოლო ის ერთი გაჰყვა მარჯვენა ნაპირს, რომ გამოერკვია, არის თუ არა ეკლესიის ნანგრევები იმ მხარეში. მართლაც, სოფელ ისთან, თორთუმის ტბის ნაპირას, მან აღმოაჩინა და დაზომა ეკლესიის ნაშთები. მარცხენა მხარის სოფლებში ჩვენ მიერ გასინჯული ეკლესიები კი ყველა ჩვეულებრივი რიგისა იყო და თან სულ განადგურებული.

როცა დაეამთავრეთ იშხანში მუშაობა, იმ ხანში ჩემი და კალგინის შვებულების ვადა უკვე გასული იყო და ჩვენ უნდა დავბრუნებულყავით თბილისში. იმედი გვქონდა, რომ მეორე წელს განვაგრძობდით ჟორჯის ხეობის გამოკვლევას იშხნიდან ბაიპურთამდე. მიუხედავად ამისა, მაინც მაშინვე მივაველინე ჩემი ექსპედიციის ორი წევრი (რომელნიც თავისუფალნი იყვნენ სამსახურისაგან) ოთხთა ეკლესიაში და პარხალში წინასწარი გამოკვლევის ჩასატარებლად. ეს საქმე კარგად მოვიდა, ვინაიდან შემდეგ წელს რუსის ჯარმა მიატოვა თურქეთის ფრონტი. ყველა ეს ადგილები უკანვე დაიბრუნეს თურქებმა და ახალ ექსპედიციაზედ ოცნებაც კი აღარ შეიძლებოდა. მოხალისეებმა ღირსეულად შეასრულეს თავისი მიზანი: ინახულეს და დაზომეს ოთხთა ეკლესია და პარხალი, გადმოიღეს წარწერები და ძეგლების ფოტოგრაფიული სურათები და მშვიდობით დაბრუნდნენ თბილისში, ბათომის გზით.

ამ დროს თბილისში ჩამოვიდა მთელი კომისია ხუროთმოძღვრებისა, რომელნიც მონაწილეობდნენ აკადემიკოს პ. უსპენსკის ტრაპიზონის ექსპედიციაში: მ. კერნი, ბ. რიაბოვი და ნ. სევეროვი, — რომ გვეგებისა და ნახაზების დამუშავება არ დაგვიანებულყო, მოვიწვიეთ ისინი და დაევაღეთ გვეგებისა და ნახაზების გაკეთება იმ მასალების მიხედვით, რომელნიც ჩამოიტანა ჩვენმა ექსპედიციამ. მათ ეს დავალება კეთილსინდისიერად შეასრულეს ინეინერ კალგინის ხელმძღვანელობით (მათ ეხმარებოდნენ კიდევ ტექნიკოსები კუბერა და მელიქოვი). დამზადებულ იქნა ბარელიეფები ექსპედიციის მიერ ჩამოტანილი ესტამპაჟების მიხედვით, დაიბეჭდა ფოტოგრაფიული სურათები; ზოგი წარწერა გადატანილ იქნა ტილოზე და თავი მოეყარა გულდასუილისა და ქიაურელის მიერ გადმოხატულ სურათებს.

როდესაც მთელი მასალა მზად იყო, 1920 წელს თბილისში მოვაწყეთ ძველი ქართული ხუროთმოძღვრების პირველი გამოფენა. გამოფენის ქართული კატალოგი შევიადგინე მე, ხოლო რუსული — დ. გორდეემა¹. ყველა აქ მოხსენებული მასალა, ჩვენ მიერ ჩატარებული სხვა ექსპედიციათა მასალებთან ერთად, ინახებოდა საქართველოს საისტორიო და საეთნოგრაფიო საზოგადოების მუზეუმში, ხოლო ამჟამად ნაწილი ინახება ს. ჯანაშიას სახელობის, საქართველოს სახელმწიფო მუზეუმში და ნაწილი — საქართველოს ხელოვნების მუზეუმში.

4. რამდენიმე სიტყვა 1917 წლის ექსპედიციის შედეგების შესახებ

მანამ შევეუდგებოდეთ შესწავლილი ძეგლების განხილვას, ჩვენ ზნეობრივ მოვალეობად მიგვაჩნია დიდი პატივით მოვიხსენიოთ აწ განსვენებული ინეინერი ანატოლი ნიკოლოზის ძე კალგინი, რომელმაც დაზომა იშხნის, ოშკისა და ხახულის ტაძრები, გადმოიღო ზოგიერთი ბარელიეფის ესტამპაჟები და სამივე ტაძრის დიდი ფოტოგრაფიული სურათები. შემდეგ უგულითადეს მადლობას მოვავსენებ ჩემი ექსპედიციის ყველა წევრს, რომელთა დაუღალავი, შეგობრული საერთო შრომის მეფხებით ჯერონად ჩატარდა ეს რთული და მძიმე ექსპედიცია.

ექსპედიციამ გააკეთა ყოველივე, რის გაკეთებაც შეიძლებოდა იმ მცირე ხნის განმავლობაში, რომელიც მის განკარგულებაში იყო, დაამზადა გვეგები და განაკვეთები ყველა ნახული ეკლესიამონასტრისა, მულაჟით გადმოიღო მრავალი ბარელიეფი და ჩამოიტანა ისინი თბილისში (მულაჟით გადმოღება წინათ ქართული ძეგლების შესასწავლად სხვა არქეოლოგიურ ექსპედიციებს არ უწარმოებიათ).

ექსპედიციამ გადაიღო ბევრი ფოტო-სურათი ყველა ძეგლისა. ამ გამოცემაში ყველა ისინი სანახევროდაც არ არის გამოყენებული ადგილის უქონლობის გამო, რამდენადმე აგრეთვე იმის გამო, რომ ზოგი მათგანი მკრთალი გამოვიდა.

ექსპედიციამ აღმოაჩინა და ფოტოგრაფიულად ან ხელით გადმოიღო მრავალი ძვირფასი წარწერა, გამოარკვია ზოგი მონასტრისა და ტაძრის სახელი, რომლებიც ლიტერატურაში არ იყო ცნობილი.

¹ კატალოგი ძველი ქართული ხუროთმოძღვრების გამოფენისა, თბილისი, 1920 წ., Д. Гордеев, Указатель выставки древнегрузинской архитектуры. Тбилиси, 1920. კატალოგებში დაწერილებით არის აღნიშნული, თუ ვის მიერაა გაზომილი ესა თუ ის ძეგლი და ვის მიერაა შესრულებული ძველთა გვეგები და ნახაზები.

თუ განვიხილავთ ამ ექსპედიციის შედეგებს და აგრეთვე ჩვენი წინა ორი ექსპედიციისას საქართველოს სამხრეთ პროვინციებში, აღმოჩნდება მრავალი ახალი და მეტად ძვირფასი მასალა საქართველოს კულტურის ისტორიისათვის.

გარდა ქართული ტაძრებისა და ეკლესიების საერთო ტიპებისა, აქ გვხვდება უნიკუმები, როგორცაა, მაგალითად, ტაძარი ტაოსკარში, რომლის გეგმა და ხედები მოთავსებულია ჩემს „ქართული ხუროთმოძღვრების ალბომში“ (ტაბ. 12, 13, 14).

ამას გარდა, არის რამდენიმე ეკლესია, რომელთა გეგმა იზიარებდა მოიპოვება სხვა ქვეყნებში: ასეთია, მაგ., სამ-აბსიდინი ეკლესიები. ასეთი ეკლესია ჩვენ ვიპოვეთ ოთხი: ერთი სოფელ ორთულში, მეორე—ბაღალა-ყილაში, მესამე—დორთ-ქალისაში (კოლას რაიონში; ტაბ. 23 იმავე ალბომში) და მეოთხე—სოფელ ისი-ში, თორთომის ტბის ნაპირად (ტაბ. 114).

ორ-აბსიდინი ეკლესია ვნახეთ სოფელ ფარსადანში (კოლას რაიონში; „ალბომში“, ტაბ. 24). სოფ. ჩახმუსიში (ბანას ახლოს, ოლთისის რაიონში) ჩვენ ვნახეთ ნაშთი ეკლესიისა, რომელიც აშენებულია მცხეთის ჯვრის გეგმის თანახმად. ეკლესია ოთხ-აფსიდინი ყოფილა, აბსიდებს შორის კუთხეებში მოთავსებული ყოფილა ოთახები სამ-წახნაგიანი ორგანიზაციის, მაშინ როდესაც მცხეთის ჯვარში ეს მოყვანილობა სხვანაირია. სამწუხაროდ, ეს შენობა ისე დანგრეული იყო, რომ შეიძლება მხოლოდ გეგმა აღადგინოს კაცმა, მეტის თქმა კი არაფრისა არ შეიძლება.

მეტად საინტერესოა აგრეთვე მეორე ეკლესია—სუბზეჩის ტეტრაკონქი: მასალისა, წყობისა და სტილის მიხედვით ეს ეკლესია უთუოდ სხვებზე უძველესია და უნდა ეკუთვნოდეს V—VI საუკუნეებს.

ჩვენი 1917 წლის ექსპედიციის ანგარიში წარმოადგენს მხოლოდ წინასწარ დაკვლევას ყოფ. ყარსის ოლქის არტანისა და ოლთისის ოკრუგების ძეგლებისას.

ეს, რასაკვირველია, არ ნიშნავს, რომ ამ ძეგლების შესახებ უკანასკნელი სიტყვაა თქმული. არა, ამ აზრისაგან ჩვენ შორსა ვართ. საქმე ის არის, რომ ისეთი ძეგლები, როგორცაა იშვანის ხახული, ოშკი, ოთხთა ეკლესია და პარხალი, მოითხოვენ თვითელი მათგანი მთელი წლობით შესწავლას, დეტალურ გაზომვას, დეტალურად გადმოღებას შენობის ნაწილებისას, ფრესკების ნაშთებისას, წარწერებისას, ბარელიეფებისას, ჩუქურთმებისას და სხვა. არც ყველა წარწერაა აშორებული და გარჩეული. მაგალითად, მე მგონია, სპეციალისტი პარხალში ბევრ რამეს ამოიკითხავს იმ ასომთავრულ და ძველ მხედრულ წარწერებში, რომელიც ფრესკებზე უფრო ადვილად დაკლებული შეიქნა. იგივე ითქმის ოთხთა ეკლესიის ერთი ასომთავრული წარწერის შესახებ, რომელიც მოტანილ ფოტოგრაფიაზედ სრულად არ განირჩევა. მოვიყვანთ კიდევ ერთ მაგალითს: ფოტოგრაფიის საშუალებით მე ვერ შევძლებდი, წამეკითხა ხახულის გალერეის სვეტის წარწერა, ადგილობრივ დაკვირვებით კი მისი გარჩევა შესაძლებელი შეიქნა. ნერსეს სარგისიანის ხელით გადმოღებულ წარწერებს ბროსე ზოგჯერ შეცდომაში შეჰყავდა. შეუძლებელი იქნებოდა აგრეთვე ოშკის მრავალი წარწერის გარჩევა, რომ ეს წარწერები ადგილობრივ არ მენახა.

ამრიგად, ჩვენი ნაშრომი, ექსპედიციის მასალებზე დამყარებული, ზოგადი ხასიათის წინასწარი გამოკვლევაა, რომელიც, თუ შესაძლებელი შეიქნა და თუ ეს ძეგლები მოსპობილი და განადგურებული არაა, შემდეგმა ექსპედიციებმა უნდა შეავსოს და გააღრმავოს. მაგრამ, მიუხედავად ამისა, ბევრი რამ ამ ძეგლთა შესახებ და აგრეთვე მათი საერთო მნიშვნელობა ეხლაც გამოკვლევად უნდა ჩაითვალოს, ასეთი საკითხებია, მაგალითად, დრო დიდი ტაძრების აშენებისა (ოთხთა ეკლესიის ბაზილიკის გარდა, რის შესახებაც მხოლოდ ის ითქმის დანამდვილებით, რომ იგი დავით კურაპალატის ხანას უსწრებს წინ). დრო ზოგიერთი ეკლესიის ფრესკებით შემკობისა, გარჩევა დიდალი წარწერებისა და დადგენა მათში მოხსენებულ პირთა ვინაობის; საზოგადოდ, ამ ძეგლების მნიშვნელობა ჩვენი ისტორიისა და კულტურისათვის.

ყველა ამასთან ერთად უაღრესად სასიამოვნო მოვალეობად მიმაჩნია გულითადი გრძნობით და სრული შეგნებით განაცხადო შემდეგი:

ამ უმნიშვნელოვანესი ექსპედიციის შედეგების გამოქვეყნებას დიდად დაავიანდა და ეს ალბათ სულაც არ მოხერხდებოდა, თუ არ ის უდიდესი მზრუნველობა, რომლითაც საბჭოთა ქვეყნის მესვეურნი მოეციდნენ პირადად ჩემს ბედ-იბალსა და ჩემს შრომას.

მას შემდეგ, რაც საბჭოთა არმიამ უმაგალითოდ დამარცხება აგმა ფაშისტურ გერმანიას და ნამდვილ მხსნელად მოევიდნა მთელს ევროპას, შესაძლო გახდა ამ ოცდაშვიდი წლის წინათ მენ-შევიკური მთავრობის მიერ საფრანგეთში გაზიდული სამუშეუმო განძეულის საქართველოში დაბრუნება და ამასთანავე პირადად ჩემი გამოგზავნება სამშობლოში. მას აქეთ მე ყოველ წუთს ვგრძნობ და უღრმესი მადლობით აღვნიშნავ სრულსა და ზედმიწევნით საქმიან ხელისშეწყობას

საქართველოს კომუნისტური პარტიისა და მთავრობის ხელმძღვანელობის, საქართველოს სსრ მეცნიერებათა აკადემიისა და სტალინის სახელობის თბილისის სახელმწიფო უნივერსიტეტის მხრივ. ამან ძალიან გაშიადვილა მრავალი, დიდი ხნით გადადებული ნაშრომის დასრულება და გამოცემა.

უდიდესი კმაყოფილებით უნდა განვაცხადო, რომ საბჭოთა საქართველოს ხელმძღვანელ ორგანოთა სახით ჩვენი წარსულის ბრწყინვალე კულტურულ მემკვიდრეობას შესანიშნავი მოამბე გაყავს, ისეთი, როგორსაც ძველი თაობის მუშაკები მხოლოდ თუ ვინატრებდით.

იმედი მაქვს, რომ წინამდებარე წიგნიც სათანადო წვლილს შეიტანს აღორძინებული ქვეყნის კულტურული წარსულის დაცვა-შესწავლის საქმეში.

იგი წარმოადგენს საერთო ხასიათის წინასწარ გამოკვლევას და, რა თქმა უნდა, მასში არაა ნათქვამი უკანასკნელი სიტყვა განხილულ ძეგლთა მნიშვნელობის შესახებ. ამ ძეგლთა შესწავლა მომავალი კვლევის საქმეა.

5. ლიტერატურა ჰოროხის ხეობის არქეოლოგიისა და ეთნოგრაფიის შესახებ

არქეოლოგიურ-ეთნოგრაფიული თვალსაზრისით ჰოროხის ხეობის მართკ ერთი ნაწილი იყო ასე თუ ისე შესწავლილი, სახელდობრ ბათუმის ოლქი: კლარჯეთი, შვეშეთი, იმერხევი და აქარა. ამათი გამოკვლევა ეკუთვნის: დ. ბაქრაძეს (*Археологическое путешествие по Гурии и Абхазии*, СПб, 1878); გ. ყაზბეგს (*«Три месяца в Турецкой Грузии», Записки Кавк. Отд. Русск. Геогр. Общества, кн. X; ყაზბეგს აღწერილი აქვს პარხლის მონასტერი*), აკადემიკოს პავლინოვს, (*«Матер. по арх. Кавказа» Московского арх. общества, вып. III*); პ. უვაროვას (*«Матер. по арх. Кавказа», вып. IV*) და აკადემიკოს ნ. მარს *«Житие св. Григория ханцзинского, с дневником поездки в Шавшетию и Кларджети»*, СПб, 1911 (*«Тексты и разыскания по Арияно-Грузинской филологии»*, кн. VII).

რაც შეეხება ტაოს იმ ნაწილს, რომელიც პირველ მსოფლიო ომამდის ყარსის ოლქის ოლთისის მხარეს შეადგენდა, ჩემს 1902 და 1907 წლის ექსპედიციებამდის მოიპოვებოდა მხოლოდ ცნობები გერმანელი ბოტანიკოსის კ. კოხისა ოლთისის ციხის შესახებ და უმთავრესად ნეფსი-პენიკის ანუ, ჩვენებურად, ბანას და აგრეთვე კოლას დადაშენის თაობაზე: M. K. Koels, *Wanderungen im Oriente. Reisen im pontischen Gebirge und türkischen Armenien*, II. Weimar, 1846, გვ. 251—252 და, ამას გარდა, კიდევ წერილი დ. ბაქრაძისა, რომელმაც პეტერბურგის აკადემიის დავალებით იმგზავრა ოლთისის ოლქში 1879 წელს (*«Историко-этнографический очерк Карсской области»*, Известия Кавказского отд. Русск. Геогр. общества, том VII, стр. 92—202). ამ წერილში სულ მოკლედ ჩამოთვლილია ოლთისის ოკრუგის ზოგიერთი ძეგლი, მაგრამ არ არის მოცემული არც აღწერა, არც გეგმები და არც სურათები. უფრო ვრცლად აქვს მას ცნობები დღიურში; რომელიც ინახებოდა «წერა-კითხვის გამავრცელებელი საზოგადოების» წიგნთსაცავში.

თორთუმის ხეობის ძეგლები—ხახული, ოშკი და ექეტი (და არა ეგრეკი, როგორც ბროსე წერს) და აგრეთვე ტაოს ძეგლი იშხანი ცნობილი იყო მხითარისტის ნერსის საარგისიანის მოგზაურობის აღწერილობის მეშვეობით, რომელიც მან გამოაქვეყნა ჟურნალ „ზაზმავეჰში“ 1863—1864 წლებში. მის მიერ გადმოღებული ქართული წარწერები გამოსცა ბროსემ (*«Mémoires de l'Académie Impériale des sciences de St. Pétersbourg, VII série, t. VIII, №10, 1864»*).

ქვემოთ ამ ნაშრომს ვგულისხმობთ ყოველთვის, როდესაც ბროსეს წაკითხვას ვიხსენიებთ. უნდა მივზღოს დიდი პატივი დაულაღვისა, უანგარო და პატიოსანი მკვლევრის ნერსეს საარგისიანის ხსოვნას: მას საზოგადოდ გულმოდგინეთ აქვს გადმოღებული—ხან კალკით და ხან ხელით—წარწერები, რომლებიც შეუმჩნეველი და რომლებიც მის დროს კარგად ყოფილა დაცული. წარწერები, რომელნიც ცუდად ყოფილან დაცული, ცუდადვე გამოსულა გადმოღებისას და აქედან წარმოდგება მათი არასწორი წაკითხვა ბროსეს მიერ.

ოშკის შესახებ კიდევ მოიპოვება თავის დროისათვის საინტერესო, ხელმოწერილი სტატია ფრანგულ გამოცემაში-*Archives des missions scientifiques*, 1875, 2 livr.; მას ახლავს გეგმა, არასწორი. ზემოთ ჩამოთვლილი ლიტერატურის გარდა არსებობს კიდევ ფოტოგრაფ დ. ერმაკოვის მიერ 1872 წელს გადაღებული მშენიერი სურათები ოშკისა, იშხნისა, ხახულისა და ორიოდ ცოტათა ეკლესიისა (ააქ. მუზეუმის ფოტოაქტივი, №308—325, 332, 363 და 364). ეს ფოტო-სურათები გვაძენობენ, რომ იმ დროიდან 1917 წლამდე აღნიშნულ ძეგლებს დაზიანება განუცდიათ, მაგრამ არც თუ ისე თვალსაჩინო.

I. იშხნის საყდარი¹

1. ტაძრის მდებარეობა

იშხნის საეპისკოპოსო ტაძარი, ანუ საყდარი¹, მდებარეობს ტაოში, სოფელ იშხანში, ჭოროხის მარჯვენა შენაკადის ოლთისის წყლის მარჯვენა ნაპირას. ვახუშტი ბატონიშვილის ცნობა იშხნის მდებარეობის შესახებ სინაზდვილეს არ შეეფერება, მაგრამ სხვა მისი ცნობები კი სწორია. იგი წერს: „ხოლო ართვანს ზეით მოერთვის ჭოროხის დასავლეთიდან ჭევი, რომელი გამოსდის თორთომ ისპირის მთასა, მოდის აღმოსავლით. ამ ჭევიდ არს იშხანის ციხე. ფრიად მაგარი, დიდ-შენი და ეკლესია გუნბათიანი, დიდ-შეენიერად ნაგები. აქ იჯდა ეპისკოპოზი, მწყემსი ისპირისა, თორთომისა, ბაიბურდისა, ვიდრე ტრაპიზონის მთამდე, და აწ ცალკე არს“ (იხ. ვახუშტის „აღწერა სამეფოსა საქართველოსა“ თ. ლომოურისა და ნ. ბერძენიშვილის გამოცემა, 1941, გვ. 136—137).

ზეგანი, რომელზედაც ძველი ტაძარი და სოფელია გაშენებული, მაღალია, ფართო და თანდათან მცირეოდენად იხრება ოლთისის წყლის მიმართ. ადგილი საუცხოოა მდებარეობით, კარგი ჰაერით, წყაროებით, ბაღებითა და მშვენიერი გადასახედით. ეს საუკეთესო კუთხეა ტაოსი. სოფლის ჩრდილო-აღმოსავლეთით მდებარეობს იშხნის ციხე, ეხლა ძალზე დანგრეული. ზემოთ მოჩანს მაღალი მთა ქარიელი („ქარიელ“), სამხრეთით—მთა-მწვერვალი „არაფეკი“, სამხრეთ-აღმოსავლეთით მთა „ურლუნ-დუზი“.

სოფელ იშხნის მცხოვრებნი ყველა გამაჰმადიანებული ქართველებია, მესხები. 1917 წელს ქართული ზოგ მოხუცებულსდა უხმოდა, სხვებს უკვე დავიწყებული ჰქონდათ. პირველ მსოფლიო ომამდის იშხანი მოზრდილი დაბა იყო და იქ თურქული ბატალიონი იდგა. აშენებული იყო ყაზარმები, ოფიცერთა სახლები და სხვა შენობები, მაგრამ ომიანობის დროს ეს ყველაფერი განადგურებული იყო, ასე რომ ჩვენ ძლივს ვიშოვეთ მცირე ხის ქოხი ლამის გასათევად.

ტაძარი მდებარეობს სოფლის დასავლეთით, განცალკევებით, გაშლილ პლატოზედ. იგი შორიდანაც კარგად მოჩანს, რაც იშვიათია ტაოში. ჩვენ ის პირველად დავინახეთ სოფ. ლოქის ზეკარიდან, საიდანაც, სხვათა შორის, მოჩანდა აგრეთვე ოთხთა ეკლესია, პარხალი და კიდევ დიდი კარჩხალის მთის მწვერვალი, კლარჯეთში. ტაძარსა და სოფელს შუა დიდი წყაროა, აუზით (ტაბ. 33, 1—2), ამის გვერდით არის დაზიანებული ძველი ქვის კოშკი (იხ. იგივე ტაბ. 33, 2). მთავარი ტაძრის მახლობლად ეხლაც დაცულია მხოლოდ ნანგრევები გურგენ მეფეთა მეფის (გარდაიცვალა 1008 წელს) ბატარა ეკლესიისა, რომელზედაც ქვემოთ გვექნება საუბარი.

2. ტაძრის აშენების ისტორია

იმ ადგილას, სადაც ეხლა იშხნის საყდარია (IX საუკუნიდან ქართველი ეპისკოპოსების, იშხნელების საჯდომი), წინათაც არსებობდა საეპისკოპოსო ტაძარი, რომელიც აუგია მართლმადიდებელ ნერსე ეპისკოპოსს VII საუკუნის პირველ ნახევარში. ეს ნერსე შემდეგ გახდა სომეხთა კათალიკოსი ნერსეს II და მან ღირსეულად გაითქვა აღმაშენებლის სახელი. ამ ნერსეს მიერ არის აშენებული VII საუკუნის მეორე ნახევარში „მღვიძარეთა“ შესანიშნავი ტაძარი („ზვართოცი“)

¹ „საყდარ“ ტერმინს აქ ვხვარობთ მისი ძველი მნიშვნელობით: საყდარი—კათედრალი, საეპისკოპოსო ეკლესია.

ენშიაძინის მახლობლად, რომელიც XIX საუკუნის მიწურულში შეიქმნა ცნობილი არქიმანდრიტ ხაჩიკის მიერ წარმოებული გათხრის შემდეგ, წმინდა გრიგორის ეკლესია ხორ-ვირაპში, პატარა სამლოცველო წმ. სარგისის სახელზე დღინში და ღვთისმშობლის ეკლესია ალაშქერტში (ამჟამად ჰასან-ყალა)¹, სადაც X საუკუნიდან (ამაზე ადრე თუ არა) ქართველი ეპისკოპოსის, ალაშქერტელის კათედრა იყო. მაგრამ, როდესაც ნერსე მესამის მართლმადიდებლობა აშკარად გამოეცხადება და მან დაუწყო რწმუნება სომხებს, მიეღოთ ქალკედონის კრების დადგენილება, ის აიძულეს ვადამ-დგარიყო კათალიკოსობიდან. ნერსე III იშხნის სოფლის მკვიდრთაგანი იყო. მის მიერ იშხანში საყდრის აშენების შესახებ სომეხი ისტორიკოსები დღემან, ალბათ იმიტომ, რომ ის პირველი მართლ-მადიდებელი ეპისკოპოსი იყო იშხანში.

იშხნის ტაძრის აშენების ისტორია ცნობილი გახდა მას შემდეგ, რაც აკადემიკოსმა ნიკო მარმა გამოაქვეყნა გიორგი მერჩულის შესანიშნავი თხზულება, „გრიგოლ ხანძთელის ცხოვრება“². გრიგოლ ხანძთელმა, ამ უებრო საეკლესიო მოღვაწემ VIII—IX საუკუნისამ, როგორც ცნობილია, აშენა მონასტრები, პირველ ყოვლისა, კლარჯეთში, სადაც ის ბოლოს გახდა არქიმანდიტად კლარჯეთის თორმეტი უდაბნოსი ანუ ზონასტრისა, რომელთა შორის ხუთი აშენებული იყო მის და მისი მოწაფეების მიერ. იშხნის საყდარი ერთადერთი ტაძარია ტაოში, რომელიც გრიგოლ ხანძთელისა და მისი მოწაფეების სახელთან არის დაკავშირებული. მოკლე რომ აღვნიშნოთ, საქ-ჩე თითქოს ასე ყოფილა: როცა გრიგოლ ხანძთელმა პირველად ააშენა კლარჯეთში, აშოტ კურაპალატის დახმარებით, ხანძთის ეკლესია და აშოტისაგანვე გამოითხოვა უფრო კარგი და ვრცელი ადგილი მეორე დიდებული, შატბერდის ტაძრის ასაშენებლად, მან განიზრახა მოეწყო და მოელო-ცა საბერძნეთის წმინდა ადგილები და თან გასცნობოდა, რა თქმა უნდა, ბერძენთა საეკლესიო წეს-წყობილებას და ლიტურატიურას. მან თან წაიყვანა საბა ანუ საბანი, თავისი დედის დისწული და კიდევ ერთი მოწაფე. როცა ესენი უკან დაბრუნდნენ და მოაღწიეს ტაოს, შეიტყვეს აშოტ კურაპალატის მოკვლის ამბავი და ცრემლებით ილოცეს მისთვის. თხზულების იმ ადგილას, სადაც საუბარია იმაზე, რომ იპინი დაუახლოვდნენ იშხანს, თანახმად აგიოგრაფიაში შემოღებული ტრადი-ციისა, ნათქვამია, ვითომც „გამოეცხადა ღმრთისა მიერ... იშხნისა პირველი დიდებულება... და ეფუყა, ვითარმედ კულად განახლებად არს პირველებრ ხელითა საბანისითა, და ეცნობა გზაჲცა მისაჲვალად, რამეთუ მის განხილვისა კითხვან მიუვალ იყო ადგილი იგი“. იშხანს რომ მივიდნენ, მათ ფრიად გაუხარდათ „...ლოენაჲ დიდებულისა მის ადგილისაჲ, რამეთუ იყო მას შინა ნუგეზინის-საცემელი სულიერი და ქორციელი“³. საბანმა მაშინვე გადაწყვიტა იქ დარჩენა, მაგრამ გრიგოლმა უთხრა: „ჯერ უნდა ხანაჲას დატოვებული ძმები ვინახულოთ და შემდეგ წამოხვალ აქაო. მართლაც, სულ მცირე ხანში, გრიგოლმა გაისტუმრა საბანი იშხანს და თან გააყოლა ორი მოწაფე. საბანი შეუდგა მუშაობას და აშოტ I-ის ძეების, ბაგრატ I კურაპალატისა და მისი ძმების ნივთიერი დახ-მარებით ააშენა იშხანი.

ამრიგად, იშხანი მეორედ იქნა აგებული IX საუკუნის პირველ ნახევარში, ნერსე ეპისკოპო-სის ტაძრის ნანგრევებზე. ბაგრატს ძალიან უყვარდა ეს ადგილი და ხშირად მოდიოდა აქ, ისევე როგორც გრიგოლ ხანძთელი. საბანი გახდა იშხნის პირველი ქართველი ეპისკოპოსი და მან დაი-კავა პირველი მართლმადიდებელი ეპისკოპოსის ნერსეს საყდარი, რომელიც დიდი ხნის განმავლო-ბაში გაუქმებული იყო. გაუქმება გამოწვეული იყო, რა თქმა უნდა, იმის გამო, რომ არაბთა სარ-დალმა მურვანმა, რომელსაც ქართული ისტორიული წყაროები ყრუს უწოდებენ, (მურვან ყრუმ) საშინლად დააბრია და ააოხრა ტაო-კლარჯეთი, ისე რომ იპავე წყაროების ცნობით, იღარ გადარ-ჩა არც ერთი სოფელი და არც ერთი ძეგლი. ამ კუთხის აღორძინება დაიწყო აშოტ I კურაპალა-ტის დროს, IX საუკუნის დასაწყისში. იშხნელი ეპისკოპოსის სასულიერო ხელისუფლება ვრცელდებოდა კლარჯეთიდან ბაიბურთამდე და უფრო იქითაც და მთელს თორთუმის მხარეზე.

ტაოს მეორე საეპისკოპოსო საყდარი იყო ბანაში, სადაც განთქმული მრგვალი ტაძარია, ამჟამად დანგრეული, მრგვალი შემოსაველით. ეს ტაძარი ააგო პირველმა ქართველმა ზეფემ ადარნესე II კურაპალატმა, X ს ის დასაწყისში (ადარნერსე II გარდაიცვალა 923 წ.).

კლარჯეთში ორი საეპისკოპოსო კათედრა იყო: ანჩისა და ტბეთისა. ამათგან ადრინდელია ანჩისა (ის იშხნისაზე უფრო ძველია) და შემდეგ მას მიემატა ტბეთის საეპისკოპოსო, რომელიც აშოტ კუნმა († 918) დააარსა. სტეფანე მტბევეარი პირველი ეპისკოპოსი იყო.

¹ ს ტ რ ა ვ ს კ ი ს მიხედვით (Baukunst der Armenien) ალაშქერტი ანუ თოფრაზ-კალაგანდი იმყოფება ბაგრატიონის პალატისაში, ღვრად-ლუს სიავეებზე: Н. Адонц, Армения в эпоху Юстиниана, СПб, 1918, стр. 24
² Тексты и разыскания по армяно-грузинской филологии, книга VII, СПб, 1911.
³ Георгий Мерчуя, Жизнь Григория Хандзтнийского, СПб, 1911 (= TP, VII), т. XIV.

ტაოსი და კლარჯეთის ოთხივე საყდრის ეპისკოპოსები მწყვერლითურთ (ე. ი. აწყურის ეპისკოპოსთან ერთად) იწოდებოდნენ ზემო ქართლის ეპისკოპოსებად. მათ შორის ყველაზე დიდი პატივი მეფის კარზე მინიჭებული ჰქონდა, როგორც ეს ჯელმწიფის კარის გარიგებიდან ჩანს,¹ იზხნის ეპისკოპოსს, იზხნელს.

იზხნის კათედრა განაგრძობდა არსებობას ოსმალთა მიერ ზემო ქართლის დაპყრობის შემდეგაც, ოღონდ იზხნელებს ოსმალეთის სულთნები ანტიციკებდნენ ხოლმე. იზხნის კათედრა საბოლოოდ გაუქმდა XVII საუკუნის მეორე ნახევარში.

3. ტაძრის გეგმა და შინაგანი სახე

იზხნის საყდრის ეხლანდელი გეგმა საერთოდ წარმოადგენს ცენტრალურ-გუმბათიანი ტაძრისა და ერთნაირი ბაზილიკის გაერთიანებას (ტაბ. 1), მაგრამ მისი საკურთხეველის ნაწილების განლაგება სრულიად სხვაგვარია, არ ეგუება ჩვეულებრივ გეგმებს ამგვარი ეკლესიებისას, რომელთა სამკვეთლო (ანუ სამსხვერპლო) და სადიაკნე უშუალოდ ეკვრიან ხოლმე მთავარ საკურთხეველს, რომლის აბსიდი ნახევრად მრგვალი ყრუ კედელია. აქ კი ისინი საკურთხეველისაგან გამოყოფილნი არიან გალერეებით (ტაბ. 2). თვით საკურთხეველი ამაღლებულია ტაძრის იატაკიდან 1,81 მეტრით. ამას გარდა, ამაღლებულ საკურთხეველზე აღმოსავლეთ გლუვი აბსიდის მაგიერ მომრგვალო სახით შემორიგებულია სვეტები, ე. ი. აბსიდის კედლის მაგიერ გვაქვს სვეტნარი ანუ კოლონადა (ტაბ. 1, 2). ასეთივე გეგმა აქვს საკურთხეველს ზუართნოცის მრგვალ ტაძარშიც და ბანაშიც. ზუართნოცი, როგორც აღვნიშნეთ, თვით ნერსე კათალიკოსის აშენებულია VII საუკუნის მეორე ნახევარში. ასეთივე გეგმისა უნდა ყოფილიყო ის თავდაპირველი საყდარიც, რომელიც ნერსე იზხანში VII საუკუნის პირველ ნახევარში ააშენა. მაგრამ ნერსეს აშენებული საყდარი საბანს დანგრეული დახვედრია და, შეიძლება ითქვას, დაახლოებით, იმავე სახით, როგორითაც მე დამხვდა ბანას ტაძარი 1902 წელს და ეგებ კიდევ უფრო უარეს მდგომარეობაშიც. ბანაში ჩემი ყოფნის დროს მთელი საკურთხეველი ძირიდან თავამდის დაცული იყო², იზხანში კი საბანის დროს გადარჩენილი ყოფილა მარტო ქვემო ნაწილი, საკურთხეველის სვეტნარით. საბანს განუზრახავს საკურთხეველის ამ გადარჩენილი ნაწილის მთლიანად დაცვა და თავის ახალ საყდარში მისი მოქცევა—რალა თქმა უნდა, ნერსე ეპისკოპოსის ხსოვნის პატივსაცემად და მისი ღვაწლის ძეგლად. ნერსე ხომ პირველი მართლმადიდებელი ეპისკოპოსი იყო იზხნისა, საბანი კი მეორე. ამ ნერსეს გიორგი მერჩული დიდის ქებით იხსენიებს—აღბათ, როგორც ნ. მარი აღნიშნავს, მისი მართლმადიდებლობის გამო. საბანის განზრახვა, რა თქმა უნდა, დიდად ართულებდა გეგმის განხორციელებას, მაგრამ იზხნის ხუროთმოძღვარს ეს ამოცანა ნიჭიერად და დიდი ოსტატობით გადაუწყვეტია. მას ნერსეს საკურთხეველისაგან ცოტა მოშორებით და მის მარჯვნივ და მარცხნივ ამოუყვანია ვიწრო, მაგრამ გრძელი ოთახები სამკვეთლოსა ანუ სამსხვერპლოსა და სადიაკნისათვის, რომლებიც წაგრძელებულია ნერსეს საკურთხეველის ხაზიდან აღმოსავლეთით. ეს ოთახები შეერთებულია კედლით, რომელიც ჯერ აყვანილია ნერსეს სვეტნარის სიმაღლემდის და შემდეგ ნახევარი თლით გადაყვანილია სვეტნარის თავზედ, რომელზედაც აყვანილია მეორე ნაწილი ახალი ტაძრის აღმოსავლეთი კედლისა. გრძელი ოთახები პატარა აბსიდებით, ანუ აბსიდიოლებით თავდება. იმ ოთახების განი უდრის 1,75 მეტრს. აბსიდიოლებში თითო სარკმელია. დასავლეთით ამ გრძელ ოთახებს ახლავს თითო კვადრატული ორსართულიანი ოთახი, რომელთაც გარედან თითო სარკმელი აქვთ და რომელნიც გაშლილი თალებით შეერთებული არიან საკურთხეველთან, ანუ, უკეთ რომ ვთქვათ, მის გალერეასთან (ტაბ. 1).

იზხნის ტაძრის გუმბათი და მისი ყელი დამყარებულია ოთხ დიდ, მალალ და მძლავრ სვეტზე. წინა სვეტებიდან იწყება საბანის ტაძრის საკურთხეველი და ამ სვეტებზეა გადაყვანილი ტაძრის კამარა (ტაბ. 14, 1). ამავე სვეტების ხაზს უსწორდება კვადრატული ოთახების დასავლეთის კედლებიც. ამრიგად გადარჩენილი ნაწილი ნერსე ეპისკოპოსის ტაძრის საკურთხეველისა ეხლა მთლიანად მოთავსებულია ახალი ტაძრის საკურთხეველის ქვედა სართულში და მას სამი მხრით—აღმოსავლეთით, სამხრეთით და ჩრდილოეთით—უვლის ოთხკუთხედი გალერეა (ტაბ. 1, 2). საკურთხეველის ზედა სართული სულ ახალია. ეს გარემოება ორსართულიან სახეს ანიჭებს აღმოსავლეთის ფასადს (იხ. ტაბ. 3). ამ სართულს თან ახლავს ერთობ ლამაზი პატრონიკე, უკეთ რომ ვთქვათ, ორი პატრონიკე—ერთი მარცხნივ და მეორე მარჯვნივ. თვითეული მომრგვალებით მიემართება საკურთ-

¹ ე. თ ა ყ ა ი შ ვ ი ლ ი, ჯელმწიფის კარის გარიგება (თბ., 1920), გვ. 14.

² Материалы по арх. Кавказа, Моск. Арх. общ., XII, стр. 88—117, табл. XVIII.

ბევის კედლის ცენტრისაკენ, მაგრამ ერთმანეთს ისინი არ უერთდებიან. მათი გეგმა და პროფილი სრულიად ერთგვარია. ჩვენ ვათავსებთ აქ მარცხენა პატრონიკეს გეგმას (ტაბ. 16), რომელიც სრულ წარმოდგენას გვაძლევს მარჯვენა პატრონიკეს შესახებაც. პატრონიკენი ორზაგი, მომრგვალებული საარკმლოთ გამოდიან საყურთბეველში და მათ შუაში ლამაზი სვეტური აქვთ. ამას გარდა აღმოსავლეთით ახლავთ გრძელი მრგვალი უბეები აბსიდის მსგავსად, მაგრამ უსარკმლოდ. ესენი მერ სივრცეს აძლევენ პატრონიკებს და თანაც ამსუბუქებენ საყურთბეველის აღმოსავლეთი კედლების საქმეს. ამ პატრონიკეთა და საზოგადოდ მთელი შინაგანი ტაძრის აღმო. საველეთი ნაწილის ხედი წარმოდგენილია ტაბულებზე (15, 16, 17, 18, 19, 23). რაც შეეხება იშხნის ტაძრის საყურთბეველის სვეტნარს, თავდაპირველად უნდა აღვნიშნოთ, რომ ეს სვეტნარი კარგად არის დაცული. მცირე ზიანი ეტყობა მხოლოდ კვარცხლბეკს პირველი სვეტისას მარჯვნივ და მეორე სვეტისას მარცხნივ (ტაბ. 20, სურ. 1 და 2). სვეტნარი შედგება რვა სვეტისაგან, რომელთაც უბრალო კვარცხლბეგები, მაგრამ ნაირ-ნაირი სვეტის თავები აქვთ, უმეტესად კუბიკური მოყვანილობისა. კამარები სვეტებს ზემოთ ნალისებრია, ისევე როგორც ბანაში. კუთხის კამარები უფრო ამაღლებულია და ამით იძლევიან აბსიდის სიღრმის შთაბეჭდილებას (ტაბ. 19). სვეტები ერთი მეორისაგან დაშორებულია 1,88 მეტრით. სვეტის სიმაღლე უდრის 2,48 მეტრს.

ჩვენ განსაკუთრებული ყურადღება მივაქციეთ იმას, რომ ტაძრის ეს ერთადერთი უძველესი, VII საუკუნის პირველი ნახევრის საეკლესიო ნაგებობის ნაშთი, ე. ი. გადარჩენილი სვეტნარი ჯეროვნად და დეტალურად ყოფილიყო ახახული და ფოტოგრაფიულად გადმოღებული. საბედნიეროდ, ეს საქმე კარგად მოგვარდა.

ჩვენი სურათები და ფოტოები სრულ წარმოდგენას იძლევიან როგორც სვეტნარის, ისე მთელი ანკელის მოწყობილობის შესახებ (იხ. ტაბულები 15, 16, 17, 18, 19, 20; ამთაგან მე-15 ტაბულაზე მოთავსებულია: აღმოსავლეთის აქსონომეტრიული ხედი, მე-16-ზე—აბსიდის სვეტთა გეგმები და დეტალები და პატრონიკის გეგმა, მე-17-ზე—აბსიდის მარცხენა მხარე, მე-18-ზე—აბსიდის მარჯვენა მხარე, მე-19-ზე—აბსიდის სვეტნარი, მე-20-ზე (სურ. 2)—აბსიდის სვეტის ხედი აღმოსავლეთის გაღრმობიდან).

ჩვენ უკვე აღვნიშნეთ, რომ თექვსმეტ-წახნაგოვანი გუმბათის ყელი და კონუსისებრი გუმბათი დამყარებულია ოთხ განკალკეებულ. მსხვილ, ძალად და ძლიერ სვეტზედ. მათზედ გარდამავალი კამარები ოდნავ წვეროვანია. სვეტის სიმაღლე არის 4,8 მეტრი, სვეტების მრგვალი კვარცხლბეგები, სიმაღლით თითო მეტრი, შემოულია ქანდაკოვანი პორთულობით (ტაბ. 21). დასავლეთ მარცხენა სვეტს შალაი. მაგრამ არა-ღრმა უბე აქვს (ტაბ. 29, სურ. 2). სვეტისთავეს სხვადასხვა სამკაული ახლავს (იხ. ტაბ. 22, სურ. 1 და ტაბ. 23, სურ. 1 და 2). აფრები კონუსის მსგავსია, კოვზურად შემოული (ტაბ. 15).

გუმბათის ყელის წახნაგები შიგნით დაყოფილია წვრილი სვეტებით. გუმბათის ყელის სიმაღლე უდრის 6,01 მეტრს, დიამეტრი 9,67 მეტრს. ამრიგად, გუმბათის ყელის სიმაღლე უდრის თითქმის 2/3 დიამეტრისას; თვით გუმბათის სიმაღლე უდრის 9,38 მეტრს. ირგვლივ გუმბათის ყელი გარემოებულია მრგვალი შემოსავლელით. ტაძრის თაღები გოდრულია. დასავლეთი ფრთის კედლები შიგნით სამწახნაგოვანი გამოწეული პილასტრებით დაყოფილია ოთხ კრუ კამარად (იხ. გეგმა). პილასტრთა იშპოსტები მრავალკუთხიანია. ამგვარივე კამარათა გარეგანი დეკორატიული მორთულობაც. ამასთანავე ტაძრის ოთხივე ფრთის კიდურის იშპოსტები წაგრძელებულია. ეს იშხნის ტაძრის თავისებურებას წარმოადგენს (იხ. გეგმა).

4. ტაძრის დაცულობა

იშხნის ტაძარს, რა თქმა უნდა, პირვანდელი სახით ჩვენამდის არ მოუღწევია. ის ძალზედ დაზიანებულია: ზოგი რამ აკლია, ზოგი რამ გადაკეთებული აქვს და შეცვლილი. პირველ ყოვლისა მას დაუპარგავს დასავლეთის ეკლდერი, რომლის ნაშთები ცხაუად ეტყობა და რომელიც, როგორც ჩანს, მთავარი ტაძრის თანამედროვე ყოფილა. ყოველ შემთხვევაში, დიდი განახლების დროს, 1032 წ. იგი დაცული ყოფილა. ამ დროს ტაძრის დასავლეთი კედელი შეუძერწიათ თლილი ქვით, მარტო ეკლდრის სახურავის დასაწყისამდის. ქვემო ნაწილი კი შეუძერწელი დატოვებიან, რადგანაც ეს ნაწილი ეკლდრში იყო მოქცეული. ამას გარდა, დიდი უბე დასავლეთის კარს ზემოთ (ფრესების ნაშთებით) ცხადკაფს, რომ ეს უბეც მოქცეული ყოფილა ეკლდრში (იხ. ტაბ. 6, სურ. 2, ტაბ. 14).

შედეგ ტაძრის დასავლეთი და აღმოსავლეთი მკლავებისა და ნაწილობრივ აგრეთვე სხვა მკლავების თაღები სულ ჩანგრულია. ტაძრის დასავლეთი ფრთა, რომელიც ჯანედ არის გადაქ-

ცეული, მაჰმადიანებს ახლად გადაუხურავთ კრამიტის ორფერდა სახურავით; სხვა მხარეები კი გადაუხურავია. გუმბათი და გუმბათის ყელი და კედლები კარგად არის დაცული (ტაბ. 3, 4, 5).

როგორც აღნიშნეთ, ტაძრის გრძელი დასავლეთი ფრთა ჯამედ გადაუქცევიათ მუსულმანებს. ამისათვის ის აღმოსავლეთი ნაწილიდან გამოუყვიათ რიყის ქვის კედლით, რომელსაც ერთი სარკმელი აქვს დატანებული (ტაბ. 24). დასავლეთი ფრთის სამხრეთი კარი დაუხშავთ. ამას შიგნით ჯამეს „ქუმბეთი“ აქვს მიშენებული. ამის გამო ტაძრის მთელი აღმოსავლეთი ნაწილი უკაროდ დარჩენილა. ამიტომ ამ ნაწილში შესასვლელად მათ გამოუნგრევეათ სამკვეთლოს ჩრდილოეთი კედელი, მაგრამ კარის სახით კი არ გაუყეთებიათ, არაჲდ ისევე, ტლანქად გამონგრეული დაუგდიათ. (ტაბ. 1). ამრიგად მათ დაუხშავთ ტაძრიდან ჩრდილო ეკედერში შესასვლელი კარი და სამაგიეროდ ეკედერში შესასვლელად ტლანქად შეუნგრევეათ ეკედრის დასავლეთი კედელი (ტაბ. 1 და 6,2). ამას გარდა, სრულიად ახლად გადაუყეთებიათ ტაძრის დასავლეთი კარიც, ასე რომ აქ კარს აღარავითარი ძველი ნაშთი აღარ გააჩნია (ტაბ. 6, 2; მისი გარეგანი სახე იხ. ტაბ. 14, 2).

მე ვფიქრობ, რომ საბანის ტაძარს თავდაპირველად დასავლეთი ფრთის სამხრეთის გასწვრივ უნდა ჰქონდეს გაღერვა ღია კამარებით, ისე როგორც ოშკის ტაძარს აქვს დაცული (იხ. ტაბ. 39), მაგრამ ეს გაღერვა არ შენახულა, ცხადია, რომ ოშკის ტაძრის გეგმა, მცირეოდენი განსხვავებით. საერთოდ განმეორებია იშხნის ტაძრის გეგმისა და, მაშასადამე, რაც დაცულია ასლში, უნდა არსებულიყო დედანშიც.

თუ შევადარებთ ოშკის გეგმას (იხ. ტაბ. 39) ეხლანდელი იშხნის გეგმას, დაერწმუნდებით, რომ უკანასკნელი არაა სრული, მას აკლია სამხრეთის გაღერვა და ეს არღვევს სიმეტრიას ტაძრის ჩრდილო ეკედერთან. სინამდვილეში ოშკის დასავლეთი ფრთის გეგმა (თავისი ეკედრებით) სამნაეიანია (ტაბ. 39), ხოლო შუა დიდი ნაეი გამოყოფილია დანარჩენებისგან ყრუ კედლებით და ესენი შეადგენენ ჩრდილო ეკედერს და სამხრეთის გაღერვას. ეგრევე იყო ალბათ თავდაპირველად

სურ. 1

იშხანშიც, ოღონდ ოშკის გაღერვას ოთხი ღია თალი აქვს, იშხანში კი, მისი სიერცის მიხედვით, სამი უნდა ყოფილიყო. იშხნის გაღერვა, უნდა ვიფიქროთ, მოისპო საერთო დიდი განახლების დროს, 1032 წ. ან, შესაძლოა, უფრო ადრეც, გიორგი I დროს (1014—1027), როდესაც გადააკეთეს სამხრეთი კარიბჭე. მაშინ მოშალეს ალბათ ორი კამარა და მესამე შეცვალეს კარიბჭედ, რომელსაც ჰენამდის არ მოუღწევია; ის, ეტყობა, მოსპეს 1032 წლის განახლების დროს. ქვემოთ სწორედ ამ განახლებათა შესახებ გვექნება საუბარი.

5. ტაძრის განახლება და სათანადო წარწერები

თავდაპირველად იშხნის ტაძარი ნაშენი ყოფილა, გარეთ და შიგნით, ცალკეული ნაქერი ქვე-ბით. მაგრამ 1032 წელს, მეფე ბაგრატ IV-ის დროს, ის განუახლებიათ. განახლება შეხებია საერთოდ ტაძრის გარეგან სახეს. ის ერთობ შეუძერწავთ ლამაზად ნათალი წითელ-ყვითელი ფიქლებით. პირვანდელი ნაგებობა მოჩანს ჩრდილო ეკვდრის კედლებზე, რომელიც არ შეუძერწავთ ახალი ნათალი ქვით (იხ. ტაბ. 6, 2); ხოლო შინაგანი ნაშენობა ეჩვენება კედლებზე, რომელთაც დაუქარგავთ ფრესკებიც და ნალესობაც (ტაბ. 30, 2, ტაბ. 32, 1 და 2). თაღები ნაშენი ყოფილა ფორიანი მსუბუქი ქვით, ანუ სპონდიკით¹. მაგრამ, როგორც აღვნიშნეთ, იშხნის ტაძარს XI საუკუნეში ორჯერ განუცდია განახლება. ორივეჯერ ეს განახლება შეხებია მარტო გარეგან სახეს ტაძრისას. პირველად განუახლებიათ მხოლოდ სამხრეთის კარიბჭე. ეს კარიბჭე არ შენახულა, როგორც ნათქვამი იყო, მაგრამ წარწერა, რომელიც ამ განახლების შესახებ მოგვითხრობს, კარგადაა დაცული, (იხ. ტაბ. 9, 10, ნახ. 1). იგი მოთავსებულია სამხრეთის კარის წრის თავზე და მის კარაქინზე (ტიშპანზე) და, ქარაგმების გახსნით, იკითხება ასე:

1. ქ. იესუ ქრისტე, ადიდე ორთავე შინა ცხორებათა გიორგი მეფე და შვილი მათნი ამინ².
2. ქ. სახელითა ღმრთისათა მე, გლახაკმა ანტონი ეპისკოპოსმ(ან) იშხნელმ(ან), განვაახლე ესე კარისა ბჭე წმიდისა
3. (კ)ათოლიკე ეკლესიისა სადიდებლად მეფეთა, გიორგი მეფისა და შვილთა მათთა, სალოცველად სულისა ბაგრატ კურაპალატისაჲსა, შენდობისათჳს ცოდავთა ჩუენთაჲსა.
4. წმიდაო კათოლიკე ეკლესიაო, შემწე და მ-
5. ფარველ გუეყავ წინაშე ღმრთისა და ნუხაყუდეღ გუექმენ საშინელსა მა.
- 6 (ს) დღესა მისაგებელისასა წინაშე მსაჯულისა ყოველთ
7. (ა)ჲსა ღირს ვიქმნეთ მოტევებასა³ ცოდეა
8. თასა და წყალობასა ღმრთისასა. გევედრები
9. (ყო)ველთა შემომავალთა⁴, ლოცუვასა მომიქ
10. ს-
11. ენე-
12. თ.

ამ წარწერას თარიღი არა აქვს და იბადება საკითხი, თუ რომელ გიორგი მეფეზე არის მასში საუბარი: გიორგი პირველზე (1014—1027), მეფე ბაგრატ III შეიღზე, თუ გიორგი მეორეზე (1072—1089), მეფე ბაგრატ IV-ის ძეზე? სხვა გიორგის მოხსენება გამორიცხულია, რადგანაც წარწერა, სხვათა შორის, ბაგრატ კურაპალატის სულის სალოცველადაც არის შესრულებული. თუ წარწერა გიორგი პირველს იხსენიებს, მაშინ მასში მოხსენებული ბაგრატ იქნება ბაგრატ III, გიორგი I-ის მამა; ხოლო თუ წარწერა გიორგი II დროს ეკუთვნის, მაშინ ბაგრატ კურაპალატი იქნება ბაგრატ IV, გიორგი II-ის მამა. ბროსემ ეს საკითხი გიორგი II-ის სასარგებლოდ გადასჭრა. ამან აიძულა, სხვათა შორის, ბროსე, რომ პირველ წარწერაში ნახსენები ანტონი მათეოსად (Mattheos) შეეცვალა, ვინაიდან ანტონს, რომელიც 1032 წელს არის მოხსენებული, არ შეეძლო ეცოცხლა გიორგი II-ის დროსაც, რომელიც 40 წლის შემდეგ გამეფდაო, ესე იგი 1072 წელს (Op. cit., p. 20). მაგრამ ეს მსჯელობა მცდარია: თუ მივიღებთ, რომ წარწერა გიორგი II-ის ეკუთვნის, მაშინ ორთავე წარწერის ანტონი ერთი და იგივე კი არ იქნება, არამედ სხვადასხვა ანტონი. ამის დასამტკიცებლად საკმარისია აღვნიშნოთ, რომ 1033 წელს იშხნელ ეპისკოპოსად იყო ილარიონ მასორისძე. იმის თაოსნობით არის გადაწერილი, 1033 წელს, სურათებიანი სახარება-ოთხთავი, რომელიც ამჟამად დაცულია სვანეთში, სოფ. მესტიაში⁵.

მაგრამ საქმე ის არის, რომ წარწერა, სხვადასხვა ფაქტების მიხედვით, ეკუთვნის გიორგი I-ს, და არა II-ს. პირველ ყოვლისა უნდა აღინიშნოს, რომ გიორგი მეფე ხსენებული წარწერისა არავითარ ბიზანტიურ პატივს (ტიტულს) არ ატარებს და ასეთი მას არც ჰქონია, ვინაიდან იგი

¹ ეს ტერმინი ცნობილია ოშკის ტაძრის წარწერის მიხედვით. დღეს იგი ხალხშიცაა დარჩენილი (მაგ., რაჭაში ისევე როგორც მისი სინონიმი „შირიში“ (მაგ. კაბუთში).

² ეს პჯარი დაწერილია კარაქინის ზემო მომრგვალებულ წრეზე.

³ ბროსე: „ღირს ვიქმნეთ მიტოვებისა“.

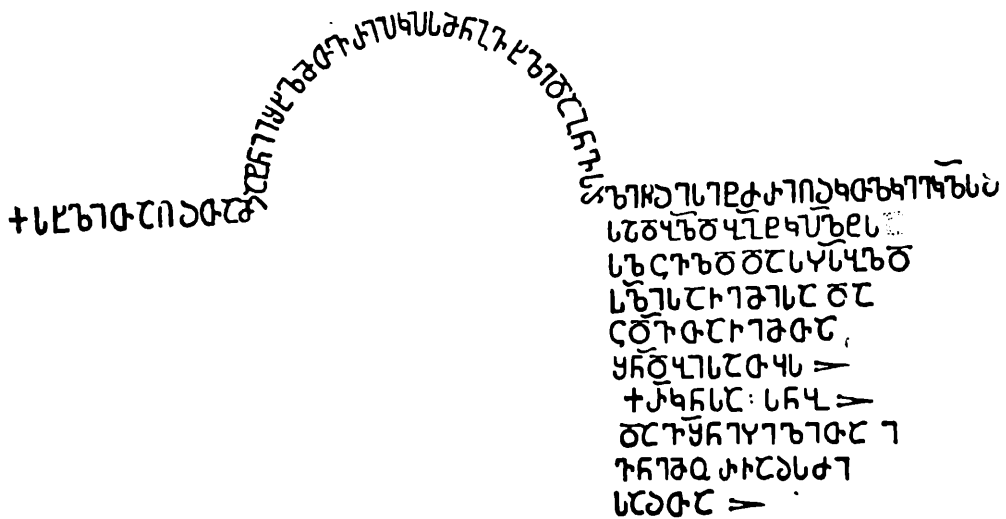
⁴ ბროსე: „რომელთა შემავალთ“.

⁵ ე. თ ა ყ ა ი შ ვ ი ლ ი, არქეოლოგიური ექსპედიცია ლეჩხუმ-სვანეთში 1910 წელს, § 3. 180—181.

მუდამ მტრულად იყო განწყობილი ბიზანტიის მიმართ. გიორგი II კი ყოველთვის სხვადასხვა უღრესი ტიტულებითაა ცნობილი: ის იყო კურაპალატი, ნოველისიმოსი, სევასტოსი და ბოლოს კესაროსიც.

ამას გარდა აღსანიშნავია, რომ მეორე წარწერა შესრულებულია „სადიდებლად გიორგი მეფისა და შვილთა მათთათჳს“. მაშასადამე, ამ გიორგის რამდენიმე შვილი ჰყოლია, ყოველ შემთხვევაში არა ნაკლებ ორისა. გიორგი II-ს კი, ქართული წყაროების მიხედვით, ერთი მხოლოდშობილი ძე დაეიფო IV (აღმაშენებელი) ჰყავდა¹. ხოლო გიორგი I მართლაც ჰყავდა რამდენიმე, სახელდობრ, ხუთი შვილი². ეს ორი ფაქტი, თუ თვითეული ცალკე არა, ერთობლივ მაინც ცხადად გვაჩვენებს, რომ ხსენებული წარწერა ეკუთვნის გიორგი პირველის მეფობას და ამ დროს განუცდია განახლება სამხრეთის კარიბჭეს.

მეორე უფრო დიდი და კარდინალური განახლება ტაძრისა მომხდარა ბაგრატ IV³ მეფობის დროს, 1032 წელს. ამის შესახებ მოგვითხრობს კარგად დაცული ლამაზი ასომთავრული წარწერა, რომელიც იწყება სამხრეთის მეორე სარკმლის თავზე და გაგრძელებულია სარკმლის მარჯვნივ, კედელზე (სურ. 2, ტაბ. 11). ასეთი მნიშვნელოვანი წარწერა ჩვეულებრივად მოთავსებული უნდა ყოფილიყო სამხრეთის კარის კარაკინზე, მაგრამ რადგანაც ეს ადგილი უკვე დაკავებული ჰქონდა უფრო ძველ წარწერას, ახალი სხვა ადგილას მოუთავსებიათ. ესეც, სხვათა შორის, იმის მაჩვენებელია, რომ პირველი წარწერა ეკუთვნის მეფე გიორგი I-ის დროს (1014—1027) და არა გიორგი II-ისას (1072—1089).

სურ. 2

წარწერა ქარაგმების გახსნით იკითხება ასე:

1. „ქ. სახელითა ღმრთისაჲთა მე, ანტონი იშხნელ მთავარ ეპისკოპოსმან, განეახლე და განეასრულე წმიდაჲ“
2. ესე ტაძარი ღმრთისაჲ, კათოლიკე ეკლესიაჲ,
3. სადიდებლად ბაგრატ კურაპალატისა,
4. სალოცველად და საქსენებლად
5. სულისა ჩემისა და
6. ცოდვითა ჩემთა
7. შენდობისათჳს

¹ მარიამისეული რედაქცია ქართლის-ცხოვრებისა, გვ. 287; ანასეული, გვ. 205.

² Histoire de la Géorgie, II, 1, გვ. 623.

³ ეს კუპარი დაწერილია სარკმლას მომრგვალებულ წრეზე. დანარჩენი აწკრები კი გაგრძელებულია სარკმლის მარჯვენა სარკმელზე.

8. ქრონიკონსა ხნბ—
9. და ვაშენე ჳელითა ი(ო)
10. ვანე მორჩაჲს ძი.
11. საათა.*

ქრონიკონი უდრის 1032 წელს (780+252=1032).

ამ დროს ჩვენს ხუროთმოძღვარს თვალწინ ედგომებოდა ოშკის დიდებული ტაძარი, თავისი დეკორით უკვე დამთავრებული 961 წელს. მორჩაისძე. ეკეს გარეშეა, ჰაბაძეს ოშკის მორთულობას: იშხნის კედლები შემკობილია ისეთივე კამარნარით, როგორც ოშკშია; კარ-სარკმელი მოჩუქურ-თმებულია საერთოდ ოშკის მსგავსად; გუმბათი დახურულია ისეთივე მოქიქული კრამიტით, როგორითაც ოშკი; პოლიქრომი აქაც ისე იხმარება, როგორც ოშკში და სხვა. მაგრამ საზოგადოდ იშხნის დეკორი უაღრესად განვითარებულია და უფრო თვალწარმტაცი, ვიდრე ოშკისა. ყველაფერი ეს მოწმობს, თუ რა დიდი წინსვლა განუცდია ქართულ ჩუქურთმას და საერთოდ დეკორს იმ 70 წლის განმავლობაში, რომელიც ოშკის აშენების შემდეგ გავიდა.

იშხნის გარეგან კედელს ნესამე წარწერაც ჰქონია, მაგრამ ეს წარწერა ძალზე დაზიანებულია და ფრაგმენტებადღაა დაცული. ნ. სარგისიანს ისიც გადმოუღია. ბროსეს ამ წარწერის ფაქსიმილე არ გამოუცია და ტექსტი მას ამ რიგად მოჰყავს:

1. ...ლთა მადლითა და მეობებითა წჳიდისა წინამორბედისათა, და წმიდისა მამისა სიმონისათა მ... რომელსა მე გიორგი და... ძლიერისა ბაგრატიისათა ძელდ მი...

2. რისათჳს... ცოდვათა ჩ(უ)ენთა)... კათოლიკე ეკლესია ოგ... აწე... ედრ... ნი ღირსი... ნთ შმა...¹

წარწერის ცუდად დაცულობა არ გვაძლევს საშუალებას ამ ტექსტს რაიმე დაეუმართო; პალეოგრაფიული ხასიათი და „ძლიერი ბაგრატი“ მოხსენიება ცხადყოფს, რომ აქაც საუბარი მეფე ბაგრატ მეოთხეზეა (1027—1072). ვინმე გიორგის რაღაც შეუწირავს ტაძრისათვის ბაგრატ IV სალოცველად და თავისი ცოდვების შესანდობლად.

ამრავად, იშხნის ტაძრის გარეგანი კედლების სამივე წარწერა ეკუთვნის XI საუკუნეს, მაგრამ ტაძარში, რომელიც თავდაპირველად აშენებული იყო IX საუკუნის პირველ ნახევარში, მოსალოდნელი იყო უფრო ძველი წარწერის არსებობა და ასეთი წარწერა, ფრიად მნიშვნელოვანი და საინტერესო, მართლად აღმოჩნდა ჩრდილოეთის ეკვდერში.

6. ჩრდილო ეკვდრის ისტორიული წარწერა

იშხნის ჩრდილო ეკვდერი არ ყოფილა განუთენილი კულტისათვის, ე. ი. წირვა-ლოცვისათვის და ამიტომ მას არც ახსიდა ახლავს და იგი არც ფრესკებით არის დამშვენებული, თუმცა კედლები კი შელესილი აქვს. ეს ეკვდერი, ისევე როგორც ოშკისა და ხახულის ჩრდილო ეკვდრები, მართო საღაროდ და სურსათის შესანახად ყოფილა გამოყენებული. ეს იქიდანაც ირკვევა ცხადად, რომ ხახულში, ნის მსგავს ჩრდილო ეკვდერში ღვინის ქვევრებიც არის დაცული (მიწაში ჩაფლული).

ჩვენთვის იშხნის ჩრდილო ეკვდერი განსაკუთრებით მნიშვნელოვანი აღმოჩნდა თავისი წარწერით. ეკვდრის სამხრეთ კედელზე, ეხლა დახშული კარის ჩარჯვნივ, ყოფილა დიდი, 27 პწკრიანი ლამაზი ასომთავრული წარწერა, მწვინე ფერადით შესრულებული. მ უკანასკნელი პწკარი სრულიად წარბოცილია; დანარჩენი მკრთალად მოჩანს, მაგრამ ამოკითხვა მაინც შესაძლებელი გახდა, მე-10, მე-12, მე-14 და მე-18 პწკართა ბოლოები გაფუჭებულია, მაგრამ აზრით მათი აღდგენა ძნელი არ არის. ჩვენ ასეთი აღდგენილი სიტყვები ფრჩხილებში გვაქვს ჩასმული, მე-19 პწკრიდან მართო ორი პირველი ასოა დარჩენილი. სსსკენი ნიშნები ცოტაა (მხოლოდ მე-6 და მე-8 პწკრებში ემჩნევა ორ-ორი წერტილი), მაგრამ თარღის აღმნიშვნელი სიტყვები და რიცხვითი ასოები ყველგან გამოყოფილია X ნიშნით. ზოგჯერ იგივე ნიშანი წერტილებით არის შემკობილი: ✕. ორ შემთხვევაში ასეთივე ნიშნით იწყება პწკრები (1-ლი და მე-10); ერთ შემთხვევაში ამით თავდება პწკარი (მე-9). ჳებების ქართულ ზედწერილებს საზოგადოდ ასეთი ნიშნები არა აქვთ, მაგრამ ფრესკათა წარწერებს იშხანში სხვა ადგილებშიაც ემჩნევა. წარწერა გადარღებულია ფოტოგრაფიულად. სურათი, რა თქმა უნდა, მკრთალი გამოვიდა (იხ. ტაბ. 31, 1), მაგრამ წარწერა მშვენიერად და

¹ Op. cit., p. 18, № 16.

თი დიდებულმა ნეტარი შამა ლევი ბასილი ეპისკოპოსი და ქსახურა ამის წმიდანს ეკლესიას წელი
 119) კეთილთა მოღვაწეობითა და სრულითა სარწმუნოებითა და შეჰყვარა სული თქსი უფლ-
 სითეხსა დეკემბრისა 26) დღესა პარსიკესსა. ქრისტე, სულსა შათსა განწმენენ, იმენ. და
 შემდგომად შათსა ბრძინებითა დიდებულთა ღირსთა (მეფეთა)—ცხოვნენინ ღმერთმან შეფენი
 ლენ(ნი); დავით ქართველთა მეფე და აშოტ ერეკლე, ბაგრატ მაგისტროსი (და სუმბატ ანთი)-
 პატრიკი დიდენინ ღმერთმან,—წარაელენს საბერძნეთს ტრაპიზონთა, და მუნ აუერთბეს მღვდელთ-
 შთაგად (იშინის) სტეფანე პატიოსანი და ღირსი შამა ლევი კლდითა ბასილი ღმერთ-შემოსილი-
 სი პატიოსანის ბერძენთა პატრიარქისათა, თუესა შარტსა ა-სა (I-სა), დღესა კრთაყესა. ღმერთმან
 წარუმათებნა იმენ. რამეთუ მას ცაშა ოდენ ქართლისა (კათალიკოსი ნეტა) რი . . .

ეს შესანიშნავი წარწერა პრავლმბრავ, არის საყუარადებო. პირველ ყოვლისა, მისი სახით
 ხელთა გვაქვს იშინის უძველესი წარწერა, ლენამდის მოღწეული. იგივე, სარგისთან ვერ შევნიშ-
 ნავს და ამრავალ ლევი ექსპედაციის აღმოსნას წარმოადგენს. მასში მოხსენებული ადარბერსე,
 ანუ ადარნსე, არის ადარნსე II ტაოს ბაგრატიონთა შტოსის, პირველი ქართველთა მეფე ტაო-
 კლარჯეთის ბაგრატიონთა შტოსის (889—923), ერეკლე-ქმნილ ლეონ ბრძენის მიერ, მანას
 შესანიშნავი ტაძრის აღმშენებელი და კარავლ ცნობილი როგორც ქართულ, ისე ბიზანტიურ და
 სომხურ ისტორიაში. მას 137 ქართლიკონს, ესე იგი 917 წელს, სექტემბრის 7-ს, იშინის ეპისკოპო-
 სად განწმენებია ვინმე ბასილი, რომელიც გარდაცვლილა 19 წლის მოღვაწეობის შემდეგ, ი. ი.
 936 წელს. დეკემბრის 26, პარსიკესს. ამ დროს ადარნსე II ცოცხალი აღარ იყო—ის გარდაიცვა-
 ლა 923 წელს—და ტაოს ფლობდნენ მისი შვილები; დავით II, ქართველთა მეფე († 937), ბაგრატ
 II მაგისტროსი († 945), აშოტ IV ერეკლე († 954) და სუმბატ I ერეკლე 954 წელს
 შემდეგ († 958). ამით სერით თანხმობით იშინის მღვდელ-მთავრად განწმენებია სტეფანე და
 ეს უკანასკნელი გაუგზავნათ ტრაპიზონს, სადაც იგი ეუერთბებია ბერძენთა პატრიარქს ბასილის,
 I შარტს, კირა; დღეს უნდა ვიფიქროთ, რომ ეს ამბავი 937 წელს უნდა მომხდარიყო, ვინაიდან
 მისი წინამორბედი, ეპისკოპოსი ბასილი, 936 წელს 26 დეკემბრის მიიცილა. წარწერის ბოლოში
 ვინმეცნობილი იქნებოდა, თუ სტეფანე რატომ ქართლის ეპისკოპოსი არ გაუგზავნეს მცხეთაში
 საეურობედად, შარტამ ეს ნაწილი, სამწუბარად, აკლას წარწერას. თუ ჩვენ მიერ, ამრით აღდგე-
 ნილი უკანასკნელი რაზი სიტყვა წარწერისა სწორია, მაშინ უნდა ვიფიქროთ, რომ იმ დროს ქარ-
 თლის კათალიკოსი გარდაცვლილი ყოფილა და ამალი ჯერ არ მყოლიათ არჩეული. ეს საკითხი
 გამოსარკვევია.

გამოსარკვევია აგრეთვე მეორე საკითხი: ვინ არის „ღმერთ-შემოსილი და პატიოსანი ბერ-
 ძენთა პატრიარქი ბასილი“, რომელსაც ტრაპიზონში ეუერთებია სტეფანე იშინის მღვდელმთავ-
 რად? სავსე ის არის, რომ, როგორც ვიცით, ტრაპიზონს თავისი პატრიარქი არ მყოლია, ის
 წელიწადი კონსტანტინუპოლის საპატრიარქოში. შესაძლებელია, აღმოსავლეთის რომელიმე ეკლესი-
 სის პატრიარქი ბასილი იმ დროს შემთხვევით იყო ტრაპიზონში, მაგრამ ეს სახელი იმ დროისა-
 თვის მრავლი პატრიარქთა სიაში არ ჩანს, იხადება საკითხი, იშინის წარწერის ავტორმა
 ტრაპიზონის მიტროპოლიტად ანუ არქიეპისკოპოსი ზეიადობით პატრიარქად ხომ არ გამოაცხადა
 (ad maiorem gloriam)?

ამის გარდა, ლენს წარწერაში ჩამოთვლილია ოთხივე შვილი ადარნსე II ქართველთა მეფისა,
 რომელნიც კარავლ არიან ცნობილი სუმბატის ქრონიკის მიხედვით; ეს ვარაუბები ერთხელ კიდევ
 მოწმობს, თუ რამდენად სწორია სუმბატის გენეალოგიური ცნობები, ამ წარწერაში შვილები იმავე
 ბრტყელ არიან მოხსენებულნი, როგორც სუმბატის ქრონიკაში, ვარაუდ სუმბატ პირველისა, რომე-
 ლიც იქ ანთოპოტიკოსს ანუ ანთოპატრიარქს პატრიკოს წოდებით იხსენიებს, ხოლო სუმბატის ქრონიკა-
 ში კერასდღა და ეს ვასაგებია; მანამ სუმბატ ერეკლე-ქმნილი ვადებოდა. მას შემოსნებელი
 ბიზანტიური ხაზივი ქანისა და ეს ლეონთის არის ამალი ამბავი, რომელიც სხვა წყაროებიდან
 ცნობილი არ ყოფილა. 951 წელს, როდესაც გორგე მეტოქე თავისი შესანიშნავი თხზულების
 აგრეთვე ხანძრულის ცხოვრების* წერას ათავებს, სუმბატი ერისთავთ ერისთავის პატრიკით არის
 მოხსენებული (იხ. აგრეთვე ხანძრულის ცხოვრება*, გვ. 3). მეორე მხრივ ლენს ვიცით, რომ ერეკ-
 ლე-ბატონი სუმბატ I-ს თავისი მძის, აშოტ ერეკლეს გარდაცვალების შემდეგ მიიღო; ეს
 ვარაუბები ეყრდნობა სუმბატის ცხოვრებისა, თუ როდის არის დაწერილი შემოსნებელი
 ისტორია იშინის მღვდლის გვადრის კვლეულზე წარწერაში ადარნსე II ქართველთა მეფის კვლე-

* ამ სიტყვის ძირული ნაწილი წმინდა ი. დამასკელისა არ ვიცით, თუ რა დროში დასწავლეს მისი-
 დგენილი სუმბატის ქრონიკისა და ეს ბრტყელი იმავე დროში ვსებებს (იხ. მართლმადიდებელი ენციკლოპედია, გვ. 342).

შეიღებოთ ვარდაცულიად იგულისხმებიან, ვარდა სუბმატ ქ-ისა. მათ შორის აზოტ კურაპალატი 954 წელს მოიკალა და იმავე წელს, ან შემდეგ, 955 წელს სუბმატს უნდა მიეღო კურაპალატობა; ამიტომ ჰყენი წარწერა შესრულებული უნდა იყოს 954--955 წლებში. რომ ამ წლებს შემდეგ ყოფილიყო იგი დაწერილი, სუბმატი უსათუოდ კურაპალატად იქნებოდა მოხსენებელი. უნდა გვახსოვდეს, რომ, როდესაც იბერიის ანუ ქართლის თუ საქართველოს კურაპალატი ვარდაცულიდებოდა, ეს უნდა მოხსენებოდა ბიზანტიის იმპერატორის საგანგებოდ. წარგზავნილი ვლემის საშუალებით და მასთან უნდა მოხსენებოდა, თუ რომელი ბაგრატიონის დამტკიცება სურთ ახალ კურაპალატად ვარდაცული კურაპალატის შემყიდრებებს, ხოლო ამის შემდეგ იმპერატორი გზავნიდა თავის მოხელეს, შესადგურისი ამაღლითა და კურაპალატის ხარისხის ნიშნებითურთ, რომელსაც დაწესებულ საჯარო ცერემონიით უნდა აცვანა დანიშნული ბაგრატიონი კურაპალატის თანამდებობაზე და მიენიჭებინა მისთვის ეს პატივი. ეს აშავი სწრაფად არ ჰდებოდა; თვეები და ზოგჯერ წელიწადი გადთოდა ამის მოგვარებაში.

ამას ვარდა, წარწერა ცხადყოფს, რომ საქართველს ყველა ძმების ნებართვა იზხნის მთავარბისკოპოსად სტეფანეს განწყობისათვის. ბაგრატიონები ერთობლივ განაგებდნენ და ფლობდნენ ტაოკლარჯეთს, ხოლო ზნობრივად, რა თქმა უნდა, უპირატესობა და სურათო ხელმძღვანელობა იმას ეკუთვნოდა, რომელიც ქართველთა მეფის ანუ კურაპალატის პატივს ატარებდა. ქართველთა მეფედ იჩნებდნენ ყოველთვის უფროსს ძმას. ეს ხარისხი შემყიდრებით გადადიოდა და სამატიო რამ უფრო იყო, ვიდრე რეალური ხელისუფლების შემყიდრი კურაპალატად კი რა ჰყენდნენ უფრო უნარაიანს, ნიჭიერს, მხნეს და ენერგიულს. უპირატესობა, პრიორიტეტი, ყოველთვის კურაპალატს ენიჭებოდა—იმ შემთხვევაშიც, როდესაც ის ქართველთა მეფის ხარისხს არ ატარებდა; მაგრამ ყოველთვის სასურველი იყო—და ამას დიდი მნიშვნელობა ჰქონდა,— რომ ქართველთა მეფე იმავე დროს კურაპალატიც ყოფილიყო.

7. ტაძრის ფასადები

აღმოსავლეთი ფასადი, საქართველის შინაგანი აგებულების შესაბამისად, ორ-სართულიანია (ტაბ. 3). ჰყენა სართული წარმოადგენს ფასადს შინაგანი აღმოსავლეთი გალერეისა და სამკვეთლო-სადიაკონისათვის. ამ ნაწილებში ხუთი სარკმელია; სამი გალერეისათვის და ოთხთ სამკვეთლოსა და სადიაკონისათვის (იხ; ტაბ. 3). სამკვეთლოს სარკმლის თავს ამშვენებს ოთხკუთხედი ქანდაკებანი ქვა. რომელსდაც ამოჭრილია საუცხოო აფეხებული ჯვარი (ტაბ. 8). სადიაკონის სარკმელს ასეთი შემკულობა არ შემოუნახავს, მაგრამ იღბით ეჭნებოდა, სიმეტრიისათვის. მეორე სართული ეფარდება საკუთხდელის ზემო ნაწილს (სვეტარხს ზემოთ), იგი შემკულია სამი კამარით. ზეა, უფრო მაღალ კამარში მოთავსებულია იშვიათი სიღამაზის სარკმელი; ირგვლივ შემკულია საუცხოო ზეკურთმით და ორნამენტული ჯვრით. მის ზემოთ (ტაბ. 12), ფრონტონის კონქის ძირში მრგვალი სარკმელია, აგრეთვე შემკული. ამ ფასადის ორივე სართული მარჯვნივ და მარცხნივ შემოსილულია თითო კამარით, რომელნიც აერთიანებენ ჰყენა და ზედა სართულების კამარებს და ხუთ-კამაროვნად ხდიან აღმოსავლეთის ფასადს, საერთოდ იზხნის ტაძრის აღმოსავლეთი ფასადი საუცხოო (ტაბ. 3).

სამხრეთი ფასადი. ასევე ღამაზია, თუ მეტად არა, სამხრეთი ფასადიც (ტაბ. 4). ისეც ორ ნაწილად იყოფა. ერთი შეიკავს ტაძრის სამხრეთ მკლავს, რომელიც შემკულია სამი თითო-სარკმელიანი კამარით. ზეა, უფრო მაღალ კამარას იღავს კიდევ პატარა მრგვალი სარკმელი და ზემოთ მას ამშვენებს მოჩუქურთმებული ჯვარი, რომელიც-ერსიკოვის ფოტოგრაფიაზე აღბეჭდილია; რამდენც მრდიანად დაუღლი, და ესაა კი დაზიანებულია (ტაბ. 7).

ამ ფასადის მეორე ნაწილი შეიკავს ტაძრის დასავლეთი მკლავის სამხრეთ კედელს და შემკულია ოთხი კამარით, რომელთაგან სამში ოთხთ მდიდრულად შემკული სარკმელია, ხოლო მეოთხე, უფრო ვიწრო კამარა, რომელს სამხრეთ მკლავს ეყრის, გლუვი არის (ტაბ. 4). მეორე კამარაში საუცხოო ზეკურთმით დამშვენებული კარია, ეხლა მამაღიანების მიერ დასული (ტაბ. 4). სარკმლების ვაფორზება და ზეკურთმის ქანდაკებანი იხ. ტაბ. 12.

მრდილ ფასადი საერთოდ იმერებს ტაძრის სამხრეთ მკლავს, მაგრამ არაა ისე მდიდრულად შემკული, როგორც სამხრეთი ფასადი. ტაძრის მრდილო მკლავსაც იღავს სამი კამარა და სამი სარკმელი. ზეა, უფრო მაღალ კამარაში მრგვალი სარკმელიც არის, ოღონდ მის ზემოთ კამარაზე არ არის ჯვარი (ტაბ. 12); ამას ვარდა, ამ მკლავის ფარგლება ისე მდიდრულად არ არის შემკული, როგორც სამხრეთი მკლავის (ტაბ. 5).

2 1917 წლის აქ ვა-სურათი...

დასავლეთ მკლავს გასწვრივ ამ მხარეზე, როგორც აღნიშნული იყო, არის ეკედერი, რომელიც შეუძერწავი დაუტოვებით 1032 წელს და რომელსაც ჩრდილოეთით სარკმლები არ ახლავს და მხოლოდ დასავლეთი მხრიდან აქვს ერთი სარკმელი (ტაბ. 6, 2).

დასავლეთი ფასადი. დასავლეთი ფასადი განით უდრის აღმოსავლეთი ფასადის ზედა ნაწილს, ანუ ზედა სართულს და მის მსგავსად შემკულია სამი კამარით. შუა, უფრო მაღალ კამარაში აქაც სარკმელია, მაგრამ არა ზემოდან მომრგვალებული, როგორც აღმოსავლეთში, არამედ ოთხკუთხედი და აგრეთვე ჩუქურთმებით შემკობილი. ამ სარკმელს ქვემოთ კიდევ ოთხკუთხედი პატარა სარკმელია. კამარები ჩამოსულია დასავლეთის ეკედრის სახურავამდის, რაც აშკარად მოწმობს ეკედრის და ტაძრის თანადროულობას (ტაბ. 6). დასავლეთი ფასადის ქვედა ნაწილი მოქცეული იყო დასავლეთ ეკედერში და უდრიდა აღმოსავლეთი საკუთხეგლის ქვედა სართულს, სადაც სვეტნარი იყო. ამ ნაწილში ქვემოთ გაჭრილი იყო კარი. კარს მარჯვნივ და მარცხნივ სამკუთხედი უბეები ჰქონდა (ტაბ. 6, 2), ხოლო ზემოთ დიდი მომრგვალებული სფერული უბე, — როგორც ნაშთებიდან ჩანს, მოხატული. ყველაფერი ეს ეხლა მოშლილია, კარი ახალია, კედელიც მარჯვნივ და მარცხნივ გადაკეთებულია (ტაბ. 14, 2). ამიტომ შეუძლებელი ხდება ამ მხარის პირვანდელი სახის აღდგენა. ტაძრის ჩრდილო ეკედერს, ზემოთ, დასავლეთ კედელში, როგორც ვთქვით, ერთი სარკმელი აქვს, ხოლო ქვემოთ რომ კარია, ის მაჰმადიანების მიერაა შენგრეული და დამუშავებულიც არ არის (ტაბ. 6).

8. გუმბათი და გუმბათის ყელი

აგრეთვე დიდ შთაბეჭდილებას ახდენს თექვსმეტ-წახნაგოვანი გუმბათის ყელის გარეგანი შემკულობა. მისი კამარები ეყრდნობა პატარა მოჩუქურთმებულ სვეტებს, რომელთაც ნაირ-ნაირი თავები და ფუძეები აქვთ. მრგვალი და მოგრძო სარკმლები დამშვენებულია ჩუქურთმებით და წრულებით, გუმბათის ლავგარდანი დაკბილულია. თვით ცილინდრული მაღალი გუმბათი თავდება ქვის მრგვალი ქუდი (ჯვარის მაგიერ, როგორც საერთო წესად იყო მიღებული ძველ ქართულ ხუროთმოძღვრებაში). გუმბათი დახურულია წითელ-მწვანედ მოჭიქული კრამიტით (ტაბ. 13).

1032 წლის საერთო დიდი განახლების დროს იშხნის ტაძრის გუმბათის ყელს მცირე გადაეთება განუცდია. ეს ყელი, როგორც აღენიშნეთ, თექვსმეტ-წახნაგოვანია. რვა წახნაგში ზემოთ მომრგვალებული გრძელი სარკმლებია, დანარჩენი რვა წახნაგი თავდაპირველად გლუვი ყოფილა, ხოლო განახლების დროს ამ გლუვ წახნაგებშიც გამოუკვეთიათ

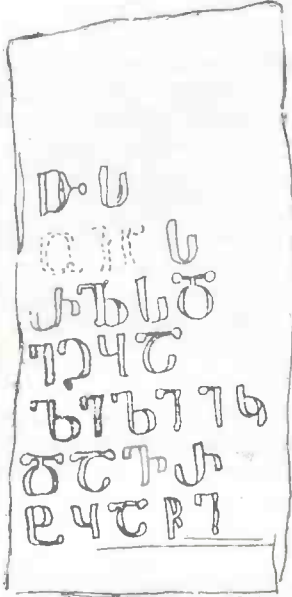

სურ. 4, 5

რვა წახნაგზე შიგნით დახატული ყოფილან წინასწარმეტყველები, რომელთაც ხელთ ჰყარობიათ ქარტები და ამ ქარტებზე წერებულა ტექსტები მათი წინასწარმეტყველებიდან: ერთზე ბერძნულად, სხვებზე ქართულად (ასომთავრულით). სარკმელთა გამოკრის დროს ეს ფრესკები და მათი წარწერები დაუზიანებიათ, ასე ვთქვათ, დაუკონდიოთ, და ნაწილობრივ მოუსპიათ (იხ. სურ. 4, 5, 6, 7, 8, 9, 10, 11). სარკმელთა შინაგანი არეები

ყოფილა ფრესკებით, რასაც დიდი მნიშვნელობა აქვს ფრესკების დათარიღებისათვის, შემდეგ კი იმას, რომ განახლებისას იშხნის გუმბათისა და შისი ყელის პროპორციებს არაერთი ცვლილება არ განუცდიათ და მათი სიმაღლე-სიგანე იგივე დარჩენილა, რაც IX საუკუნის პირველ ნახევარში იყო. ამას დიდი მნიშვნელობა აქვს ქართულ ეკლესიათა გუმბათ-ყელის პროპორციები თანდათანობითი განვითარების გასარკვევად.

სურ. 6

სურ. 7

სურ. 8

ამავე განახლების დროს ეკუთვნის ის მდიდარი და ერთობ ლამაზი ნახატრული შემკულობა კუმბათის ყელისა, კარ-სარკმლებისა და ფასადებისა, რომელიც ასე ამშვენებს იშხნის ტაძარს

სურ. 9

სურ. 10

სურ. 11

და მოწმობს, თუ როგორ განვითარებული ყოფილა ქართული ჩუქურთმა-ორნამენტი XI საუკუნის პირველ ნახევარში, ბაგრატ IV-ის დროს.

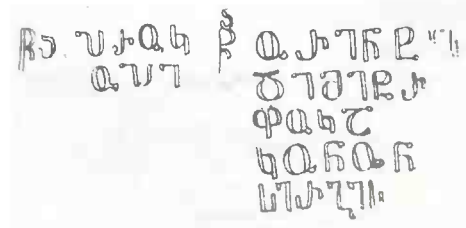

9. ტაძრის ფრესკები და მათი წარწერები

იშხნის ტაძრის კედლები შიგნით სულ შემკული ყოფილა მშვენიერი ფრესკული მხატვრობით, მაგრამ ელა, ცოტაოდენ ნაშთებს გარდა. ყველაფერი მოსპობილია. ჯერ კიდევ ნ. სარგისიანს აქვს აღნიშნული, რომ, როცა მაჰმადიანები დაუფლებიან ტაძარს და იგი მიზგითად უქცევიათ, კედლების გასწვრივ მათ ცეცხლი დაუწიეთ ფრესკების მოსასპობად და რაც ცეცხლისაგან გადარჩენილა, შუბის წვერებით ჩამოუხუხეკიათ. ეს ცნობა უნდა ეხებოდეს მხოლოდ დასავლეთ ფრთას. რომელიც მიზგითად იქნა გადაკეთებული და არა დანარჩენ სამ მკლავს. ამ უკანასკნელებში კი, უნდა ვიფიქროთ, სარგისიანის დროს მეტი ნაშთები უნდა ყოფილიყო, ვიდრე ჩვენ დაგვხვდა. იშხნის მუხთარმა მითხრა, მეფის სალდათებმა ხიშტების წვერებით მოშალეს ფრესკები, თორემ წინათ საკმაოდ იყო ისინი დაცული. რომ პირველი მსოფლიო ომის დროს მართლა მოუვიდა ზიანი იშხნის ტაძარს, ამას კაპიტანი ნ. შუგუროვიც აღნიშნავს თავის ბროშურაში ხახულის მონასტრის შესახებ¹.

იშხნის ფრესკები წინათ დილაღა ლამაზი და შესანიშნავი ყოფილა. ამას ამტკიცებს მუსულმანთა მიერ შექმნილი თქმულება: „სახელ-განთქმულია სილამაზე ოშკის ტაძრისა, ადგილ მდებარეობა ხახულისა და მხატვრობა იშხნისაო²“. ამას კიდევ მეტი სიცხადით ის ამტკიცებს, რაც კი რამ დღემდის გუმბათის ცაში და გუმბათის ყელის წახნაგებზე შიგნით ასე თუ ისე გადარჩენილა. ჩვენ სწორედ აქედან ვიწყებთ ფრესკათა ნაშთების აღწერას.

გუმბათის ცანი წარმოდგენილია უბრალო მდიდრული ორნამენტებით მორთული ჯვარი, რომელიც ოთხ ფრთა-გაშლილ ანგელოზს მიაქვს ცაში (ტაბ. 27). ჯვრის შარავანდი ქადრაკულია, ფონი მწვანე, თვით ჯვარი — თეთრი. ზედ ახატია ძვირფასი ქვები. ანგელოზთა შესამოსლის ფერი ნაირნაირია: ერთისა კვართი და მოსასხამიც თეთრია, მეორის კვართი თეთრია, ხოლო მოსასხამი — მტრედისფერი, მესამის კვართი ცისფერია და მოსასხამი თეთრი, მეოთხის კვართი თეთრია და მოსასხამი მწვანე; ანგელოზთა ფრთები მოვარდისფრო-მიხაკისფერია (ტაბ. 28, 1, 2, ტაბ. 29, 1, 2). 16 წახნაგის ზედა ნაწილი მოცულია მედალიონებში წარმოდგენილი ფიგურებით „ყველა ანგელოზთა დასისა“ (ტაბ. 27, 28, 29), ხოლო სარკმელთა ზედა ნაწილები შეიცავენ სხვადასხვა წმიდანთა გამოსახულებას (წელს ზევით) წარწერებით: წა ორენტი, — დიმიტრი, — ფოკა; — კონონ, — სერგის, — თე (თეოდორე), (—) — შინა, — პროკოპი (სურ. 12). გრძელ სარკმელთა შიდა მხარეები

სურ. 12

ზარჯენი და მარცხნივ შემკულია წმიდათა შარავანდიანი ფიგურებით, რომელთაც წარწერები არ მოეპოებათ. სარკმელთა ზემოთ, გუმბათში, ოთხივე მხარეს წარმოდგენილია დიდებული სურათები ოთხი ეტლისა თავისი ვეეტლებით და სხვადასხვა ფერის ცხენებით (იხ. ტაბ. 28, 29). ეს აპოკალიპსური ეტლები წარმოგვიდგენენ ზაქარია წინასწარმეტყველის ჩვენებას (ზაქარია, 1, 8; 6, 2—3); მათი ლამაზი ასომთავრული წარწერები ზოგჯერ შეიცავენ უფრო არქაულ ტერმინებს, ვიდრე დაბეჭდილ დაბადებაშია (იხ. სურ. 13).

პირველ, ჩრდილო ეტლს აწერია:

1. „და ეტლთა მათ პირველთა ებნეს ცხენნი შავნი“. მეორე, დასავლეთის ეტლს აწერია:
2. „ხოლო დასავლეთით ცხენნი სპეტაკნი“. მესამე, სამხრეთის ეტლს აწერია:
3. „და ეტლთა მას სახზრისათა ებნეს ცხენნი ხსენი“ (საბას განმარტებით, „ხსენი“ არის „წაბლის ფერი, გინა ქურანი“.) მეოთხე, აღმოსავლეთის ეტლს აწერია:
4. „და აღმოსავლეთით ფესანგნი“. (საბას განმარტებით „ფესანგი“ არის „ჭრელი ცხოელი“. დაბეჭდილ დაბადებაში ამ ადგილას სწერია „ჭრელი“).

¹ Н. М. Шугуров, Грузинский хачульский монастырь, Багум, 1918, стр. 6.
² Н. Марр, Георгий Мерчул. Жизнь Григория Хандульского, СПб. 1911, стр. XXXV.

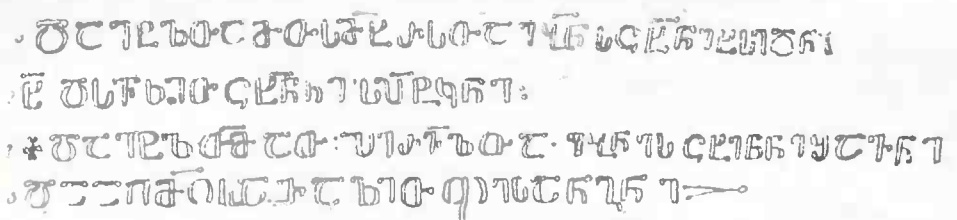
გუმბათს შიგნით, რვა წახნაგზე, როგორც უკვე ითქვა, გამოხატული არიან, თავით ფეხამდე, წინასწარმეტყველნი, რონელთაც ხელში უჭირავთ ქარტები და ზედ წარწერებია—ერთზე ბერძნული და შვიდზე—ქართული, ასომთავრული. ფიგურები და წარწერები, როგორც აღვნიშნეთ, დაზიანებულია მრგვალი სარკმლების გაკრის შედეგად. წარწერათაგან რაც შემორჩენილა, წარმოდგენილია ჩვენს ფოტოსურათებზე (იხ. სურ. 4—11).

გუმბათის სამხრეთ ნაწილში, ეტლის სურათს ქვემოთ, მრგვალ წრეში მოჩანს რქოსან მხეცზე მჯდარი, სანახევროდ შიშველი ქალი. ეს, რასაკვირველია, „ბაბილონელი მეძავია“, რომელსაც ჩვეულებრივ ხატავენ ხოლმე ტაძართა დასავლეთ კედლებზე, ხოლო გუმბათის ყელში კი იშვიათად გვხვდება¹, ეს სურათი აქვარელით გადმოიღო მ. ქიაურელმა. ფოტოგრაფიულ სურათზე ფიგურა კარგად ვერ არის გამოსული და ამიტომ არც მოგვყავს.

როგორც უკვე აღვნიშნეთ, ტაძრის დასავლეთ კედელზე არცერთი ფიგურა არ შემორჩენილა. გუმბათის ყელის ძირში, ირგვლივ ყოფილა წარწერა, ამოყვანილი წითელი, მწვანე და შავი ფერადებით. მაგრამ მისგან ეხლა მხოლოდ რამდენიმე სიტყვა და ასოა გადარჩენილი.

„...რა/ ..ნი/ დიდ/ არს; დიდ/ არს... დნი...“

ტაძრის კედლების ქვედა ნაწილში მხატვრობა ნაკლებად არის შერჩენილი. დასავლეთ მკლავში, სადაც ეხლა მიზიგითია მოწყობილი, მთელი სურათი არსად არ შერჩენილა. ეს მით უფრო სამწუ-

სურ. 13

ხაროა, რომ სწორედ ამ ნაწილებში, დასავლეთსა და სამხრეთ კედლებზე, ყოფილან დახატული ტაოს ბაგრატიონები. ეს სურათები სრულიად მოსპობილია, მაგრამ პილასტრთა კუთხეებში გამოჩნდა სამიოდე პორტრეტის ვერტიკალური წარწერები, წითელი ფერადით შესრულებული. სანამ მათ ჭერის მაგივრად დაფენილი ჩალიდან აღმაცერად ჩამოსული სხივები არ მოხვდა, ჩვენ ეს წარწერები არ შეგვიმჩნევია.

აი ეს წარწერები:

ღ ა ბ	ვ ლ ა ა რ	ვ ლ ა ე
ნ ს 1	მ რ ა ს ნ ე	1 1 ა 1
ხ ც ა	ა ც ა 1	ღ ა ბ
ღ რ უ	ქ ა ბ ა მ	ჩ 1
ღ რ ე	1 რ ხ	ს რ ხ
1 ა 1	მ რ	ა რ ე
ვ ლ ა	მ 1	უ
ღ რ	ფ	ხ
მ რ ა 1	1	ღ 1
ს რ ა		ს რ
ც ს 1		ა
ს რ		
ა		

პირველ წარწერას თავი აკლია, ბაგრატიონის სახელი წაშლილია, მაგრამ, რადგან დატყულია მამის სახელიცა და სახელიც, შვილის სახელის აღდგენა ადვილია და ექვს არ იწყვეს. წარწერა ასე იკითხება:

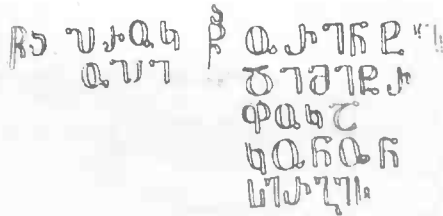
¹ პრაფ. შ. ამირანაშვილი მა მოგვანა, რომ ასეთი სურათი ამავე ადგილას (გუმბათის ყელს შიგნით) მანგლისის ტაძარშიც მოიპოვება.

9. ტაძრის ფრესკები და მათი წარწერები

იშხნის ტაძრის კედლები შიგნით სულ შემკული ყოფილა მშვენიერი ფრესკული მხატვრობით, მაგრამ ეხლა, ცოტაოდენ ნაშთებს გარდა. ყველაფერი მოსპობილია. ჯერ კიდევ ნ. სარგისიანს აქვს აღნიშნული, რომ, როცა მამამდიანები დაუფლებიან ტაძარს და იგი მიზგითად უქცევიათ, კედლების გასწვრივ მათ ცეცხლი დაუნთიათ ფრესკების მოსასპობად და რაც ცეცხლისაგან გადაჩენილა. შუბის წვერებით ჩამოუხუბეკიათ. ეს ცნობა უნდა ეხებოდეს მხოლოდ დასავლეთ ფრთას. რომელიც მიზგითად იქნა გადაკეთებული და არა დანარჩენ სამ მკლავს. ამ უკანასკნელებში კი, უნდა ვიფიქროთ, სარგისიანის დროს მეტი ნაშთები უნდა ყოფილიყო, ვიდრე ჩვენ დავგვხვდა. იშხნის მუხთარმა მითხრა, მეფის სალდათებმა ხიშტების წვერებით მოშალეს ფრესკები, თორემ წინათ საკმაოდ იყო ისინი დაცულიო. რომ პირველი მსოფლიო ომის დროს მართლა მოუვიდა ზიანი იშხნის ტაძარს, ამას კაპიტანი ნ. შუგუროვიც აღნიშნავს თავის ბროშურაში ხახულის მონასტრის შესახებ¹.

იშხნის ფრესკები წინათ დილაღ ციხეში და შესანიშნავი ყოფილა. ამას ანტიკებს მუსულმანთა მიერ შექმნილი თქმულება: „სახელ-განთქმულია სილაშაზე ოშკის ტაძრისა, ადგილ მდებარეობა ხახულისა და მხატვრობა იშხნისაო“². ამას კიდევ მეტი სიცხადით ის ანტიკებს, რაც კი რამ დღემდის გუმბათის ცაში და გუმბათის ყელის წახნაგებზე შიგნით ასე თუ ისე გადაჩენილა. ჩვენ სწორედ აქედან ვიწყებთ ფრესკათა ნაშთების აღწერას.

გუმბათის ცაში წარმოდგენილია აჟრიად მდიდრული ორნამენტებით მორთული ჯვარი, რომელიც ოთხ ფრთა-გაშლილ ანგელოზს მიაქვს ცაში (ტაბ. 27). ჯვრის შარავანდი ქადრაკულია, ფონი მწვანე, თვით ჯვარი — თეთრი. ზედ ახატია ძვირფასი ქვები. ანგელოზთა შესამოსლის ფერი ნაირნაირია: ერთისა კვარტიცა და მოსასხამიც თეთრია, მეორის კვართი თეთრია, ხოლო მოსასხამი — მტრედისფერი, მესამის კვართი ცისფერია და მოსასხამი თეთრი, მეოთხის კვართი თეთრია და მოსასხამი მწვანე; ანგელოზთა ფრთები მოვარდისფრო-მიხაკისფერია (ტაბ. 28, 1, 2, ტაბ. 29, 1, 2). 16 წახნაგის ზედა ნაწილი მოცულია მედალიონებში წარმოდგენილი ფიგურებით „ყველა ანგელოზთა დასისა“ (ტაბ. 27, 28, 29), ხოლო სარკმელთა ზედა ნაწილები შეიცავენ სხვადასხვა წმიდანთა გამოსახულებას (წელს ზევით) წარწერებით: წ^ა ორენტი, — დიმიტრი, — ფოკა; — კონონ, — სერგის, — თ^ე (თეოდორე), (~) — მინა, — პროკოპი (სურ. 12).

სურ. 12

გარჯენივ და მარცხნივ შემკულია წმიდათა შარავანდიანი ფიგურებით, რომელთაც წარწერები არ მოეპოვებათ. სარკმელთა ზემოთ, გუმბათში, ოთხივე მხარეს წარმოდგენილია დიდებული სურათები ოთხი ეტლისა თავისი ეგეტლებით და სხვადასხვა ფერის ცხენებით (იხ. ტაბ. 28, 29). ეს აპოკალიპსური ეტლები წარმოგვიდგენენ ზაქარია წინასწარმეტყველის ჩვენებას (ზაქარია, 1, 8; 6, 2—3). მათი ლამაზი ასომთავრული წარწერები ზოგჯერ შეიცავენ უფრო არქაულ ტერმინებს, ვიდრე დაბეჭდილ დაბადებაშია (იხ. სურ. 13).

პირველ, ჩრდილო ეტლს აწერია:

1. „და ეტლთა მათ პირველთა ებნეს ცხენნი შავნი“. მეორე, დასავლეთის ეტლს აწერია:
2. „ხოლო დასავლეთით ცხენნი სპეტაკნი“. მესამე, სამხრეთის ეტლს აწერია:
3. „და ეტლთა მას სახრისათა ებნეს ცხენნი ხსენნი“ (საბას განმარტებით, „ხსენი“ არის „წაბლის ფერი, გინა ქურანი“.) მეოთხე, აღმოსავლეთის ეტლს აწერია;
4. „და აღმოსავლეთით ფესანგნი“. (საბას განმარტებით „ფესანგი“ არის „ქრელი ცხოელი“. დაბეჭდილ დაბადებაში ამ ადგილას სწერია „ქრელი“).

¹ Н. М. Шугуров, Грузинский хатхульский монастырь, Багум, 1918, стр. 6.

² Н. М. А р р, Георгий Мерцл. Жизнь Георгия Хандуинского, СПб. 1911, стр. XXXV.

გუმბათს შიგნით, რვა წახნაგზე, როგორც უკვე ითქვა, გამოხატული არიან, თავით ფეხამდე, წინასწარმეტყველნი, რომელთაც ხელში უჭირავენ ქარტები და ზედ წარწერებია—ერთზე ბერძნული და შვიდზე—ქართული, ასომთავრული. ფიგურები და წარწერები, როგორც აღვნიშნეთ, დაზიანებულია მრგვალი სარკმლების გაჭრის შედეგად. წარწერათაგან რაც შემორჩენილა, წარმოდგენილია ჩვენს ფოტოსურათებზე (იხ. სურ. 4—11).

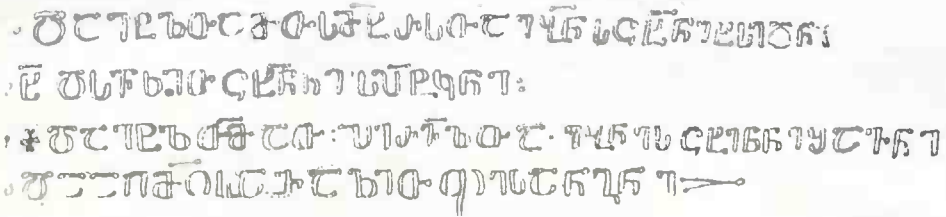
გუმბათის სამხრეთ ნაწილში, ეტლის სურათს ქვემოთ, მრგვალ წრეში მოჩანს რქოსან მხეცზე მჯდარი, სანახევროდ შიშველი ქალი. ეს, რასაკვირველია, „ბაბილონელი მეძავია“, რომელსაც ჩვეულებრივ ხატავენ ხოლმე ტაძართა დასავლეთ კედლებზე, ხოლო გუმბათის ყელში კი იშვიათად გვხვდება¹, ეს სურათი აქვარელით გადმოიღო მ. კიაურელმა. ფოტოგრაფიულ სურათზე ფიგურა კარგად ევრ არის გამოსული და ამიტომ არც მოგვეყვას.

როგორც უკვე აღვნიშნეთ, ტაძრის დასავლეთ კედელზე არცერთი ფიგურა არ შემორჩენია.

გუმბათის ყელის ძირში, ირგვლივ ყოფილა წარწერა, ამოყვანილი წითელი, მწვანე და შავი ფერადებით. მაგრამ მისგან ეხლა მხოლოდ რამდენიმე სიტყვა და ასოა გადარჩენილი.

„...რა/ ...ნი/ დიდ/ არს/ დიდ/ არს... დნი...“

ტაძრის კედლების ქვედა ნაწილში მხატვრობა ნაკლებად არის შერჩენილი. დასავლეთ მკლავში, სადაც ეხლა მიზგითია მოწყობილი, მთელი სურათი არსად არ შერჩენილა. ეს მით უფრო სამწუ-

სურ. 13

ხარა, რომ სწორედ ამ ნაწილებში, დასავლეთსა და სამხრეთ კედლებზე, ყოფილან დახატული ტაოს ბაგრატიონები. ეს სურათები სრულიად მოსპობილია, მაგრამ პილასტრთა კუთხეებში გამოჩნდა სამოღვე პორტრეტის ვერტიკალური წარწერები, წითელი ფერადით შესრულებული. სანამ მათ ჰერის მაგივრად დაფენილი ჩალიდან აღმაცერად ჩამოსული სხივები არ მოხვდა, ჩვენ ეს წარწერები არ შეგვიმჩნევია.

აი ეს წარწერები:

[Cშქ	4.7.ტ.2E	4.7.ტ.2E
ნს7	[C.7.ს.2E	7.7.ტ.7
ხღ.ტ.	ქღ.ს.1	ჯშქ
ჯ.2.უ	ქ.ჯ.ტ.0	ნ7
ჯ.ხ.2	ხ.7.ხ	ს.7.ხ
7.ტ.7	0.ჯ.	ქ.ჯ.2E
4.7.ტ.	ჟ.7	უ
ჯ.2.2	ფ	ხ
ჟ.ჯ.7.1	7	2.7
ს.2.ტ.		ს.ჯ.
ღ.ს.7		7
ს.ჯ.		
7		

პირველ წარწერას თავი აკლია, ბაგრატიონის სახელი წაშლილია, მაგრამ, რადგან დაცულია მამის სახელიცა და სახელიც, შვილის სახელის აღდგენა ადვილია და ექვს არ იწვევს. წარწერა ასე იკითხება:

¹ პროფ. შ. ამირანაშვილმა მოგვაგონა, რომ ასეთი სურათი ამავე ადგილას (გუმბათის ყელს შიგნით) მანგლისის ტაძარში მოიპოვება.

„ადარნესე კურატპალატი, ძე ბაგრატ მაგისტროსისაჲ“

მეორე წარწერა ასე იკითხება:

„ბაგრატ (მაგისტ)როსი, ქართველთა მეფე“.

მესამე წარწერა:

„ბაგრატ ერისთავთ ერისთავი, ძე ადარნესე კურატპალატისაჲ“.

ამრიგად, დასავლეთ კედელზე წარმოდგენილი ყოფილა ტაოს შტოს ბაგრატიონთა სამი სურათი: ადარნასე III კურაპალატისა (958—961), მამამისის ბაგრატ II მაგისტროსისა (937—945) და ადარნასე III შვილის ბაგრატ ერისთავთ ერისთავისა.

მეორე წარწერის ბაგრატ მაგისტროსი უეჭველად ადარნასე II ქართველთა მეფის შვილია. მას ბაგრატიონთა ისტორიკოსი სუმბატ დავითის ძეც მაგისტროსის პატივით იხსენიებს¹. კონსტანტინე პორფიროგენეტიც მას ბაგრატ მაგისტროსს უწოდებს², მაგრამ არც ერთს დღემდე ცნობილ წარწერაში ის „ქართველთა მეფედ“ არ ყოფილა მოხსენებული. ესეც ჩვენი ექსპედიციის ახალი აღმოჩენაა, ფრიად მნიშვნელოვანი საქართველოს ისტორიისათვის, ვინაიდან ის ნაწილობრივ აცხადებს უმეფობის ხარვეზს. საქმე ის არის, რომ ადარნასე II, პირველი „ქართველთა მეფის“ შემდეგ (ბაგრატიონთა შორის), მეორე „ქართველთა მეფე“ იყო მისი შვილი დავით II, რომელიც მიიცივალა 937 წელს. ამის შემდეგ მისი ძმების, ბაგრატ მაგისტროსის († 945), აშოტ IV კურაპალატის († 954) და სუმბატ I კურაპალატის († 958) დროს, 937—958 წლების განმავლობაში „ქართველთა მეფედ“ აღარავინ ჩანდა. ეხლა კი ზემოთმოყვანილი წარწერა ცხადყოფს, რომ, დავით II ქართველთა მეფის შემდეგ, ქართველთა მეფედ ყოფილა მისი ძმა ბაგრატ მაგისტროსი (937—945). ამიერიდან პირველ „ბაგრატ ქართველთა მეფედ“ მიღებულ უნდა იქნეს ეს ბაგრატ მაგისტროსი და არა ბაგრატ I კურაპალატის († 876), ძე აშოტ დიდის კურაპალატისა, რომელიც ქართველთა მეფე არ ყოფილა. ზემოთმოყვანილი ცნობის შემდეგ უმეფობის პერიოდი გვჩვენებს მხოლოდ 945—958 წლებში, აშოტ IV კურაპალატისა და სუმბატ I კურაპალატის დროს. რა იყო ამ უმეფობის მიზეზი ჯერ გამოსარკვევია. უნდა ვიფიქროთ, რომ მიზეზი ბიზანტიის იმპერატორთან უთანხმოება იქნებოდა. ამათ დროს ცნობილია კონფლიქტი ბიზანტიასთან ბასიანისა და არტანუჯის თაობაზე, რომელიც მშვიდობიანად და ბაგრატიონთა გამარჯვებით დამთავრდა. ხოლო სუმბატ I კურაპალატის შემდეგ ქართველთა მეფე იყო მისი შვილი ბაგრატ II რეგვენი (958—994), მის შემდეგ — გურგენ მეფეთა მეფე (994—1008), რომლის შვილი ბაგრატ III, ჯერ აფხაზთა მეფე გახდა (978 წელს), შემდეგ 1001 წელს მან მიიღო წოდება ქართლის კურაპალატისა, ხოლო მამა რომ მოუყვდა, ქართველთა მეფეც გახდა. მან გააერთიანა აფხაზთა და ქართველთა სამეფო, შემოიერთა კახეთიც და ჰერეთიც, და ამ რიგად შექმნა მთლიანი საქართველოს სამეფო. მამინ მოისპო „ქართველთა მეფის“ წოდება და მას შემდეგ ჩვენი ჩვენნი იწოდებოდნენ „საქართველოს მეფეებად“.

ბაგრატ III იყო საქართველოს პირველი მეფე და მისგან მომდინარეობენ საქართველოს შემდეგი მეფეები.

იშნის მესამე წარწერაში მოხსენებული ბაგრატ ერისთავთ ერისთავი, ძე ადარნასე კურაპალატისა, არის შვილიშვილი მეორე წარწერაში მოხსენებულის ბაგრატ მაგისტროსისა, ქართველთა მეფისა, ერთი მაშენებელთაგანი ოშკის ტაძრისა, დავით კურაპალატის ძმა. ადარნასე კურაპალატი, ქართველთა მეფის ბაგრატ მაგისტროსის ძე, მიიცივალა 961 წელს, ხოლო მისი ძე ბაგრატ ერისთავთ ერისთავი—966 წელს.

სხვა ბაგრატიონთა სურათები, როგორც ცხადად ეტყობა, ყოფილა წარმოდგენილი ტაძრის დასავლეთი მკლავის სამხრეთ კედელზე, სადაც მოჩანს ნაშთი ბიზანტიელი კარისკაცის მოსახამისა და მეტადრე ნაწილი ასეთივე ძვირფასი ქვებით შემკული ქედისა (აქვარელით გადმოიღო ლ. გულდიაშვილმა). ასეთივე შესამოსლებით არიან წარმოდგენილი ბარიელიეფებზე ოშკის ტაძრის მაშენებლები ბაგრატ ერისთავთ ერისთავი და დავით მაგისტროსი. ჩვენი აზრით ეს ნაშთები დავით მაგისტროსის, ე. ი. შემდეგ დავით კურაპალატის ტანისამოსის ნაშთებია. ყოვლად დაუშვებელია, რომ დავით მაგისტროს-კურაპალატი არ ყოფილიყო დახატული იშნის ტაძრის კედელზე. ამას გარდა, ამავე კედელზე წარმოდგენილი ყოფილან წმ. მხედრები გიორგი და თეოდორე. ჩანს მათი სამოსლისა და იარაღის ნაწილი.

ნ. სარკისიანის დროს სამხრეთ კედლებზედაც ყოფილა წარწერათა ნაშთები, რომელნიც ეხლა აღარ ჩანან (Op. cit., P. 19, № 19):

¹ იხ. მარამისული ვარიანტი, გვ. 51.

² იხ. De administrando imperio.

- 1. ...ოვიდეს: ამას: 5. სისანი: 8. მათი:
- 2. ლნიც ტანი 6. საუქუნეთა; 9. ნების:
- 3. ს: 7. კლ.: ეე 10. მიერი...
- 4. ცდა: ათი:

ბროსე ასე თარგმნის ზოგიერთ სიტყვებს:
 ...viendra daus ce ...trente ...des siecles
 ...de leur volonté ...souvenez-vous(?)¹.

ეს ყველაფერი, რა თქმა უნდა, სათუთა. უფრო დანამდვილებით შეიძლება წავიკითხოთ მე-7 რიგის სიტყვა „ეე“, როგორც „ერისთავთ ერისთავი“, რაც ცხადყოფს, რომ აქ რომელიმეც ბაგრატიონის სურათი ყოფილა². ამავე სამხრეთი კედლის ერთ კუთხეში ბროსე აღნიშნავს სიტყვებს: „ბაგრატ მაგისტროსი“. მაგრამ აქ უსათუოდ იგულისხმება ჩვენ მიერ მოყვანილი წარწერა დასავლეთი კედლისა: „ბაგრატ მაგი(სტროსი) ქართველთა მეფე“. ნ. სარგისიანს, ეტყობა, მხოლოდ ორი პირველი სიტყვა გაურჩევია. დასავლეთ კედელზე სხვა წმიდანების სურათებიც ყოფილა, რასაკვირველია. მაგრამ აღარაფერი მოჩანს, გარდა სამი სიტყვისა:

„...და აბრჰმის წე“ (ე. ი. აბრაჰამის წინაშე).

საკურთხეველის თაღზე, სულ ზემოთ, მცირე ნაშთების მიხედვით, წარმოდგენილი ყოფილა ნაცხოვარი ანგელოზებითურთ, ქვემოთ მოციქულთა წყება და მათ ქვემოთ კი ეკლესიის მამანი.

საკურთხეველის თაღის მარცხენა ნაწილზე მოჩანს პარალელურად ორი მოგრძო მომრგვალებული მედალიონი წაშლილი ფიგურებით და ასომთავრული წარწერებით. ფიგურები წელზევითია. მარცხენა მედალიონს რვა-პწკრიანი ასომთავრული წარწერა აქვს, მარჯვენას - შვიდ-პწკრიანი სომხური. როგორც ფიგურები, ისე წარწერები საერთოდ მოშლილია, მაგრამ პირველი მედალიონისა უკეთ არის დაცული. აქ ეტყობა ქალის ფიგურა, რომელსაც მარჯვენა ხელი გულზე აქვს მიდებული, ხოლო მარცხენაში სახარება უჭირავს და რომლის პირიც ნიკაპს ზემოთ მოშლილია. სამოსელი მიხაკის ფერი აცვია. წარწერიდან კარგად გაირჩევა მხოლოდ მეხუთე პწკრის უკანასკნელი ოთხი ასო: „ლი ნი“ და სამი უკანასკნელი პწკარი მთლიანად გადარჩენილი პწკრები ასე უნდა წავიკითხოთ: „(დედოფა)ლი ნინოჲს მიერ განათლებული“.

ეს დედოფალი, რასაკვირველია, უნდა იყოს ნანა, მირიან მეფის მეუღლე, რომელმაც პირველმა მიიღო ნათელი ნინოს მიერ. ამ ფაქტის და ზოგი ასოს ნაშთების მიხედვით, შეიძლება ვარაუდით და არა დაბეჯითებით—ასე წარმოვიდგინოთ მთელი წარწერა:

ზნა
 ნინოს მეფის
 დედოფალი
 ნი: - ✱

სურ. 14

„ნანა
 მეუღლე
 მირიანისა,
 მცხეთისა
 დედოფალი ნი
 ნოჲს მიერ ვ
 ანათლებუ
 ლი ✱“

მეორე მედალიონის სურათი სულ მოსპობილია. წარწერიდან ჩანდა მხოლოდ რამდენიმე ასოს ნაშთი, რომლებიც ხელით ვადმოიღო მ. კიაურელმა, მაგრამ სპეციალისტებმა მათში ერთი სიტყვის ამოკითხვაც კი ვერ შეძლეს (გასინჯეს აკად. ნ. მარბა, პროფესორმა ნ. აღონცმა და სხვებმა). სურ. № 15.

უნდა ვიფიქროთ, რომ როგორც პირველ მედალიონში იყო წარმოდგენილი პირველი ქრისტიანი ქართველი დედოფალი, ისე მეორე მედალიონში იქნებოდა დახატული პირველი ქრისტიანი სომეხთა დედოფალი, ესე იგი თირდატ მეფის მეუღლე აშხაენარი³ ანუ აშხენი³, რომლის სურათიც წარმოდგენილია ფრესკით, გრივალ განმანათლებელთან ერთად, ტიგრან ჰონენცის ტაძრის კედელზე ანისში, ქართული (ასომთავრული) წარწერებით (იხ. Н. Марр, Арм. стр. 85). ყველაფერი ეს,

¹ იხ. დასახ. ნაშრ. გვ. 19. უნდა შევნიშნოთ, რომ იმ დროს მე-7 ფრაგმენტის ასოთა ასეთი ამოშიფრვა ცნობილი არ იყო.

² იხ. ლეონ მედიქსთ-ბეგი, ცხორება გრიგოლ პართელისა, თბილისი, გვ. 37.

³ წარწერის ასოები შეველად არის ჩამომწკრივებული კედელზე.

10. მერმინდელ (XII საუკუნის) ფრესკათა ნაშთები და მათი წარწერები

აქამდე ჩვენ ეთიოპიური მხოლოდ თავდაპირველ ფრესკათა ნაშთებს და მათ წარწერებს: მაგრამ იმხნის ტაძარში მოიპოვება შემდეგი დროის ფრესკებიცა და წარწერებიც. ტაძრის ჩრდილო კედელზე, მთელი ჩრდილო მკლავის სიგანეზე, ქვედა რიგში მოჩანს შვიდი განცალკევებული წმიდანის წელზევითი სურათი, საკმაოდ დაზიანებული. იკითხება ოთხის სახელი: „წა ნკლზ, — იაკობ, ანდრია, — ლუკა.“ სხვების სახელები აღარა ჩანს. ყველა ფიგურა შავ ფონზე შავივე ფერადებით არის დახატული და მკვეთრად განირჩევა ძველი მხატვრობისაგან, როგორც შედარებით გვიანდელი და უფრო მდარე ღირსებისა. მათ სიგრძივ დაუყვება ექვს-პწკრიანი, ხვეული ასო. მთავრული წარწერა, რომელიც ნ. სარგისიანის დროსაც ნაკლული და დაზიანებული ყოფილა და შემდეგ კიდევ უფრო მეტად დაზიანებულა. აქ კიდევ ერთხელ უნდა გავიხსენოთ მადლობით ნ. სარგისიანი — ეს დაუღალავი და ენერგიული არქეოლოგი. დიდი მოთმინება და სიმტკიცე იყო საქირო ასეთი გრძელი წარწერის ასე გულმოდგინედ გადმოღებისათვის. (იხ. ბროსეს ტაბულა II, და ამ ტაბულიდან გადმოღებული ფორტო, ჩვენი 30, 1 და 2 ტაბულა და სურ. 16, 1—6).

წარწერა მოგვყავს ქარაგმების გახსნით და მცირეოდენი შესწორებით (სადაც კი შესაძლებელი იყო):

1. ...ადიდენ ღმერთმან უძლეველი მეფეთ მეფე დემეტრე ორთავე შინა ცხორებათა, სალოცველად მეფობისა მათისად და საქცენებლად საუკუნოდ თავისუფალ ყვეს სოფელი ლოზნი¹ მკვდრი ამის საყდრისაჲ, რომელი ეპაათა რათმე უბადოთა ეშენა² სიყუარულისა და ერთგულობისა მიზეზითა და³... (ე)ქ(ი)რა ერთგულობასავე შინა. გირავითივე⁴(?) არამედ მოგუმაღლა⁵ ღმერთმან და შეწევნამან ყოველთა წმიდათამან რომელთა...

2. ...დაგნა იმხანსა კათოლიკე ეკლესიასა⁶ წმიდისა ღმრთისმშობელისა და წმიდისა სუმეონის⁷ საკრველთ მოქმედისა ეგრეთად⁸ მკვდრად და შეეწირა⁹, ვითარცა პირველთა მეფეთა¹⁰ სულკურთხეულთა მამათა და პაპათა მათთა შემოეწირა... აწ მე მიწამან მეფობისა მათისამან ეგნატი, იმხნისა მთავარეპისკოპოსმან, რომელი მათვე ღირს მყვეს უღირსი, ვიკადრო გას... (არა ს) რულად ჰნათობს და მცირედ და უჭმარად. ერთგულობისათსცა ეპისკოპოს მყვეს თეოდორე და ყოველთა საყდრის შვილ(თა)...

3. ...მიუქუნენი(?) და დისა მათისა წ... ძლიერთა მეფეთა დავითის და გიორგისთს. პირველად დაეჭვიდენით კანდელნი¹¹ ღლით და ღამით, ერთი მეო...ა ზედა, მეორე წმიდისა ღმრთისმშობელისა წინაშე კარისასა და მესამე წმიდისა სუმეონის წინაშე საკრველ მოქმედისა, და განვაწესეთ¹² ალაბი წინადლ¹³ წმიდისა მოწამისა თეოდორესი: ა: პარასკევი პირმარხვისაჲ, რომელი დიდსა მ... და კიდევან მწირველნი ვაჩინენით ორნი: ერთი ელია, დისწულის შვილი ელია დეკანოზისაჲ, და გრ[იგოლ]... ეგრევე...

4. კვრიაქესა მათთს შესწირვიდენ მსხუერპლსა... ფალ წასვენით (?), ესრე ვითა თვთ მათთა დაწერილთა შინა სწერია¹⁴... არს მშბლ... უფროს ყოველთა მეფეთა ქუეყანისათა უძლეველი მეფეთ მეფე დემეტრე, დაჲ მათი დედოფალთა დედოფალი ქუეყანისაჲ და ქეშმარტიად დედოფალი ზეცისაჲ თამარ და შვილნი მათნი ძლიერნი მეფენი დავით და [გიორგი]... მათთა ყოველნი მტერნი და მბრძოლნი მათნი და მიეც ცხორებაჲ უშფოთველი საწუთ...¹⁵

¹ ასო „ო“ ამ სიტყვაში აქ არ არის, მაგრამ ქვემოთ კი გვხვდება.

² საეპუო კითხვაჲ, როგორც ბროსეც უნიშნავს.

³ ბროსე: „დი“.

⁴ ბროსე: „გირაოთი“.

⁵ ბროსე: „გამომადლა“.

⁶ ბროსე: „ეკლესია“.

⁷ ბროსე: „სუმონისა“.

⁸ ბროსე: „ეგრეთვე“.

⁹ ბროსე: „შეეწირათ“.

¹⁰ ბროსეს არ მოჰყავს ეს სიტყვა.

¹¹ ბროსე: „სანთელნი“.

¹² ბროსე: „განეწერათ“.

¹³ ბროსე: „დღეს“.

¹⁴ ბროსე: „ხბისა“.

¹⁵ ბროსე: ამ სამი სიტყვის მაგიერ: „უფალთ. . ელისა წყობათ.“

5. ...მოდგამნი ზენნი ქუეყანისანი. ვინცა ესე განგებული ჩუენი სალოცველი მეფობისა მათისაა შეცვალოს, იყავნ წყუელ, კრულ და შეჩუენებულ ღმრთისაგან დაუსაბამოჲსა, წმიდათა ათორმეტთა მოციქულთა¹⁷ ...ისა მადლითა და წმიდისა სუმეონ საკურველთ მოქმედისა მადლითა, ექუსთა კრებათა მადლითა, ხუთთა პატრიარქთა ჯუარითა¹⁸ გაუქსნელად და ნაწილი მისი იყავნ იუდას თანა ქრისტეს განმცემელისა¹⁹, და ვინცა დაამტკიცოს, წყალობაჲსა ღმრთისაჲსა და შეწვენაჲსა ამათ ყოველთა წმიდათაჲსა იყავნ მას ზედა. ქრონიკონი იყო...

6. ...ამოჩნდეს და მეფეთაგან თავისთჳს ეპაჯუნეს²⁰, ანუ ვინ თანა-მოჰაჯუ²¹, მაწუეველ²² და განმზრახ ექმნენ²³ ამის საყდრისაგან ლოზთა გამოჭუეებისათჳს, ესე ზემოთნი კრულებანი ყოველნი სრულობით მათ ზიედა²⁴... მღღელქ-მოძღუარნი, პატრიარქნი, კათალიკოსნი და ეპისკოპოსნი დასხდომილ არიან²⁵ და წაღმართვე საძაგელისა ანტისა გამოჩინებამდე დასხდომად²⁶ არიან, მათი-თა მადლქითა წყუელთ²⁷ იყვენ, კრულ და შეჩუენებულ სულითა... [და ვინცა დაქლებასა დაჰრიდოს, ღმერთმან ყოველნი ბრალნი მისნი აღუყოცენ...]

თუმცა ამ წარწერას ბევრი აკლია, შემორჩენილი დაზიანებული სიტყვების აღდგენა ძნელია და წაკითხვა ზოგან საეჭვო, მაგრამ საერთო შინაარსის გაგება საკმაოდ ადვილია, და მოკლედ შეიძლება ისე გადმოიციეს, როგორც ბროსესსაც აქვს გადმოცემული.

მეფე გიორგი II-ს (1072—1089) და მის შვილს დავით II აღმაშენებელს (1089—1125) იშხნის ტაძრისათვის შეუწირავთ და დაუმტკიცებიათ სოფელი ლოზნი, მაგრამ შემდეგ ეს სოფელი სხვებს ჩაეარდნიათ ხელში, ხოლო მეფე დიმიტრი I-ს გაუთავისუფლებია და კვლავ შეუწირავს იგი იშხნის ტაძრისათვის. ამის სანაცვლოდ იშხნის მთავარ ეპისკოპოსს ეგნატის, რომლის არჩევაში მონაწილეობა მიუღიათ, გარდა მეფე დიმიტრისა, „თეოდორეს და ყოველთა საყდრის შვილთა“, დაუკიდნია იშხნის ტაძარში დღისით და ღამითაც მანათობელი სამი კანდელი (ამათგან მეორე კანდელი დაუკიდნია „წინაშე ღვთისმშობლის კარისასა“, ალბათ აღსაველის კართან, ვინაიდან შუა ეკვდერი ღვთისმშობლის სახელზე ყოფილა ნაკურთხი. შესამე კანდელი დაუკიდნია წმ. სვიმეონ საკურველთმოქმედის ხატის წინაშე, რადგან, ეტყობა, საღიაკენის ეკვდერი ამის სახელზე ყოფილა ნაკურთხი. არა ჩანს, თუ რომელი წმიდანის ხატის წინაშე იყო დაკიდული პირველი კანდელი, ესე იგი ვის სახელზე იყო ნაკურთხი სამკვეთლოს ეკვდერი, მაგრამ ტაძრის სამხრეთ კედლის შესამე წარწერის ნაშთების მიხედვით შეგვიძლია დავასკვნათ, რომ ეს ეკვდერი იოანე ნათლისმცემლის, ანუ წინამორბედის სახელზე ყოფილა ნაკურთხი (იხ. ზემოთ). ამას გარდა, ეგნატის განუწესებია ალაპი და მოხსენებანი მეფე დიმიტრის და მისი ოჯახის წევრებისათვის, წინაღუენ წმიდისა მოწამისა თეოდორესი, პირმარხვის პირველ პარასკევს. მწირველად დაუნიშნავს ორი მღვდელი ყველაფერი ეს, როგორც ვიცით, იშხნელ ეგნატის განუწესებია: მეფეთ მეფისა დიმიტრისათვის (1125—1154), მისი დის, თამარ დედოფლისათვის, დიმიტრის შვილთათვის, დავით მეფისა (1154—1155) და გიორგი მეფისათვის (1155—1184).

ამრიგად, ჩრდილო კედლის წარწერა და შვიდი წმიდანის ფრესკა შესრულებულია XII საუკუნის მეორე ნახევარში, არა უგვიანეს 1155 წლისა. თამარ დედოფალი, დიმიტრის და, იყო შირვან შაჰის აღსართანის მეუღლე. შემდეგ იგი მონაზნად აღიკვეცა და თიღვის მონასტერი ააშენა ჩრდილო ქართლში (ამჟამად შედის სამხრ. ოსეთის ზნაურის რაიონში). წარწერაში მოხსენებული თეოდორე, რომელსაც მონაწილეობა მიუღია ეგნატის იშხნელად განწესებაში, უნდა იყოს ჩვენს ისტორიაში უცნობი კათალიკოსი, მეფე დიმიტრი I-ის დროისა.

¹⁷ ბროსე: „მოციქულთაგან“.

¹⁸ ბროსე: „მადლითა“.

¹⁹ ბროსე: ამ ორი სიტყვის მაგიერ: „ქრისტეს განმცე“.

²⁰ ბროსე: „ილაჯუნეს“.

²¹ ბროსე: „მოლაჯუ“.

²² ბროსე: „მწუეველ“.

²³ ბროსე: „ექმნეს“.

²⁴ ბროსე: „მოხ...“.

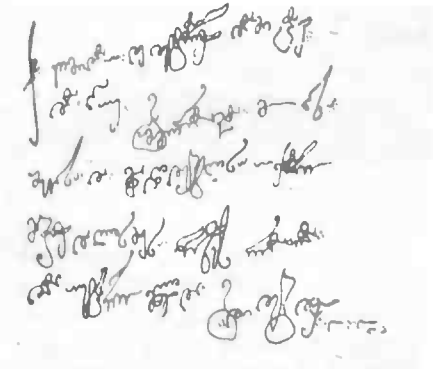
²⁵ ბროსე: ამ ორი სიტყვის მაგიერ: „დასხმდნან“.

²⁶ ბროსე: „დასხმედამოდ“.

²⁷ ბროსე: „წყებულბანი“.

11. ტაძრის მნახველთა და მლოცველთა წარწერები

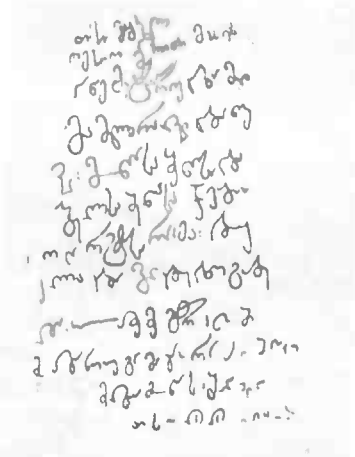
გარდა ფრესკათა წარწერებისა, იშვნის ტაძრის კედლებზე შიგნით აქა-იქ შემორჩენილია ნაწილობრივ მნახველთა, შემაველთა და მლოცველთა წარწერებიც. ჩვეულებრივ ასეთ წარწერებს ათავსებდნენ ამა თუ იმ წმინდანის სურათს ქვემოდას. ერთი ნათვანი, დასავლეთი მკლავის ჩრდილო კედელზე XII საუკუნის ლამაზი მხედრული ხელით შესრულებული. მთლიანად არის დაცული და გადმოღებულა ექსპედიციის წევრის ლ. გულიაშვილის მიერ (იხ. სურ. 17). წარწერა იკითხება ასე:

სურ. 17

„ქ. წმიდაო: დემეტრე: დამიცევ:
და: ნუ: გამწირავცა: მონასა.
შენსა: და: მადიდებელსა: ოქრო
მკედლის ძესა: ნაჩხეს რათა:
დაუცხრომელად გადიდებდე:“
ამ წარწერის ზოგიერთი სიტყვის ეულგარიზში
მოწმობს, რომ მლოცველი მდაბიო წრეს ეკუთვნის
და ხალხურ კილოს ხმარობს.

მეორე წარწერა (სურ. 18) უფრო გვიანდელია, XIV - XV საუკუნეებს ეკუთვნის და ნაკლულად არის დაცული. მისი საესებით აღდგენა შეუძლებელია:

სურ. 18

„(წმიდაო ლ)თის მშობელ(ო) (და უძლი)
ერესო გმირთ მთავარ
ო დემეტრე დამი
(ცევ და ნუ) გამწირავ
... ე: მონასა შენსა და (მა
დიდებელსა შენსა ქობულ?)
ლიპარიტსა რათა: დაუ
(ცხრომელადა გადიდო გადი
დო დემეტრე . . . . .
. . . . .
მესამე წარწერა კიდევ უფრო ცუდად და ნაკლულად
არის დაცული.
„(წმი)დაო დემეტრე დამი
(ცევ) და ნუ გამწირ(ავ მადიდებელსა)
.... და მონასა შენსა.....
.....“

კიდევ ერთ ადგილას მე-12 საუკუნის ხუცური ასოებით სწერია:

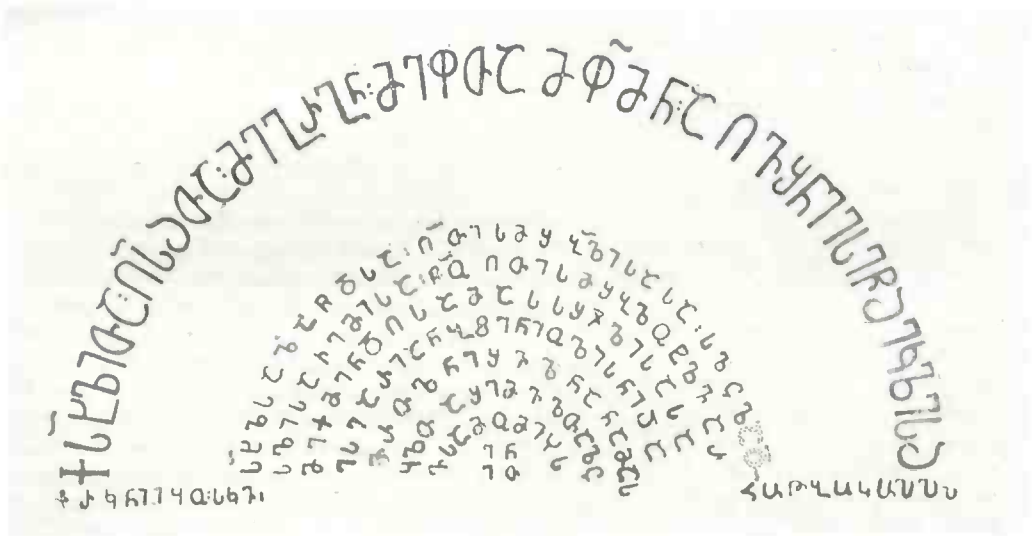
„დ'ლო ლთისაო შ'ე ფრ'დ
ცოდვილი სული
იოვანესი.....“

არც ერთი ზემოთ მოყვანილი წარწერა ნ. სარგისიანს არა აქვს აღნიშნული. მას მოჰყავს ნხოლოდ ერთი, სომხური ასოებით დაწერილი თარიღი, რომელიც უჩვენებს სომხური წელთაღრიცხვის 690, ესე იგი 1241 წელს (იხ. ბროსეს გამოცემა, № 21, გვ. 19). ჩვენ ეს წარწერა ვეძიეთ, მაგრამ ველარ ვიპოვეთ. ისიც უსათუოდ ეკლესიაში შემაველი მლოცველის მინაწერი უნდა ყოფილიყო. სხვა მლოცველთა ქართული მინაწერები აქა-იქ კიდევ ეტყობა. მაგრამ თითო-ოროლა ასო-ლამა გადარჩენილი.

12. ბუზგბენ მეფეთა მეფის მცირე ეკლესია და მისი წარწერა

იზნის დიდ ტაძართან ეხლა მარტი ერთი შენობაა დაცული და ისიც ძალზე დაზიანებული. ეს არის პატარა ერთ-ნაიანი ეკლესია, გურგენ მეფეთა მეფის მიერ აშენებული 1006 წელს. აშენების დრო აღნიშნულია ქართული ქორონიკონით, მრგლოვანი ასოებით და აგრეთვე სომხური წელთაღრიცხვით, სომხური ასოებით. შიგნით, სივრცეში კედლები ორ-ორი დეკორატიული თალითაა მორთული. საკურთხეველში ორი ნიშაა (გეგმაზე ისინი არ აღნიშნავენ). ფრესკების კვალი ჩანს საკურთხეველში, მაგრამ ეს მხატვრობა დაზიანებული და შეთეთრებულია.

ეკლესია ნაშენია სხვადასხვაფერი (უფრო მოვარდისფრო-ყვითელი), ფრიად წმიდად ნათალი ქვებით, რომელნიც მოზაიკურად არიან განწყობილნი, თალი გოდრულია, ერთი კამარით შეკრული. იგი ჯერ კიდევ მტკიცეა. სარკმელი ორია: ერთი აღმოსავლეთით, მეორე დასავლეთით (ტაბ. 34, 35; გეგმა და განაკვეთი იხ. ტაბ. 33. სურ. 1, 2). ორივე სარკმელი შემკულია საუცხოო ჩუქურთმებით (ტაბ. 36. სურ. 1, 2). კარი ერთი ქონია, ჩრდილოეთით. ეხლა ეს კარი დახშულია და მის მაგიერი დასავლეთ კედელში ტლანქად გამოუნგრევიათ შესავალი და შეუკეთებელი დაუტოვებიათ. ჩრდილო კარის შემკულობა სამაგალითოა თავისი სინახით და სილამაზით. სხვათა შორის, მის ჩუქურთმებში ჩაქსოვილია ცხოველთა მინიატურული ქანდაკებანი (ტაბ. 37). ლავგადანი ოთხი გამოკვეთილი ზოლისაგან წედგება. სამხრეთი კედელი ეხლა ნაწილობრივ გამონგრეულია და პერანგი მოძარცვული აქვს, ოაც ერმაკოვის დროს—წარსული საუკუნის 70-იან წლებში—არ ყოფილა. საკურთხეველში ორი პატარა უბეა (გეგმაზე აღნიშნული არ არის) სამხრეთი კარის თავი, ერთობ მდიდრული ჩუქურთმებით დამშენებული, შემკულია კიდევ ლამაზი ასომთავრული წარწერით, რომელიც იწყება კარის თავის წიხზე და შემდეგ გადადის კარაკინზე (ტაბ. 38 და სურ. 19)

ნაბ. 19

ქარაგმებს თუ გაგხსნით, იგი ასე იკითხება:

ქ. სახელითა ღმრთისათა მე, გურგენ
 მეფეთა მეფემან, აღვაშენე ესე წმიდაჲ ეკლესიაჲ
 სახელსა ზედა წმიდისა ღმრთის მშობელისასა, სალოცველად
 სულისა ჩენისა. წმიდაო ღმრთისმშობელო, ტალაჯარ
 მექმენ დღესა მას საშჯელისასა.
 ესე არიან ბქენი უფლისანი და
 მართალნი შევლენან¹ ამას.
 ყოველთა შემავალთა ლოც

¹ ზარღსე ამ სიტყვებს ასე კითხულობს: „რომელთა შემოვალს“ (გვ. 19).

ვასა მომიჯს

ენ

ეთ.

ქრონიკონი იყო ხკგ (226 : 780) = 1006.

სომხური თარიღი კარის წრის მარჯვენა ქუალზე იმავე 1006 წელს უდრის (იხ. ბროსე, გვ. 19, № 22).

წარწერაში მოხსენებული გურგენ მეფე (994—1008), აღმაშენებელი ამ საუცხოო პატარა ეკლესიაა, არის მეფის ბაგრატ II-ის შვილი. ბაგრატიონთა შორის მან პირველმა მიიღო მეფეთა მეფის პატივი, რადგან მისი შვილი ბაგრატ III 978 წელს აფხაზთა მეფე გახდა.

13. ღასკვნა

მოკლედ რომ შევაჯამოთ, იშხნის ტაძრის ისტორია ასეთია:

ტაძარი აშენებულია IX საუკუნის პირველ ნახევარში, გრიგოლ ხანძთელის დედის დისწულის და მისივე მოწაფის საბას ანუ საბანის მიერ.

საბანმა ტაძარი ააგო ძველი ეკლესიის ნანგრევებზე, რომელიც აშენებული იყო VII საუკუნის პირველ ნახევარში, მართლმადიდებელი ეპისკოპოსის ნერსეს მიერ. ეს ნერსე შემდეგ სომეხთა კათალიკოსი გახდა, ნერსე III-ის სახელით, და მან ამ დროს ააშენა ზუართონის (ე. ი. მღვიძარეთა) შესანიშნავი ტაძარი ეპიპაინის მახლობლად.

ნერსეს მიერ აშენებული იშხნის ტაძარი, როგორც ჩანს, ისეთივე მრგვალი იყო, როგორც ზუართონი, და დაახლოებით იმავე სიდიდისა. ნერსეს ტაძარი იშხანში საბანს სულ დანგრეული დახვედრია, გადარჩენილი ყოფილა მხოლოდ საკურთხეველის აფსიდის ქვედა საბრტული თავის სვეტნარით, და ეს ნაწილი ნერსეს სახსოვრად და პატივისაცემად საბანს მთლიანად მოუქცევია თავის ახალ შენობაში.

თავდაპირველად საბანის ტაძარი ნაშენი იყო სულ ოდნავ თლილი პატარა ქვებით, მაგრამ XI საუკუნის პირველ ნახევარში ტაძარმა ორჯერ განიცადა განახლება.

პირველი, სულ მცირედი განახლება მეფე გიორგი I-ის დროს მოხდა (1014—1027) და შეეხო მხოლოდ სამხრეთ კარიბჭეს.

მეორე განახლება მეფე ბაგრატ IV-ის დროს, 1032 წელს—ფრიად დიდი და მნიშვნელოვანი იყო. ამ დროს ტაძრის ყველა კედელი (გარდა ჩრდილო ეკვდრის კედლებისა) გარედან შეიძერწა ლამაზად თლილი წითელ-ყვითელი ფილებით და ტაძარმა მიიღო ის მშვენიერება და საუცხოო დეკორი, რომელიც ეხლაც ხიბლავს მნახველს. იმავე დროს გუმბათის ყელის გლუვ წახნაგებში გამოსჭერეს რვა პატარა მრგვალი საკამელი, რომელიც ერთობ ლამაზად შეამკეს გარედან. მაშინვე, როგორც ვფიქრობთ, მოსპობილ იქნა სამხრეთის ღია გალერეა და აგრეთვე ის კარიბჭე, რომელიც მეფე გიორგი I-ის დროს იყო განახლებული. ღია გალერეის არსებობას ვგულისხმობთ იმიტომ, რომ ასეთი გალერეა აქვს ოჟის ტაძარს, რომლის გეგმაც, ზოგიერთი ცვლილებებით, იმეორებს იშხნის გეგმას. ამ გალერეის უქონლობა არღვევს იშხნის ტაძრის გეგმის სიმეტრიას. ტაძარს მოაკლდა, ასე ვთქვათ, ერთი (სამხრეთის) გვერდი. ეს დიდი და ძირითადი განახლება მოხდა იშხნელი მთავარ-ეპისკოპოსის ანტონის თაოსნობით და ზედამხედველობით, ხოლო ხუროთმოძღვარი იყო ივანე მორჩაისძე.

ამ დიდი განახლების შემდეგ ტაძარმა დაკარგა კიდევ მთელი დასავლეთის ეკვდერი, რომელიც მთავარი ტაძრის თანამედროვე იყო, და აგრეთვე თაღები, გარდა იმ ნაწილისა, რომელიც გუმბათის ყელის ირგვლივ არის გადარჩენილი.

ტაძრის ეხლანდელი დასავლეთი კარი სულ გადაკეთებულია მაჰმადიანთა მიერ, რომლებმაც ტაძრის დასავლეთი მკლავი გაიშალა აქციეს. ამ უქანასკნელმა გარემოებამ გადაარჩინა იშხნის ტაძარი სრული განადგურებისაგან.

იშხნის ტაძრის შინაგანი კედლები მოხატული იყო—როგორც ჩანს, მეთექვსმეტი საუკუნის მეორე ნახევარში,—მშვენიერი ფრესკებით, რომელთა მიხედვითაც არის შემდეგ მოხატული აგრეთვე ოჟის და ხახულის ტაძრები. მაგრამ ეხლა ეს სურათები მოსპობილია ეამთა სიავისა და თან ადამიანთა ხელების მიხმარების გამო. უკეთ დატულია მხატვრობა გუმბათის ცაში და გუმბათის ყელის წახნაგებზე. აქ საკმაოდ კარგად მოჩანს მშვენიერად შესრულებული სურათი ანგელოზთა მიერ ჯვართაშალღებისა და ოთხი ეტლი სხვადასხვა ფერის ცხენებითურთ. ამ სურათის შინაარსს ზაქარია წინასწარმეტყველის აპოკალიფსური ჩვენება შეადგენს და იგი ერთობ ლამაზია. ამას

გარდა აქ წარმოდგენილია ყველა ანგელოზთა დასი და სხვადასხვა წმიდანები, აგრეთვე წინასწარ-მეტყველნი გუმბათის ყელში მრგვალი სარკმლების გაქრის დროსაა დაზიანებული.

საკურთხეველში, გარდა ჩვეულებრივ ფრესკათა ნაშთებისა, გვაქვს ორი დედაკაცის გამოხატულება სათითაო მედალიონებში. პირველში ეხედავთ ნანას, მირიან მეფის მეუღლეს, ქართლის პირველ გაქრისტიანებულ დედოფალს, სანახევროდ მოშლილი ასომთავრული წარწერით, ხოლო მეორეში სომხეთის პირველ გაქრისტიანებულ დედოფალსა, თირდატ მეფის მეუღლეს აშხანავრს ანუ აშხენს, სომხური წარწერით, რომელიც გაფუჭებულია და აღარ განიჩქევა.

როგორც ფრესკის ფრაგმენტული წარწერიდან ჩანს, იშხნის ტაძრის მომატეველი უნდა იყოს ბაგრატ ერისთავთ ერისთავი († 966) და საფიქრებელია, რომ მასთან ერთად აგრეთვე მისი ძმა დავით მაგისტროსი, შემდეგ დავით დიდი, ტაოს კურაპალატი († 1001). მათ ერთად ააშენეს ოშკის დიდებული ტაძარი და მათივე თაოსნობით უნდა იყოს მოხატული იშხნის ტაძარიც X საუკუნის მეორე ნახევარში, მაგრამ არა უგვიანეს 966 წლისა.

იშხნის ტაძარში ჩრდილო მკლავის კედელზე დაცულია XII საუკუნის ფრესკების ერთი წყება. აქ წარმოდგენილია შვიდი წმიდანი გრძელი, ექვს-პწკრიანი, ხეული მრგლოვანი წარწერით. ეს ცუდად დაცული წარწერა გვამცნობს, რომ მეფე დიმიტრი I-ს იშხნის ტაძრისათვის სამკვიდროდ დაუბრუნებია სოფელი ლოზნი, რომელიც უწინ ტაძრისათვის შეწირული ყოფილა დიმიტრის პაპის მეფე გიორგი II-ის და მისი მამის, მეფე დავით აღმაშენებლის მიერ, მაგრამ შემდეგ სხვას ჩაუგდია ხელში. ამ შემოწირულების გამო იშხნის მთავარეპისკოპოსს ეგნატის განუჩენია მეფე დიმიტრისათვის ალაპი და დაუქიდნია ტაძარში სამი კანდელი—დიმიტრი მეფისა, მისი დის, თამარ დედოფლისა (შირვან-შაჰის აღსართანის მეუღლისა) და დიმიტრის შვილების—მეფე დავითისა (1154—1155) და მეფე გიორგი III-ის (1155—1184) სალოცველად.

ტაძრის შიდა კედლებზე ტაძრის მლოცველ-მნახველთა წარწერებიც მრავლად ყოფილა. გადარჩენილთა შორის საყურადღებოა XII საუკუნის ლამაზი მხედრული წარწერა (სურ. 17).

ტაძრის უძველესი ისტორიული წარწერა ცოტა ნაკლოვანად შემორჩენილია ჩრდილო ეკედრის კედელზე. ამ წარწერაში მოხსენებულია ბაგრატიონთა შორის პირველი „ქართველთა მეფე“ აღარანსე II († 923) და მისი ოთხი შვილი. წარწერაში აღნიშნული თარიღები უდრის 917 ან 936 წლებს, ხოლო თვით წარწერა შესრულებულია 954—955 წლებში. წარწერას დიდი მნიშვნელობა აქვს საქართველოს ისტორიისათვის. სხვა რომ არა ყოფილიყო რა, მარტო მის აღმოსაჩენად ღირდა ჩვენი ექსპედიციის მოწყობა.

გურგენ მეფეთ მეფის მიერ 1006 წელს აშენებული პატარა ეკლესია (მთავარი ტაძრის გვერდით, მის სამხრეთით) ეხლა მეტად დაზიანებული და გაპარტახებულია, მაგრამ მისი კედლების საგანგებოდ ნაშენობა წმიდად ნათალი, სხვადასხვა ფერი ჭვით და უაღრესად საუცხოო შემკულობა მისი ჩრდილო კარისა და ორთავე სარკმლისა ცხადად მოწმობენ, რომ ეს ეკლესია სამაგალითო ყოფილა. ამ ტიპის ეკლესიებს დიდი სიმრავლით მოუღწევიათ ჩვენამდის, მაგრამ ვერც ერთი მათგანი ვერ შეედრება გურგენის ნაგებობას.

იშხნის საეპისკოპოსო კათედრა მოღვაწეობას განაგრძობდა თურქთა მიერ სამცხე-საათაბაგოს დაპყრობის შემდეგაც და საბოლოოდ გაუქმდა მხოლოდ XVII საუკუნეში.

ოშკის მონასტერი

1. მდებარეობა

ოშკის მონასტერი მდებარეობს მაღალი მთის ფერდობზე. თორთუმის წყლის (თურქულად „თორთუმ-ჩაის“) მარცხენა ნაპირას, სულ ახლოს იმ ადგილიდან, სადაც ეს მდინარე ერთვის თორთუმის ტბას. X საუკუნეში, როდესაც ოშკის ტაძარს აშენებდნენ, თორთუმის ტბა არ არსებობდა: იგი გვიან გაჩნდა, დაახლოებით 1791 წელს, როდესაც ძლიერმა მიწისძვრამ მოსწყვიტა ხორს-ბაშ-დაღის მთის მწვერვალი, ჩააზავა იგი თორთუმის წყალში და შეაგუბა მდინარე, რის შედეგადაც წყლის დონემ აიწია მაღალ კლდოვან მთათა შორის და ამრიგად წარმოიშვა ტბა, სიგრძით 13 კილომეტრი და 420 მეტრი, სიგანით 2 კილომეტრი და 170 მეტრი (შუაში ამაზე ნაკლები — ერთი კილომეტრი და 680 მეტრი). ტბას ამშვენებს სამი ჩანჩქერი, რომელთა შორის ყველაზე დიდი და ყველაზე ლამაზი პირველია¹.

თორთუმის ტბის მახლობლად თორთუმის წყალს ერთვის პატარა მდინარე, რომელაც წარმოშობილია ოშკის ხევისა და მანუსორის ხევის შეერთებით. ამ ორი ხევის შეყრის შემდეგ მაღალი და გრძელი ფერდობი, რომელზედაც ოშკის ტაძარია აშენებული, იღებს სახეს (გეგმაში) აყირავებული სამკუთხედისა, რომლის მწვერვალზე, ხეების შესართავთან, კლდეები ისე უახლოვდება ერთმანეთს, რომ გასასვლელი გზის სიგანე ორ მეტრს არ აღემატება. ამ გასასვლელის დაზღვევით მთელი ვრცელი სამკუთხედი ფერდობი თავის მონასტრიანად წარმოგვიდგება ძნელად მისასვლელ სიმაგრედ. ვინაიდან აღმოსავლეთით მას უფლის მანუსორის ხევის ხრამი, სამხრეთ-დასავლეთით ოშკის ხევის ხრამი, ჩრდილოეთით კი ამართულია მაღალი ქედი სობათი და მისი კლდოვანი მწვერვალი, ბალაბეთი. ეს მწვერვალი ისეა ღვარების მიერ დასერილი, რომ შორიდან დიდი ლოდებით ნაშენი ციხე ეჩვენება კაცს. აღმოსავლეთის და სამხრეთ-დასავლეთის ფრიალ ღრმა ხეეებს თან ახლავთ კლდოვანი ქედები, მწვერვალებითურთ. ამ ღრმა ხევთა და მაღალ მწვერვალთა შორის, ხელოვნურად დეაკებულ ფართობზე ამართულია უზარმაზარი ნაგებობა ოშკის მონასტრისა, რომლის მშენებელი ვუმბათი უფრო მაღლა ადის, ვიდრე ორი მახლობელი მწვერვალი, მაგრამ ველარ უთანასწორდება ჩრდილოეთით მდებარე მწვერვალ ბალაბეთს.

თორთუმის წყლის ნაპირიდან მონასტრამდის ხუთი კილომეტრია. გზა საკმაოდ ციკაბო აღმართით მიემართება. ოშკის წყლის ნაპირებზე მდებარე სოფლის სამხრეთ ნაწილს ოშკი ანუ, თურქულად „ეოშკ“ ეწოდება, ხოლო ჩრდილო გაშლილ ნაწილს—ოშკის ეკლესია (თურქულად „ეოშკ-ვანქ“). ზაფხულობით ოშკის წყალი ბაღების მოსარწყავად არის ხოლმე განაწილებული, რის გამოც მისი კალაპოტი მშრალია და გზად არის გადაქცეული და სხვა გზა არც არის. თორთუმის ხევის ბაღები, სადაც კი წყალი სწვდება, საუცხოოა. თუმცა მონასტერი დიდ მალლობზეა აგებული, მის ახლოს ვენახიც ხარობს, ისე ცხოველია აქ სამხრეთის მზის სხივები.

თორთუმის წყლიდან და თორთუმის ტბის დასაწყისიდან, ე. ი. იქიდან, სადაც თორთუმის წყალი ტბას ერთვის, ოშკის ტაძარი კარგად მოჩანს, მაგრამ მისკენ ამავე აღმართს რომ შეუდგებით, ტაძარი იმალება, ხოლო როცა ზედ მიადგებით, ის მოულოდნელად გეცემთ თვალში, როგორც ქალაქ ბუმბერაზი, ბევრი კირ-ვარამის გადამხდელი და საკმაოდ დაზიანებული. ეს შთაბეჭ-

¹ Я. Проскуряков, Заметки о Турции, Записки Кавказского Отдела Русск. Географического общества, кн. XXV, вып. 1. Тифлис, 1905 г., стр. 74—76.

დილება ერთი-ორად მატულობს, როდესაც მონასტრის სამხრეთ ეზოდან გადახედავთ თორთუმის წყლის ხეობის დიდებულ სურათს და თორთუმის ტბის დასაწყისს. მთელი ხეობა მოცულია ბაღებით, მდელით, მწვანეულობით, ხოლო მისი მაღალი ქედების ფერდობები შემოსილია ტყით.

ტაძარი, როგორც ვთქვით, აგებულია საგანგებოდ დაკავებულ ადგილას და სამხრეთით მას ახლავს საკმაოდ მოზრდილი, ღორღმორილი ფართობი. ამ ფართობის ქვეშ, ტაძრის დასავლეთის მკლავის გასწვრივ არის თაღოვანი საძვალე სარდაფი, რომელიც ტაძრის ქვეშ მოქცეულ მეორე საძვალესაც უერთდება საერთო კარით და საერთო ჩასასვლელით. ჩასასვლელი ეხლა სანახევროდ მიწით არის ამოვსებული. ამ საძვალეთა პირველი ნაწილი ალბათ საერო პირთათვის იყო განკუთვნილი და, სხვათა შორის, ტაოს ზოგიერთი ბაგრატიონიც აქ უნდა იყოს დამარბული, მეორე საძვალე ალბათ ბერთა და საეკლესიო პირთათვის იყო დანიშნული. ერთიც და მეორეც ეხლა ძვლებით არის სავსე.

მცირე ფართობი აღმოსავლეთითაც ახლავს ოშკის ტაძარს. წ. ნათ ეს ფართობი ბევრად უფრო დიდი ყოფილა, მაგრამ ეხლა იგი ნაწილობრივ დაუპყრია ხრამს, რომელიც თანდათან ფართოვდება და ემუქრება ტაძრის აღმოსავლეთ მხარეს, ხოლო მეორე დიდ ნაგებობასთან, სემინარია-საოსტიგენსთან, რომელიც ჩრდილოეთით ეკვრის ოშკის ტაძარს, სულ ახლოს არის მისული და მოსპობას უქადის გზას, რომელიც აქედან სოფელ ლოქის ზეკარზე მიემართება და რომლის განი აქ ერთ მეტრსაც აღარ აღემატება.

ვინაიდან ტაძარს აღმოსავლეთით ძალიან მცირე ადგილია დარჩენილი, იქედან აღმოსავლეთ ფასადის მთლიანად გადაღება შეუძლებელი იყო და ერომაკოვიც იძულებული შეიქნა, ორ ნაწილად გადაეღო იგი. მაგრამ ექსპედიციის ერთ-ერთმა წევრმა შოახერბა აცოცება მაღალ კლდოვან მწვერვალზე (რომელსაც დიდი და ღრმა ხრამი გამოჰყოფს ტაძრისაგან) და შეძლო იქედან მთლიანად გადაღება ტაძრის აღმოსავლეთი ფასადისა და აგრეთვე მასზე ჩრდილოეთით მოშენებული სემინარია-საოსტიგენისა (იხ. ტაბ. 44).

ტაძრის დასავლეთით მდებარე ადგილი მთიანი მალლობია, მაგრამ ფართოა და ადვილად მისადგომი.

ჩრდილოეთით ტაძარი ეკვრის ფერდობს, რომელიც შვეულად არის ხელოვნურად ჩამოჭრილი სამი მეტრის სიმაღლეზე. ჩრდილო ეკვდრის კედელი სამი მეტრით შორავს ჩამოჭრილ ფერდობს. თუ რამდენად შორავდა ტაძრის ჩრდილო მკლავის კედელი ფერდობს, ძნელი სათქმელია, რადგან ეს ადგილი ეხლა ამოვსებულია მიწით და აღნიშნული მკლავი უერთდება ფერდობსა და სხვა ნაგებობას. მაგრამ აშკარაა, რომ აქ მანძილი იმთავითვე სულ მცირე უნდა ყოფილიყო.

2. ტაძრის დაცულობა

ოშკის ტაძარი საერთოდ ცუდად არ არის დაცული. ეს იმის გამოა, რომ მაჰმადიანებს მისი სამხრეთი მკლავი მიზგითად ანუ ჯამედ გადაუტყვევიათ და ამიტომ ასე თუ ისე უნდა დაეცვათ კიდევაც მთელი შენობა განადგურებისაგან, მაგრამ ამ გარემოებას მაინც არ შეუშლია მათთვის ხელი, რომ ტაძრის დანარჩენი ნაწილები—სამხრეთი სტოა, ჩრდილო ეკვდერი, დასავლეთი და სამხრეთი მკლავები და სხვანი—გადაეჭვიათ ბოსლად, საჯინიბედ, ფარებად თუ თივის საწყობად და შესაფერისად გადაეტეხათ ისინი.

ვიდრე გაზომვასა და აღწერას შეეუდგებოდით, გავაწმენდინეთ და ნაკავ-ნაკელისაგან გავასუფთავებინეთ მისი ყველა ნაწილი. მაგრამ, რა თქმა უნდა, ჩამოხევაებული თაღები და ქვები იქვე დარჩა. ყველაზე უფრო კარგად დაცულია ტაძრის შუა ნაწილი თავისი გუმბათით და გუმბათის ყელით. დასავლეთი მკლავის თაღის 3/5 ჩამონგრეულია (ტაბ. 46 და 57, 1) და ნაწილობრივ თალი ჩამოვარდნილია საკურთხეველის აფსიდაშიც. ოთხკუთხოვანი გუმბათის მაგვარი ცა სადიაკენის წინ ჩამონგრეულია. დასავლეთი ფრთის კედელი თავიდან ბოლომდის გაბზარულია. (ტაბ. 56, 1) დასავლეთი ეკვდერი დანგრეულია. ქვის იატაკი შიგნით სანახევროდ აყრილია. ჩრდილო მკლავის პილასტრების ქვები ჩრდილო-დასავლეთსა და ჩრდილო-აღმოსავლეთ კუთხეებში სანახევროდ მოძარცულია. რამდენიმე ქვა აკლია ჩრდილოეთის კედლის შინაგან პილასტრებს. აღმოსავლეთ კედელს ქვემოთ და ჩრდილოეთით აკლია რამდენიმე ნათალი ქვა. ასეთი ქვები ამოღებულია აგრეთვე უბეებიდან, დასავლეთი კარის ორივე მხრით. ამას გარდა დაზიანებულია სამხრეთი გრძელი სტოა თავისი ფონტონებიანად. ერთი სვეტი სამხრეთი კარის წინ დამტვრეულია და მისი თავი თითქოს ჰაერში იყოს ჩამოკიდებული, ისე წკიაზე-ლა უჭირავს პილასტრის ქვას (ტაბ. 71, სურ. 2). გუმბათის ქვის ქუდი, რომელიც ჩვეულებრივ გუმბათს აგვირგვინებდა ხოლმე და რომე-

ლიც ნ. სარგისიანის დროს, 1864 წ., მთლად დატული ყოფილა, ეხლა ჩამოტეხილია (ტაბ. 57, 1). თავები მოტეხილი აქვთ აგრეთვე მთავარანგელოზთა ბარელიეფებს, რომელნიც ამშვენებდნენ ტაძრის სამხრეთ ფასადს (ტაბ. 52, 2). ესენი ნიშნად ყოფილა მიჩნეული, როდესაც მაჰმადიანი ახალგაზრდობა თოფის სროლაში ვარჯიშობდა და ტყვიებით მოუმტვრევიათ.

3. ტაძრის ბემბა

ოშკის ტაძრის გეგმა საერთოდ იმეორებს იშხნის ტაძრის გეგმას, მაგრამ უფრო დიდი მასშტაბით (ტაბ. 39—41, 1). მისი სიგრძე აღმოსავლეთიდან დასავლეთისაკენ უდრის 38,5 მეტრს¹ (დასავლეთი ეკედრის გამოკლებით); ვანი შუა ნაწილში, ე. ი ჩრდილო და სამხრეთ მკლავთა ჩათვლით, მცირედ აღემატება 36 მეტრს; სიმაღლე უწყევს 40 მეტრამდის.

ოშკის ტაძრის გეგმა, ისევე როგორც იშხნის კათედრალისა, წარმოგვიდგენს ცენტრულგუმბათიანი ტაძრის შეერთებას ერთნაივან ბაზილიკასთან, დასავლეთი მკლავის გაგრძელებით. აქაც ისეთივე ჯგერის სახე ვეაქვს შიგნით და გარეთ, როგორც იშხანში, იგივე ოთხი განსაკუთრებული მძლავრი სვეტ-ბურჯი, რომლებზედაც დამყარებულია მაღალი გუმბათის ყელი და კონუსის მაგვარი გუმბათი; იგივე რთული ნაგებობა საკურთხეველს მარჯვნივ და მარცხნივ (თუ მხედველობაში არ მივიღებთ იმ ცვლილებას, რომელიც გამოიწვია ნერსეს ტაძრის საკურთხეველისა და მისი სვეტნარის დაცვამ იშხანში); ისეთივე ეკედრები ჩრდილოეთით და დასავლეთით; ისეთივე სტოა-ვალტერეა ფრონტონებითურთ, როგორც, ჩვენი წარმოდგენით, თავდაპირველად უნდა ჰქონოდა იშხანს.

მაგრამ ამასთანავე არის ზოგიერთი თვალსაჩინო განსხვავება, რომელიც ოშკს მეტ სილამაზეს და შნოს აძლევს. ჯერ ერთი, იშხნის ტაძარი თავდაპირველად ნათალი ქვით როდი იყო აშენებული; ის ამრიგად შეიძენრა ხოლოდ 1032 წელს. ოშკის ტაძარი კი იმავეითვე აშენებულია ლამაზად თლილი, მოყვითალო-წითელი ფილებით. იშხანში ტაძრის ყველა მკლავი, საკურთხეველის გამოკლებით, შიგნითაც და გარეთაც სწორკუთხოვანია, ხოლო ოშკის ყველა მკლავი, გარდა დასავლეთისა, აფსიდურია, მომრგვალებული; გარეთ კი ისინი სწორი ხაზით თავდებიან, მაგრამ გაყოფილი არიან სამ ნაწილად, ღრმა სამკუთხედი ნიშნებით. ამასთანავე, როგორც აღმოსავლეთ მკლავს ახლავს მარჯვნივ და მარცხნივ აფსიდებიანი ოთახები სამკვეთლოსა და სადიაკვნისათვის, ისე ჩრდილო და სამხრეთ მკლავებს ახლავთ ოთახები პატარა აფსიდებით. ამრიგად, ტაძრის თვითეული მკლავი, გარდა დასავლეთისა, სამაფსიდიანია. საერთოდ ოშკის ტაძრის ქვემო სართულში არის სულ 12 აფსიდი (ტაბ. 39), ვინაიდან პატარა აფსიდები სამხრეთის სტოაშიცაა, ხოლო ჩრდილო ეკედრის ქვემო სართულიც აფსიდით თავდება. ამას შეიძლება მივუმატოთ სამხრეთი სტოის სამი მომრგვალებული ნიში, რომელნიც ტაძრის სამხრეთ კედელში არიან მოთავსებული და ერთგვარ აფსიდიოლებს შეიცავენ. ამრიგად, ოშკის ტაძარი მრავალაფსიდიან ნაგებობას წარმოადგენს (იხ. ტაბ. 39).

ჩრდილო ეკედერი იშხანში ერთ-სართულიანია, ოშკში კი ორი სართულისაგან შედგება. ამასთანავე, მისი ზემო სართული წარმოადგენს პატრონიკეს, რომელიც ტაძრის დასავლეთ ფრთაში მომრგვალებული მაღალი სარკმლებით გამოდის, ხოლო აღმოსავლეთით თავდება ორმაგი სარკმლით რომელსაც შუაში სვეტი აქვს აღმართული (ტაბ. 40). ოშკში პატრონიკე არის კიდევ ტაძრის დასავლეთ ნაწილში (ტაბ. 39, 62, 63, სურ. 1 და 2); იშხანში პატრონიკე სრულებით არ არის; ყოველ შემთხვევაში, მისი ნაშთი იქ არსად ჩანს.

სვეტ-ბურჯები და მათზე გადაყვანილი სანახევროდ-ისრული კამარები, რომლებზედაც დამყარებულია გუმბათის ყელი და გუმბათი, ოშკში კიდევ უფრო მონუმენტური, ლამაზი და ძლიერია, ვიდრე იშხანში (ტაბ. 64, 65, 66). აფრები კოვზისებრი სამკაულითაა დამშვენებული, როგორც იშხანში (ტაბ. 63, სურ. 4). წინა სვეტთა საფეხურები მრგვალია, უკანასი-მრავალკუთხედი (ტაბ. 39). ზემოთ ამ საფეხურებს ენაცვლება დიდებული, საუცხოო კვარცხლბეკები, რომელნიც შემკულია ვაზის ფოთლებისა და ყურძნის მტევნების წრეთაგან შემდგარი სარტყლით და სხვა ჩუქურთმებით. ამათ ზემოთ სვეტები მრავალწახნაგოვანია, მაგრამ შემდეგ ისინი კვლავ სხვა ფორმას იღებენ და კაპიტელთა მახლობლად მწყრივი წრეებითა და ლენტებით არიან შემკული (ტაბ. 64, 65, 66). დასავლეთ ბურჯთა ზემო ნაწილები შემკულია პილასტრებით, რომელნიც უთანასწორდებიან ტაძრის დასავლეთი მკლავის სართავ კამარათა პილასტრებს. დასავლეთ მარცხენა სვეტში არის ღრმა, ისრულ-თაიფინი, სვეტებიანი, ფრიად მდიდრულად შემკული ნიში. ასეთი ნიში განკუთვ-

¹ სხვათა შორის, ჩემი გამოთვლით, სწორედ ამ სიგრძე ყოფილა ბაგრატიის ტაძარც ქუთაისში.

ნილი იყო წინამძღვრის თუ ეპისკოპოსის საჯდომად (ტაბ. 64, 1). ამ სვეტის კვარცხლბეკი ერთობ ლამაზია და ფრიად მდიდრულად არის შემკული (ტაბ. 64, 2). ასევეა წინა მარჯვენა სვეტის კვარცხლბეკი (ტაბ. 66, 2) და პირველი მარცხენა სვეტის კვარცხლბეკი (ტაბ. 66, 1). სამხრეთი სვეტებიდან ეხლა იწყება მამაქალაქისა ჯამეს კედელი, რომელიც ნაწილობრივ ფარავს ამ სვეტებსა და მათ კვარცხლბეკებს. საზოგადოდ ოზის ტაძრის სვეტები შოგვაგონებენ ტბეთის ტაძრის სვეტებს, კლარჯეთში¹. ტბეთის ტაძარი, როგორც ცნობილია, აშენებულია აშოტ კუხის მიერ († 916).

ოზის დასავლეთი გოდრული თაღები ეყრდნობა ხუთ სართავ კამარას (თუ მათვე მივათვლით დასავლეთ კედელზე მიშენებულს ერთს ნახევარ-კამარასაც). პილასტრებს, რომლებზედაც კამარები ეყრდნობა, რთული სახე აქვთ. მათი ფუძეები მრავალ-კუთხოვანია. დასავლეთი მკლავის სივრცეში კედლები პილასტრებით დაყოფილია ოთხ დეკორატიულ კამარად (ტაბ. 39).

დასავლეთი პატრონიკე სამ გაშლილ კამარას ზემოთ იყო მოთავსებული. იგი უკვე ჩამონგრეულია, მაგრამ მისი კამარები დაცულია (ტაბ. 63. სურ. 1 და 2). პატრონიკეზე ასახვეული კიბე მოთავსებული იყო ტაძრის სამხრეთ-დასავლეთ კუთხეში. ტაძრის დასავლეთი მკლავი კარით უერთდებოდა ჩრდილო ეკვდრის ქვემო სართულს, დასავლეთ კედელთან, პატრონიკეს ქვეშ (ტაბ. 39). ასეთვე კარი აერთიანებდა ჩრდილო ეკვდრის ზემო სართულის პატრონიკეს ტაძრის დასავლეთ, ზედა სართულის პატრონიკესთან (ტაბ. 40).

ტაძარს ოთხი კარი ჰქონდა. ერთი დასავლეთით იყო, ერთი ჩრდილოეთით (ეხლა დახსულია — იხ. ტაბ. 70—და გარედან სულ აღარ მოჩანს), რადგან მიწით არის ამოვსებული და შეეროებულია ჩრდილო ფერდობთან და მასზე აგებულ მერმინდელ ნაგებობასთან (აქ ჩვენ დროს იყო პატარა ოთახი, რომელშიაც ერთი სომხის დედაცაიცი ცხოვრობდა). დანარჩენი ორი კარი სამხრეთით იყო მათ შორის უმთავრესი, საზეიმო და მდიდრულად მორთული, ტაძრის სამხრეთ მკლავშია. ამ კარს ამშვენებს საუცხოოდ შემკული და დღემდე სრულიად უნაკლოდ დაცული კარიბჭე (ტაბ. 39, 42, 46, 49, 50, 51). მეორე კარი იყო სამხრეთ მკლავში, სტოადან (ტაბ. 39, 42). ჩრდილო ეკვდრის კარი არის მის დასავლეთ კედელში (ტაბ. 39).

ოზის ტაძარი უხვად და მშვენიერად ყოფილა განათებული მრავალრიცხოვან სარკმელთა საშუალებით. გუმბათის ყელში 12 სარკმელია*, საკურთხეველში 3, სამკვეთლოსა და სადიაკვნეში თითო; ამდენივეა მათ ზედა სართულებში. სარკმელთა რიცხვი პატარა აფსიდებში, როგორც თან ახლავს ჩრდილო და სამხრეთ მკლავებს, ერთი და იგივე არ არის: ჩრდილო მკლავია ქვედა სართულის აფსიდებში ორ-ორია, სამხრეთი მკლავის აფსიდებში კი თითო (ტაბ. 39). ამის მიზეზი ის არის, რომ ჩრდილო მკლავი სულ დაახლოებული იყო ფერდობის ჩამონაკერთან და აქედან ერთი სარკმელი საკმაო სინათლეს ვერ მისცემდა ტაძარს, ვინაიდან იგი ფერდობის ჩამონაკერის ხაზს ზემოა კი არ იყო მოქცეული, არამედ ქვემოთ. ზედა სართულებში კი ამგვარ აფსიდებს თითო სარკმელი ახლავს (ტაბ. 40). ტაძრის ჩრდილო და სამხრეთი მკლავების ზედა სართულების სამივე ნაწილში აგრეთვე თითო სარკმელია. დასავლეთ მკლავში სამხრეთით სამი (ტაბ. 40, 42), ხოლო დასავლეთით ერთი ორმაგი სარკმელია (ტაბ. 40; 56, 1). ჩრდილო ეკვდრის ორთავე სართულში ოთხ-ოთხი სარკმელია, ჩრდილოეთით, (ტაბ. 39, 40). სარკმლებს, ეტყობა, ალებასტრის ჩარჩოები ჰქონიათ, მაგრამ არ შენახულა; ამ ალებასტრის მცირე ნაწილი მოჩანს მხოლოდ გუმბათის ყელის ერთ სარკმელში (ტაბ. 57, 3).

ყველა ჩრდილო და სამხრეთ კუთხის ოთახში აღმოსავლეთით არის პატარა მომრგვალებული თაროები, ნიშები. მათ ვერ ვხედავთ მხოლოდ ჩრდილო-დასავლეთ პორტიკში. (ტაბ. 39). ამას გარდა, ქვედა სართულის ყველა გვერდითს ოთახს შესასულელები აქვს განკალკეებული ოთხ-კუთხოვანი სივრცეებიდან, რომელთა ზედა სართულის ცა გუმბათოვანი თაღებით და აფრებით თავდება. ეს აძლიერებს ტაძრის სიმაღლის შთაბეჭდილებას, როდესაც დასავლეთიდან საკურთხეველს უმზერთ. მაგრამ მათი ფარდი ოთხკუთხედი სივრცეები დასავლეთით ასეთი თვალსაჩინო გუმბათოვანი ცით კი არ თავდება, არამედ სულ მცირე შესამჩნევი გუმბათოვნობით. ეს, რა თქმა უნდა, იმით იხსნება, რომ ისინი არ ჩანან, როდესაც ტაძრის აღმოსავლეთ ნაწილის უცქერით დასავლეთიდან, და მათ არ შეუძლიათ გააძლიერონ ნაკვობის სიმაღლის შთაბეჭდილება. სამკვეთლოს და სადიაკვნის ზედა სართულები უერთდებიან ამ სივრცეებს ორმაგი კამარებით, რომელთაც შუაში სვეტი აქვთ. ამავე წესით ჩრდილო ეკვდრის ზედა სართულის პატრონიკე უერთდება

¹ Павлинов. МАК, вып. III, стр. 71—75.

² გლეუ წახანებში მრავალი პატარა სარკმლები როდია გამოკრილი იზნანსაყით. ეს გასაკვირია: თავდაპირველად ხომ, როგორც ზემოთ სათანადო აღვილასა აღნიშნული, არც უზნისგუგუზთან ჰქონია ასეთი სარკმლები.

ასეთსავე სივრცეს მის აღმოსავლეთით (ტაბ. 40). ამავე პატრონიკის აღმოსავლეთ კუთხეში ჩანს ნაშთები კიბისა, რომელიც მიდიოდა გუმბათის ყელთან. მისავალი ესლა დახშულია გროვა ქვევით. სამკვეთლო და საღიაკენე თითო კართ უერთდება საკურთხეველს. ხოლო მათი ზედა სართულები ვიწრო გასასვლელებით არიან შეერთებული გვერდის ოთახებთან. ასეთივე გასასვლელით უერთდება ჩრდილო პატრონიკე ჩრდილო-დასავლეთ გვერდის ოთახს (ტაბ. 40). ამას გარდა, კუთხის ყველა ოთახი შეერთებულია ჩრდილო და სამხრეთი მკლავების აფსიდებთან ღია კაპარებით.

ოშკის საკურთხეველში დატულია დიდი ოთხკუთხედი, მთელი ქვისაგან გამოკვეთილი ტრაპეზი, რომელიც უძრავად არის მოთავსებული საკურთხეველის შუა ნაწილში, აღმოსავლეთი კედლიდან 2 მეტრის მანძილზე. მისი სიგრძე უდრის 1,73 მეტრს, განი 86 სანტიმეტრს. სიმაღლე 85 სანტიმეტრს. საკურთხეველის იატაკი 3/4 მეტრით არის ამალეებული ტაძრის იატაკთან შედარებით.

4. ტაძრის ფასადები და სამხრეთის ბაღიერა

აღმოსავლეთი ფასადი. ტაძრის შინაგან გვემასთან სრული შეთანხმებით, დაყოფილია ხუთ კამარად (ტაბ. 41, 2, 47, 48). სამი შუა კამარა ერთ ფრონტონშია მოქცეული და გამომხატველია საკურთხეველის შუა აფსიდისა; დანარჩენი ორი, მის მარჯვნივ და მარცხნივ, შეესაბამება სამკვეთლოს და საღიაკენეს. ამ უკანასკნელ კამარებში ორ-ორი სარკმელია, თითო-თითოც ქვედა და ზედა სართულებში, მაგრამ სამ ცენტრალურ კამარაში მარტო თითო სარკმელია. სარკმელთა თავები ყველა შემკულია ორნამენტებით, ხოლო ცენტრალური კამარის მთავარ სარკმელს ორნამენტი ახლავს ირგვლივ, ქვემო ნაწილის გარდა (ტაბ. 47). აღსანიშნავია, რომ ეს ორნამენტები ისე ზერელეა, თითქოს ქვაზე ამოჭრილი კი არა, არამედ ხელით ნახატი დეკორაიაო. აღნიშნული შუა კამარა ყველაზე მაღალია და ფრონტონამდე აღის.

სწორედ ამ ადგილას, ფრონტონს ქვეშ, დიდ ქვაზე ყოფილა რელიეფი, როგორც ეტყობა, ტაძრის ხუროთმოძღვრისა, მაგრამ, სამწუხაროდ, ეს ქვა გამოვარდნილა და დამტვრეულა. მისი ზედა ნაწილი ე. ი. თავი დაკარგულია. ქვედა ნაწილი, მუხლებსზევით, ვიპოვეთ იმ ქვებში, რომლებითაც შემოზღუდული იყო ტაძრის აღმოსავლეთით მდებარე პატარა ბოსტანი და გადმოვიღეთ მისი ორი ფოტოგრაფიული სურათი — ერთი მოდილო და მეორე მომცრო. ეს უკანასკნელი უკეთ იყო გამოსული, მაგრამ ფოტოფირფიტა გზაში გაგვიტყდა. ტაბულაზე (55) ვათავსებთ ხელით ნახატს (ფოტო-სურათიდან გადმოღებულს) და ერთ ფოტოგრაფიულ სურათს იმ ქვისას, რომელნიც გვამცნობენ რელიეფის შინაარსს. აქ წარმოდგენილია მამაკაცი, რომელსაც აცვია საერო ქართული ტანისამოსი: გრძელ-სახელოებიანი კაბა და ქსოვილის და არა მემის სარტყელი. ხელები, ნებთა გაშლით, გულზე აქვს სამლოცველოდ ამალეებული.

რა თქმა უნდა, დაკარგული თავისა და პირის ირგვლივ წარწერილი იქნებოდა ხუროთმოძღვრის ვინაობა, სახელი და გვარი, მაგრამ წარწერის ეს ნაწილიც ჩვენთვის სამუდამოდ დაკარგულია. სამაგიეროდ, ბარელიეფის მხრებზე დატულია მცირე ლამაზი ასომთავრული წარწერა. იგი შეიცავს სულ სამ სიტყვას. ეს სიტყვები ჩვენთვის ფრიალ მნიშვნელოვანია. მათი ასოები ვანლაგებულია ფიგურის მარჯვენა და მარცხენა მხრებზე, მარჯვენა მხარზე დატულია ორი პწკარი, მარცხენაზე კი — ოთხი. ამ ოთხი პწკრის ასოები მშვენივრად არის შენახული და იკითხება:

სა
აშ
ნებ
და

ამ წარწერის პირველი ორი ასო სა წარმოადგენს დაბოლოებას მარჯვენა მხრის უკანასკნელი სიტყვისას, რომელიც წაბლალულია, მაგრამ მაინც ჩანს, რომ შეიცავს წლ ასოებს, მაშასადამე, წარწერის ეს ორი სიტყვა ასე იკითხება: „წელსა აშენებდა“. სახელდობრ თუ რამდენ წელს აშენებდა, დაწერილი ყოფილა მარჯვენა მხრის პირველ სიტყვაში, მაგრამ საუბედუროდ, ამ სიტყვის პირველი სამი ასოც წაბლალულია ისე, რომ სამივე ასოს გრთი და იგივე სახე მიუღია (იხ. ტაბ. 57). სამივე ერთნაირად შეგვიძლია მივიჩნიოთ: ანადაც, თანადაც, თანადაც. უკანასკნელი ასო უთუოდ ს ასოსაგან არის წარმომდგარი და მისი დაბოლოება (ა) კარგად არის დატული მეორე სტრიქონის დასაწყისში. მაშასადამე, პირველი სიტყვის დაბოლოება ყოფილა სა, ისევე როგორც მეორე სიტყვის დაბოლოებაა, მარცხენა მხარეზე. წაბლალული პირველი სიტყვის პირველი ორი ასო უნდა იკითხებოდეს ათ, ან, ნაკლები ვარაუდით, აო. ამრიგად, მთელი წარწერა უნდა იკითხებოდეს: „ათსა წელსა აშენებდა“, ან, ნაკლები ვარაუდით, „აოცსა წელსა აშენებდა“.

ჩენი რწმენით, უფრო სწორია „ათსა წელსა“. ადგილობრივ დაკვირვებით ისეთი შთაბეჭდილებაა, რომ პირველი ასო ყოფილა ა და მეორე კი თ. ეს ასეც უნდა იყოს. როგორც ოშკის დიდი კარიბჭის კარაკინზე განოყვანილი წარწერიდან ჩანს, ტაძრის შენება ერთობ ინტენსიურად უწარმოებიათ—სახელდობრ, დღეში 70 მუშა უმუშაებიათ. ამიტომ შენობა ათი წლის განმავლობაში უნდა დამთავრებულიყო, ოცი წელიწადი საამისოდ მეტად დიდი დრო იქნებოდა. და თუ მივიღებთ მხედველობაში იმ დიდ დღიურ ხარჯებსაც, რომლებიც აღნიშნულია წარწერაში, მით უფრო შეუძლებელია, ხანგრძლიობა ოც წლად მივიჩნიოთ. ამრიგად, მთელი წარწერა ასე უნდა წარმოვიდგინოთ.

ათს
ა წლ   სა
                 აშ
                 ნებ
                 და

ე. ი. „ათსა წელსა აშენებდა“.

ეხლა განვავრძობთ აღმოსავლეთის ფასადის დანარჩენი ნაწილების აღწერა.

იმ ორ კამარაში, რომელიც მარჯვნივ და მარცხნივ ეკვრიან შუა კამარას, თვითელში მოთავსებულია თითო ორმა და მალალი ნიში. ამათი თავები შიგნით შემკულია პოლიქრომული, მარაოს მსგავსი ორნამენტით (ტაბ. 50, 59). ასეთი ნიშები, როგორც ცნობილია, ქართულ ხუროთმოძღვრებაში მარტო ორნამენტულ დეკორს კი არ შეიცავენ ხოლმე, არამედ გარეგნულადაც აღნიშნავენ სამკვეთლოს და საღიაკენის გამოყოფას საკურთხეველის აფსიდისაგან და ამასთანავე ამსუბუქებენ კედლების ზედმეტ სისქეს.

აღმოსავლეთით ოშკის ტაძრის ზეძირკველი სამი საფეხურისაგან შედგება.

დასავლეთი ფასადის (ტაბ. 52,1) უმთავრეს შემკულობას წარმოადგენს ორმაგი, მდიდრულად მორთული სარკმელი (რომელსაც შუაში სვეტი აქვს) და სარკმლის თავზე წარმოდგენილი ლამაზი ბარელიეფი სიმეონ მესვეტისა (ტაბ. 59). შუა სვეტის თავი შემკულია ოთხი ყურძნის მტევნის ქანდაკებით. სარკმელს აქეთ-იქით აქვს ორმაგი, გრძელი სვეტებისაგან შემდგარი ჩარჩოები, რომელთა თავები შემკულია აკანთებით. ზედა კამარების ფოთლოვან მორთულობაში ხშირად არის წარმოდგენილი ცხოველთა ლამაზ მინიატურულ ქანდაკებათა წყება. მათ შორის მარჯვნივ სამი გრიფონია. მარცხნივ ლომი, რომელიც კუროს გლეჯს; უკან კი—უკანა ფეხებზე დამდგარი ლომის ლეკვი. სამივე სვეტის იმპოსტები შემკულია.

სარკმლის თავის შუა ნაწილიდან აღმართულია სამ-საფეხურიანი სვეტი, რომელზედაც დამყარებულია ერთობ შწოიანი ბარელიეფი სიმეონ მესვეტისა, ჯვარით გულზე, მოგრძო-მოძრგვალებული წვერით და თავზე საბერო ქუდით, ჩაჩით. წმინდანის პირი ეხლა დაზიანებულია ზევიდან ჩამოვარდნილი ლავგარდანის ნატებით, მაგრამ ერმაკოვის 1874 წლის ფოტოზე, რომელსაც ჩვენ აქ ვათავსებთ, იგი უზადოდ დატული ჩანს (ტაბ. 52,1).

ერთობ ლამაზი წყნული შემკული, ჰორიზონტულ-ქუსლებიანი ნახევარი წრე ქუდივით ფარავს მთელ სარკმელს და მასზე წარმოდგენილს ბარელიეფს სიმეონ მესვეტისას. ამ ნახევარი წრის შიდა არე მოცულია პოლიქრომულად შესრულებული დიდი მარაოს სურათით (ტაბ. 52, 1.). ზემოთ, დასავლეთის ფრონტონის ძირში მოჩუქურთმებული ჯვარია, რომლის ფუძეც შედგება მტევენებით შემკული სამი კამარისაგან.

ჩრდილო ზედა ეკვდრის დასავლეთ კედელში ერთი მცირე, მოგრძო ოთხკუთხედ-თავიანი სარკმელია. დასავლეთი ფასადის სარკმლის მარჯვნივ კედელი თავიდან ბოლომდე გაბზარულია. ერმაკოვს შემდეგ ნაბზარს ცოტა მოუმატნია. ლავგარდანი ეტყობა მხოლოდ ფასადის დასავლეთ მხარეზე. დასავლეთი კარი მოქმედებდა ფასადის შუაში, სარკმელს ქვემოთ. მის ორთავე მხარეს არის თითო, ოდნავ ისრული კამარა, ღრმა და ვრცელი ნიშებითურთ.

დასავლეთით, როგორც აღნიშნეთ, ოშკის ტაძარს ეკვდერი ჰქონდა მიდგმული ტაძრისა და ჩრდილო ეკვდრის მთელ სიგანეზე; სამხრეთ სტოას მაშინ ეკვდერი არ ჰქონია. ამ სტოასთვის შემდეგ, უფრო გვიან, მიუშენებიათ ეკვდერი, ანუ, უკეთ რომ ვთქვათ, ოთახი, რომელიც ძალზე აუშნოებს სამხრეთის საუცხოო ფასადს (ტაბ. 39, 42). ეს დასავლეთი ეკვდერი დაბალი ყოფილა; მას ცალფერდა სახურავი, ხუთი სართავი კამარა და გოდრული თალი ჰქონია. კედლები აგებული ყოფილა ნაწილობრივ ნატეხი და ნაწილობრივ ტლანქად თლილი ქვით, ხოლო კამარები და თალები უფრო ლამაზად თლილი ქვით. თალები სულ ჩანგრეულია და საზოგადოდ სხვა ნაწილებიც ცუდად არის დატული. რომ ეკვდერი ტაძრის თანამედროვე არ არის, არამედ მერმეა მიშენებული, ეს იქიდა-

ნაც ცხადად ჩანს, რომ ის სხვა მასალით არის ნაშენი და, ამას გარდა, მას დაუბნელებია ეკვდრის პირველი სართულის დასავლეთი სარკმელი. ამ ეკვდრის ჩრდილო კედელში სამი სარკმელი ჰქონია.

სამხრეთი ფასადი ოშკის ტაძრის მთავარი ფასადია; იგი ურთულესია, უმშვენიერესი და ყველაზე უფრო მდიდრულად შემკული (ტაბ. 42, 44, 46). განსაკუთრებით მოხდენილი და საგანგებოდ შემკულია გარეთ გამოწვდილი მარჯვენა მკლავი ტაძრისა. მას, როგორც აღმოსავლეთ ფასადს, ამშვენებს კამარნარი. აქაც ხუთი კამარაა, ხოლო თვითელში თითო სარკმელია. შუა, უმაღლესსა და უდიდეს კამარაში ქვემოთ მოთავსებულია საზეიმო შესავალი საუცხოო კარიბჭით, რომელიც, საბედნიეროდ, უხადოდ არის დაცული (ტაბ. 43, 46, 49). უფრო დაბალ კამარებში, შუა კამარის მარჯვნივ და მარცხნივ, ღრმა და მაღალი სამკუთხოვანი ნიშებია, რომელთა ზემო ნაწილები შემკულია გამოქანდაკებული თორმეტმუხლოვანი „მარაოებით“. ამ უკანასკნელთა მუხლები პოლიქრომულად — წითელი, თეთრი და მწვანე ფერადებით (ტაბ. 46, 52) არის შეღებილი.

საზეიმო კარს ზემოთ დიდი მომრგვალებული სარკმელი აქვს, ირგვლივ ნაზი ჩუქურთმით შემკული. ამგვარივე ჩუქურთმით არის შემკული სარკმლის თავიც, ხოლო თავის წრის ქუსლები ცხოველთა ორნამენტით არის მოცული. სარკმლის თავის წრის ქვეშ ჩვეულებრივი პოლიქრომული „მარაოა“ წარმოდგენილი (ტაბ. 46, 52). წრის ზემოთ ამოქრილია ბარელიეფი: არწივის ბრქვალებით უქირავს რაღაც ოთხფეხი ცხოველი. სამწუხაროდ, ესლა არწივის თავიცა და ცხოველის თავიც მოტეხილია, მაგრამ ერმაკოვის ფოტოგრაფიაზე არწივის თავი აქვს. ცხოველის ქვეშ რომელიღაც ფრინველი მოჩანს (ტაბ. 52, 2). სულ ზემოთ, ფრონტონს ქვემოთ, ამ კამარაზე წარმოდგენილია ბარელიეფი, რომელიც გამოხატავს მთავარანგელოზებს, თავით ფეხამდე, ხელში საზომებით. მარცხნივ მიქელია, მარჯვნივ — გაბრიელი. ასომთავრული წარწერები წითელი ფერით არის გამოყვანილი. მიქელს თავი მოტეხილი აქვს, გაბრიელს — დაზიანებული (ტაბ. 52, 2). იმ სარკმელთა თავები, რომლებიც ტაძრის სამხრეთ მკლავის სხვა კამარებშია მოქცეული, წარმოადგენს ნაზი წნულებით შემკულსა და წითელი ფერით შეღებულ ნახევარ-წრეებს. მხოლოდ მარჯვენა კამარის სარკმლის თავის წრე ფრინველთა გამოსახულებითაც არის შემკული. მარჯვენა განაპირა კამარის სარკმლის თავი ქანდაკოვანი სახეებით არის მოცული. მოგროძო ქვაზე ზემოთ წარმოდგენილია ხე, რომელსაც მისდგომიან და შტოებს კენეტენ ირემები. მარჯვნივ ორი ირემია, მარცხნივ ერთი. ამ უკანასკნელს მიჰპარვია მონადირე და დაჩოქილი ესერის ისარს (ტაბ. 53, 2) სარკმელს ქვემოთ, განცალკევებულ ქვაზე, სხვა ბარელიეფებია: ორი ლომი ირემს დასცემია, მესამე კი ზემოდან დასცქერის მათ. ბარელიეფი დაზიანებულია.

ლაგვარდანი შედგება სამი ორწყება ქვისაგან და ზემოთ შემკულია ფესტონებით. ტაძრის სამხრეთ მკლავში შესასვლელის ლამაზი კარიბჭე შედგება სამი გაშლილი, ოდნავ ისრული კამარისაგან. იგი დახურულია კრამიტის ორფერდა სახურავით (ტაბ. 52, 2). ბურჯები, რომლებზედაც კამარებია დამყარებული, შედგება მთელი გროვა. პატარა სვეტებისაგან, თვინათი კვარცხლბებიცა და თავებითურთ, რომელნიც ნაირ-ნაირი ორნამენტებით არიან შემკული (ტაბ. 42, 49). მარცხენა, რთული ბურჯის თავი, კაპიტელი, შემკულია ყურძნის მტევანთა ქანდაკებებით, მარჯვენისა კი ფოთლოვანი ორნამენტით (ტაბ. 50, 51). ჩუქურთმით შემკულია აგრეთვე მარცხენა სვეტი და მეორე მარჯვნივ, მაგრამ ამ უკანასკნელზე შემკულობა მხოლოდ შუამდეა აყვანილი (ტაბ. 50, 51). ამასთანავე, მარცხენა ღერძზე დაცულია წითელი ფერადით გაყოყვანილი კონტურები, რომელთა მიხედვით უნდა ამოეჭრათ ჩუქურთმები. ეს შემთხვევით გადარჩენილი კონტურები გვიჩვენებენ, თუ რა წესით ხდებოდა ჩუქურთმათა დამუშავება ქართულ ძეგლებზე: შენობის დამთავრების შემდეგ საჩუქურთმო ადგილზე წითელი ფერით ხატავდნენ კონტურებს და ამათ მიხედვით ამოსჭირდნენ ქვაზე ჩუქურთმებს. ამოჭრას იწყებდნენ ქვემოდან და ჩუქურთმა ზემოთ აჰყავდათ. კარიბჭის ცა გუმბათოვან-თალიანია. შუაში მას ჯვარი აქვს. ამ კარიბჭიდან შესავალი კარი ესლა დახშულია მაჰმადიანების მიერ, რადგან ტაძრის მარჯვენა მკლავი მათ გამოყენებული აქვთ ჯამესთვის და „ქუბეთი“ სწორედ ამ კარშია მოქცეული. ამან გადაარჩინა განადგურების როგორც კარიბჭე, ისე კარაქინის დიდი ასომთავრული წარწერა, ბოლოში ცოტა ნაკლები. ეს წარწერა ქვემოთ იქნება მოყვანილი.

სამხრეთის სტოა-გაღვრეა არა ნაკლებ ლამაზია, ვიდრე ზემოთ აღწერილი კარიბჭე. იგი სიგრძივ გაჰყვება დასავლეთ მკლავს და ოთხ ნაწილად არის გაყოფილი. ნაწილები ერთმანეთს უერთდება ღია კამარებით, ხოლო გარეთ გამოდის ფრონტონიანი გაშლილი კამარებით (ტაბ. 39, 42, 46, 71, 72). თითოეულ ნაწილს, გარდა მესამისა დასავლეთიდან (სადაც ტაძარში შესასვლელია მოწყობილი), ტაძრის კედელში ახლავს მომრგვალებული ნიში, აფსიდოლი, ასე რომ ისინი ცალ-ცალკე საშლოცველობადაც გვევლინებიან. ნამეტნავად ჩანს ეს პირველ ნაწილში, რომელსაც

უფრო დიდი აფსიდა აქვს აღმოსავლეთ კედელში და რომლის თალში შერჩენილია საკმაოდ კარგად დაცული დიდი ფრესკა ქვეყნის მპყრობელი მაცხოვრისა (ტაბ. 41). ფართობი შიგნით გადახურულია გუმბათოვან-ქანდაკებიანი თალებით, მრავალ-სხივოსანი ვარსკვლავის მაგვარად. გარედან სახურავი ორფერდა არის. გალერეის თალები სვეტების ოთხ წყვილს შორის გოდრულია. სვეტები შემკულია კვარცხლბეკებით და ნაირ-ნაირი თავებით (ტაბ. 71, 72): შიდა წყების სვეტის-თაები უფრო ლამაზია, ვიდრე გარეთა ოთხი სვეტისა.

ზემოაღწერილის მსგავსი გალერეა თითქოს არცერთ სხვა ქართულ ეკლესიაში არ შემონახულა, მაგრამ ჩვენი ცნობილი მწერლისა და საზოგადო მოღვაწის, გიორგი ექვთიმეს ძის წერეთლის აღწერის¹ მიხედვით, ამგვარი გალერეა ჰქონია სოფელ ეხვევის ეკლესიასაც (ყვირილის ხეობა, საჩხერის რაიონი). 1920 წელს მე ვინახულე ეს ეკლესია, მაგრამ სამწუხაროდ, იქ აღარავითარი გალერეა აღარ დამხვედრია, არც ჩრდილოეთით და არც დასავლეთით: ისინი ეხვეელებს მოეშალათ ეკლესიის რესტავრაციის დროს².

ეხვევის ეკლესიას თარიღი არ გააჩნია. გ. წერეთელმა იგი IX საუკუნეს მიაკუთვნა, მე კი — XI საუკუნეს. მე, რა თქმა უნდა, კარ-სარკმელთა კარგად შემონახული სამკაულის სტილისტიკურ ანალიზს ვემყარებოდი. ამასთანავე აღვნიშნე, რომ ეხვევის ტაძრის გალერეები, გ. წერეთლის მიერ აღწერილი, სავსებით ანალოგიური ყოფილან X საუკუნის მეორე ნახევარში აგებული ოშკის ტაძრის სამხრეთი გალერეისა.

ჩემ შემდეგ, სახელდობრ 1938 წელს, ეხვევის ეკლესიას სწვევიან ახალგაზრდა ხელოვნებათმცოდნე-ხუროთმოძღვარი ვახტანგ ბერიძე და ხუროთმოძღვარი ბეგან ლორთქიფანიძე. პირველს უკვე გამოქვეყნებული აქვს ამ ეკლესიის დაწერილებითი აღწერა თავისი გეგმებით, ნახაზებითა და ფოტო-სურათებითურთ³.

როგორც ეტყობა, ვ. ბერიძე მაშინ არ იცნობდა ჩემს ზემოთ მითითებულ წერილს, მაგრამ ეხვევის ეკლესიის აშენებას ისიც XI საუკუნით ათარიღებს. ამასთანავე, მისი აზრით, ეხვევის ეკლესიაში, გ. წერეთლის მიერ აღწერილი გალერეის აგება ტაო-კლარჯეთის ისეთ ნაგებობათა გავლენას უნდა მიეწეროს, როგორც ოშკის ტაძარი იყო და ეს გავლენა უნდა დაწყებულიყო მას შემდეგ, რაც ცალკეული დამოუკიდებელი სამთავროები მთლიან საქართველოს სამეფოდ გაერთიანდა, ბაგრატ III (978—1014) დროს. აგრეთვე საკვებით სწორად იტყუა ავტორი, რომელსაც იშხნის ტაძრის სამხრეთი კარის წარწერას მეფე გიორგი I-ს (1014—1027) მიაწერს და არა გიორგი II-ს (1072—1089), როგორც ბროსე ჩაიბოდა. ექვემოტანელია ავტორის ის დებულებაც, რომ იშხნის ტაძრის სამხრეთი კარის სამკაული სავსებით ანალოგიურია ეხვევის ეკლესიის კარიბჭისა და სარკმლების ასეთივე სამკაულისა, მაგრამ ის კი აღარაა სწორი, რომ იგი, როგორც ჩანს, ამ სამკაულებსაც გიორგი I-ს დროს აკუთვნებს. იშხნის ტაძრის გარეგანი გაფორმება და სამკაული უნდა მიეწეროს ტაძრის გარეგანი სახის რესტავრატორებს (1032 წ.), რომელთაც თლილი ქვით შემოსეს ტაძარი და იმ მდიდრული დეკორით მორთეს მისი კედლები და კარ-სარკმლები, რომელიც დღესაც აღტაცებას იწვევს. სამხრეთ კარში ამ რესტავრატორებს გიორგი I-ის დროინდელი მხოლოდ კარაინი და მისი წარწერა დაუტოვებიათ ხელ-უხლებელი, დანარჩენი კი ყველაფერი (კარის მომრგვალებული სათაური ჰორიზონტული ქუსლებით, ჩარჩობით, ორმაგი გრებილი სვეტები, ფაქიზი წნულები და სხვ.) ხელახლა გაუყეთებიათ, ზუსტად ისეთივე სამკაულის მსგავსად, ტაძრის სამხრეთი კედლის სამ სარკმელს რომ ამკობდა იმ მხარეს, სადაც კარი იყო.

ოშკის ტაძრის დასავლეთი ფასადის აღწერას თუ განვაგრძობთ, უნდა აღვნიშნოთ, რომ სტოის ზემოდ, დასავლეთ კედელში არის სამი სარკმელი ნახევარწრიული თავებით, რომელთა ქვეშ პოლიქრომული მარაოს ორნამენტებია მოქცეული (ტაბ. 42, 46). ამას გარდა, დასავლეთი მკლავის სამხრეთი ფასადი შემკული ყოფილა სამი მთავარანგელოზის ბარელიეფით. მთავარანგელოზები გამოხატული ყოფილან თავით ფეხამდე. მათი სახელები წითლად ყოფილა ნაწერი, მაგრამ გადარჩენილია მარტო ორი ლავგარდანს ქვეშ მოთავსებული ფიგურა და ისიც თავ-მოტეხილი (ტაბ. 42, 46).

სამხრეთი სტოის გვიანი მიწაშენი. სამხრეთ სტოას დასავლეთით მიშენებული აქვს გვიანი დროის ეკვდერი, თლილი ნაცრისფერი ქვით ნაგები. ამ ეკვდერს შემოსასვლელი დასავლეთით აქვს

¹ იხ. მისი წერილი უფრო „კვლ“-ში, 1895 წ. № 20. და მისივე „Археологическая прогулка по Квирильскому ущелью“ (МАК. вып. VII, 1898 г., стр. 105, 108).

² დათვალთქვებული ეკლესიის მოკლე აღწერა 1936 წელს მოვთავსე ჟურნალ Georgian and Caucasian Studies I ტომის 2—3 ნომერში. (გვ. 169—172, ტაბ. XVII—XXII).

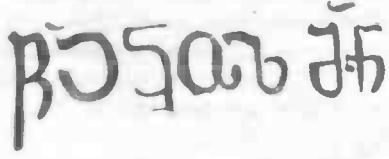
³ ვ. ბერიძე, ეხვევი: Ars Georgica, I, 1942, გვ. 141—148 ტაბ. 15—17 ფრაგმ. რეზუმე. 164—165.

(ტაბ. 42, 43). დასავლეთით, ფრონტონს ქვეშ არის ორი მთავარანგელოზის ბარელიეფი, საშუალო ღირსების ხელობისა (ტაბ. 72). ბარელიეფები ცოტა დაზიანებულია. სართავი კამარები სამხრეთით ჩამოკიდებული არიან, ხოლო ჩრდილოეთით ემყარებიან ბრჯენებს („კრონშტინებს“), რომელნიც მიშენებულია დასავლეთი ეკვდრის სამხრეთ კედელზე, მაგრამ ეს მინაშენი ეკვდერი კარით როდია შეერთებული აღრინდელ დასავლეთ ეკვდერთან. ეს გარემოება იმის ნაჩვენებელია, რომ სამხრეთით სტოის ეკვდერი ტაძრის დასავლეთი ეკვდრის შემდეგ არის აგებული, ხოლო დასავლეთი ეკვდერი, თავის მხრივ, როგორც აღნიშნული იყო, ტაძრის თანამედროვე კი არ არის, არამედ მერმინდელია. ეს მინაშენი აუშნობებს სამხრეთი ფასადის სახეს, არღვევს მის პარამონიას და სილამაზეს და თან ჩრდილავს სამხრეთი სტოის უკანასკნელ გაშლილ-კამაროვან ნაწილს და მასში მოთავსებულს, ორ-ნაპენტებით შემკულს, ორ საუცხოო სვეტს. მინაშენი უნდა ეკუთვნოდეს XV—XVI საუკუნეებს, არა უადრეს.

ოქნაშენებით შემკული ორი ხეტი. სამხრეთ სტოის უკანასკნელ დასავლეთ ნონაკეთში, როგორც აღვინშეთ, მოთავსებულია ორი განცალკევებული სვეტი, იშვიათი თავისებური ორნამენტებით შემკული. ამათი მსკავესი რამ სხვა ქართულ ტაძრებში ჯერ ცნობილი არ არის. ერთი მათგანი წარმოადგენს მთლიანი ქვისგან გამოთლილ მრგვალ სვეტს. მისი ორმაგი კვარცხლბეკიც მრგვალია. ნრგვალია აგრეთვე სვეტის თავი. მთელი სვეტი შემკულია ერთობ ნაზი ჩუქურთმებით, რომელიც წრეებისაგან შედგება (შუაში პატარა ჯვრებით) და ისეთ შთაბეჭდილებას ახდენს, თითქოს ხაერდით იყოს შემოსილი (ტაბ. 59, 3 და 72, 2). მისი კვარცხლბეკიც და თავიც მოჩუქურთმებულია. მეორე ევებერთელა სვეტი რვა-წახნაგოვანია, მაგრამ მისი წახნაგები სხვადასხვა ზომისაა: ოთხი ფართოა, ხოლო ოთხი, მათ შორის მოქცეული, ვიწრო. სვეტის თავიც რვა-წახნაგოვანია და შემკულია კბილოვანი ორნამენტითა და პალმეტებით. სვეტის თავზე დამყარებულია დიდი ქვაზედ გამოყვანილი ბარელიეფით, სიმეონ მესვეტისა (ტაბ. 73 და 74, 1). სიმეონი წარმოდგენილია ლოცვად ხელ-აპყრობილი. თავზე მას საბერო ქუდი ახურავს, წვერი მოგრძო და მომრგვალებული აქვს. მისი პირისახე ეხლა დაზიანებულია. სვეტის თავის წახნაგებზე წარმოდგენილია ყველა ანგელოზთა დასის ქანდაკოვანი ფიგურები: მთავარანგელოზნი, ანგელოზნი ქერაბინნი, სერაფიმნი და სხვანი. გამოქანდაკებულია აგრეთვე მახარობელთა ემბლემები: არწივი, კურო, ლომი და ანგელოზი (ტაბ. 73—78). თვით სვეტის ყოველი წახნაგი მოცულია ნაზი და რთული ჩუქურთმებითა და არაბესკებით, ხოლო ამათ შორის მოთავსებულია წმიდათა ფიგურები, ნილაბები და ბურთულები. მაგრამ ბევრ ადგილას ფიგურები და ბურთულები მოტეხილია. მაგალითად, სამხრეთ წახნაგზე ექვსი ნილაბიდან სამია დაცული: დასავლეთ წახნაგზე გამოხატულია ვედრების კომპოზიცია (ტაბ. 59 და 75, 1), რომელზედაც ქრისტესა და ლეთისწომელს ხელში უჭირავთ ქარტები. ამ უკანასკნელზე უფროა წითელი წარწერები. რომლებიც ეხლა გადასულა; ქრისტეს მარჯვანდი ფერადი ყოფილა. ვედრების კომპოზიციის ქვემოთ, მარჯვნივ წარმოდგენილია მუხლ-მოყრილი ფიგურა ტაძრის მშენებლობის გამგის, გრიგოლ ოშელისა (ტაბ. 77, 2 და 78, 2) წითელი ასომთავრული წარწერით:

„ქნ შე მნა
შენი გრიგო
ლ¹.
ესე იგი: „ქრისტე, შეიწყალე
მონაა შენი გრიგოლ“².

ვედრების კომპოზიციის ზემოთ არის მთავარანგელოზთა წარწერები: „შქლ“, „გბრლ“. მის მარჯვნივ და მარცხნივ, ვიწრო წახნაგებზე წარმოდგენილია რელიეფური ფიგურები კოზმანისა და დამიანესა, რომელთაც ხელთ საწერლები და კალმები უპყრიათ და აქეთ-იქით უწერიათ: წა კოზმან“, „წა დამნე“. (ტაბ. 75, 2 და 76, 1). თავები ამ ფიგურებს მოტეხილი აქეთ მაჰმადიანთა მიერ, ცუდით. მაგრამ მხატვარმა ლ. გუდიაშვილმა იპოვა კოზმანის თავი, სოფლის ერთ-ერთი სახლის კედელში ჩაშენებული. იგი მივადეთ სათანადო ადგილას კოზმანის ბარელიეფს და ისე გადავიღეთ ფოტო-სურათი. იგივე ფიგურა გადაღებულია უთავოდაც. ეს თავი წამოვიღეთ და გადავცეთ საქართველოს საისტორიო და საეთნოგრაფიო საზოგადოების მუზეუმს (ესლა ინახება ხელოვნების მუზეუმში). კოზმანის ბარელიეფს ზენოთ, მარჯვნივ, წარმოდგენილია წელსზევითი ქანდაკება ქართველთა გინმანათლებლცს, წმიდა ნინოსი. მას ორივე ხელი ლოც-

სურ. 20

¹ ამ „ლასის“ წინ მერმინდელი ხელით მიმატებულია, ალბათ უეიცი ნახველის მიერ, ასო „ნარი“.
² ამ წარწერის ფაქტიზიმუსს ვათავსებთ სურ. 24-ზე.

ვად აპყრობილი იქვს (ტაბ. 76, 1) და აწერია: „წა ნინო“, ეს არის წმიდა ნინოს ერთად-ერთი რელიეფური გამობატულება და თან, საერთოდ, მისი უძველესი სურათი, რომელსაც ჩვენამდის მოუღწევია და იგი მით უფრო მნიშვნელოვანია. ამიტომ ჩვენ მისი მულაგი გადმოვიღეთ და თბილისში ჩამოვასხმევინეთ (ტაბ. 76, 1 და 78).
 აღმოსაველეთით, სვეტის თავზედ არის განმეორებული ტეტრამორფი (ტაბ. 74, 2; 76, 2 და ნახ. 22, წარწერით: **სურ. 21**)

„...ოთხხ
 ატეულ
 ნი“

(ე. ი. „ანგელოზნი“ ოთხბატულნი“

ამას ქვემოთ, გრძელსა და ნაზ ჩუქურთმებს შორის გამოკვეთილია მცირე სრულ-ტანოვანი ფიგურა, რომელიც უნდა გამოხატავდეს მღვდელმთავარს, რომელსაც თავზე მიტრა ახურავს (ტაბ. 74, 2). ტეტრამორფს მარჯვნივ გამოხატულია მთავარანგელოზები, თავით ფეხამდე, წარწერებით: „გაბრიელი“, „მიქაელ“ (ტაბ. 76, 2 და სურ. 23). სვეტის თავის წახნაგზე ჩრდილოეთით წარმოდგენილი არიან

სურ. 22

სურ. 23

სურ. 24

სურ. 25

სურ. 22

სურ. 22

სურ. 23

სურ. 24

სურ. 25

ქერაბინნი და სერაფინნი (წარწერებით) (სურ. 25) და აგრეთვე მახარებელთა ემბლემები: არწივი. ლონი და კურო. ამათ ქვეშ ერთი სრულ-ტანოვანი ფიგურაა, გაფუჭებული. სამხრეთ წახნაგზე იგივე ფიგურებია განმეორებული, მაგრამ მათ წარწერები არ ახლავთ. სამხრეთ-დასავლეთ წახნაგზე ანკე-ლოზია, წარწერით: „რაფიელ“.

აქვე უნდა შევნიშნოთ, რომ მოხატულობის შესწავლასა და ფოტოთი გადმოღებას დიდად უშლიდა ხელს სინათლის უემარისობა რის მიზეზიც ის იყო, რომ კარიბჭის კამარები ამოქოლილი იყო დიდრონი ქვებით.

ჩრდილო ფახადი. ოშკის ტაძრის ჩრდილო მკლავის მორთულობა საზოგადოდ განმეორებაა სამხრეთი მკლავის მორთულობისა, მაგრამ ბევრად უფრო სადა. მაგალითად, ღრმა ნიშებს ამ მხარეზე არა აქვთ მარაოს მსგავსი შემკულობა კამარებში (ტაბ. 56, 2 და 57, 1). მაგრამ შუა კამარის დიდი სარკმლის თავი აქაც მდიდრულად არის შემკული. ეს თავი წარმოადგენს ჰორიზონტულ-ქუსლებიან ნახევარწრეს, პალმეტებითა და მათ შორის მოქცეული ყურძნის მტევნებით შემკულს. წრის ქვეშ საღებავებით შესრულებული პოლიქრომული მარაოა. მარაოს მუხლები ნახტი რგოლებით მთავრდება. სარკმლის ზემო წელს მარჯვნივ და მარცხნივ წარმოდგენილია მშვენიერი ბარელიეფები. მარცხნივ გამოხატულია ლომი, რომელიც მზად არის ეძვროს მარჯვნივ გამოხატულ კუროს (ტაბ. 53, 1)¹. სარკმელს, ეტყობა, ალებასტრის ჩარჩოები ჰქონია, მაგრამ არ შენახულა, ხოლო იმ ლურსმანთა მიერ დატოვებული ნახერცები, რომელთა საშუალებითაც ისინი მიმაგრებული ყოფილან ქვაზე, კარგად მოჩანს (სურ. იგივე). მარცხენა ნიშის სარკმელი ნახი ჩუქურთმებით არის შემკული, მარჯვენა ნიშის სარკმელი კი ფოთლოვანი ორნამენტით, ხოლო მისი თავი ქანდაკოვანი ზოლებით. ამ მკლავის აღმოსაველეთი სარკმელი ეხლა სანახევროდ მიწაშია და მისი თავი ბაწრული ორნამენტით არის შემკული. განაპირა კამარებს და აგრეთვე შუა წელთა კამარის ქვემო ნაწილს თლილი ქვები მოძარცული აქვთ.

ტაძრის ჩრდილო ეკლერი, როგორც აღნიშნული იყო, შედგება ორი სართულისაგან. ქვედა სართული, ისევე როგორც იშხანში, აქაც გამოყენებული ყოფილა საღაროდ, ზედა სართული კი პატრიარქის წარმოადგენდა. ერთიცა და მეორეც ჩრდილოეთიდან განათებულია ოთხ-ოთხი თავ-მორგველებული სარკმლით. ქვედა სართულის უფრო ვიწრო სარკმელთა თავები შემკულია ქანდაკოვანი ქვის ზოლებით, რომელთა ზემოთ აგრეთვე ქანდაკოვანი რგოლებია. ზედა სართულის სარკმლები უფრო ფართოა, მაგრამ მათ არაერთარი შემკულობა არ ახლავთ. თვითველ სართულში

¹ შეამკლბელია, ეს ფიგურები აქ უფრო ადრინდელი ნაგებობიდან (იქნებ წარმართული ტაძრიდან) იყოს გადმოტანილი.

დასავლეთით თითო სარკმელია გაჭრილი. ჩრდილო ეკვდერს ისეთივე ლავგარდანი აქვს, როგორც ტაძრის სხვა ნაწილებს. ჩვენ უკვე ნათქვამი გვექონდა, რომ ტაძრის მთელი ჩრდილო ფსადი ფერდს ებჯინება. ჩრდილო ეკვდრის ჩრდილო კედელსა და შეეულად ჩამოჭრილ ფერდს შუა მანძილი 2 მ-ზე მეტი არ იქნება, მაგრამ მანძილი ჩრდილო მკლავსა და ფერდს შუა ეხლა ერთიანად მიწითაა ამოვსებული და ამიტომ, გარედან ჩრდილოეთის შესასვლელი სულ აღარ ჩანს.

სამკვეთლოს მეორე სართულის ჩრდილო კედლის ლავგარდანი შემკულია ფოთლოვანი რელიეფური ჩუქურთმებით, რაც ოშკში სხვაგან არსად გვხვდება.

საზოგადოდ ამ ნაწილის განსაკუთრებული დეკორი იმით აიხსნება, რომ მთის ფერდობი ამ მხრით მაღალია და აქედან სულ ახლო და კარგად ჩანს ტაძრის ჩრდილო-აღმოსავლეთი ნაწილი: კარგად ჩანდა ალბათ ეს მხარე საოსტიგენ-სემინარიის აივნიდანაც და ამიტომაც ეს ნაწილი და ნამეტნავად კი გუმბათის ყელის ჩრდილო-აღმოსავლეთი მხარე ერთობ მდიდრულად და საუცხოოდ არის შემკული. მაგრამ ამის შესახებ ქვემოთ გვექნება საუბარი.

5. გუმბათი და გუმბათის ყელი

გუმბათის ყელი მაღალია, ძალუმი და ლამაზი (ტაბ. 41—46, 56—57). მისი სიმაღლე უდრის 6,4 მეტრს, ხოლო რადიუსი 5,6 მეტრს (კედლების ჩათვლით). თვით გუმბათი კონუსის მავგარია, მაგრამ, ცოტა არ იყოს, გამობერილია და ჩაფხუტს ემსგავსება. მისი სიმაღლე უდრის 6,86 მეტრს. ქული, როგორც აღვნიშნეთ; ეხლა მოტეხილი აქვს და თავი—ცოტა დაზიანებული (ტაბ. 56, 2. ტაბ. 57. 1) ნ. სარგისიანის დროს კი იგი მთელი ყოფილა. გუმბათი დახურულია წითლად და ყვითლად მოქიქული კრამიტით, ისევე როგორც იშხანში. დანარჩენი ტაძრის სახურავიც კრამიტისა ყოფილა, მაგრამ, როგორც ეტყობა, მოუქიქავისა. გარედან გუმბათის ყელი 24 წახნაგოვანია. წახნაგები ზემოთ გაერთიანებულია პატარა კამარებით. 12 წახნაგში თავმოკრევალებული სარკმლებია. რომელთაც თავზე, კამარებს ქვეშ, შავი ფერადი დახატული ჯვრები ადგიათ. კამარები ეყრდნობა წნულით შემკულ, ორმაგ პატარა სვეტებს, რომელთა თავები და კვარცხლბეკები ქანდაკოვანი მორთულობით არიან შემკული. ერთ მათგანზე, ჩრდილო-აღმოსავლეთით გამოქანდაკებულია ბიუსტი მამაკაცისა, რომელსაც ზურგზე თოკით ტვირთი აქვს მოკიდებული. სხვებზე—ჯვრები, პალმეტები, ორი შემბული ცხოველი და სხვა სამკაულებია (ტაბ. 57, სურ. 2, 3). გუმბათის ყელის ქვემო ნაწილის შემკულობა სრულიად სხვადასხვაგვარია. საქმი ეს არის, რომ აღმოსავლეთიდან, დასავლეთიდან და სამხრეთიდან გუმბათის ყელის ქვედა ნაწილები ერთობ მცირედ მოჩანს—ამ მხარეებზე ტაძრის დიდი სიმაღლის გამო; ასე რომ, რაგვარი შემკულობაც უნდა ყოფილიყო ამ ნაწილებში, მათი გარჩევა უბრალო თვალით მაინც შეუძლებელი იქნებოდა. ჩრდილოეთით და ნამეტნავად კი ჩრდილო-აღმოსავლეთით ადგილის კონფიგურაცია მძაფრად იცვლება. სახელდობრ. მთის მაღალი ფერდობი, რომელზედაც სემინარია-საოსტიგენ და მათი აივანია, სულ ახლოს უცქერის განიერს გუმბათის ყელს. ნამეტნავად ახლოა ეს ნაწილი და თითქოს ხელით მისაწვდომია ჩრდილო-აღმოსავლეთიდან და ამიტომ საკვირველი არ არის; რომ უმთავრესი და უმდიდრესი შემკულობა სწორედ ამ ნაწილზეა მოთავსებული. გუმბათის ყელის ქვედა ნაწილი ამ მხრით შემკულია ცხოველთა ბარელიეფებისაგან შემდგარი ლენტით. ზოგი წყვილად რბის, ზოგი ერთმანეთს მისდევს, ზოგი ერთმანეთს ებრძვის, მათ შორის გამოირჩევა ირმები და ძაღლები (ტაბ. 58, 60, 1, 2). ზოგიერთი ცხოველისა თავებია წარმოდგენილი, წრებში. ერთ წრეში მტაცებელი ფრინველის (არწივის) თავია (ტაბ. 58, 4). განსაკუთრებულ ყურადღებას იქცევს თავისი რეალიზმით ქანდაკება, რომელზედაც წარმოდგენილია ფურ-ირმის მიმდევარი ხარ-ირემი¹. გუმბათის ყელის რამოდენიმე ბარელიეფი ჩვენ მულაყით გადმოვიღეთ და თბილისში ჩამოვასხმევეინეთ. (მათი ფოტოები იხ. ტაბ. 58, 1—7)².

ამავე რიგის მდიდრულ შემკულობას ეკუთვნის აგრეთვე სამკვეთლოს ზედა სართულის ფოთლოვანი ჩუქურთმები, რომლებზედაც ზემოთ გვექონდა საუბარი. ეს ფოთლოვანი სამკაული უაღრეს-

¹ სრულიად ასეთივე ბარელიეფი უნახავს უდროოდ გარდაცვალებულს ნიკიერ ახალგაზრდა არქეოლოგს ლ. მუსხელიშვილს დმანისის მახლობლად მდებარე ერთს პატარა ჩვეულებრივი რიგის სომხურ ეკლესიაზე. ამავე ეკლესიის კედლებზე ცხოველთა და მზეცთა სხვა ტლანქი ბარელიეფებიც ყოფილა, რომელთაგან ირმების ბარელიეფი მკვეთრად განირჩევა სილამაზითა და მხატვრული შესრულებით როგორც ეტყობა იგი სხვა, ძველი გლუსიიდან მოხვედრილა აქ (იხ. მისი „არქეოლოგიური ექსკურსიები“ თბ., 1941, გვ. 37—44; ტაბ. X, 18, 19).

² ამ ოციოდე წლის წინ ისინი ჩვენი თანხმობით გამოსცა იურგის ბალტრუშაიტისმა თავის წიგნში: *Etudes sur l'art médiéval en Géorgie et en Arménie*. Paris, 1929, pl. LXXVI, 105, 106, LXXIII, pp. 120; 121.

სად რეალისტურია, ბუნებასთან დაახლოვებული, მას ნასახიც არ ემჩნევა შემდეგი დროის სტილი-ზაციისა ამგვარ შემკულობაში. რაც შეეხება გუმბათის ყელის ქვემო ნაწილთა შემკულობას აღმოსავლეთით, დასავლეთით და სამხრეთით, ისინი შედგება ერთი მეორეზე გადაბმული ნახევარ წრეთა ჩუქურთმებისაგან, მაგრამ უმეტეს შემთხვევაში ისინი ეხლა დაცული აღარ არიან.

ნ. ზრისკატა ნაშთები

ოშკის ტაძარი, როგორც ეტყობა, იმთავითვე განკუთვნილი ყოფილა ფრესკებით შესამკობად. ეს იქიდანაც ჩანს, რომ შიდა კედლები თლილი ქვით არ არის შექმნილი თაღებამდის; თაღები თლილი „ხპონდიკით“, ე. ი. მსუბუქი, ფოროვანი ქვით არის ნაშენი (ტაბ. 61, 62). ამას გარდა, შიდა კედლებს არავითარი ქანდაკება-ბარელიეფები არ ახლავს, რაც ჩვეულებრივია იმ ტაძრებისათვის, რომელთაც ფრესკებით შემკობა არ მოელოდათ. სვეტები კი მდიდრულადაა შემკული ქანდაკოვანი ჩუქურთმებით და ისინი ამრიგად გამოირიყხები იყვენ ფრესკებით შემკობისაგან. თუმცა ცნობილია, რომ ბევრ ქართულ ეკლესიაში, მაგ. ზარზმაში, ბოძებიც მოხატული იყო.

მაგრამ ოშკის ტაძარი მოხატული უნდა იყოს მხოლოდ აშენებიდან 75 წლის შემდეგ, ესე იგი 1036 წელს, რაც მტკიცდება თარიღიანი წარწერით, რომელიც ჩვენ ქვემოთ მოგვყავს (იხ. სურ. 31, წარწერა). ოღონდ ამ მხატვრობისაგან თითქმის აღარაფერი შენახულა, ყველაფერი მოშლილია და გაფუჭებული. ფრესკათა ნაშთები წარწერათა ნაწილებითურთ უფრო საკურთხეველში მოჩანს (ტაბ. 67), ფრესკების სტილი მონუმენტური ხასიათისაა, ისევე როგორც იზხანში, თითქოს ასლები იყოს გადმოღებული მოზაიკური მხატვრობიდან. საკურთხეველის ზემო თაღზე (კონქზე) ტახტზე მჯდომარე ნაცხოვარი ყოფილა წარმოდგენილი, მთავარანგელოზებითურთ მარჯვნივ და მარცხნივ. ეხლა მოჩანს მხოლოდ მაცხოვრის ფეხები, ტახტის კვარცხლბეკი და ერთი მთავარანგელოზის ტანსაცმლის ნაწილი. ქვემოთ, აღმოსავლეთის კედელზე გამოხატული ყოფილა ღვთისმშობელი, ვედრებად ხელ-აპყრობილი. მის მარჯვნივ და მარცხნივ წარმოდგენილი არიან პეტრე და პავლე მოციქულები, წარწერებით: „წა პე, წა პავლე“. ამათ შემდეგ სხვა მოციქულებია. პეტრეს გრაგნილს აწერია: „თქუნე ხართ ნათელი სოფლისა...“ ამას ქვემოთ წარწერიანი ლენტია ტაძრის მოხატვის თარიღით, რომელზედაც ქვემოთ გვექნება საუბარი. სარკმლის მარჯვნივ გამოხატულია იაკობი, შეეული წარწერით:

„წა
დაკობ
ძმაა
ოა“

შუა სარკმლის კედელზე წმიდა ეკატერინეა, წარწერით: „წა ეკატერინე და სტეფანე წარწერით:

„წა
სტ
ფ
ხე
პირე
ლი
მწ
მე“

სარკმლის ორივე მხარეს, ლენტისავე ქვემოთ, ეკლესიის მამებია გამოხატული. შუა სარკმლის გვერდზე, მარჯვნივ, პეტრე აღექსანდრიელია, შეეული წარწერით:

Handwritten text in Georgian script, likely a transcription of the inscription for Peter the Confessor.

„წა
პე
აქს
ადრიე
ლი“ (სურ. 26)

სურ. 26

სარკმლის მარჯვნივ, კედელზე გამოხატულია იოანე ოქროპირი, წარწერით: „წა ოქროპირი“. მისი ფიგურა უკეთესად არის დაცული. იქვე გამოხატული მეორე ფიგურა გაფუჭებულია. საკურთხეველის მარცხნივ წარმოდგენილი ყოფილა ქრისტეს ჯვარცმა. მოჩანს ჯვარზე მიმსკვალული მარც-

ხენა ხელი ქრისტესი, საიდანაც სისხლი წვეთავს; ჩანს აგრეთვე ქრისტეს ბაგესთან მიტანილი ღრუბელი და მახვილი; ჩანან წინამდგომნიც. მგლოვიარე ანგელოზის სახე მიწის ქვეშ აღმოვაჩინეთ. საქმე ის არის, რომ ტაძრის ეს ნაწილი მაჰმადიანებს, როგორც ნათქვამი იყო, ჯამედ აქეთ გადაქცეული და სახურავზე მას თითქმის ერთი მეტრის სისქე მიწა აყრია. ეს მიწა კედლის ძირას გადავთხარეთ და დავინახეთ აღნიშნული სახე (ტაბ. 68, სურ. 1). ეს ერთი ყველაზე უკეთესად დაცული ნახატია მათ შორის, რომელთაც ჩვენამდის მოუღწევიათ. მისი და ზოგი სხვა ნახატის მიხედვით შეიძლება ვიქონიოთ მსჯელობა ოშკის მხატვრობის სტილის შესახებ. ტაძრის სამხრეთ მკლავის სარკმელს ქვემოთ არას სურათი (en face) იოანე ნათლისმცემლისა, რომელიც მარჯვენა ხელით ხალხს აკურთხებს. მარცხენაში მას გრძელი ჯვარი უჭირავს, მასთან მარჯვნივ და მარცხნივ თითო ხელზე-გაწვდილი კაცია მისული, კურთხევის გამოსათხოვად. მათ ღია ფერების ქართული სამოსლები აცვიათ, მაღალი ქუდეები ჰხურავთ და შავი წვერები აქვთ. მარჯვენა ფიგურას იოანე ჯვარს სწერს სამი თითით (ცერით, სალოკი, და შუა თითით). მარცხენა ფიგურის პირისახე მოშლილია, მარჯვენასი კი დაცულია, მაგრამ თვალები მისთვის რაღაც წვეტიანი იარაღით მოუთხრიათ (ტაბ. 68, 2). ამ ფიგურების მარჯვნივ მოჩანს ნაგებობანი, რომელთა ზედა ნაწილები მოშლილია. აქ ალბათ იერუსალიმში შესვლის სურათი იყო გამოხატული და იერუსალიმის შენობები უნდა ვიგულისხმობთ.

სამხრეთი მკლავის პატარა სარკმლის გვერდებზე შენახულია თეკლეს და მარინეს ფიგურები, წარწერებით: „წა თეკლ“, „წა მრნე“. მარინეს პირისახე მოშლილია, თეკლესი კი გვიანად არის შენახული, თუმცა თვალები მასაც რაღაც წვეტიანი იარაღით აქვს განგებ დათხრილი (ტაბ. 69). თავზე წითელი შარავანდი ადგია. ჩრდილო მკლავის სარკმელს ქვემოთ წარმოდგენილი ყოფილა წმინდა ელენე, მაგრამ ახლა მისი წარწერა დაცულია: „წა ელ(ენე)“. გუმბათის ყელის ძირში, ირგვლივ, ლენტზე ყოფილა წითელ-ფერადოვანი წარწერა, რომლისგანაც დარჩენილია მხოლოდ შვიდი ასო: „რლი ცხორ...“ ამას გარდა როგორც უკვე ნათქვამი გვაქვს, სამხრეთი სტოას აღმოსავლეთ ნაწილში, აუსიდის ცაში, შემორჩენილია საკმაოდ კარგად დაცული ფრესკა ყოველთა მპყრობელი მაცხოვრისა.

ეს არის სულ, რაც ასე თუ ისე შემორჩენილია ოშკის მდიდრული მხატვრობისაგან. სხვა ადგილებში ყველგან კედლის ნალესობაცა და ფრესკებიც საეხებით მოსპობილია.

7. სმინარია-საოსტიგნის ნაშთები

ტაძრის ჩრდილო მკლავთან სულ ახლოს იწყება და სამხრეთიდან ჩრდილოეთით გაგრძელებულია უზარმაზარი სამ-ნაიანი ბაზილიკის რიგის შენობა (ტაბ. 79, 3; 80, 2; 81 და 82) რომლის ნანგრევები ეხლაც დიდ შთაბეჭდილებას ახდენენ ჩნახველზე. შენობა საერთოდ ნაგები ყოფილა ზერელედ ნათალი ნაქრისფერი ქვით, მაგრამ მისი კამარები, სვეტები და აგრეთვე პილასტრები, რომლებზედაც კამარები ეყრდნობა, კარგად ნათალი ქვისაა. რვა სვეტ-ბურჯი და ოთხი პილასტრი. მათზე დამყარებული კამარებითურთ, ჰყოფს ბაზილიკის ნაგებს ერთმანეთისაგან. დასავლეთით კედელი მიბჯენილია შვეულად ჩამოჭრილ ფერდობზე და ამ მხრივ ბაზილიკას სარკმლები არა აქვს. აღმოსავლეთი ნაწილის ქვედა სართულში კედელში კი ხუთი სარკმელია, ალბათ ამდენივე იყო ამ მხრის შუა ნაგის აღმოსავლეთ, ამაღლებულ კედელში, მაგრამ ეს ნაწილები და ყველა თალი ეხლა სულ ჩამონგრეულია და მათი ნაშთიც არ შენახულია.

ბაზილიკას ორი კარი აქვს: ერთი აღმოსავლეთ კედელში და მეორე დასავლეთში. ამ კართა ზემოთ თითო სარკმელია. ამასთანავე აღმოსავლეთით შუა ნაგს კიდევ ერთი სარკმელი აქვს (ბაზილიკის შინაგანი სახე და მისი კამარები და სვეტები იხ. ტაბ. 81; 82, 1—2).

აღსანიშნავია აგრეთვე ერთი გარემოება: აღმოსავლეთით სვეტ-ბურჯები უფრო მსხვილი და მძლავრია, ვიდრე დასავლეთით. (ტაბ. 79, 3). ეს იმით აიხსნება, რომ აღმოსავლეთ ნაგს მეტი დაწოლა ჰქონდა, ვიდრე დასავლეთს და ამ მხრით აღმოსავლეთი ნაგის თავზედ აივანი იყო (ალბათ მიწით დახურული), საიდანაც საუცხოო სურათი იშლებოდა თორთუმის წყლის ხევისა. მეტადრე ტაძრის ჩრდილო აღმოსავლეთი, ორნამენტის ნაწილისა და განსაკუთრებით კი ცხოველთა ბარელიეფებით შემკული გუმბათის ყელისა.

ჩრდილოეთით ბაზილიკას ახლავს და მასთან გაშლილი კამარებით შეერთებულია ბაზილიკის შუა ნაგის სიგანეზე განცალკევებული დიდი კვადრატული დარბაზი სფერული თალითა და შუაში ღია დაბალი ტრომპებიანი გუმბათით (გვირგვინით) ისე, როგორც ეს სჩვევია ძველბურ ქართულ დარბაზებს იმ განსხვავებით, რომ გუმბათი სვეტებზე არ არის დაყრდნობილი (ტაბ. 79).

დარბაზი, იქვე როგორც ბაზილიკა, ნაშენია ზერელედ ნათალი ქვით, ხოლო მისი ტრომპები ლამაზად ნათალი ქვით (ტაბ. 83). ჩრდილოეთით დარბაზს ახლავს კარი, რომელიც უერთდებოდა ჩრდილოეთით მდგარ შენობას, ამჟამად მოსპობილს (ტაბ. 83). თვით დარბაზი, საბედნიეროდ, უნაკლოდ არის დაცული.

იხადება საკითხი; რა დანიშნულება ჰქონდა ამ ვეებგორთელა შენობას?

უმაღ უნდა აღინიშნოს, რომ ასეთი შენობები იყო ტაო-კლარჯეთის თითქმის ყველა დიდ ეკლესია-მონასტერში—მაგალითად, ოპიზაში¹, პორტაში (რაც, ნ. მარის აზრით, იგივე შატბერ-დია)², ბერთაში³, ხანძთაში⁴ და ისპირის ოთხთა ეკლესიაში (რომლის შესახებ ქვემოთ გვექნება საუბარი).

საზოგადოდ ასეთი შენობა საოსტიგენდ ანუ ბერების სასადილო დარბაზად არის მიჩნეული, მაგრამ ეს არ არის სავსებით სწორი. ეს შენობა სასადილოდაც იქნებოდა გამოყენებული და აგრეთვე საერთო საკრებულოდ (უმეტესად ზამთარში), მაგრამ უმთავრესად და უპირველეს ყოვლისა იგი წარმოადგენდა სასწავლო სემინარიის შენობას, რომელშიც ამზადდებდნენ მომავალ საეკლესიო მოღვაწეებს, ასწავლიდნენ მათ წერა-კითხვას, კალიგრაფიას, საღვთსმეტყველო საგნებს, საეკლესიო გალობას, ბერძნულსა და სხვა ენებს, საეკლესიო წეს-კანონებს და სხვა. დიდი გუმბათიანი დარბაზი განკუთვნილი იყო წიგნთსაცავისათვის და ნამეტნავად კი ხელნაწერთა გადაწერაზე მომუშავეთათვის. მსურველს დღესაც შეუძლია ოშკის ეს ჩინებული დარბაზი გამოიყენოს სამწერლობო ოთახად: ამისათვის საკმარისია მისი საუცხოო გვირგვინის ქვეშ დაიდგას მაგიდა და სკამი⁵.

ძალუენებურად მაგონდება ის შესანიშნავი ხელნაწერები, რომელნიც აქ არის გადაწერილი—უთუოდ სწორედ ამ დარბაზის გვირგვინს ქვეშ—როგორც, მაგალითად, ათონის ივერიის მონასტერში დაცული ეტრატის დაბადება, 978 წელს გადაწერილი; აგრეთვე „სამოთხედ“ წოდებული ხელნაწერი, 977 წელს გადაწერილი და იქვე, ათონზე, დაცული⁶, და სხვა მრავალი, ათონის თუ სხვა მონასტრებში და ეკლესიებში დაცული ხელნაწერები, რომელთა მინაწერები გვაუწყებენ, რომ ისინი ოშკის მონასტერში არიან გადაწერილი. ცნობილია, რომ X საუკუნის II ნახევარში ოშკიდან და ტაო-კლარჯეთის სხვა მონასტრიდან ზოგიერთი ბერი გადასახლდა ათონის მონასტერში და მათ თან გადაიტანეს ძვირფასი ქართული ხელნაწერები.

ამის მიხედვით ჩვენ ამგვარ ნაგებობას ყველაგან სემინარია-საოსტიგენს ვუწოდებთ. კერძოდ ასეთივე დანიშნულება ჰქონია ალბათ გელათის დიდ დარბაზოვან, ერთნაივან ბაზილიკას დაბალი ორიგინალური, მონოლითური სვეტების მქონე კარიბჭით, რომელიც ბერების სასადილო შენობად იყო მიჩნეული, მაგრამ მას შემდეგ, რაც ჩვენ დავადგინეთ, რომ გელათში ყოფილა დავით აღმაშენებლის მიერ დაარსებული აკადემია⁷, აკადემიკოსმა გ. ჩუბინაშვილმა სამართლიანად სცნო, რომ ხსენებული შენობა სწორედ აკადემიისათვის იქნებოდა გამოყენებული⁸. ამ აზრს მხარს უჭერს პროფ. სიმონ ყაუხჩიშვილის საცდელი გათხრა, რომელიც მას უწარმოებია თვით ამ შენობაში და მის გვერდით.

8. მცირე ეკლესიები

საქართველოში ყოველ დიდ მონასტერს ჩვეულებრივ თან ახლდა ხოლმე პატარა ეკლესიები, ანუ განსაკუთრებული სამლოცველობები. ორი ამგვარი ეკლესია დაცულია ოშკშიც.

¹ Н. Марр, Житие Григория Хандатийского, с дневником поездки., стр. 162—163; Павлинов, МАК, III, стр. 65, рис. 43.

² Н. Марр, стр. 152; Павлинов, стр. 67, табл. XXXIV.

³ Н. Марр, стр. 168—169, рис. 56.

⁴ Н. Марр, стр. 127.

⁵ აზაა სწორი ბროსეს აზრი, თითქოს ამ დარბაზში ქვევრები იყო ჩადებული (Op. cit., p. 6, рис. 3). მან, როგორც ჩანს, ერთმანეთში აურია ეს დარბაზი და ჩრდილო მკედლის ქვემო სართული.

⁶ А. Агапели, Сведения о памятниках грузинской письменности, СПб, 1886; წიგნი ძეგლისა აღთქმისანი. ტ. I, ა. შ ა ნ ი ძ ი ს რედაქციით. 1947.

⁷ ე. თ ა ყ ა შ ვ ი ლ ი, ქელაშვილის კარის გარიგება. თბილისი, 1920, გვ. XXVII—XXXII. აქ უნდა აღინიშნოს, რომ ამ აკადემიის პირველი მოძღვრატ-მოძღვარი, ანუ ესლანდელი ტერმინოლოგიით რექტორი, უნდა ყოფილიყო ფილოსოფოსი იოანე პეტრიწი, რომელმაც გელათში, სხვათა შორის, თარგმნა ნემესიოს ემესელის თხზულება „ბუნებისათვის კაცისა“ (უკვე გამოცემულია ს. გორგაძის მიერ 1912 წ.).

⁸ იხ. თბილისის სახელმწიფო უნივერსიტეტის მოამბე III, გვ. 118; ს. ყ ა უ ხ ჩ ი შ ვ ი ლ ი, გელათის აკადემია, თბილისი, 1948, გვ. 28—31.

ა) ერთი მათგანი მდებარეობს ფერდობზე, მთავარი ტაძრის სამხრეთ-დასავლეთით. ეს არის ჩვეულებრივი რიგის პატარა დარბაზული ეკლესია, სიგრძით 5,11 მეტრი, განით 2,34 მეტრი. იგი შეძერწილია ნაქრისფერი, ნათალი ქვით. მისი აღმოსავლეთი ზეძირკველი ორი საფეხურისაგან შედგება, ხოლო დასავლეთი კედელი სარკმალედ ღორღით არის დაფარული. კარი ამ შენობას ერთი აქვს, სამხრეთით; სარკმელი—სამი: აღმოსავლეთით, დასავლეთითა და სამხრეთით. მომრგვალებულ საკურთხეველში ორი უბეა. საკურთხეველის კამარა კრონშტეინებზეა დაბჯენილი. (ეკლესიის გეგმა და განაკვეთი იხილეთ ტაბ. 79; საზოგადო ხედი სამხრეთ-აღმოსავლეთიდან იხ. ტაბ. 80, სურ. 1). თალი ეკლესიის გორდული აქვს, სახურავი—ქვისა. ეკლესია საერთოდ კარგად არის შენახული, ოღონდ ერთ ადგილას თალი ცოტა გამოტეხილია, ხოლო სამხრეთ-აღმოსავლეთ კედლიდან რამდენიმე თლილი ქვაა მოცილებული. ლავგარდანის შემკულობა ნამგლისებრი სახეებისაგან შედგება. ასეთივე მორთულობა აქვს საკურთხეველის პილასტრთა ქუსლებს. კარის თავი ქანდაკოვანს ნახევარი წრით არის შემკული, ხოლო მის ზემოთ, რგოლებში ჯვრებია გამოყვანილი. სამხრეთ სარკმელსაც ქანდაკოვანი ნახევარწრიული თავი აქვს, ხოლო თავს ზემოთ—ჯვარი. ასეც ია სხვა სარკმელთა შემკულობაც. ეკლესიის კედლები შიგნით შელესილია, მაგრამ ფრესკებით არაა შემკული.

ბ) მეორე პატარა ეკლესიას ასეთივე გეგმა აქვს. ისიც ფერდობზე დგას, ტაძრის სამხრეთით. ჩრდილოეთით მას მერმინდელი ეკვდერი ახლავს, ეკვდერს ნახევრად-გორდული თალი აქვს. ეკლესია გამოყენებულია ბელად, ხოლო მისი ეკვდერი—სათივედ. ეკლესიის სიგრძე შიგნით 6,11 მეტრია, სიგანე—3,1 მ, კედლის სისქე—0,74 მ. ეს ეკლესია უარესად არის შენახული, ვიდრე პირველი: თლილი ქვის პერანგი მას სულ შემოცლილი აქვს; სახურავიც არ შერჩენია, მაგრამ თაღები დაცულია. საკურთხეველში არის ერთი სარკმელი და ორი უბე. სარკმელი ალბათ დასავლეთითაც იყო, მაგრამ ახლა აღარ ჩანს, კედელი აქ ჩამონგრეულია. საკურთხეველის სართავი კამარები დაკიდულია. კარი აქვს სამხრეთით. ეკვდერს შესავალი აქვს ეკლესიიდან, დასავლეთით. (ეკლესიის გეგმა და განაკვეთი იხ. ტაბ. 79).

9. ტაძრის წარწერები

ოშკის ტაძრის კედლებზე ერთობ მრავალი ასომთავრული წარწერები ყოფილა, მეტწილად წითელი ფერადით გამოყვანილი. ქვაზედ ამოჭრილი წარწერა მხოლოდ სამია. მრავალი წარწერა მოსპობილია ეამთა ვითარებაში, ატმოსფერულ მოუღენათა მიერ და ზოგჯერ აგრეთვე ადამიანის ხელით (მაგალითად, ფრესკების წარწერა). მაგრამ, საბედნიეროდ, წარწერათა საკმაო ნაწილი მაინც გადარჩენილია თუმცა ფერადოვანი წარწერები ზოგჯერ ისე მკრთალადაა მოღწეული, რომ ჩვეულებრივ მზიან დარშაიკ კი ძლივს ემჩნევა. ამ რიგის წარწერები უკეთესად ჩანს, როდესაც წვიმის შემდეგ მათ მზის სხივები აღმაცერად ადგება ხოლმე. იმ წარწერებს, რომელნიც ნ. სარგისიანმა გადმოიღო და ბროსემ¹ გამოსცა, ჩვენმა ექსპედიციამ რამდენიმე ახალი და თვალსაჩინო შემატა. ეს მით უფრო სასიამოვნოა, რომ ოშკის მონასტრის შესახებ ისტორიულ წყაროებში ცნობები ცოტაა დაცული. ოშკს არ იცნობს ჩვენი გამოჩენილი ისტორიკოსი და გეოგრაფი ვახუშტი ბატონიშვილიც კი, თუმცა ამ მონასტრის სახელი გაუთქვამს იქ გადაწერილი ხელნაწერებით და ფრიად წარჩინებული მოღვაწე პირებით. ოშკის და საზოგადოდ ტაო-კლარჯეთის მონასტერთა სიველ-გუჯრებს ჩვენამდის არ მოუღწევიათ. მხოლოდ ერთი, XVI საუკუნის გუჯარი მოგვეპოვება, რომელშიც ოშკის ტაძარი მონასტრად არის მოხსენებული².

პირველი დიდი, 12-პეკრიანი წარწერა მოთავსებულია, როგორც ნათქვამი იყო, სამხრეთი ბეკლავის საზეიმო კარის კარაიონზე („ტიმპანზე“) (სურ. 27; ტაბ. 54, 1). იგი შესრულებულია წითელი ფერით. ამ შესავალს აქვს კარიბჭე, რომელიც ზემოთ იყო აღწერილი. თვით კარი ეხლა ამოშენებულია და ამ ამოშენების დროს დაზიანებულია წარწერის უკანასკნელი პეკარი და აგრეთვე ზოგიერთი სიტყვა მე-11 და მე-12 პეკრებისა. წარწერა ფოტოგრაფიულად გადმოვიღო ერმაკოვს, ხოლო ესტამპით ნ. სარგისიანს (იხ. ბროსემ, Op. cit., გვ. 7, ტაბულა I). ჩვენც გადმოვიღეთ იგი ფოტოგრაფიულადაც და ხელითაც. მისი გადიდებული ფოტოგრაფია და ტილოზედ გადაღებული ასლი გადავეციტე საქართ. საისტორიო და საეთნოგრაფიო საზოგადოების მუზეუმს, ხოლო ამჟამად

¹ Inscription Géorgiennes et autres, recueillies par le père Nersès Sargisian et expliquées par M. Brosset: Mémoires de l'Académie des Sciences de St-Petersbourg, VII Série, t. VIII, № 10, St-Petersbourg, 1864, ქვემოთ ჩვენ ცვლადან ვიმოწმებთ ბროსემს ამ გამოცემას.

² საქართველოს ისტორია ბატონიშვილის ვახუშტისა, დ. ბაქრაძის მიერ გამოცემული, 1883, თბილისი, გვ. 125, ზნ. I.

თა წმიდათა სურვილითა, (6) ამათ დიდებულთა მეფეთა ჩუენთა უშურველ ყნენ (sic) საფასენი წარმავალნი წარუვალისა მისთუის, რათა იგი ყოველნი წმიდანი შემწედ მოიგნენ¹, და ღმერთმან შეეწიენ² ორთავე (7) ცხორებათა ძეთა³ ღმრთივ კურთხეულისა ადარნესე კურაპალატისათა, ბაგრატ ერისთავთა ერისთავსა, დავით მაგისტროსსა⁴, სამებამან წმიდამან (8) სამნივე დაფარენ (sic) მარჯუენითა თჳსითა და აღიდენ ორთავე ცხოვრებათა

და მე, გრიგოლ, ღირს მყო ღმერთმან⁵ მსახურებასა ამას მათსა ღმრთისა მიმართ, და მე ვიყ (9) ავ საქმესა ზედამდგომი, და არწმუნა ღმერთმან გონებასა მათსა ერთგულობაჲ ჩემი, მონისა მათისაჲ.

ესე იყო გალატოზთა და მოქმედთა მიზნი და აზავერთა მექუიშე (10) თაჲ, რომელ წელიწადსა წაეგების, დრამაჲ: კ (20): ათასი, ლუენოჲ ფისოსი⁶ ჳ (5000); რკინაჲ ლიტრაჲ ნ (50); ხუარბალი გრივი ს მ ი (250): გალატოზი და ხუროჲ დი მექედელი, რომელ მარადის შურებო (11) და ჯ ი (70); ჯარი, რომელ ქეასა კრებდა ლ (30), ჯორი და სხუჲჲ აზავერი, რომელ გრიგოლ-წმიდით⁷ სპონდიკ-სა კრებდა: ლ (30); სხუჲჲ აზავერი, რომელ... კრებდა ჯ (60):... (12)..... ჯ (60) და..... (ყოველი) ერი და მოქმედი ჳ (80): . . . . .

სქოლიოებში აღნიშნულია სიტყვები, რომელთა წაკითხვაშიც ჩვენ არ ვეთანხმებით აკადემიკოს ბროსეს. წვრილმანს თავი დავანებოთ და შევჩერდეთ მათ შორის უმნიშვნელოვანესზე.

მე-7 პწკარში შემოკლებით გადმოცემულ სიტყვას „ძთა“ ბროსე კითხულობდა: „ძალითა“. ეს აშკარა შეცდომაა. ქართულ წარწერებში არსად გვაქვს ასეთი მაგალითი და საზოგადოდ არც შეიძლება ითქვას, ტაძარი აშენდა ძალითა რომელიმე მეფისათა, ანუ სხვა ვისამე ძალითაო. გამოთქმა „ძალითა“ იხმარება მხოლოდ ღმერთის („ძალითა ღმრთისაჲთა“), ქრისტეს ანუ რომელიმე წმინდანის შესახებ. ამას გარდა, აქ რომ „ძალითა“ იგულისხმებოდეს, შემოკლებით ეწერებოდა „ძლთა და არა „ძთა“. თქმა არ უნდა, ამ შემოკლებაში იგულისხმება „ძეთა“ და არა „ძალითა“ და წარწერის ეს ადგილი ასე უნდა წაიკითხოთ: „და ღმერთმან შეეწიენ ორთავე ცხორებათა ძეთა ღმრთივ კურთხეულისა ადარნესე კურაპალატისათა, ბაგრატ ერისთავთა ერისთავსა და დავით მაგისტროსსა“. (დედანში გრამატიკული უხერხულობა და სწერია: „ერისთავმან... მაგისტროსმან“, ე. ი. მოთხრობითი ბრუნვაა მიცემითის მაგიერ, როგორც ბროსესაც აქვს აღნიშნული). საკვირველია, რომ არც ერთ სპეციალისტს, რომელიც ამ წარწერას მიუთითებს ან მოჰყავს იგი თავის ნაშრომში, არ მიუქცევია ყურადღება ამ შეცდომისათვის, თუმცა ყველას ადვილად შეეძლო მისი შესწორება. მაგალითად, ისეთი საუცხოო მკოდნე ქართული ეპიგრაფიკისა, როგორც დ. ბაქრაძე იყო, ამ წარწერას ბროსეს სიტყვებით იმეორებს⁸. ასეთმა მკდარმა წაკითხვამ, როგორც ეტყობა, აიძულა სახელოვანი ისტორიკოსი ივანე ჯავახიშვილი ადარნესე III კურაპალატი ელიარებინა ოშკის ტაძრის ერთ-ერთ მასწავლებლად, მის შვილებთან ერთად⁹, რაც, როგორც ქვემოთ დავინახავთ, სწორი არ არის.

მე-10 პწკარში მოყვანილ ქარაგმან სიტყვას „ფსი“ ბროსე კითხულობს „ფასი“: „ღჯონა ფასი: ჳ (5000)“, იგულისხმება „დრამა“-ო. ამ წაკითხვას ვერაფერ უსაყვედურებს სახელოვან აკადემიკოსს: ეს შეიძლება ასეც იყოს და ეგებ სხვებიც ასე წაკითხავდნენ ამ სიტყვას. მაგრამ თუ კარგად ჩავუვირდებით ტექსტის აზრს და მასში ნახმარ ტერმინებს, უნდა ვიფიქროთ, რომ შეუძლებელია ეს ასე იყოს. საქმე ის არის, რომ მშენებლობის გამგე გრიგოლი ჯერ აღნიშნავს, თუ რამდენი იხარჯებოდა წელიწადში ფულად (20.000 დრამაჲ), ხოლო შემდეგ აღწესსავს, თუ რა იხარჯებოდა ნატურით—საგნებით თუ სანოვავით. ამ საგნებს ყველას საზომ-საწყაოთი გვიჩვენებს; მაგალითად: „რკინა 50 ლიტრა“, „ხუარბალი 250 გრივი“ და სხვ. უეჭველია, ღვინოც მისი შესაფერი საწყაოთი უნდა იყოს აღნიშნული და არა ფულადი საფასით; მით უმეტეს, რომ ფულის აღმნიშვნელი სიტყვა „დრამა“ ღვინის მაჩვენებელ რიცხვს არ ახლავს თან. აქ მხოლოდ ნათქვამია: „ღჯონა ფსი 5000“, ეს „ფსი“ რომ „ფასი“-ს შემცველი იყოს, მაშინ უნდა წერებულყო: „ღღვი-

¹ ბროსე „მოეგნენ.“
² ბროსე: „შეეწიენს.“
³ ბროსე: „ძალითა.“
⁴ დედანში სწერია: „ბაგრატ ერისთავთა ერისთავმან, დავით მაგისტროსმან.“
⁵ ბროსეს ეს სიტყვა გამოტოვებული აქვს.
⁶ ბროსე კითხულობს: ფასი.
⁷ ბროსე: გრიგოლ-წმიდით.
⁸ საქართველოს ისტორია ბატონიშვილის ვახუშტისა, თბილისი, 1883, გვ. 125, შენ. 1.
⁹ ივ. ჯავახიშვილი, ქართული პალეოგრაფია, თბილისი, 1926, გვ. 164—165.

ნოა ფსად (ანუ ფსრით) 5000 ღრამა“. ამიტომ, ჩენი აზრით, „ფსი“ აქ ნიშნავს ღვინის საწყაოს და უნდა წვეიკთხოთ, როგორც „ფიხობა“:— „ღვინოა ფისოსი 5000“. ფისოსი, როგორც საწყაო ვახტანგ VI-ის „დასტულამალში“ აღნიშნულია ორჯერ. იქ ვციოხულობთ (პ. უმიკაშვილის გამოცემით), რომ მოლარეთუხუცესს, სხვათა შორის, უნდა მიეღო „ერთი ფისოსი ქონი“ (გვ. 60), ხოლო ფეშქაშის აღმწერელს, „ფეშქაშნივის“, ჯამაგირისა და ულუფის გარდა, უნდა მიეღო აგრეთვე ერთი ფისოსი ქონი (გვ. 84). სიტყვა „ფისოსი“ სპარსულია და დასტულამალის გამოცემლის პ. უმიკაშვილის განმარტებით უდრის სპარსულ „ფიზუს“-ს, რაც რკინის ან სპილენძის ქრაქს ანუ ჯამს ეწოდებოდა. უჩვენებს რა ყველა ამ საბუთებს, ივ. ჯავახიშვილი დაასკვნის, რომ ფისოსი ქონის ქურქელი უნდა ყოფილიყო (იხ. მისი „ნუმიზმატიკა-მეტროლოგია“, გვ. 89). მაგრამ ჩენი წარწერა ცხადყოფს, რომ ფისოსი ღვინის და საზოგადოდ თხევადი ნივთიერების საწყაოც ყოფილა¹. ამრიგად, „ფისოსი“, რომლის შემოკლებული აღნიშვნა „ფსი“ სხვაფერად ვერ გაიხსენება, ერთადერთ მისაღებ ფორმად რჩება².

ღრამა იყო ვერცხლის ფული, რომელიც უდრიდა არაბულ „ღირაჰმს“, შემდეგი დროის აბაზს³. მაშასადამე, 20.000 ღრამა უდრიდა 4.000 რუსულ ვერცხლის მანეთს, როგორც ბროსემაც აღნიშნა.

ქართული ლიტრა სხვადასხვა წონისა იყო, მაგრამ ძველად იგი 64 მისხალს უდრიდა⁴, ხოლო მისხალი უდრიდა 4,266 გრამს. მაშასადამე, 50 ლიტრა რკინა უდრის 213 კილოგრამს და არა 450 რუსულ გირვანქას, როგორც ბროსე ანგარიშობს.

უფრო ძნელი გამოსაცნობია, თუ რას უდრის „250 გრივი ხუარბალი“. ჩენ არ ვიცი, რამდენს იწონიდა გრივი. გრივზე უმცირესი საწყაო იყო კაბიწი, მაგრამ ცნობილი არ არის, თუ რამდენი კაბიწი შეადგენდა გრივს. სულხან-საბა ორბელიანი თავის ლექსიკონში წერს: „უზგეიას თარგმანში ეწერა, 22 ქსესტი ერთი გრივიაო; ხრონოლრაფში ეწერა, 30 მოლი ერთი გრივიაო, თემითი-თემად საწყაოა, უდიდესიც არის და უმცირესიცა, მაგრამ 22 ქსესტი უფრო სწორება ჰგავს“. ბროსეს ანგარიშით, 250 გრივი უდრის 62 1/2 რუსულ „ჩეტვერიკს“, ანუ 6554 ფრანგულ ლიტრას (ის ემყარება ცნობას, რომ 30 მოლი ერთი გრივია), მაგრამ ეს ანგარიში საეგებიოა.

სპონდიკი (resp. სპონდიო) არის მსუბუქი ფოროვანი ქვა, რომლითაც ჩვეულებრივ თაღები ამოჰყავდათ ხოლმე და არა სიბი ქვა, როგორც თავის დროზე პროფ. დავით ჩუბინაშვილს ურწმუნებია ბროსე (გვ. 9).

გრიგოლ-წმიდის მღებარეობა, სადაც, თქმა არ უნდა, წმიდა გრიგოლის ეკლესია იქნებოდა, ამჟამად ცნობილი აღარ არის.

წარწერის ბოლო, სადაც თარიღი უნდა ყოფილიყო, მოსპობილია მაჰმადიანების მიერ კარის ამოქოვლის დროს. ამიტომ ტაძრის აშენების დრო შეიძლება გამოირკვეს მხოლოდ დაახლოებით, წარწერაში მოხსენებულ ისტორიულ პირთა მიხედვით. ეს პირნი, როგორც ვიცი, არიან ადარნასე კურაპალატი და მისი ორი შვილი, ბაგრატ ერისთავთ ერისთავი და დავით მაგისტროსი. ტაოს ბაგრატიონთა შორის ადარნასე კურაპალატი სამი იყო: ადარნასე II, კურაპალატი და პირველი „ქართველთა მეფე“ ტაო-კლარჯეთის ბაგრატიონთა შორის († 923)⁵; ადარნასე III, ბაგრატ II მაგისტროსის ძე († 961)⁶ და ადარნასე IV, სუმბატ I კურაპალატის ძე († 983)⁷. ეს უკანასკნელი გამორიცხულ უნდა იქნეს, ვინაიდან მას ჰყავდა მხოლად ერთი შვილი, დავით მცირე. დავგრჩა ორი: ადარნასე II და ადარნასე III. ჩენს წარწერაში უნდა იხსენებოდეს ერთ-ერთი მათგანი. ბროსეს აზრით, აქ არის ადარნასე II, მაგრამ ეს აზრი ყოვლად მიუღებელია, პირველ ყოვლისა იმიტომ, რომ ადარნასე II, როგორც აღვნიშნეთ, ქართველთა მეფე იყო და ამ დიდ

¹ ი. მ. გ. რ. ე. ღ. ძ. ს. ცნობით, გურიაში (სოფ. ბახვი, ასკანაში და სხვ.) ეს სიტყვა „ფიხობა“-ს ფორმით, ებლაც ხმარებაში ყოფილა და ნიშნავს საღებურ მცირე ქრაქს, რომელსაც ბავშვიანი ქალი ან ავადმყოფი იღვამს ხოლმე. ამასთანავე ფიხობა შეიძლება იყოს თუნუქის, თიხის ან შუშისაც.

² ამ მხრივ დამაბნათებელია და ჩენი მოსაზრების დამადასტურებელია ის გარემოება რომ ნ. ბ. გ. რ. ე. ღ. ძ. ს. ც. „ჯავახიშვილის“ და ს. ჯანაშიას წიგნში „საქართველოს ისტორია“ (ს. ჯანაშიას რედაქციით, 1946 წ., გვ. 151) ამ წარწერის „ფსი“-ს მაგიერი ზოგადი სიტყვა „საწყაო“ არის ნაშარი.

³ ივ. ჯავახიშვილი, ქართული ნუმიზმატიკა-მეტროლოგია, გვ. 16, 25.

⁴ ივ. ჯავახიშვილი, Op. cit., გვ. 102.

⁵ ე. თაყაიშვილი, სამი ისტორიული ქრონიკა, თბ., 1900, გვ. 149. რომაული ციფრები აქ და ქვემოთ აღნიშნავს ბაგრატიონთა რიგს ტაოს შტოში, კლარჯეთის შტოსგან განსხვავებით.

⁶ იქვე, გვ. 150.

⁷ იქვე, გვ. 151.

ხარისხს წარწერის ავტორი მას ვერ წაართმევდა, რომ მართლაც ის იგულისხმებოდა წარწერაში. ეს სამართლიანად აღნიშნა უკვე აკადემიკოსმა ივ. ჯავახიშვილმა. ამას გარდა, ადარანსე II-ს ჰყავდა შვილები: დავითი († 937) და ბაგრატ I († 945), მაგრამ ეს დავითი იყო ქართველთა მეფე (ამ ხარისხით ის ცნობილია სუმბატ დავითის ძის ქრონიკაში¹), ხოლო ბაგრატ I იყო მაგისტროსი და არა ერისთავთ ერისთავი, როგორც ნათქვამია წარწერაში². ამას გარდა, ადარანსე II-ს ჰყავდა კიდევ წარჩინებული შვილები: ამოტ IV კურაპალატი († 945) და სუმბატ I კურაპალატი († 958), რომელნიც დიდ როლს თამაშობდნენ იმ დროის ისტორიაში და რომელნიც ჩვენს წარწერაში სრულიად არ არიან მოხსენებული. ამიტომ შეუძლებელია ჩვენი წარწერის ადარანსე კურაპალატი მივიღოთ ადარანსე II ქართველთა მეფედ. დავგრძა ადარანსე III კურაპალატი († 961), ძე ბაგრატ მაგისტროსისა³. მას მართლა მხოლოდ ორი შვილი ჰყავდა: ბაგრატ ერისთავთ ერისთავი († 966), რომელიც ამავე ხარისხით იხსენება ჩვენ წარწერაში, და დავით II ტაოს დიდი კურაპალატი († 1001)⁴, რომელიც ჩვენ ჩარწერაში მაგისტროსად იხსენება. ეს გარემოება გასაგებია: სანამ დავითი კურაპალატად გახდებოდა, ის მაგისტროსად უნდა ყოფილიყო და იყო კიდევაც. პარხლის სახარებაში, რომელიც 973 წელსაა გადაწერილი იოანე ბერას მიერ შატბერდის მონასტერში და შეწირულია პარხლის ახალი ეკლესიისათვის, დავითი მაგისტროსად იხსენება⁵. მაგრამ 977 წელს ოშკში გადწერილ „სამოთხე“-დ წოდებულ ხელნაწერში დავითი უკვე კურაპალატად არის მოხსენებული⁶. სწორედ ამ წელს ნიაშველა დავითმა თავისი ჯარები ბიზანტიის იმპერატორებს, ბასილ II-სა და კონსტანტინეს, ბარდა სკლიაროსის წინააღმდეგ და, ივ. ჯავახიშვილის მართებული შენიშვნისა არ იყოს, ამისთვის უნდა მიეღო ამ წელს დავითს კურაპალატის ხარისხი. ყველა ამ ფაქტის მიხედვით ივ. ჯავახიშვილმა მართებულად დაასკვნა, რომ ჩვენი წარწერა გულისხმობს ადარანსე III კურაპალატს და მის ორ შვილს, ბაგრატ ერისთავთ ერისთავს და დავით დიდს კურაპალატს, რომელიც ტაძრის აშენების დროს მაგისტროსის პატივს ატარებდა⁷. ამასთანავე ივ. ჯავახიშვილს ადარანსე III კურაპალატი ოშკის ერთ-ერთ აღმშენებლად მიაჩნია და რადგანაც მან კურაპალატობა 958 წელს მიიღო, ხოლო მისი შვილი ბაგრატ ერისთავთ ერისთავი 966 წელს მიიკვალა, ამიტომ ოშკის ტაძარი, ჯავახიშვილის აზრით, აშენებული უნდა იყოს 958–966 წლებში. ამ მოსაზრების გაზიარება, ზემოთაც ითქვა, შეუძლებელია. პირველ ყოვლისა იმიტომ, რომ ადარანსე III ოშკის ტაძრის მაშენებელთა რიცხვს ვერ მიეკუთვნება. ის წარწერაში მოხსენებულია, როგორც მაშენებელთა, ბაგრატ ერისთავთ ერისთავისა და დავით მაგისტროსის მამა, და არა როგორც თვით მაშენებელი. რა თქმა უნდა, თუ გავიზიარებთ ბროსეს წაკითხვას, ვითომ ტაძარი აშენებული იყოს „ძალითა ადარანსე კურაპალატისათა“, მაშინ ეს აზრი სწორი იქნება, მაგრამ, როგორც აღვნიშნეთ, დედანში სწერია „ძეთა ადარანსე კურაპალატისათა“. ამას გარდა, ტაძრის მაშენებლები, ბაგრატ I და დავითი იხსენებიან ოშკის ოთხ სხვა წარწერაშიც, რომლებშიც ადარანსეს შესახებ, როგორც დავინახავთ, ერთი სიტყვაც არ არის ნათქვამი. ამას უნდა დაეუმატოთ კიდევ ერთი ფაქტი: ოშკის მაშენებლები, ბაგრატ I და დავითი დიდი ჰორელიეფებით არიან წარმოდგენილი ტაძრის აღმოსავლეთით, ხოლო ადარანსეს გამომხატველი ჰორელიეფი თუ ბარელიეფი კი არსად მოიპოვება. განა ეს შესაძლებელი იქნებოდა, რომ ადარანსე ერთი მაშენებელთაგანი ყოფილიყო? მე მგონია, არა! მართალია მხოლოდ ის ფაქტი, რომ ოშკის ტაძარი დამთავრებულია ადარანსე III კურაპალატის სიცოცხლეშივე: ის წარწერაში ცოცხლად არის მოხსენებული, თავის შვილებთან ერთად: „სამებამან წმიდამან სამნივე დაიფარნენ მარჯუენითა თუსითა და აღიღნ ორთავე ცხოვრებათა“-ო. ხოლო წარწერა, თქმა არ უნდა, დაწერილია მას შემდეგ, რაც ტაძრის შენება სრულიად დამთავრებული იყო, თორემ მშენებლობის გამგე გრიგოლი ასე ზედმიწევნით ვერ აღრიცხავდა. თუ რამდენი რა იხარჯებოდა წელიწადში. და რაკი ამ დროს ადარანსე III კურაპალატი ცოცხალი ყოფილა, ტაძრის დამთავრების დროს ველარ გადმოვიტანთ 966 წლამდის (როგორც ივ. ჯავახიშვილი სჩადის), როდესაც ბაგრატ ერისთავთ ერისთავი გარდაიცვალა. უნდა დავასკვნათ, რომ ოშკის ტაძრის შენება დამთავრებული ყოფილა არა უგვიანეს 961 წლისა, როდესაც გარდაიცვალა ადარანსე III კურაპალატი. ამრიგად, ადარანსე III კურაპალატი არ ეკუთვნის ოშკის ტაძრის მაშენებელთა

¹ იხ. ჩვენი „შარიათ დედოფლის ვარიანტი“, გვ. 349.

² იქვე, გვ. 349.

³ იქვე, გვ. 350.

⁴ იქვე, გვ. 352.

⁵ იხ. ჩვენი ნაშრომი — „Материалы по Арх. Кавказа Моск. Арх. Общ., XII, стр. 138—194.

⁶ А. Цагарели. Сведения о памяти грузин. письменности I, стр. 90—91.

⁷ ივ. ჯავახიშვილი, ქართული პალეოგრაფია, გვ. 164—165.

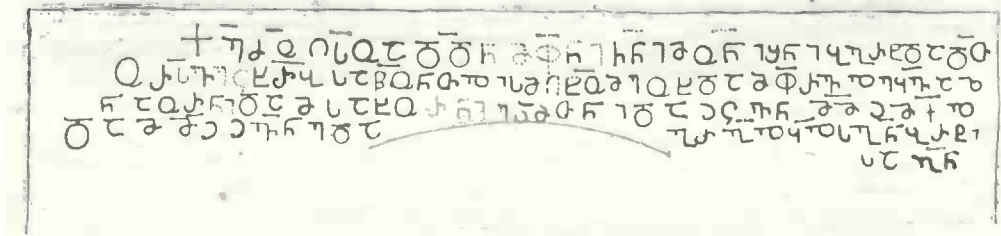
რიცხვს, მაგრამ უნდა ვიფიქროთ, რომ მან თავისი სიცოცხლე ოშკის მონასტერში დაასრულა ვინაიდან სუმბატის ქრონიკიდან ცნობილია, რომ იგი „ძეთა შეიპყრეს და მონაზონ ქმნეს, მოკულდა უნებლიეთ ფიჩუთა მოსილი“.

ჩვენ არ ვიცით, თუ რამ აიძულა ბაგრატ ერისთავთ ერისთავი და დავით მაგისტროსი ასე მოქცეულიყვნენ; უნდა ვიფიქროთ, რომ ისინი კმაყოფილი არ იყვნენ მამით, როგორც კურაპალატი, და მათ სურდათ, რომ ეს თანაშემწეობა მათ შორის უფრო ღირსეულს გადასცემოდა. ვერსად ვპოულობთ ცნობას, თუ როდის დაიწყო მათ ოშკის ტაძრის შენება, მაგრამ თუ დავუშვებთ, რომ ეს მაშინ მოხდა, როდესაც ადარნასე III უკვე კურაპალატი იყო, მაშინ გამოვა, რომ შენება დაუწყიათ არა უადრეს 958 წლისა, ვინაიდან ადარნასე ამ წლამდის არ შეიძლებოდა ყოფილიყო კურაპალატი; მან კურაპალატობა მიიღო ბიძა მისის, სუმბატ I კურაპალატის გარდაცვალების შემდეგ (958 წ.), ხოლო თვით მიიღო 961 წელს. ამ ანგარიშით გამოვა, რომ ტაძარი 958—961 წლებში უნდა იყოს აშენებული. მაგრამ ეს, ჩვენი აზრით, ყოვლად შეუძლებელია: ასეთი დიდი და რთული ტაძარი სამ წელიწადში ვერ აშენდებოდა და ამას, სულ ცოტა, ათი წელიწადი მაინც დასჭირდებოდა. ამიტომ შენების დაწყება 950 წლის ახლო ხანს უნდა ეკუთვნოდეს.

ყველა ზემონათქვამიდან ასეთი დასკვნა შეიძლება მივიღოთ: ოშკის ტაძარი აშენებულია ადარნასე III კურაპალატის ძეთა, ბაგრატ ერისთავთ ერისთავისა და დავით დედის, ტაოს კურაპალატის მიერ (რომელიც შენების დროს მაგისტროსის პატივით იყო ცნობილი); აშენებულია მე X საუკუნის მეორე ნახევარში და დამთავრებულია არა უგვიანეს 961 წლისა.

მშენებლობის გამგის შესახებ უნდა ითქვას, რომ იგი შეიძლება იყოს სწორედ ის გრიგოლ ოშკელი, რომელიც ცნობილია, როგორც მთარგმნელი გრიგოლ ლეთისმეტყველის ზოგი ნაშრომისა¹. ჩვენ უკვე აღვნიშნეთ, რომ ეს გრიგოლი წარმოდგენილია სამხრეთი სტოას ორნამენტებიანი სვეტის წახნაგის რელიეფზე, ვედრების კომპოზიციის ქვემოთ (ტაბ. 77, სურ. 2 და 78, სურ. 2). არა მგონია, რომ იგი იმავე დროს ტაძრის ხუროთმოძღვარიც იყოს,—როგორც აკადემიკოსი ბროსე ფიქრობს— იმით რომ ხუროთმოძღვარი, როგორც აღვნიშნეთ, გამოხატული ყოფილა ტაძრის აღმოსავლეთის ფრონტონს ქვეშ წარმოდგენილ რელიეფზე, ქართულად შემოსილი, სახელო-ჩამოშვებული კაბითა და სარტყლით (ტაბ. 55). გრიგოლს კი აცეცა ხალათი, რომელიც არ უნდა იყოს ბერ-მონაზვნისა. არც მისი წვერ-ულვაში მოგვაგონებს ბერ-მონაზვნისას. ის საერო კაცი უნდა იყოს.

II

სურ. 28

მეორე წარწერა აღმოსავლეთი აფსიდის სარკმლის თავზედ არის, ქვაზე, ზერელედ ამოკრილი უსწორმასწორო ასოებით (იხ. სურ. 28) ბ რ ო ს ს ე, Op. cit., pl. II და იკითხება ასე:

1. ქ ე ძ ო ლ ს ო ა დ ლ ნ მ ფ ნ ი ჩ რ ნ ბ ო რ ნ შ რ ნ ბ გ რ ტ და ლ ტ.
2. ო რ ს უ ე ც ხ რ მ ს ა წ ო ნ თ ლ ის მ ც ლ ო მ ე ო ხ და მ ფ რ ვ ლ ე ყ ვ ა ზ
3. ნ ა ო რ ნ და მ ს ა ხ უ რ ნ ი მ ა თ ნ ი და მ ც ე ნ მ მ მ მ ქ ლ
4. და მ მ მ ი ე ნ ე და გ რ გ ლ ყ ლ ს გ ნ ბ რ ტ ი სა გ ნ

¹ მარიამ დედოფლის ვარიანტი, გვ. 351.

² ქ. კეკელიძე, ქართული ლიტერატურის ისტორია, ტ. I, მე-2 გამოც., თბ., 1941, გვ. 151—152.

³ ნ. სარგისიანის ტაბულაზე ეს ორი სიტყვა ნაკლულად არის წარმოდგენილი.

⁴ ამ სიტყვის ასოები ც და ლ დედანზე გარყვნილად არის წარმოდგენილი ლ-ს მაგიერ ხ სწორია (იხ. ტაბ. 61).

⁵ ამ სიტყვებში ბგერა უ წარმოდგენილია მარტო ო-თით.

⁶ ამ სიტყვის წინ დედანზე ორი ნაჯღაბნი ასო მოჩანს, თითქოს ე და დ, რომელთაც არავითარი აზრი არა აქვს. იხ. სურ. 28 არქიტექტორ ცილა გაბაშვილის მიერ გადმოღებული მულაჟიდან და ტაბ. 61.

ქარაგმებს თუ გავხსნით:
 „ქრისტე, ძეო ღმრთისაო, აღიდენ მეფენი ჩუენნი, მონანი შენნი. ბაგრატი და დავით, ორსავე ცხორებასა, წმიდაო ნათლის მცემელო, მეოხ და მფარველ ეყავ აზნაურნი და მსახურნი (უნდა იყოს: „აზნაურთა და მსახურთა“), დაიცვენ მამამ მიქელ და მამამ იოვანე და გრიგოლ ყოელისა ბო-
 როტისაგან“.
 წარწერაში იგულისხმებიან ტაძრის მამულები ბაგრატი და დავითი, რომელნიც წინა წარ-
 წერაშიაც იყვნენ მოხსენებული. გრიგოლი ალბათ ის გრიგოლია, რომელსაც უკვე ვიცნობთ მშე-
 ნებლობის გამგედ, ხოლო „მამა მიქელი“ და „მამა იოვანე“ ეგებ მისი თანამემწენი იყვნენ.

III

მესამე წარწერა აგრეთვე ზერელედ არის ამოკრილი მარჯვენა აფსიდის ლავგარდანზე და იკითხება ასე:

„ქ. მეფესა ჩნა ბაგრატი ერისთავთა ერისთავსა!“

ესე იგი:

„ქ. მეფესა ჩუენსა ბაგრატი ერისთავთა ერისთავსა“.

გაგრძელება ამ წარწერას არა ჰქონია.

IV

მეოთხე წ.წერა ტაძრის აღმოსავლეთი ნაწილის სამხრეთ კედელზეა აგრეთვე ზერელედ ამოკრილი და ორი განცალკევებული ჰქვრისაგან შედგება:

„ქ.ე შ.ე დ.თ — „ქრისტე შეიწყალე დავით!“

„ქ. სმბო წ.ო აღნ — „ქ. სამებაო წმიდაო, აღიდენ!“

მაშენებელთა შორელიეფები და მათი წარწერები. ჩვენ უკვე აღვნიშნეთ, რომ ოშკის ტაძრის მამულებლნი წარმოდგენილი არიან ჰორელიეფებით, რომელნიც ტაძრის აღმოსავლეთით, გლუვ კედელზე არიან მოთავსებული. ეს თლილი ქვის კედელი საგანგებოდ არის გამოყენებული ამ რე-
 ლიეფებისათვის. იგი იწყება აღმოსავლეთით, სადიაკვნის კედლიდან და გრძელდება 3,5 მეტრის მანძილზე. მისი სიმაღლე უდრის 1,87 მეტრს. ზემოდან მას გაუყვება ქანდაკოვანი ლავგარდანი, რომელიც შემკულია ყურანის მტევნების ორნამენტით. ქვემოთ, ხუთ ფიქალზე წარმოდგენილია სრულ-ტანოვანი რელიეფები. შუაში ედღრების კომპოზიცია არის, ხოლო კუთხეებში ფიგურები ბიზანტიურად შემოხრილ მამულებლისა, რომელთაც ეკლესიათა შრდელები უჭირავთ ხელში. (ტაბ. 54, სურ. 2). სამწუხაროდ, ეს ჰორელიეფები ძალზე დაზიანებულია. ედღრების კომპოზიციაში უფრო დაზიანებულია ქრისტეს და იოანეს ფიგურები, ხოლო ლევისმშობლის ფიგურა უკეთ არის შენახული. მაშენებელთაგან მარცხნივ, როგორც წარწერა უჩვენებს, წარმოდგენილია დავით მაგის-ტროსი, რომელიც უკეთ არის დაცული, მარჯვნივ კი - ბავოატი ერისთავთ ერისთავი, რომლის ფიგურა დაზიანებულია. ეს უკანასკნელი ჩვენ მულაყით გვაქვს გადმოღებული. თვითული ფიგურა წარმოდგენილია ცალკე ფიქალზე. ფიგურებს თან ახლავს ასომთავრული წითელ-ფერადოვანი წარწე-
 რები, რომელნიც ერთობ წაბლალულნი და მკრთალნი არიან, მაგრამ მათი გარჩევა, როგორც ქვემოთაც დავინახავთ, მაინც შესაძლებელი შეიქნა.

ედღრების რელიეფის წარწერა (სურ. 29) მოგვიყვს უქარაგმოდ:

ქ̄თა იძუს ბყყუბა ბტ ქ̄ა ჩიუუს ბცბუბაბთოუჩ
 შ̄ფჩჩ ხაღურჩჩ
 უზტქჩჩჩჩ ყჩჩჩჩ ბყჩყუბჩჩჩ ბბუს ჩბთბუსტ უხუხუსტ
 ბტ ხაღტბტბტ ქ̄ტბბბბბ
 ბფბტ ჩჩბტ ყუბტბტს. ბტ
 ბტ. ბბბ

სურ. 29

1 ეს წარწერა ნ. სარგისიანს არ მოჰყავს.
 2 სარგისიანს არც ეს წარწერები აღვნიშნავს.

- 1. წმიდაო ღმრთისმშობელო და წმიდაო ნათლისმცემელო, აღიდენ მეფენი ჩუენნი,
- 2. გლახაკნი შეენნი, მაშენებელნი ამის წმიდისა [ეკლესიისანი]
- 3. და კუალად წარუმართენ
- 4. მეფეთა ჩუენთა ბაგრატ (ს და)
- 5. დავითს.“

საკვიროა აღანიშნოს, რომ ჯ ასო წარწერაში თავ-შეკრულია (სურ. 29).

VI

დავით მაგისტროსის პორელიფს აწერია (სურ. 30):

ϩⲙⲁⲚⲤⲀ ⲛⲓⲘⲓ ⲠⲤⲀⲘⲞⲒⲒⲕⲓ
 ⲠⲤⲒⲒⲞⲒ ⲠⲤⲒⲒⲠⲤ ⲠⲤⲀⲘⲠⲤ Ⲥ
 ⲠⲓⲠⲓⲠⲓⲠⲓⲠⲓⲠⲓⲠⲓⲠⲓⲠⲓⲠⲓⲠⲓ
 ⲒⲕⲒⲠⲓⲠⲓⲠⲓⲠⲓⲠⲓⲠⲓⲠⲓⲠⲓ

- 1. ქ. მონაჲ ღმრთისაჲ მღჳს ჩი
- 2. დავით მაგისტროსი ა
- 3. დიდენინ ღმრთთავე ცხ
- 4. ორებათა მშენბელი ამს წსა
- 5. ეკლესიისაჲ ან“.

სურ. 30

უქარაგმოდ:

წ. მონაჲ ღმრთისაჲ მეჳს ჩუენი დავით მაგისტროსი —ა დიდენინ (sic) ღმერთმან ორთავე ცხორე-ბათა—მაშენებელი ამის წმიდისა ეკლესიისაჲ. ამენ“.

VII

ბაგრატ ერისთავთ ერისთავის წარწერა ყველაზე უფრო შებლაღუღია, მაგრამ იგი წარმოადგენს წინა წარწერის განმეორებას და მასში მხოლოდ სახელი და პატივია შეცვლილი. ამიტომ მისი დანამდვილებით აღდგენა ძნელი არ არის. იგი მოგვეყავს უქარაგმოდ, აღდგენილი:

- 1. „ქ. მონაჲ ღმრთისაჲ მეფეჲ ჩუენი
- 2. ბაგრატ ერისთავთ ერისთავი—ა
- 3. დიდენინ ღმერთმან ორთავე ცხო-
- 4. რებათა—მაშენებელი ამის წმიდისა
- 5. ეკლესიისაჲ. ამენ“.

ზემოთ მოყვანილი სამივე წარწერიდან ბროსეს, სარკისიანის ნაკლოვანი გადმოხაწერის გარჩევით, მოჰყავს შემდეგი სიტყვები (Op. cit., p. 10):

„N° 9 près de figures sculptées: „აღიდენ მეფენი ჩუენნი“.

N° 10. en avant de figures

- 1. წ. მონაჲ... .
- 2. და ერისთავთ მადს...
- 3. (ა)დიდენ...
- 4. (აღმაშენებელი ამის წ —
- 5. (მიდისა) ეკლესიისაჲ X“.

VIII

ჩაძრის მარჯვენა მკლავის შუა კამარის სარკმელს ქვემოთ შემთხვევით შეენიშნეთ წითელფერადოვანი წარწერა, რომელიც დროისა და ატმოსფერული ზემოქმედების გამო ერთობ მკრთალი შექმნილიყო. მიუხედავად იმისა, რომ ავითეული კედელი უბრალო თვალითაც და ბინოკლითაც გულმოდგინედ გავსინჯეთ, ეს წარწერა მხოლოდ მას შემდეგ დავინახე როდესაც ჯერ წვიმა მოვიდა და მერე კი ბრწყინვალე მზემ თავისი სხივები აღმაცერად მოჰფინა წარწერას და ეს უკანას-

კნელი, მანამდე უჩინარი, საკმაოდ ნათლად გამოჩნდა, ისე რომ შეეძელი მისი წაკითხვა. ერთი სიტყვა, რომელიც საეპოვოდ მიმაჩნია, კითხვის ნიშნით მაქვს აღნიშნული (სურ. 31).

ჩსჟყაჲნტონჲჟჟ
ქსჲსნნოჟფიჲსნა
ბნსნნოჲჟჟბბტჟჟ
ქსჲსნჟყაჲნტონჲჟჟ
ბტბჟჟჟჟჟჟჟჟჟჟჟჟ
ქსჲსნსტბტბ
ქსჟჟჟჟჟჟჟჟჟჟჟჟ
ბტბჟჟყბჟჟჟჟჟჟჟჟჟჟ

„ქ. სმზო წო აღნ შნ მრ
გრგნსნნი მფნი ბსლი
და კსტნტი რლთა მრ
გნსრლბლ იქმნა მრდ ღბრვი
5. თა ტძრი ესე ღსა მწნა
გრგლისა და ღეთსა (?)
ქე შე მწა შენი გრგლ და
წყლათ მხსნე გლტზი იესე.

სურ. 31

უქარაგმოლ:

„ ქ. სამეზაო წმიდაო, აღიდენ შენ მიერ გვრგვოსანნი მეფენი ბასილი და კოსტანტი, რომელთა მიერ განსრულებულ იქმნა მეორედ დაბურვითა ტაძარი ესე ღმრთისაჲ მონაზონობასა გრიგოლისა და დავითისსა (?) ქრისტე შეიწყალე მონაჲ შენი გრიგოლ და წყალობით მოიხსენე (sic) გალატოზი იესე“.

როგორც წარწერა გვაუწყებს, ოშკის ტაძარი ხელმეორედ გადაუხურავთ ბიზანტიის იმპერატორებს ბასილ II-სა და კონსტანტის. ეს ფაქტი გასაგები იქნება, თუ მოვიგონებთ, რომ დავით დიდი კურაპალატის გარდაცვალების შემდეგ (1001 წ.) იმიერ-ტაო ბიზანტიამ წაიღო და შემდეგ, 1021—1022 წლებში, ბასილ II-ის მიერ საქართველოს მეფის გიორგი I-ის წინააღმდეგ წარმოებულმა ომებმა ეს მხარე ბიზანტიას დროებით კიდევ უფრო განუშტკიცა¹. იმიერ და ამიერ ტაოს საზღვარს შეადგენდა, როგორც აღნიშნა ივანე ჯავახიშვილმა², ბანის წყალი, ოლთისის წყალთან შეერთებამდე, ხოლო შემდეგ ოლთისის წყალი. მაგრამ, ჩვენი აზრით, ბანის წყლით კი არ იწყებოდა ეს საზღვარი, არამედ მისი შემდინარის, ბარდუსის წყლით, რომელიც ბანის წყალზე უფრო გრძელა. ოლთისის წყლის მარცხნივ მდებარე ადგილები შეადგენდა იმიერ-ტაოს და დარჩა ბიზანტიას, მარჯვენა მხარე კი ამიერ-ტაო იყო და შერჩა საქართველოს (ბანის წყლის შერთვის შემდეგ ოლთისის წყლის სიგრძე შეადგენს 107 კილომეტრს). ამის მიხედვით ოშკი და ხახული მოექცა ბიზანტიის სამფლობელოში, ვიდრე 1034 წელს ისინი უკან არ დაიბრუნა ბაგრატ მეოთხემ. ვინაიდან ბასილი II გარდაიცვალა 1025 წელს, ჩვენი წარწერა და, მაშასადამე, ოშკის „მეორედ დაბურვაც“ უნდა მიეწეროს 1022—1025 წლებს.

IX

ნ. სარგისიანს ტაძრის სამხრეთი კარის ზედა ნაწილიდან, (ეს ალბათ ის კარია, რომელიც სამხრეთის გალერეაშია მოქცეული) კარაქინიდან გადმოუღია კიდევ ერთი წარწერა, რომელიც დღეს აღარა ჩანს. წარწერას ბოლო აკლია, მაგრამ აზრით მისი შეესება, სხვა ამგვარი წარწერების მიხედვით, ადვილია. ამგვარად აღდგენილ სიტყვებს ჩვენ ფრჩხილებში ვათავსებთ (იხ. სურ. 32, და ბროსე, Op. cit., pl, II, № 2):

¹ დედანში კან-წილი მონოგრაფიის სახით არის წარმოდგენილი.

² ამის შესახებ იხ. Z. Avalischvili, La succession du Curopalate David d'Ibérie, dinast de Tao. Byzantion, t. VII, (Bruxelles), pp. 177—202.

³ ივ. ჯავახიშვილი, ქართველი ერის ისტორია, II, 1913, გვ. 331—332.

უქარაგმოდ

„... ნ... განვაშენენ¹ და შევამკვე ტაძარი² წმიდისა წინამორბედისაჲ საფასთა (sic) სულ-კურ-თხელისა ჯოჯიკ პატრიკისაჲთა, აკურთხენ ღმერთმან³ და⁴ აღიდენ! ქრონიკონსა :ხნვ: (= 256 ანუ 1036), ბერძენთა...“

ბროსე, როგორც ვხედავთ, შემოკლებულად გადმოცემულ „გნვშენ“ სიტყვას, რომელიც ყოველ ექვს გარეშე „განვაშენენ“-ს ნიშნავს, კითხულობს „განვაშენე“ და ამის მიხედვით გამოჰყავს მცდარი დასკვნა, ვითომც ჩვენი ტაძარი აშენებული თუ განახლებული იყოს მეფე ბაგრატ IV-ის დროს და შემდეგ ჯოჯიკის მიერ (Op. cit., p. 10), მაშინ როდესაც წარწერა ცხადყოფს, რომ ტაძარი განუშენებიათ, ფრესკებით შემოქმიათ „საფასითა ჯოჯიკ პატრიკისაჲთა“ 1086 წელს.

ეს ის ჯოჯიკია, რომელიც სომხის ისტორიკოსის ასოლიკის (ანუ ასოლიკის) ცნობით, დავით კურაპალატმა ვაგზავენა, თორნიკესთან ერთად, ბარდა სკლიაროსის წინააღმდეგ მებრძოლი ქართული ჯარის მეთაურად. ბროსეს განმარტებით, ეს ჯოჯიკი ბიზანტიელების „ციციკოსი“-ა („TZI-TZIKIOS“), რომლის შესახებ ბიზანტიის ისტორიკოსი კედრინი (Cedrenus) 1016 წლის თარიღით გვაძენებს, რომ ის იყო შვილი თევდატ პატრიკის იბერიელისა, იმყოფებოდა ბიზანტიის სამსახურში და ასრულებდა დოროსტოლის პრეფექტის თანამდებობას (ბროსე, Op. cit., p. II).

ქართულ წყაროებში ჯოჯიკი ცნობილია ერისთავთ ერისთავის წოდებით. მაგალითად, ათონის ივერიის მონასტრის ერთ ხელნაწერში („ძლის პირნი და ღვთისმშობლის საგალობელნი“) გვითხულობთ:

„ქრისტე, აღიდე ჯოჯიკ ერისთავთ ერისთავი აწ და უქუნისამდე“; „ქრისტე აღიდე ბევრის ბევრულთა წელთა ჯოჯიკ ერისთავთა ერისთავი უფროჲს ყოველთა ნაშობთა ქუეყანისათა“.

XV

უქანასკნელი წარწერა — ხუროთმოძღვრის რელიეფზე (აღმოსავლეთ ფასადის ფრონტონში) რომელიც, ჩვენი წინაკითხის მიხედვით, გვაუწყებს, რომ ტაძარი 10 წლის განმავლობაში შენდებოდა, ზემოთ იყო განხილული.

10. დასკვნა

ოშკის ტაძარი მდებარეობს ძველ ქართულ თემში, ტაოში. იგი მთის კალთაზე დგას, მდ. თორთუმის წყლის მარცხენა, ფრიად მაღალ ნაპირზე, იქ, სადაც ეს წყალი ერთის თორთუმის ტბას, რომელიც, როგორც ირკვევა, მხოლოდ დაახლოებით 1791 წელს წარმოქმნილა, შემთხვევითი დაგუბების შედეგად.

ტაძარი ნაგებია მოყვითალო-წითელი, წმინდად თლილი ქვით და, მიუხედავად საგრძნობი დაზიანებისა, დღესაც აოცებს მნახველს სიდიადით, სიმაღლითა და ყველა ნაწილების პროპორციულობით, ქანდაკოვანი დეკორითა და აგრეთვე სხვადასხვაგვარი პოლიქრომული სამკაულით.

სიდიდისა და ქანდაკოვანი სამკაულის მხრივ ეს ტაძარი ტაოში მეორეა, ბანას მრგვალი ტაძრის შემდეგ. იგი თავისუფლად აუბამს მხარს ქუთაისის ტაძარს (რომელიც, როგორც ზემოთაღნიშნული ითქვა, იმავე სიგრძისაა და გეგმითაც ნაწილობრივ მოგვაგონებს კიდეცა ოშკს) და მცხეთისა და ალავერდის კათედრალებს.

გეგმა ზოგადად იშხნისგანაა ნასესხები, მაგრამ საგრძნობლად გართულებულია: აქ ჩვენ გვაქვს სამ-აფსიდიანი ნაგებობა, ოლონდ ისეთი, რომელსაც ყველა აფსიდის კუთხე მომრგვალებული აქვს და ამიტომ ტაძარს შეგვიძლია მრავალ-აფსიდიანი ვუწოდოთ.

დასავლეთით ტაძარს ორ-სართულიანი პატრონიკე აქვს. ჩრდილო-დასავლეთი ეკედრის ზედა სართული აგრეთვე პატრონიკეს წარმოადგენს და უერთდება დასავლეთი პატრონიკის ზედა სართულს. ყველაფერი ეს ღიად ამშვენებს შიგნიდან ტაძარს.

სილამაზით გამოირჩევა აგრეთვე ტაძრის დასავლეთი ნაეის სამხრეთ კედელს გასწვრივ გაყოლებული გალერეა, რომელსაც ოთხი ღია კამარა და მათი საყრდენი სვეტები აქვს.

¹ ბროსე შეცდომით კითხულობს: „განვაშენე“.

² ეს სიტყვა ბროსეს გამოტოვებული აქვს.

³ ბროსე კითხულობს: „უფალო“.

⁴ ბროსეს ეს სიტყვა გამოტოვებული აქვს.

⁵ დ. ბ ა ქ ა ძ ე, ისტორია საქართველოსი, 1881, გვ. 248.

ტაძრის ამშენებელი უფილან ტაოს ბაგრატიონები, ადარნასე III კურაპალატის († 961 წ.) შვილები—ბაგრატ ერისთავთ ერისთავი († 966 წ.) და დავით მაგისტროსი, შემდგომ დავით დიდად წოდებული, ტაოს კურაპალატი († 1001 წ.).

რაკი ტაძარი ადარნასეს სიცოცხლეშივე დამთავრებულა, ხოლო მან კურაპალატობა 958 წელს მიიღო (წარწერა მას ამ პატივით იხსენიებს) და იგი 961 წელს გარდაიცვალა, უნდა ვთქვათ, რომ ტაძრის დამთავრება 958—961 წწ. მოდის, არა უგვიანეს 961 წლისა. მშენებლობის გამგე უფილა გრიგოლ ოშკელი, ხოლო ხუროთმოძღვარი—ერისკაცი ვინმე, რომელსაც თავისი რელიეფური გამოსახულება აღმოსავლეთი ფასადის თავბანდის ქვეშ მოუთავსებია. ეს ქვა, როგორც ჩანს, ჩამოვარდნილა და გამტყდარა. მისი ზედა ნაწილი დაკარგულია და მარტოდენ ქვედა ნაწილი შემორჩენილა (მუხლებს ზევით). ეს უკანასკნელიც ბოსტნის ყორეში აღმოჩნდა. ზედ გამოხატულ კაცს ქართული, გრძელ-სახელოებიანი და სარტყლიანი ჩოხა აცვია. ბარელიეფის ორივე მხარეზე დაცულია მცირე წარწერა, რომელიც გვამცნებს, თუ რამდენ წელს უშენებია ამ ხუროთმოძღვარს ტაძარი. მიუხედავად ამ წარწერის პირველი სიტყვის დაზიანებისა, ცხადია, რომ წარწერა ასე იკითხება: „ათსა წელსა აშენებდა“.

სამხრეთი გალერეის ბოლოს, მაჰმადიანთა მიერ ამჟამად უკვე ამოქოლილ კამარაში შემორჩენილა ერთი ლამაზი, ორნამენტოვანი მრგვალი სვეტი და მეორე, ფრიალ დიდი, ექვს-წახნაგოვანი სვეტი, რომელსაც სვიმეონ მესვეტის დიდი ქანდაკოვანი ფიგურა აგვირგვინებს. ამ სვეტის წახნაგებში კი უხვადაა შემკული რელიეფური ფიგურებით (კოზმანისა და დამიანესი, ვედრების კომპოზიციისა, წმიდა ნინოსი, გრიგოლ ოშკელისა და ნიღბებისა, ხოლო ფერადებით დახატულია ვედრების კომპოზიცია, ყველა ანგელოზთა დასი, მახარებელთა ემბლემები) და ნ. რ. ნაირი არაბესკებით. ეს ერთად-ერთი შემთხვევაა ქართულ ტაძრებში სვეტების ამგვარად მორც კისა.

ტაძრის შიდა კედლები საუცხოო ფრესკებით მოუხატავთ (ჯოჯი; პატრიკიოსის ხარჯით) 1036 წელს, მაგრამ მოხატულობისაგან ძალიან ცოტა რამ შემორჩენილა და ისიც წამტდარია.

ტაძრის გარეთა კედლები დაფარულია მრავალ-რიცხოვანი ასომთავრული, მეტწილად წითელ-ფერადოვანი წარწერებით. ბევრი მათგანი დაღუპულია, ზოგისაგან ცალკე-ცალკე სიტყვა თუ ასოები დარჩენილა, მაგრამ, საბედნიეროდ, მაინც ბევრი; სახელდობრ 15 წარწერა გადარჩენილა და იკითხება. ეს წარწერები ძვირფას ცნობებს გვაწვდიან ტაძრის მშენებლებისა და სხვა ისტორიულ პირთა შესახებ და ამიტომ მათ საქართველოს ისტორიისათვის დიდი მნიშვნელობა აქვთ.

III. ხახულის მონასტერი

1. ტაძრის მდებარეობა და დაცულობა

ხახულის მონასტერი მდებარეობს თორთუმის-წყლის მარცხენა შენაკადის, ხახულის-წყლის ხეობაში.

ეს ხეობა ვიწროა და თითქმის 7 კილომეტრის მანძილზე გრძელდება. სოფელი ხახული მთელი ხეობის გასწვრივ არის გაკეცილი, მდინარის ორსავე ნაპირას. სახლები ამ სოფელში მეტწილად ქვისაა, მიწის ბანიანი, მიწის იატაკიანი და პატარა, უშუშო სარკნლებიანი. სოფელი 7 უბნად („მეჭლედ“) არის დაყოფილი. ეს უბნებია: ჯაფარ-ალა, დერდერისი, რადენსი, ოსმან-ალა, ჩირენსი, იოლუნი და სერთი. შვიდ უბნა ითქვას, რომ მთელი ხეობა ხეხილნარს წარმოადგენს, ნაირ-ნაირი ქლიაე-ქანჭურის, მსხლის, ვაშლის, ბეოლის (თუთის) და კაკლის (ნიგეზის) ხეებისაგან შემდგარს; არის აგრეთვე კომში, ლეღვი და ზღმარტლი და ზოგან ვაზიც კი, თუმცა უკვე გატყუებული. ამ ფრიად ვრცელ ბალში მიმოფანტულია სოფლის სახლები. ხეხილისაგან თავისუფალ ადგილებზე სიმინდი და პური სთესია, მაგრამ მხოლოდ აქა-იქ და ძალიან პატარ-პატარა ყანებად (40 კვ. მეტრს ყანის ფართობი არსად აღემატება). მოსახლეობა უმთავრესად ხილეულით ირჩენს თავს: ზოგს არზრუმში ჰყიდნიან, ხოლო მეტ წილს კი სჩირავენ და საზამთროდ ინახავენ.

ხახულის-წყლის შესართავს ზემოთ თორთუმის-წყალს ერთვის მეორე მცირე მდინარე, კისხას-წყალი (თურქ. „ქისხა-სუ“). ამ ადგილას შემორჩენილია თორთუმის-წყალზე გადაებული ძველი მკვიდრი, თლილი ქვით ნაგები ხიდი, რომელსაც ერთი ისრული თალი აქვს (ტაბ. 108, სურ. 4). ამ ხიდის თავთან, გზის მარჯვნივ, ჩანს თითქმის მთლიანად შემონახული, ჩვეულებრივი რიგის მცირე ეკლესია, უხეშად თლილი ქვით ნაგები (ტაბ. 108, სურ. 5).

ხახულის წყლის მარჯვნივ ამართული ქედი მაღალია, მარცხნივ კი რამდენადმე უფრო დაბალი. ოდესღაც ეს მთები წიწვიანი ტყით ყოფილა შემოსილი, მაგრამ ეხლა ამ ტყის ნაშთები-ლაა შემორჩენილი მდინარის სათავეში და აქა-იქ ფერდობებზედაც.

მონასტერი გაშენებულია შუა ხევში, მდინარის მარცხენა ნაპირზე, მთის ძირას. სამხრეთით მას ნაწილობრივ ჰფარავს მწვერვალი და ამის გამო იგი შორიდან სრულიად არ ჩანს, თითქოს მთის უბეშიაო შემალული (სოფლისა და მთავარი ტაძრის გუმბათის ხედი იხ. ტაბ. 89).

მონასტრის ასაგებად ადგილი საგანგებოდ მოუკავებიათ. ეზო მონასტერს საკმაოდ დიდი ახლავს, ამჟამად ქვის დაბალი გალავნით შემოზღუდული. ამ გალავანს შესასვლელი სამხრეთიდანაა აქვს. ეს შესასვლელი უნდა წარმოადგენდეს ნაშთს სამრეკლოს ან ეგებ კოშკის თაღისას, რომელიც სრულიად გამქრალია, თუმცა ზემოთ ამაველი ორი საფეხური კიდევ ჩანს.

მთავარ ტაძარს, ჩვეულებისამებრ, გარს ერტყა მცირე ეკლესიები, რომელთაგან 5 გალავანს შიგნით იდგა, ხოლო 3—გარეთ (შენობათა და გალავნის საერთო ეგემა იხ. ტაბ. 84.).

მაჰმადიანებს მთელი მთავარი ტაძარი გადაუქცევიათ ჯამედ და არა მხოლოდ მისი რომელიმე ნაწილი, როგორც, მაგ., იზხანსა და ოშქში. ამ გარემოებას დიდად შეუწყვიტა ხელი მთავარი ტაძრის დაცვა-შენახვისათვის. თავის დროზე აქაური ქრისტიანი მოსახლეობის მოწიწება ტაძრისადმი ტრადიციულად გადასულა მათ გამაჰმადიანებულ შთამომავლობაზედაც. ხახულარებს მაშინაც კი არ მიუგდიათ ეს ძეგლი, როდესაც მათ მის შორი-ახლოს მეჩეთი ააშენეს. ისინი დიდი პატივისცემით ეკიდებოდნენ ხსოვნას მეჩეთის „მნათისი“, ვინმე ჰაჯი-ხალილ-ბაქირ-ოღლისა, რომელიც თურმე განსაკუთრებული მზრუნველობით უვლიდა და ინახავდა ძეგლს. შიგნით ტაძარი მის დროს ხალიჩებით ყოფილა მოართული და სრული წესრიგი და სისუფთავე სუფევდა თურმე. ის კაცი დამარხულია მონასტრის გალავანს შიგნით (რაც სრულიად განსაკუთრებულ შემთხვევას

წარმოადგენს) და მის საფლავზე აღმართულია ძეგლი, რომელზედაც გარდაცვალების თარიღი — პიჯრის 1302 წ. (= 1884/85 წწ.) არის აღნიშნული.

2. მონასტრის ორი უმთავრესი ტაძარი

ხახულის მონასტრის ნაგებობათა შორის განსაკუთრებით მნიშვნელოვანია ორი.

პირველია დიდი გუმბათიანი ტაძარი, რომელიც აშენებულია დავით დიდი კურაპალატის მიერ, X საუკუნის მე-2 ნახევარში. რომ ეს ტაძარი დავით კურაპალატს აუშენებია, ამას მოწმობს „ქართლის ცხოვრება“, რომელშიაც პირდაპირია ნათქვამი, რომ დავით კურაპალატმა ააგო ხახულის ტაძარიო¹.

მეორე მეტად საყურადღებო ეკლესია არის მთავარი ტაძრის სამხრეთით მდებარე ერთ-ნავიანი ბაზილიკა. საბედნიეროდ, მისი აშენებელიც ცნობილია. ვახუშტი ბატონიშვილი წერს თავის გეოგრაფიაში: თორთუმის „ხევზედ, შიფაქლუს შთის კალთას, არს ეკლესია—მონასტერი ხახულისა, ყოვლად წმიდის ღვთისმშობლისა, დიდი, გუმბათიანი, დიდ-შენიერად გებული, შეენიერს, კარგს ადვილს. ეს აღაშენა დავით კურატპალატმან, ბაგრატ მეფის მამობილმან. აქავ არს ეკლესია ფრიად შეენიერი, დიდ-შენი, რომელი აღაშენა 88 მეფემან დავით. არამედ აწ უქმ ცარიელ არიან...“² ერთობა, ვახუშტის კარგად სცოდნია ხახულის შენობათა აგების ისტორია. მის მიერ დასახელებული 48-ე მეფე არის დავით კურაპალატი (876—881), ძე ბაგრატ კურაპალატისა და შვილიშვილი აშოტ I კურაპალატისა.

ამ ორი ეკლესიის გეგმა მოთავსებული გვაქვს ცალკე ტაბულაზე (ტაბ. 85).

აღნიშნულ ტაძრებს ცალკ-ცალკე აღვწერთ.

მთავარი, გუმბათიანი ტაძრის თავდაპირველი გეგმა შეინიღანაც და გარედანაც ჯვარისებრი და წარმოადგენს ცენტრალურ-გუმბათოვან და ბაზილიკურ ნაგებობათა შერწყმას. ოლონდ ბაზილიკა აქ უკვე სამ-ნავიანია და არა ერთ-ნავიანი, როგორც იშხანსა და ოშკში (ტაბ. 85). აღნიშნული ტაძრებისაგან ხახულის ისიც ესთხვევა, რომ აქ გუმბათს ქვეშ არ არის 4 ცალკეული სვეტი და პირველი ორის მაგივრობას ეწევა საკურთხეველის აფსიდის ნახევარსვეტები (ტაბ. 86). ხოლო მეორე წვეილი, წინა ორი სვეტი ოთხკუთხედიანია და მათ აღმოსავლეთით აქვთ მალალი, ორნამენტებიანი უბეები მონასტრის წინამძღვრის ან ეპისკოპოსის სადგომად (ტაბ. 94, სურ. 2). თითო არა ღრმა უბე ამ სვეტებს დასავლეთითაც აქვთ (ტაბ. 85). დანარჩენი 4 სვეტი, რომელნიც შუა ნავს გვერდის ნაგებისაგან ჰყოფენ, მრგვალია, მათ სხვადასხვაგვარი ძირები და თავები აქვთ 96, სურ. 1; სამხრეთით პირველი სვეტის თავი იხ. ტაბ. 96, სურ. 2. ტაძრის დასავლეთი მკლავის სამხრეთ ნაწილის შიგა პერსპექტიული ხედი იხ. ტაბ. 95; სიგრძივი განაკვეთი სამხრეთით იხ. ტაბ. 86.

თაღები გოდრულია. აფრები ქანდაკივანი ზოლებითაა შემკული (სურ. 86). საკურთხეველის აფსიდა 0,72 მეტრით უფრო მალალია, ვიდრე ტაძრის იატაკი. აღსავლის კარისაკენ, ჩანს, სამი ნახევარწრიული საფეხური აღიოდა. სამკვეთლო და სილიაკენე არაჩვეულებრივ მარტივია, ერთ-სართულიანი. ისინი ტაძრის უკავშირდებიან კარებით და საკურთხეველს კი არა. გარედან ისინი მთავარ საკურთხეველზე უშუალოდ ზედ მიშენებული და ქვის ცაღფერდა სახურავით დაბურული არიან. საკურთხეველის აფსიდის ამკობს ცხრა მალალი, თავ-მომრგვალებული უბე, რომელთა ქვედა ნაწილებში დასაჯდომებია გამოკვეთილი (ტაბ. 85). მათ შორის ცენტრალური, საკურთხეველის სარკმელს ქვემოთ მდებარე უბე ფართოა, ეპისკოპოსის საჯდომად განკუთვნილი, ერთ-საფეხურიანი. ამ უბის თაღში არის ფრთა-გაშლილი მტრედის რელიეფური გამოსახულება, ამგვამად გაფუჭებული უბეს ქანდაკივანი ჯვარი ავირგინებს. ამას გარდა, საკურთხეველის შარჯვენა და მარცხენა კედლებში კიდევ თითო უბეა („ამბრაზურ“).

დიდი, მონოლითური ტრაპეზის ქვა ამგვამად ტაძრის სამხრეთი კარის მარჯვენე ძეგს. საკურთხეველის აფსიდის ნახევარ-სვეტებს ემჩნევა კანკელის ლავგარდანის დასამაგრებელი ქდეები. ეხლა ამ ქდეებში ჩადგმულია იმ ხის კანკელის შესაკრავები, რომელიც პორტუჩის ნ. ნ. შუგუროვს გაუკეთებია 1916 წელს (იხ. ტაბ. 94, სურ. 1). საკურთხეველს მარჯვენე და მარცხნივ, ტაძრის მხრივ, კედლებში სათითაო ორნამენტოვანი უბეა, კონუსურ-თავებიანი (ხატებისათვის). მარჯვენე უბის სიმაღლე 1,44 მეტრია, სიგანე—0,73 მეტრი. მარცხენა უბის სიმაღლე 1,71 მეტრია, სიგანე 0,87 მეტრი. ოდესღაც სწორედ ამ მარცხენა უბეში მდგარი ქალკოპრატის ღვთისმშობლის სახელ-

¹ მარიამისული ქართლის ცხოვრება, გვ. 137.

² „აღწერა სამეფოსა საქართველოსა“, 1941, გვ. 140.

განთქმული ხატი, რომელიც XII საუკუნეში გადმოსვენეს გელათის მონასტერში, სადაც მას გაუქეთეს დადი სამკარედი, მრავალ-რიცხოვანი ბიზანტიური და ქართული მინაჭრით დამშვენებული!

3. ტაძრის ეკვდრები

ხახულის ტაძარს რამდენიმე ეკვდერი აქვს. მათგან მხოლოდ ჩრდილო-დასავლეთი ეკვდერია თვით ტაძრის თანამედროვე. მას აფსიდი არა აქვს; მისი კედლები შეუღლესავია; თალი გოდრულია, სამ სართავ კამარაზე დაყრდნობილი. აღმოსავლეთით და დასავლეთით ეკვდერს პატარა სარკმლები აქვს. ეკვდერი მხოლოდ ტაძარს უკავშირდება კარით (ტაბ. 85). ეს ეკვდერი, ჩანს, საეკუპნოსა და მარანს წარმოადგენდა: შიგ მიწაში ჩაფლულია დიდრონი ქვევრები.

სამხრეთით ტაძარს ამჟამად ახლავს დიდი სტრა-გალერეა, რომელიც უეჭველად უფრო გვიანდელია, ვიდრე თვით ტაძარი. ეს გალერეა თავდაპირველად ტაძრის დასავლეთ მკლავს მისდევდა და შედგებოდა შუაში სამი ღია კამარისა და აქეთ-იქით, ბოლოებში სათანადო ყრუ კამარისაგან (ტაბ. 85). კამარები ეყრდნობა რთულ სვეტებს, რომელთაც სხვადასხვა სახის თავები და ძირები ამშვენებს (ტაბ. 87, 100, 101). ამ სვეტებს შეესაბამება ტაძრის სამხრეთ კედელზე მიდგმულ პილასტრები (ტაბ. 85 და 103, 1—2). შემდგომ ეს გალერეა ჯერ დასავლეთი ეკვდრის გასწვრივ განუგრძედათ ღია კამარებით, ხოლო შემდეგ, სულ ბოლო ხანებში, ეს კამარები უბრალო ქვით ამოუქოლავთ (ტაბ. 85), მათში სარკმლები დაუტანებიათ (ტაბ. 87) და ამრიგად ნიღებულ შენობაში სკოლა („მედრესე“) მოუწყვიათ. რომ ეს ორი კამარა გვიანა დამატებული, ამას ის გარემოება ადასტურებს, რომ ერმაკოვის ფოტოგრაფიაზე ისინი არ ჩანან (ტაბ. 101, 1). ძველი გალერეის აღმოსავლეთ ნაწილში არის ნახევრად მრგვალი უბე, რომელსაც ზევით მრგვალი სარკმელი აქვს. ეს უბე თითქოს საკურთხეველს მაგივრობას ეწევა ამ გალერეისათვის (ტაბ. 85). მისი მრგვალი სარკმელი გარედან შემკულია წრეში მოთავსებული ქანდაკოვანი ჯვრით. გარდა ამისა, გალერეა შემკულია კამარებით, რომლებიც დაყრდნობილია პალმეტებით შემკული თავებისა და ძირების მქონე სვეტებზე (ტაბ. 100 და 101).

ტაძრის დასავლეთი ეკვდერი, ჩემი აზრით, აგრეთვე გვიანდელია. დასავლეთით მას შესასვლელი არა აქვს და იგი ტაძრის დასავლეთ კარს ფარავს (ტაბ. 85). ისეთ ჩინებულ ტაძარს, როგორც ხახულია, არ შეიძლებოდა მხოლოდ ერთი, სამხრეთი კარი ჰქონოდა. დასავლეთი კარი თავდაპირველად პირდაპირ ეზოში გადიოდა, მაგრამ შემდეგ იგი ეკვდერს ჩაუკეტავს. ამას გარდა, ტაძარს დასავლეთით ახლავს ორ-საფეხურიანი ზემირკველი, ხოლო ტაძრის კარი შემკულია ნახევრად მრგვალი საპირით, რომლის ქვეშაც კარაიწიზე გამოსახულია წრე გეომეტრიული ფიგურებითურთ. ეკვდრის კედლები შიგნიდან თლილი ქვითაა შემოსილი, მოხატული არსადაა. დასავლეთ კედლებში გამოქრილია სამი სარკმელი, რომელთაგან შუათანა უფრო დიდია დანარჩენებზე (ტაბ. 85 და 88). ეკვდერი, ისევე როგორც მთავარი ტაძარი, დაყოფილია სამ ნაჯად და ისე, რომ გვერდითი ნაგებობის იატაკი უფრო მაღლა ძევს, ვიდრე შუა ნავისა. ეკვდრის ორი სვეტი, რომლებსაც გოდრული თალის სართავი კამარა ეყრდნობა, მრგვალია, და მათ თავებიც მრგვალი აქვთ (ტაბ. 85).

როგორც ჩანს, ეს ეკვდერი სამხრეთ გალერეის აშენების შემდეგ გაჩენილა, ხოლო მას შემდეგ, რაც ეკვდერი აშენებულა, სამხრეთი გალერეა განუგრძედათ დასავლეთი ეკვდრის სამხრეთი კედლის გასწვრივ (ტაბ. 84). დამატებული ეკვდრის გაგრძელება შემდეგ სკოლის ოთახად გადაუქეთებიათ (ტაბ. 85 და 87).

აგრეთვე გვიანდელ ნაგებობას წარმოადგენს ის მცირე სამლოცველო, რომელიც აღმოსავლეთით არის მიშენებული სამხრეთ გალერეაზე. მას აფსიდაში სარკმელი აქვს და სამხრეთით კარი (ტაბ. 85). სამლოცველოს აღმოსავლეთ სარკმელს მომრგვალებულ წრეში მოქცეული ქანდაკოვანი ჯვრით დამშვენებული საპირე აქვს. ეს მინაშენი ეხლა დანგრეულია. ამ ნაგებობას დაუფარავს ტაძრის სამხრეთ კედელში დატანებული კვა, რომელზედაც ფრიად მოხდენილი, რთული ჩუქურთმითა ამოჭრილი.

სხვაფრთვ ტაძარი მთელია, მიუხედავად იმისა, რომ ჩრდილო ფერდობიდან მას მომცრო კაკლის ხე დასცემია. ეს ხე დღემდე გახალულია ფერდობსა და ტაძარს შორის და აადვილებს სახურავზე და გუმბათის ყელთან ასვლას. ჩვენც დიდად ვისარგებლეთ ამ „ხილით“ ძველის აზომვა-შესწავლისას. ეს ხე ტაძარს ჩვენი ექსპედიციის მისვლამდის სულ მცირე ხნით ადრე დასცემია, ვინაიდან მას ნ. მ. შუგუროვი არ ახსენებს თავის წიგნაკში.

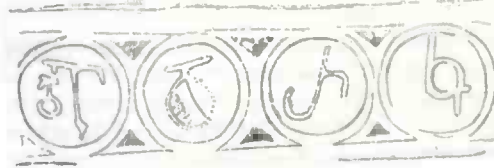
¹ Н. Кондаков и Д. Бакрадзе, Описание памятников в некоторых храмах и монастырях Грузии, СПб, 1890, гл. 6. 23.

4. გუმბათის ჟელი

მშენებელი, მკაცრად პროპორციული ყელი გუმბათისა გარედან შემკულია 16 კამარით, რომელთაგან 8 გლუვია, ხოლო 8-ში კი სარკმლებია გამოჭრილი. ეს კამარები ეყრდნობა ორმაგ

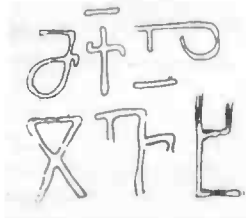

სურ. 34

სურ. 35

ხრახნისებრ სვეტებს, რომელთაც ზედმიწევნით ფაქიზად ნაკვეთა და ნაირ-ნაირი ორნამენტით დამშენებული ძირები და თავები აქვთ (ტაბ. 93, სურ. 3—5).

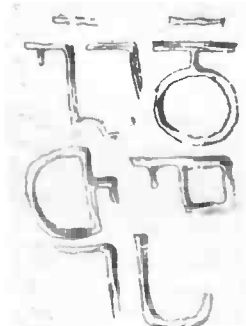

სურ. 36

ყელის ძირს ირგვლივ შემოუხაება წნული ორნამენტის სარტყელი. სვეტის თავები შემკულია პალმეტებით, ყურძნის მტევნებითა და სხვადასხვაგვარი წნულებ. თ. ერთ სვეტის თავზე გამოხატულია მიმინო, რომელიც ნადავლსა ჰგლეჯს. ყელას თვითველ სარკმელს ორმაგი მომრგვალებული თავსამკალი აქვს. შიდა საპირე ზოყვიბალო ქვისაა, ფრიად ფაქიზი ჩუქურთმით შემკული, ხოლო გარეთა მუქი წითელი ქვისაა, უჩუქურთმო. სვეტის ძირებზე შემონახულია ასომთავრული წარწერები, რომელნიც ალბათ ტაძრის ამშენებელი ოსტატების ვინაობას გვამცნობენ¹. სახელები დაქარაგმებულია და ზოგის ამოკითხვა ქირსი კიდევაც. 6 სვეტისძირზე სულ 8 სახელია ამოჭრილი (იხ. სურ. 34, 35, 36, 37, 38, 39).

სურ. 37

სურ. 38

სურ. 39

- 1. გურსი
- 2. ადერკ²
- 3. მიქელ ჯავახ
- 4. თულაშავ
- 5. გიორგი და თუალის
- 6. მხწს (მუხწის?)

ერმაკოვის ფოტო-სურათზე ჩანს, რომ შის დროს გუმბათის ყელის სარკმლები აფიცრული ყოფილა (იხ. ფოტო № 312), ხოლო შემდეგ, ეტყობა, მაშინდინებს გაუკეთებიათ ჩუქურთმოვანი ხის დარაბები, რომელნიც ჩვენ უკვე დაძველებული და გამოფიტული დაგვხვდა (ტაბ. 90, 91).

გუმბათი კონუსისებრია, იმგვარივე წითელ-მწვანედ მოჭიქული კრამიტით დაბურული, როგორითაც იშხნისა და ოშკის ტაძართა გუმბათებია. გუმბათის ქვის გვირგვინი—ქუდის სახით იყო იგი წარმოდგენილი, თუ ჯერის სახით—არ შენახულა. იგი არც ერმაკოვის დროს, ე. ი. 1874 წელს ყოფილა (იხ. ფოტო 312), მაგრამ 1916 წლის 29 მაისს, ხახულის კომენდანტს, პორუჩიკ შუგუროვს გუმბათზე თუთის ხისგან გამოთლილი ჯვარი აუმართავს.

ტაძრის ლავგარდანი ქანდაკოვანია, ღარისებრი. ტაძრის დასავლეთ ნაწილს ზემოთ, სახურავს ქვეშ, სამალავია მოწყობილი. შუგუროვის სიტყვით, ამ სამალავის სიმაღლე რამდენადმე ნაკლებია ადამიანის საშუალო სიმაღლეზე. მის კედლებზე თითქოს შეწებებულია ფიცრები. სამალავის ცალ-

¹ ამ წარწერებში ლ ასოს ნუსხურის მოყვანილობა აქვს.
² ამ სიტყვის დასაწყისი მოშლილია. შეიძლება „ადერკ“-ის წერებელიყო.

კეულ ნაწილებს ერთმანეთთან გვირახისებრი სავალი აკავშირებს. ეხლა შიგ გუმბათიდან შეიძლება შესვლა და ზოგი ცნობისმოყვარე შესულა კიდევაც¹.

5. ტაძრის ფასადები და ქანდაკოვან-ჩუქურთმომავანი სამკაული

ოშკის მსგავსად—თუმცა ნაკლები სიუხვით—ხახულის ტაძარიც შემკულია ქანდაკოვანი და ჩუქურთმოვანი ქვებით. მას მთავარი ფასადი სამხრეთით აქვს და სწორედ ამ ფასადზეა თავმოყრილი სამკაულის უმეტესობა (ტაბ. 87). უპირველეს ყოვლისა უნდა აღინიშნოს ტაძრის სამხრეთი მკლავის ორმაგი სარკმელი შუა სვეტითა და ზედა ნაწილში კამარებით, რომელსაც ჩუქურთმიანი ძირებისა და თავების მქონე, ორმაგი წნული სვეტები უდგია აქეთ-იქეთ. ზემოთ ამ სარკმლებს აქვთ საერთო, უფრო დიდი, მომრგვალებული თავ-სამკაული, რომელიც ჰორიზონტული ქუსლებით ბოლოვდება. ამ საპირისა და ორმაგ სარკმელს შორის დარჩენილ მნიშვნელოვან სივრცეზე თეთრი და წითელი ქვებით გამოყვანილია მარაოსებრი სამკაული. გაშლილი მარაოს შუაში ჩინებული ბარელიეფია: ფრთა გაშლილ არწივს ქანგებით ნადავლი (კურდღელი) უჭირავს. ამ სარკმლის მთელი ანსამბლი იშვიათი სილამაზით და მოხდენილობით გამოირჩევა და არაჩვეულებრივ ამშვენებს მთელს სამხრეთ ფასადს (ტაბ. 92).

განსაკუთრებით მდიდრულად ყოფილა მორთული სამხრეთი კარი, ვინაიდან, როგორც უკვე ვთქვით, უწინ ამ მხარეზე გალერეა არ ყოფილა. უპირველეს ყოვლისა, თვით კარს ერთ-ერთ ირგვლივ ორმაგი, „თოკისებრი“ ნაქანდაკევი სვეტები, თავთავისი ძირებითა და თავებითურთ (ტაბ. 102, 103). ამასთანავე კარს ყოველმხრივ ახლდა ბარელიეფები. ზემოთ კარაკინზე გამოქანდაკებულია ჯვარი—ამაღლები ოთხი ანგელოზის მიერ (ამჟამად ეს ბარელიეფი გაფუჭებულია). კარს მარცხნივ, ქვედა სართულში გამოხატულია ლომი (ტაბ. 104, სურ. 1). ამას ზევით რაღაც ზღაპრული მხეცია, თითქოს ურჩხული (დრაკონი) (ტაბ. 106, სურ. 2), ხოლო უფრო ზევით შუბოსანი წმ. გიორგი, მის წინ დედააკაცი, ხოლო უკან—მხეცი. ეს ფიგურა ნაწილობრივ გაფუჭებულია, ხოლო ნაწილობრივ დამალულია გალერეის სართავი კამარის საყრდენი სვეტის მიერ (ტაბ. 103, სურ. 2). უკეთესადაა შენახული ბარელიეფები კარს მარჯვნივ. ზემოთ წარმოდგენილია პეტრე მოციქული, რომელსაც ვეებერთელა კლრტე უჭირავს (ტაბ. 105, სურ. 1), ხოლო ქვემოთ—გეშაპი, რომელიც ხელ-აპყრობილ იონა წინასწარსუყველსა ნთქავს (ზღვა გამოხატულია სიმბოლურად, იონას თავთან ორი თევზის სახით, ტაბ. 105, სურ. 2). ამ სვეტის ქვემოთ მამალი თუ ფარშევაგია (ტაბ. 106, სურ. 1), ხოლო უფრო ქვემოთ—ლომი, რომელიც ხარს დასცემია (ტაბ. 104, სურ. 2).

ტაბულები 104—106 წარმოადგენენ ჩვენი ექსპედიციის მიერ გადმოღებულ მულაეთა ფოტოსურათებს².

მარჯვნივ კედელზე, რომელიც გალერეას აღმოსავლეთით ჰყოფს გარეთა სამლოცველოსაგან, არის ჩვილენი ღვთისმშობლის მუხლზევითი ბარელიეფი. ღვთისმშობლის აქეთ-იქეთ, ნაპირებზე სრულ-ტანოვანი მთავარანგელოზებია. ღვთისმშობელს სახე გაფუჭებული აქვს³.

სამხრეთ ფასადის შემდეგ კველაზე უფრო ღია და თვალსაჩინოა დასავლეთი ფასადი (ტაბ. 88). ამ მხარეზე სამკაული შედგება დასავლეთის ერთად-ერთი სარკმლის მორთულობისაგან. თვით სარკმელი დიდაა, ფართო, ორმაგ-თავსამკაულიანი. გარეთა თავსამკაული დიდი აქვს, მონრგვალებული, ქუსლებთან ჰორიზონტულად გამოყვანილი, მშვენიერი აკანთის ფოთლოვანი ორნამენტით

¹ იხ. შუგუროვის უკვე დასახელებული წიგნაქს მე-7 გვ... ჩვენმა ექსპედიციამ ვერ მიაგნო ამ სამაღლის შესასვლელს. აუბათ დაუხვავთ.

² ისინი ჩემი ნებართვით ადრევე გამოაქვეყნა ი ჯ რ ა კ ის ბ ა ლ ტ რ უ შ ა ი ტ ის მ ა თვის წიგნში: Etudes sur l'art médiéval en Géorgie et en Arménie. Paris, 1929 (pl LIV, LXIII, LXXI, LXXV, LXXXV).

³ როგორც 6. შუგუროვი წერს, ეს დახანება 1914—1918 წწ. მსოფლიო ომის დროს უნდა იყოს მომხდარი (იხ. დასახ. წიგნაქს მე-10 გვ.). მეორე მხრივ ჩვენ თვით ვნახეთ, რომ ხახულები მამადაინი ქალები დიდი მოწიწებით ექცევიან ზემოაღნიშნულ ბარელიეფს ღვთისმშობლისას, რომელსაც მარაოს უწოდებენ. უშვილო, ძნელი ორსულობით მწუხრებულნი, ურძეო ან სხვა რამით გაჭირვებული ქალები მოდიან ამ ბარელიეფთან, აღაპყრობენ მისკენ ხელებს და შეუღას სთხოვენ „მარიაო“. ამას კ. შუგუროვიც ამოწმებს (მე-17 ევ.). გარდა ამისა, ჩვენ გვიამბებს, რომ „ყურბან-ბაირამის“ დღეს თურმე ქალები შეღებილი კვერცხები მოაქვთ „მარიაოთან“ და სანთელსაც უნთხოვენ მას.

საერთოდ იქაური მამადაინები ძალიან პატრესა სევენს ხახულის ტაძარს და მათ ბევრი თქმულება აქვთ მის შესახებ. მაგალითად, იგივე შუგუროვი შემდეგს მოგვითხრობს: ერთხელ ერთი მარჯვე და ღონიერი ყმაწვილი, რომელსაც გაეცნა, რომ ხახულის გუმბათში ჯვართან თითქოს დამალული იყოს დიდძალი საუნჯე. ამგვარაა გუმბათზე მრუბედავად იწისა, რომ სათანადო მოწყობილობის უქონლად ეს თითქმის შეუძლებელია. ასევე, მაგრამ ხელკარი ილი ჩანობრუნებულა, შინ მისეღსთანავე ჩამჯდარა იატაკზე და სული გაწუტევიდა. „მარიაომა დასაჯა თავედობისთვისაო“, დასძინა თურმე ამ ამბის მომთხრობმა მამადაინამა (დასახ. წიგნაქს, გვ. 17).

შემკული. შიდა კი შედგება ერთი მთლიანი, მომრგვალებული, უჩვეულო თეთრი ქვისაგან და ქანდაკოვანი ზოლებით არის შემკული. ამ ორ საპირეს შორის გამოყვანილია პოლიქრომული, 17-მუხლიანი, მარაოსებრი სამკაული (9 მუხლი მუქი წითელია, დანარჩენი თეთრი).

აღმოსავლეთით ტაძარს სოფლის სახლები აკრავს. მათ შორის სულ მცირე ადგილია დარჩენილი. ამიტომ აღმოსავლეთი ფასადი არაა ფართოდ გაშლილი. მიუხედავად ამისა, საკუთხეველის მთავარ სარკმელს ამ მხარეზედაც ისეთივე სამკაული აქვს, როგორც დასავლეთით, ოღონდ ნაკლებ მდიდრული. აქაც ვხვდებით ორმაგ თავსამკაულს, ხოლო მათ შორის პოლიქრომულ მარაოს. მთავარ თავსამკაულს აქვთ წნული ორნამენტი, რომლის ზემოთაც არის ოთხკუთხოვანი ქვა ლამაზი, რთულ-მოტივიანი, ქანდაკოვანი ჯვრითურთ. ეს ჯვარი ნაწილობრივ დაზიანებულია (ტაბ. 93, სურ. 1, 2). სამკვეთლოსა და სადიაკვნის გვერდის სარკმლებს მარტივი ქანდაკოვანი საპირეები და წრეში მოვლებული ჯვრები აქვთ. ამას გარდა, აღმოსავლეთი ფასადის თავბანდს ქვემოთ ქანდაკოვანი „მაღლური“ ჯვარია გამოყვანილი.

ჩრდილო ფასადი ფერდობთან ახლოსაა და ამიტომ იგი მინცადამინც შემკული არ არის. ამ ფასადის სარკმელს მომრგვალებული საპირე აქვს, მარტივი ქანდაკოვანი ზოლებით შემკული. საპირეს ზემოთ აგრეთვე მარტივი და ქანდაკოვანი წრე-შემოვლებული ჯვარია.

6. წარწერები

ხახულის ტაძრის კედლებზე, ოშკისაგან განსხვავებით, წარწერები ცოტაა. ტაძრის აგების დროინდელი წარწერები მხოლოდ ისინია, რომელნიც გუმბათის ყელის კამარათა ექვს კვარცხლებზეა ამოჭრილი და რომლებიც ტაძრის მშენებელი ოსტატების ვინაობას გვამცნობენ (იხ. ზემოთ). ნ. სარგისიანი ამ წარწერებს არსად აღნიშნავს. მიზეზი ალბათ ისაა, რომ მის დროს გუმბათის ძირთან მისულა ძნელი იყო, ქვემოდან კი წარწერები არ ჩანს. ჩრდილო ფერდობიდან გადმოწოლილმა კაკლის ხემ, როგორც უკვე აღვნიშნეთ, ჩვენ საშუალება მოგვცა გუმბათის ყელის ძირამდე მიგვეღწია და წარწერათა ესტამპაეები გადმოგვეღო (სურ. 34—39).

შეორე, 11-პწკრიანი წარწერა არის იმ სვეტზე, ან, უფრო სწორედ, პილასტრზე, რომელიც სამხრეთის კართან არის მიშენებული გალერეის სართავი კამარის დასაყრდნობად. იგი უშნო ასომთავრულით არის ნაწერი და თან ძლიერ დაზიანებულია (ტაბ. 102, სურ. 2). სარგისიანს იგი კალკით გადმოუღია. ბროსეს არა აქვს გამოცემული წარწერის პირი. იგი აღნიშნავს, რომ წარწერა ძალზე წამხდარია და მასში მხოლოდ ის ამოიკითხება, რომ ტაძრის დამაარსებლის სახელზე ალაპი განუწყებიათ: „...დავდევი ალაპი... დავით“ (J'ai établie une chapelle... David). ალაპის განწყება სწორადაა ამოკითხული, მაგრამ დანამდვილებით შეგვიძლია ვთქვათ, რომ წარწერაში დავითი სრულიადაც არ იხსენება. მიუხედავად წარწერის ცუდი დაცულობისა, ჩვენ შევძელით ადგილობრივ მისი სრულად წაკითხვა:

ქარაგმებით:

ს'ლთია ლთისაჲ თა
მე საბა საღირი
(ს ძე)მან შვეწირე წ'ლ(ის)
(ადგილი) წ'სა ლ'თის
(მშობელ)სა და და
ვდევი ალაპი სა
(ლო)ცველ'დ თე'ნისა
(ჩ)მისა (და მშ ბლთა) და
ძმათა ჩმთათუ ს
და ვინცა შეუ'ცველ
ოს შეჩვენებულ არ
ს ლთისა პირითა მა
მისა და ძისა და სულსა წ'დსა
ან

უქარაგმოვად:

სახელითა ლმრთისაჲთა
მე, საბა საღირი
(ს ძე)მან, შევწირე წისქვილი(სა?)
(ადგილი) წ'შიდასა ლმრთის
(მშობელ)სა და და
ვდევი ალაპი სა
(ლო)ცველად თავისა
(ჩე)მისა (და მშობელთა) და
ძმათა ჩემთათუ ს,
და ვინცა შეუცველ
ოს, შეჩვენებულ არ
ს ლმრთისა პირითა, მა-
მისა და ძისა და სულისა წ'შიდასა,
ამინ.

როგორც ვხვდებით, წარწერაში დავითი არსად იხსენიება. ბროსემ, ალბათ ვახუშტის გავლენით, ჩაურთო აქ ეს სახელი: ეგონა, რომ საუბარი ეხება „საქართველოს 48-ე მეფე დავითს“, რომელსაც ვახუშტი ხახულში ერთი ტაძრის აშენებას მიაწერს. სხვა არა იყოს რა, ის გარემოება, რომ წარწერა ზერპინდელი მინაშენის სვეტზეა გამოყვანილი, ამტკიცებს, რომ იგი არ შეიძლება

ეკუთვნოდეს 871 – 881 წლებს. ამასვე გვაფიქრებინებს ასომთავრული ასოების მოყვანილობა, რაც სრულიად არ შეიძლება მიეკუთვნოს კლასიკურ ხანას. ეს წარწერა, ისევე როგორც გალერეა, ძნელად თუ დათარიღდება XIV საუკუნეზე უფრო ადრე დროით.

შემდეგ ბროსე აღნიშნავს სარგისიანის მიერ აღმოსავლეთი კედლიდან გადმოღებულ წარწერას, რომელიც რამდენიმე, მორიგეობით განლაგებული, ქართული და სომხური ასოებისაგან შედგება და რომელსაც სარგისიანი პირობით ასე კითხულობს: „წმ. გიორგი. . . . . 317 წელს სონხური წელთაღრიცხვისა“ (= 868 წ.). ესეც სრული გაუგებრობის ნაყოფია. ხახულში ყოფნისას მე დავრწმუნდი, რომ აფსიდის აღმოსავლეთ კედელზე არის ძალიან გვიანდელი, უშნოდ ამოკაწრული ქართული ხუცური წარწერა, რომელშიაც ვილაყა შენდობას თხოულობს (სახელი არ გაირჩევა). როგორც ეტყობა, წარწერა ტაძრის რომელიღაც ნახევრად-უწიგნურ მლაყველს ეკუთვნის, გვიანი დროისას. ბროსე არ შემცდარა, როდესაც ეჭვის თვალთ შეუხედავს პატივეცემული არმენისტის მოსაზრებისათვის ამ წარწერის შესახებ (Op. cit., გვ. 12).

თანამედროვე ხახულართა, ანუ ხახულის მცხოვრებთა თქმით, ხახულის ტაძარი, ისევე როგორც იშხნისა, ოშკისა და პარხლის ტაძრები, აუშენებია ერთს სახელოვანსა და მდიდარ დედოფალს. ალბათ ამ გადმოცემაში თამარ მეფე იგულისხმება, მაგრამ გამაჰმადიანებულ ქართველებს მისი სახელი აღარ ახსოვთ.

7. მოხატულობა

მიუხედავად იმისა, რომ, ყოველ ნიშნის მიხედვით, ხახულის ტაძრის კედლები თავდაპირველად მოსახატავად განკუთვნილი არ ყოფილა, იგი მაინც მოუხატავთ. ერთხანს რომ მოხატვას არ აპირებდნენ, ამას გვაფიქრებინებს შემდეგი დაკვირვება: ტაძრის კედლები შიგნიდან ისეთივე სუფთად თლილი, ნაცრისფერი ქვისაა, როგორისაც გარედან; ამასთანავე სვეტები, სვეტისთავები, უბეები და აფერები ქანდაკოვანი სამკაულითაა დამშვენებული.

მოხატულობისა ცოტა რამ-ლა შემორჩენილა. საკურთხეველში ჩანან მოციქულები, რომელთაც ხელში სახარებანი უჭირავთ. (ტაბ. 97,1). აქვეა სხვა წმინდანებიც. შემორჩენილია ქართული ასომთავრული წარწერები: „წჁ ი-ნე, წჁ მათე, წჁ მოდისტოს, წჁ ბართლომე“. აფსიდის ზენიტში, როგორც ჩანს, დახატული ყოფილან ღვთისმშობელი და მთავარანგელოზები, მიქელ მთავარანგელოზის ფრთები და წარწერა „მჁლ“ ჯერ კიდევ ჩანა. სამხრეთ კედელზე ეხატა მირქმის სურათი, მაგრამ ცუდად შენახულა. იქვეა მეორე, უკეთესად შენახული ფრესკა—იერუსალიმს შესვლა, რომელიც ფერადებით გადმოხატა ექსპედიციის წევრმა, მხატვარმა ლ. გუდიაშვილმა. (ამ კომპოზიციის სურათები იხ. ტაბ. 98, 99)¹. გუმბათის ქვეშ და გუმბათის ყელის კედლებზე ფრესკები ალბათ უკეთ შეინახებოდა, მაგრამ ჩვენსობას იქ დიდძალი მტრედები ბუდობდნენ და ყელის კედლები სავსებით დაფარული იყო მათი სკინტლით, ისე რომ ვერაფერი ვერ დავინახეთ. თუმცა გუმბათ ქვეშ მაინც მოჩანდა ანგელოზთა მიერ ჯვართამაღლების სურათი, ხოლო მის ქვემოთ—ეტლი და შიგ შებმული სხვადასხვა ფერი ცხენები (ტაბ. 97, სურ. 2). როგორც ეტყობა, აქაც იგივე სურათები ყოფილა დახატული, რაც იშხნის ტაძრის გუმბათის ყელს შავნით.

მონასტრის წინამძღვრის სადგომ უბეშიც (ტაბ. 94) ყოფილა ფრესკა. ეხლა იგი წაშლილია, მაგრამ მისი წარწერა კი შემონახულა:

„ქ. მათე: შჁძრი: ხხლისა: ოჁლო: შჁე.“

უქარაგმოდ: „მათე მოძლუარი ხახულისა, უფალო, შეიწყალე“. სიტყვა „მოძლუარი“, უპირველეს ყოვლისა, „მოდვლს“ ნიშნავს, ხოლო შემდეგ აგრეთვე „წინამძღვარსა“ და „მასწყალებელს“ აქ, რა თქმა უნდა, სწორედ წინამძღვარი იგულისხმება.

მეორე ასეთ უბეში შემორჩენილია გვიანდელი ხუცური წარწერა, რომელიც, ჩანს, სალოცავად მოსულს ვისმე ეკუთვნის:

„წ. ლო: შჁე ჰაჰ

უნა: ანჁ.“

უქარაგმოდ: „წმიდაო ღმერთო,

შეიწყალე ჰაჰჁნა.

ამინჁ.“

¹ მანვე გადმოხატა ფრესკის ორნამენტის სახეები, მაგრამ მათი ფოტო-სურათები ამჟამად ხელთ არა მაქვს.

პირველი სვეტის სამხრეთ წახნაგზე გამოხატულია ღვთისმშობელი, ხოლო მის მარჯვნივ ყოფილა შეეული, გრძელი, 17-პწკრიანი, წარწერა, ამჟამად თითქმის სულ წაშლილი. შენახულია მხოლოდ პწკართა დასაწყისი ასოები, რომელთა მიხედვით წარწერის აღდგენა შეუძლებელია.

ამას გარდა უნდა აღინიშნოს, რომ ნ. შუგუროვმა 1917 წელს თბილისში თავაზიანად აღმოგვცა მის მიერ ხახულის მონასტრის პირველი ნახვისას შემთხვევით აღმოწერილი თურქული წარწერა, ან უკეთ რომ ითქვას, ამ წარწერის ნახეარი. იგი თურმე მეორე ნახეარის გადმოწერასაც აპირებდა, მაგრამ როდესაც მისულა, ენახა, რომ წარწერაცა და კედლის ნალესობაც ვილაცას მოეფხიკა. ეს თურქული წარწერა მუსულმანურ ლოცვას წარმოადგენდა¹.

8. მცირე ერთ-ნაშიანი ბაზილიკა, ღვთისმშობლის მიერ აშენებული (976—981 წწ.)

ეს ბაზილიკა პატარა, მაგრამ ერთობ მკვიდრი ნაგებობაა, თლილი ქვით შემოსილი, მოხდენილი და თანაც უზადოდ დაცული (გეგმა იხ. ტაბ. 85). დასავლეთით მას ამშვენებს დიდი და მშვენიერი, გაშლილ-თაღებიანი კარიბჭე (ტაბ. 107, სურ. 2). ბაზილიკის სიგრძე უდრის 7,31 მ, განი—4,71 მ. მისი აღმოსავლეთი ფასადი მოგვეგონებს წრომის ტაძრის (VII ს.) ფასადს (ტაბ. 107, სურ. 1). აქაც, წრომის მსგავსად, აღმოსავლეთი კედლის შუა ადგილას არის ერთი მშვენიერი სარკმელი, რომელსაც აქეთ-იქეთ ახლავს თითო ღრმა უბე. ამ უბეების სიღრმეში არის მრგვალი სვეტები, ისევე როგორც წრომში, ხოლო მათი ზედა ნაწილები ქანდაკოვანი მარაოსებრი სამკაულითაა დამშვენებული. თვით სარკმელი ოდნავ ისრულია და სვეტებით, ხოლო ს. ჯემლის თავი—წნული ორნამენტით, რომლის ბოლოებში გამოქანდაკებულია ბურთობები. ნახევარწრეები ეყრდნობოდა სვეტებს, ხოლო სვეტების ბოლოები—ლამაზად გამოქანდაკებულ გველის გამოსახულებას. მეორე დიდი ორმაგი მომრგვალებული სარკმლის თავიც ეყრდნობა უფრო დიდ სვეტებს, რომელთაც ჩუქურთმიანი თავები და განცალკევებული კვარცხლბეკები აქვთ (ტაბ. 107, სურ. 1).

კარი ეკლესიას ერთი აქვს, დასავლეთით, ღვთისმშობლის, კვადრატული, ღია კამარებიანი კარიბჭითურთ. მისი კარაინი შემკულია ჩუქურთმოვანი „აყვავებული ჯვრით“. აგრეთვე ჩუქურთმოვანი საპირე აქვს დასავლეთი კარიბჭის ზედა სარკმელს. ამ კარიბჭის კამარის საპირე, გრეხილური ორნამენტით შემკული, ეყრდნობა რთულ, თავიანძირიან სვეტებს (ტაბ. 107, სურ. 2). ლავგარდანი კუთხეებში თავდება მცირე ქანდაკოვანი ბურცობებით. საკურთხეველშიც ორი მცირე უბეა. მთლიანი ტრაპეზის ქვა კედელზეა მიყრდნობილი. იატაკიცა და სახურავიც ქვისაა.

9. მთავარი ტაძრის შემდეგ აშენებულ მცირე ეკლესიათა ნაშთები

ზღუდვში, გარდა ორი ძველი ტაძრისა, მოქცეული ყოფილა კიდევ ოთხი მცირე ეკლესია.

ერთი მათგანი მიშენებული ყოფილა შესავალს მარცხნივ, კედელზე, რომელიც ეხლა ასე განადგურებულია, რომ გეგმის აღდგენაც კი შეუძლებელია.

მეორე ეკლესია მის ქვემოთ ყოფილა, ზღუდვზე მიშენებული. მისი გეგმის აღდგენა შესაძლო გახდა (იხ. ტაბ. 84).

მესამე ეკლესია ყოფილა მთავარი ტაძრის სამხრეთ-აღმოსავლეთით, მაგრამ მისი მარტო დაბლა დანგრეული კედლებილა შემორჩენილა (გეგმა იხ. ტაბ. 84).

მეოთხე ეკლესია დგას მთავარი ტაძრის ჩრდილოეთით, ფერდობზე, რომელიც ეზოს მოვაკება-მოსწორებისას არის 1,47 მ სიმაღლეზე ჩამოჭრილი, ზედ ეკლესიასთან. იგი ყველაზე უფრო დიდი ამ ოთხ ეკლესიათა შორის. აგებულია თლილი ქვით. აღმოსავლეთით აქვს აბსიდა, რომელსაც აქეთ-იქეთ ორი აბსიდიოლა ახლავს. თითო აბსიდაში თითო პატარა სარკმელია: აღმოსავლეთ შუა სარკმელს აქვს მომრგვალებული საპირე, ქანდაკოვანი რგოლებითა და წრე-შემოვლებული ჯვრით დამშვენებული. თალი ჩამოქცეულია, კედლები მთელია. კარი ეკლესიას ერთი აქვს, დასავლეთით. მას ზემოთ სარკმელია. ეკლესიის ქვეშ არის თაღოვანი სარდაფი, რომელსაც შესასვლელი დასავლეთითა აქვს, ეკლესიის კარს ქვემოდან სარდაფი აწ ცარიელია. ყველაფერი იმას მოწმობს, რომ ეკლესია ბერების სამარხს, საძვალეს წარმოადგენდა.

¹ იხ. შუგუროვის მრავალჯერ დასახელებული წიგნაკი, გვ. 5.

10. ბალანსს ბარეთ მდებარე მცირე ეკლესიები

ერთი ამთავანი დგას მთავარი ტაძრის სამხრეთით, ხახულის წყლის მარჯვენა ნაპირას, თითქმის ტაძრის პირდაპირ. იგი სრულიად მთელია. შემოსილია უხეშად თლილი ქვით. სამხრეთით ძლიერ ახლოსაა ფერდობთან. კარი ერთი აქვს, ჩრდილოეთით; სარკმელი—ერთი აღმოსავლეთით, მეორე დასავლეთით (ეკლესიის ხედი აღმოსავლეთიდან; იხ. ტაბ. 108, სურ. 1). ეკლესიის სიგრძე 6,26 მეტრს უდრის, ხოლო სიგანე 3,93 მეტრს. საკურთხეველში ორი დიდი უბეა. თალი გოდრულია. მისი სიმაღლე 4,95 მეტრს უდრის. კარს ზემოთ დიდი ქვაა (სიგრძით 2 მეტრი და სიგანით 67,5 სანტიმეტრი), რომელზედაც წრე-შემოვლებული ქანდაკოვანი ჯვარია (იხ. ტაბ. 108, სურ. 2) და ღრ-პწკრიანი ასომთავრული წარწერა. ასოები არაა ღრმად ამოჭრილი, თანაც შუაში ქვა ამომტერეულია და ამიტომ წარწერის გარჩევა კირს. იგი შემდეგს ღალადება:

1. ესე არიან ბქენი (უფლისა)ნი და მართალნი შეველ
2. ენ ამს. ქე შე ამას აღ(მშნბლი) მი(რ)დტ მონაჲ ვდსა გის.

უქარაგმოდ: „ესე არიან ბქენი უფლისანი და მართალნი შეველენან ამას. ქრისტე, შეიწყალე ამისა აღმაშენებელა მირდატ, მონაჲ წმიდისა გიორგისი“.

„მირდატ“-ის ამოკითხვა მე თითონ საექვოდ მიმაჩნია. მეორე ეკლესია მთავარი ტაძრის სამხრეთ-დასავლეთით დგას, მოშორებით, მთის ზალალ, კლდოვან კონცხზე, ხახულის წყლის მარჯვენა ნაპირას. იგი აგებულია წმიდად თლილი ქვით (ტაბ. 108, სურ. 3). სამხრეთ-აღმოსავლეთით მისი საფუძველი 3,01 მეტრით არის შემალღებული. ეკლესიის სიგრძე 5,78 მეტრია, სიგანე 3,87 მეტრი. კარი სამხრეთითაა აქვს, სარკმელი აღმოსავლეთით. დასავლეთი კედელი არ შენახულა, მაგრამ საფიქრალია, რომ ერთი სარკმელი აქეთაც ექნებოდა. თალი ჩამოქცეულია, მაგრამ ფსიდი მთელია. კედლებს პერანგი ნაწილობრივ შემოცლილი აქვთ.

ამათ გარდა ერთი პატარა ეკლესია არის აგრეთვე ხახულის ხეობის დასაწყისში. იგიც წმიდად თლილი ქვით ყოფილა შემოსილი, მაგრამ ცუდადაა შენახული.

მეორე ჩვეულებრივი, უხეშად თლილი ქვის ეკლესია შუა ხეობაში დგას. ეტყობა, იგი სომხური უნდა ყოფილიყო. ამას გვაფიქრებინებს სარკმელს ირგვლივ შემორჩენილი რამდენიმე სომხური ასო. წარწერას იმდენი აკლია, რომ არაერთი აზრის გამოტანა არ ხერხდება.

ხახულის მონასტერი ძველი საქართველოს განათლების ერთ-ერთი კერა იყო. იქედან გამოდიოდნენ გამოჩენილი საეკლესიო მოღვაწენი, ღვთისმეტყველნი, მქადაგებელნი, მთარგმნელნი, კალიგრაფები და სხვ. საკმარისია იმის გახსენება, რომ საღვთო წერილის სახელ-განთქმულ მთარგმნელს, გიორგი მთაწმინდელს პირველდაწყებითი სწავლა სწორედ ამ მონასტერში მიუღია და აქვე აღკვეცილა ბერად. ჩვენამდე მოაღწია ხახულის მონასტერში გადაწერილმა ხელნაწერებმაც. უეჭველია, რომ, ოშკისა და ოთხთა ეკლესიის მსგავსად, აქაც იქნებოდა დიდი სემინარია-საოსტიგნე; იქნებოდა ეპისკოპოსის, მონასტრის წინამძღვრისა და ბერების საცხოვრებელი სახლები და სხვ. მაგრამ არცერთი ამგვარი წინაშის კვალიც კი აღარსად გადაჩვენია. უნდა ვიფიქროთ, რომ ისინი ზისა იქნებოდნენ (ისევე როგორც ლოფელ ხახულის თანამედროვე სახლების ერთი ნაწილი) და ამიტომ უკვალოდ გაქრებოდნენ.

IV. ე ქ ე ქ ი

სოფელი ექეჩი (და არა „ეგრეკი“, როგორც ბროსე წერს) მდებარეობს თორთუმის ხეობის ზემო წელში, მთაზე, თორთუმის ციხის მახლობლად. სოფელში დგას ძველი ტაძარი, წმიდად თლილი, მუქი წითელი ქვით შემოსილი (სოფლისა და ტაძრის საერთო ხედი იხ. ტაბ. 110). ამჟამად იგი ჯამედ არის ქტეული. გეგმით წარმოადგენს ცენტრულ-გუმბათიან ნაგებობას, ბერძნული ჯვრის მსგავსს. აღმოსავლეთ ნაწილში მას აქვს სამი აფსიდი—საკურთხეველისა, სადიაკვნისა და სამკვეთლოსათვის (ტაბ. 109, 1). გარედან სამკვეთლოსა და სადიაკვნის აფსიდები გამოყოფილია საკურთხეველის აფსიდისაგან უბეებით, რომელთაც გეგმაზე სამკუთხოვანი მოყვანილობა აქვთ და რომელთა ზედა ნაწილები შეგებულია მარაოსებრი ჩუქურთმებით (ტაბ. 111). სადიაკენე და სამკვეთლო არ უერთდება საკურთხეველს.

შიგნიდან ტაძარი ახალი შელესილი და შეთეთრებულია და ამის გამო მხატვრობის კვალი არსადა ჩანს, ტაძრის შინაგანი სიგრძე 9,07 მეტრს უდრის, სიგანე 6,55 მეტრს. კარები სამხრეთიდან და ჩრდილოეთიდან ჰქონია, მაგრამ ეხლა სამხრეთი კარი მავმადიანთა მიერ ამოქოლილია, ხოლო ჩრდილო მკლავში მოწყობილია ხის პატრონიკე.

გუმბათი და მისი ყელი ეყრდნობა პილასტრებს, რომელთაც სხვადასხვაგვარი სვეტისთავეები აქვთ. გუმბათის ყელი რვაწახანაგოვანია და თითო წახანაგში თითო სარკმელია გამოქრილი. სარკმელთა კამარები ეყრდნობა გრეხილ-სამკაულიან სვეტებს, რომელთაც სხვადასხვანაირი ძირები და თავები აქვთ (ტაბ. 112, სურ. 1; 111). გუმბათის ყელის სიმაღლე 5,22 მეტრს უახლოვდება. აფრები „კოვზური“ სამკაულითაა დამშენებული. გუმბათი კონუსურია. იგი დაზიანებულია (ტაბ. 111).

აღმოსავლეთი ფასადის ყოველ სარკმელს აქვს ჩუქურთმოვანი საპირე, ოღონდ შუა (საკურთხეველის) სარკმლის საპირეს არ ახლავს ჰორიზონტული ქუსლები. მის ქვემოთ „მალთური ტიპის“ ჩუქურთმოვანი ჯვარია, იქვეა ბერძნული წარწერა: „M-P Θ-Y“.

სადიაკვნის სარკმლის საპირის ზემოთ არის წრე-შემოვლებული ჯვარი და წარწერები—ზემოთ ქართული, ნუსხა-ხუცური, ხოლო ქვემოთ ბერძნული (ტაბ. 113, 3). ეს უკანასკნელი უნდა იკითხებოდეს „O A NIOLA“. ამასვე უნდა აღნიშნავდეს ქართულიც: „ქ წაო ნიჯოლა“, მაგრამ იგი უმეცრადაა ნაწერი: ძნელი სათქმელია, ბოლო სიტყვებში „ნი“ მარცვლის შემდეგ რაიმე ასო სწერია თუ მხოლოდ ქარაგმა; გარდა ამისა, ჯ ასოს შემდეგი ასო ო არაა მკაფიოდ გამოხატული. მაგრამ ყველაზე უფრო ახირებული ისაა, რომ ბერძნული ასო K ქართულ წარწერაში ჯარით არის გადმოცემული და არა კანით. ამრიგად გამოდის: „წმიდაო ნიჯოლა“. ყველაფერი ეს იმას მოასწავებს, რომ დამწერს ცუდად სცოდნია ქართულიცა და ბერძნულიც. ტაძრის სახურავის სამხრეთ-დასავლეთ კუთხეში ქვაზე ამოქრილია ქართული მთავრული ასო ნ, რაც ბერძნული N-ს უდრის და, მაშასადამე, ეგებ აქაც „ნიკოლა“ სახელის დასაწყისი გვექონდეს. საკურთხეველის სარკმლის საპირეს ქვემოთ ბერძნული წარწერაა (ტაბ. 113, 2), რომელიც შეიცავს მიქელ და გაბრიელ მთავარანგელოზთა სახელებს: „MX ΓΑΒΡΙ“.

ჩემი აზრით, ეს უწიგნური ბერძნული და ქართული წარწერები მაინც მოწმობენ, რომ ტაძრის მთავარი საკურთხეველი აგებული ყოფილა ღვთისმშობლის სახელზე, სამკვეთლოს საკურთხეველი — მიქელ და გაბრიელ მთავარანგელოზთა სახელზე, ხოლო სადიაკვნისა — წმ. ნიკოლოზის სახელზე.

სამხრეთი ფასადი წარმოდგენილია 112-ე ტაბულაზე (1). ამ ფასადის კარზე საპირის ქვემოთ არის წრე-შემოვლებული ქანდაკოვანი ჯვარი, ხოლო სარკმელზე პოლიქრომული მარაოსებრი სამაული, ისეთივე, როგორიც ხახულსა და ოშკში. ამას გარდა, სარკმელს მარჯვნივ, ქვაზე ამოქრილია მზის საათი ქართული ასომთავრული წარწერით (ტაბ. 112, სურ. 1, 2). ტაძრის სამხრეთ

ქრონოლოგიური მსჯელობაც უშლის ხელს ამ მოსაზრების გაზიარებას. აღონციის აზრით 1006 - 1007 წლებში, რასაც ჩვენი წარწერის თარიღიც შეესაბამება, გრიგოლი აღარ იყო ლარასისა და საბერძნეთის სტრატეგოსი, იგი უკვე, ასე ვთქვათ, გადამდგარი ყოფილა, შინ დაბრუნებულა და „აგარაკში“ (ე. ი. ექექში) ეკლესიის შენებისათვის მიუყვია ხელი. მეორე მხრივ კი აღონცივე აღნიშნავს, რომ 1018—1019 წწ. რუბენი 23—25 წლისა უნდა ყოფილიყო და, მაშასადამე, იგი უნდა დაბადებულიყო არა უადრეს 993 წლისა; და თუ დაეუშვებთ, რომ ის 1007 წელს შეენაცვლა გრიგოლს და არა უფრო ადრე, გამოვა, რომ რუბენს ლარასისა და საბერძნეთის სტრატეგოსობა მკვინ მიუღია, როდესაც ის სულ 14 წლის ყმაწვილი ყოფილა. მაგრამ არ შეიძლება წარმოდგენა, რომ ესოდენ მნიშვნელოვანი და საპასუხისმგებლო თანამდებობა 14 წლის ყმაწვილისათვის და ისიც უცხოელისათვის მიენდოთ ბიზანტიელებს.

ამრიგად, ექექის წარწერაში ნახსენები გრიგოლისა და მამამისის პიროვნება ჯერჯერობით გამოურკვეველია. წარწერის თარიღი, როგორც ვთქვით, 1006—1007 წლებს მიგვითითებს, მაგრამ ეს თარიღი ვერას გზით ვერ მიეწერება ექექის მთავარი, გუმბათიანი ტაძრის აშენებას. აღნიშნული თარიღი მხოლოდ იმას მოწმობს, ბროსეს მართებული შენიშვნისა არ იყოს, რომ გრიგოლ პატრიკიოსს, ლარისა-მაკედონიის გენერალსა და სტრატეგს, ექექის მთავარი ტაძრის მახლობლად აუგია მცირე ეკლესია, სამლოცველო, რომელიც შემდეგ მაჰმადიანებს თავლად გადაუქცევიათ. თითქმის იმავე დროს, 1006 წელს, ქართველმა მეფემ გურგენმა ააშენა მცირე ეკლესია იზხნის ტაძ.რთან (იხ. ზემოთ) ექექის მთავარი ტაძარი უეჭველად 1007 წელზე ადრეა აგებული— IX საუკუნეის ბოლოს ან X-ის დასაწყისში. იგი ოშკისა და ხახულის წინამორბედი. ქართველ ბაგრატიონთა მიერ ტაო-კლარჯეთში წარმოებული ინტენსიური და შესანიშნავი მშენებლობის პერიოდი IX და განსაკუთრებით X საუკუნეზე მოდის. X საუკუნის ბოლოს კი ეს მშენებლობა წყდება, ვინაიდან საქართველოს და აფხაზეთის მთლიან სახელმწიფოდ გაერთიანების შემდეგ პოლიტიკური ცხოვრების ცენტრი დასავლეთ საქართველოში გადადის და ქუთაისი იქცევა დედაქალაქად გაერთიანებულ ქვეყნისა, რომელსაც მას აქვთ ხაქართველო ეწოდება.

V. სოხთოროთი

სოხთოროთი ერთი პატარა სოფელია ექექს სამხრეთით, მისგან 1,5 კილომეტრის მანძილზე, ვიწრო ხეობაში, საიდანაც იწყება ექექს მიმავალი აღმართი. ამ სოფელშიც არის ძველი, ოთხკუთხოვანი, ერთ-ნავიანი ტაძარი, რომელიც ამჟამად ჯამედაა ქცეული (იხ. ტაბ. 114, 4). ნაგებობას თალი არ შერჩენია და მის მაგიერ იგი მიწა-დაყრილი ხის ქვრით არის დაფარული. ტაძარი აგებულია ნაგლეჯი ქვით, ოღონდ კარები, სარკმლები და პილასტრები წმიდა თლილი ქვისა აქვს. აღმოსავლეთით ზეძირკველი ერთი მეტრითაა შემადლებული, ვინაიდან ეკლესია დამრეც ადგილასა დგას. აღმოსავლეთსა და დასავლეთ სარკმლებს მომრგვალებული, ჰორიზონტულ-ქუსლიანი საპირეები აქვთ. კარები დასავლეთიდანა და სამხრეთიდან ყოფილა, მაგრამ უკანასკნელი ამჟამად ამოქოლილა და მის მაგიერ სამხრეთით სარკმელია გაჭრილი. კედლებს მოხატულობის კვალი ამჩნევია.

დასავლეთით გვიან მინაშენი ეკვდრის ნაშთებიც შემორჩენილა. ამ ეკვდერს სარკმელი სამხრეთით ჰქონია, ხოლო კარი ჩრდილოეთით, ეს კარი ამჟამად ამოქოლილია. ეკვდერზე მიშენებულია ხის სკოლა (*მედრესე*). ეკვდრის ზეძირკველი ორ-საფეხურიანია. ტაძრის სიგრძე გარედან 10,01 მეტრს უდრის, სიგანე 6,60 მეტრს. ტაძარს გარშემო ჰქონია გალავანი, რომელიც ეხლა უკვე დანგრეულია.

VI. ისი

სოფელი ისი მდებარეობს თორთუმის ტბის დასაწყისის მახლობლად, მდ. ოთხთა-წყლის (თურქ. „ოთხთა-ჩაი“) მარჯვენა ნაპირას, თორთუმის წყალთან, მისი შესართავის მახლობლად. სოფლის განაპირას შემორჩენილია ძველი ტაძრის ნანგრევები, რომელთაც ეხლა სათივედ და ჩირის სახმობად იყენებენ სოფლელები.

ეს ტაძარი, ისევე როგორც ძველი იშხანი და სუხბეჩი, ცალკეული, ზერელედ ნათალი ქვითაა ნაგები. ამჟამად იგი მიწითაა ამოვსილი და შიგ შესვლა მხოლოდ სანხრეთ სარკმლიდან თუ შეიძლება.

ტაძრის გეგმა წარმოადგენს ტიპურ ტრიკონქს, რომელსაც დასავლეთი სწორ-კუთხოვანი მკლავი დაგრძელებული აქვს (იხ. ტაბ. 114, 1). სამკვეთლო და სადიაკვნე წარმოადგენს ცალკე ოთახებს, რომელთაც შესასვლელები გვერდითი აფსიდებიდანა აქვთ. ტაძრის გვერდის მკლავები გარედან შემკულია ოთხი ღრვა და მაღალა, გეგმაზე მრგვალი უბით. აღმოსავლეთ, სადა კედელში სამი სარკმელია გამოჭრილი, ხოლო სამხრეთში ერთი. კარი ერთი აქვს, დასავლეთ მხარეს თაღები შერჩენია მხოლოდ საკურთხევის აფსიდას.

გუმბათის ყელი დაბალი ყოფილა, გარედან რვა-წახნაგოვანი. სარკმლები ოთხ წახნაგსა ჰქონია. თვითველი სარკმლიანი წახნაგი მოთავსებული ყოფილა უსარკმლო წყვილ წახნაგს შორის. გუმბათის ყელისა დასავლეთი ნაწილი-ლა გადარჩენილა, თავ-მონგრეული სარკმლითურთ, სარკმლის სიმაღლე 1,43 მეტრს უდრის, ხოლო სიგანე 0,64 მეტრს. ტაძრის კედლის სისქე 1,12 მ-ა, გუმბათის ყელისა 0,80 მეტრი. ტაძრის შინაგანი სიგრძე 12,3 მეტრს უდრის, ხოლო სიგანე 8,2 მეტრს.

გუმბათი ჩაქცეულა, მაგრამ ჩანს, რომ იგი საფეხურებიან ტრომპებზედ ყოფილა დაყრდნობილი. შეიძლება აღინიშნოს აგრეთვე, რომ აფრები სამ-საფეხურიან კიბესავითაა აღმართული. სამხრეთ-დასავლეთ აფრაზე შერჩენილია მწვანე და წითელი მოხატულობის ნაშთი: ჩანს მხოლოდ ზოლები და ორნამენტის ნაწყვეტები. პილასტრთა სვეტისთავეები მარტივი ჩუქურთმოვანი ზოლებითაა წარმოდგენილი. საკურთხეველშიც შემორჩენილია მოხატულობის კვალი.

ტაძრის აგების დრო არ ვიცით, მაგრამ იგი IX საუკუნეზე უფრო ახალი არ უნდა იყოს.

VII. სუხბეჩი

სუხბეჩის ეკლესია მდგარა იზხანს ჩრდილოეთით, „ქარგიელად“ წოდებულ მაღალ მთაზე „ლივანისაკენ“ ანუ ართვინის რაიონისაკენ მიმავალი გზის უღელტეხილს ატლოს. ამ უღელტეხილიდან, რომელიც, სულ ცოტა, 1800 მეტრის სიმაღლეზე ძვეს ზღვის დონიდან, პარხლის მთების მშენიერი პანორამა იშლება თვალწინ. ქარგიელის მთის კალთაზე არის სოფ. სუხბეჩის საძოვრები („იალალი“) ხოლო იქვე, მინდორზე—ნანგრევები მომცრო ძველი ეკლესიისა, რომელიც, იზხნის ძველი ტაძრისა და ექეჰის მსგავსად, ცალკეული, ზერეულ ნათალი ქვით ყოფილა აშენებული.

საყდრის გეგმა წარმოგვიდგება, როგორც ტიპიური ტეტრაკონქი, რომელსაც დასავლეთით ეკვდერი აქვს მიშენებული. კარი ერთი აქვს, დასავლეთიდან. სარკმელი ერთი აღმოსავლეთით და მეორე სამხრეთით. დასავლეთ ეკვდერს კარი დასავლეთით აქვს, სარკმელი კი სამხრეთით (იხ. ტაბ. 114, 2).

გუმბათიცა და თაღებიც ჩამოქცეულა. სანხრეთ კედელს ადამიანის ტანზე მეტი სიმაღლე აღარ შერჩენია, ჩრდილო კედელი კი 3,2 მეტრია, კედლის სისქე 0,74 მეტრს უდრის. გუმბათის ყელი აქაც რვა-წახნაგოვანი უნდა ყოფილიყო, ხოლო თვით გუმბათი ტრომპებიანი, ისევე როგორც ისინი ეკლესიაში.

ტაძრის შინაგანი სიგრძე 6,84 მეტრს უდრის, ეკვდერიანად-კი—11,08 მეტრს, სიგანე 6,9 მეტრია.

ეკვდერი გვიან მინაშენი უნდა იყოს, ვინაიდან მისი კედლები სხვაგვარადაა ნაწყობი, ვიდრე ტეტრაკონქისა. ეკლესიის კედლები შიგნიდან შელესილი ყოფილა, მაგრამ მხატვრობის კვალი არსადა ჩანს.

იზხნელი ხოჯა მოლა-მუსტაფა-მუსა-ოღლი გვეუბნებოდა, რომ სუხბეჩის ეკლესია იზხნის ტაძართან ერთადაა აშენებული და რომ კირი ორივესათვის სუხბეჩის საძოვრებზე მობალახე ძროხების რძით უზეღიათ. მიუხედავად ამ თქმულებისა, სუხბეჩი ძალიან ძველი ნაგებობა ჩანს, არა უგვიანეს V—VI საუკუნეებისა.

VIII. ოთხთა მკლესია

1. ქართულ წყაროთა ცნობები ოთხთა მკლესიის შესახებ

ქართულ მწერლობაში ოთხთა ეკლესიას პირველად იხსენიებს გიორგი მთაწმინდელი თავის თხზულებაში „ცხოვრება იოვანესი და ეფთჳმესი“. იოანე, როგორც ვიცით, ათონის ივერთა მონასტრის დამაარსებელია, ხოლო ეფთჳიმე იპაე მონასტრის მომწყობი და ცნობილი მწერალი, ბერძნულით ქართულად და ქართულით ბერძნულად, მთარგმნელი. იოანე წარჩინებული კაცი იყო, დავით კურაპალატის საყვარელი დიდებული, მაგრამ მან ადრევე აიღო ხელი ამქვეყნიურ ცხოვრებაზე და მალულად წავიდა ოთხთა ეკლესიის ცნობილ ლავრაში, სადაც მამინ სათნოებით ბრწყინავენ მამანი მოსე და გელასი. მათ აკურთხეს ბერად იოანე. იქვე მივიდნენ ნეტარი მამა იოანე გრძელისძე და არსენი ნინოწმიდელი. ამ უკანასკნელმა მიატოვა ნინოწმიდის საეპისკოპოსო კათედრა და გაემგზავრა ტაოს, სადაც იგი პატრიისცემით მიიღო და შემდეგ ოთხთა ეკლესიაში გაისტუმრა დავით კურაპალატმა.

სამივე ნეტარი მამანი თავმდაბალსა და მორჩილ შრომამოღვაწეობას ეწეოდნენ ლავრაში და მათ ერთმანეთი ძლიერ შეიყვარეს. მაგრამ როდესაც მათი სათნოების ამბავი ფართოდ გავრცელდა, მათ თავი გააჩინეს ყოველგვარ პატივს და დატოვეს ოთხთა ეკლესია. იოანე (ეფთჳიმეს მამა) ულუმბოს (ოლიმპის) მონასტერში წავიდა (ბითონიას, მცირე აზიაში), ხოლო იოანე გრძელისძე და არსენი ნინოწმიდელი პონტოს ერთ ცნობილ მონასტერში. 965 წელს იოანე და მისი ვაჟი ეფთჳიმე ულუმბოდან ათონს გადავიდნენ, ათანასეს ლავრაში¹, სადაც რაინდნივე ხნის ზენდღჯ, 542—585 წწ. იოანემ და მისმა ნათესავმა, სახელ-განთქმულმა თორნიკ ერისთავმა, ბარდა სკლიაროსის დამმარცხებელმა, დაარსეს ცნობილი ქართველთა (ივერთა²) მონასტერი. იოანემ პონტოდან ათონს მიიწვია თავისი მეგობრები იოანე გრძელისძე და არსენი ნინოწმიდელი და მას შემდეგ ყველანი ლავრაში იღვწოდნენ³.

ქართულ მწერლობაში ოთხთა ეკლესიის შესახებ ცნობები სხვაგან აღარსად გვხვდება, ოღონდ ყოფ. საეკლესიო მუზეუმის ერთი, 1031 წლის ხელნაწერის გვიანდელ მინაწერში იხსენიება ვინმე ავგაროზ მამაცაშვილი, „ოთხთა მონასტერთა“ დეკანოზი⁴.

ზემოთ მოყვანილი ცნობები ცხადყოფენ, რომ დავით კურაპალატის დროს, X საუკუნის მეორე ნახევარში, ოთხთა ეკლესია დიდად სახელ-განთქმული ტაძარი ყოფილა, მაგრამ, როცა შემდგომ დავინახავთ, იგი უფრო ადრეა აგებული.

2. მონასტრის მდებარეობა

სოფელი ოთხთა ეკლესია, ამჟამად თურქულად რომ „დორთ ქილისა“ ეწოდება, კოროხის მარცხენა ნაპირზე მდებარეობს. მცხოვრებნი გამაჰმადიანებული ქართველები არიან. ქართული ყველამ იცის. სოფლიდან 5 კილომეტრის მანძილზე, კოროხის მარცხენა შენაკადის, ოთხთა ეკლესიის წყლის (თურქ. „დორთქილისა-სუ“) შესართავთან, მის მარჯვნივ არის დიდი და მდიდრული ბაზილიკის ნანგრევები. თურქული „დორთ-ქილისა“ პირდაპირი თარგმანია ქართული „ოთხთა

¹ Порфирий Успенский, История Афона, т. III, стр. 105.

² ათონის მონასტრის ივერთის 1074 წ. ხელნაწერი აღაპებით. გამოცემა საეკლესიო მუზეუმისა, ტფილისი, 1901 წ. გვ. 1—21. ცხოვრება იოვანესი და ეფთჳმესი. გამოსაცემად დაამზადა ი. ჯავახიშვილმა (ძველი ქართული ენის ძეგლები, 3). თბ., 1946. Paul Peeters, Histoires monastiques géorgiennes. Bruxelles, 1923, p. 13—30.

³ Ф. Жордания, Описание рукописей Церковного Музея, I. Тифлис, 1903, стр. 114—115.

ეკლესიისა*, მაგრამ სოფლებს რომ ჰკითხოთ, ტაძარს ეს სახელი იმიტომ ჰქვია, რომ იგი, იშხანსა, ოშკსა და ხახულს შემდეგ, მეოთხე შესანიშნავი ეკლესიაა. მათი სიტყვით, მთავარი ტაძარი აუშენებოთ მეფის ასულს, რომელსაც ხელები არ ჰქონია. მას ფული შემოლევია და ხარჯების დასაფარავად თმები შეუკვეცია და გაუყიდა (თქმულების სხვა ვარიანტის მიხედვით კი—თმის სამკაული). სოფელ კობაკში ამ ქალის ვინაობასაც ასახელებენ: თამარი ყოფილა, ნუშირვანის ასული. მამამისს ყველა თავისი შვილი ისლამზე მიუქცევია და მარტო თამარისთვის დაურთავს ნება ქრისტიანად დარჩენისა, განსაკუთრებული დამსახურების გამო. თამარს ისეთი თეთრი რაში ჰყოლია, რომელსაც ერთ დღეს შესძლებია ოთხი ტაძრის—ოშკის, იშხნის, დორთ-ქილისას და პარხლის—შემოვლა. კობაკელები თავიანთი სოფლის მახლობლად ეხლაც გვიჩვენებენ „თამარის ხელის ანაბეკედებს“ და გეტყვიან, რომ იგი ჯარს მიუძღოდა, ამ ადგილას წაიქცა, ხელით კლდეს დაეყრდნო და კლდეს მისი ნახელარი დააჩნდაო. სოფელთა თქმულებისეე მიხედვით ოთხთა ეკლესიის ასაგებად ქვა სოფლის მახლობელი ქვასატეხიდან მოუზიდავთ და დაულაგებიათ იქ, სადაც შენებას აპირებდნენ; მაგრამ ერთი ქვა დაჰკლებიათ და ოსტატს ეს გაჰკვირებია, ყველადფერი ზუსტად ვიანგარიშე და უნდა მყოფნოდა, ალბათ გზაში თუ დაუვარდათ ქვაო. მართლაც, დანაკლისი ქვა გზაში უპოვნიათ.

ბაზილიკა ამართულია მთის ძირას, კაკლისა და კომშის ხეებით გარსშემორტყმულ მცირე ვაკეზე. ეს სამკუთხოვანი ვაკე მოქცეულია ოთხთა ეკლესიის ხევსა ცა მის მარჯვენა პატარა შენაკედს შორის. ეს ადგილი, რა თქმა უნდა, საგანგებოდ არის მოსწორებული ტაძრის, სემინარია-საოსტიგნის და მცირე ორსართულიანი ეკლესიის ასაშენებლად (ტაბ. 115, 1). ბაზილიკის ჩრდილოეთით მდებარე მთაზე, მისგან 2 კილომეტრის მანძილზე, იწყება სამოვრები და „გუნ-გერმესის“ ზეკარი, რომლითაც გზა პარხალში გადადის.

მთავარი ბაზილიკის გარშემო არის პატარა ეკლესიათა ნაშთებიც. ერთი ხევის გაღმაა, ორი კი—ცმავე ნაპირას. არის აგრეთვე ერთი საერთო ნაგებობა. ბაზილიკას მისასვლელი ჩრდილოეთიდან აქვს. აღმოსავლეთით და სამხრეთით ციცაბო ფლატეებია. დასავლეთით ბაზილიკა სემინარია-საოსტიგნესა და მთას ეზივნება და იქ ყველაფერი მიწითაა დაფარული. საზეიმო ფასადი ტაძარს ჩრდილოეთითა აქვს (ტაბ. 120, სურ. 1).

3. მთავარი ნაგებობა და მისი წარწერები

ძველი საერთოდ რიგიანადაა შენახული; ძალიან ჩამონგრეულა მხოლოდ სამხრეთი კედლის პერანგი, ვინაიდან ამ მხრიდან ხეობაში ძლიერი ქარი ქრის ხოლმე. თაღები მთელია, მაგრამ წითელი კრამიტის სახურავი კი აღარ შემორჩენილა. სამხრეთი ფასადის სიმაღლისა 3,2 მეტრი და მოჩანს, ვინაიდან დანარჩენი მთის კალთიდან ჩამონარეციხი ღორღ-მიწითაა დაფარული. სოფლებებს დიდი რიდი აქვთ ტაძრისა და ვერ ბედავენ მის ახლო დასახლებას. ამბობენ, ვინც კი აქ დაესახლა, ყველა გადაშენდაო; ერთხელ რომელიღაც მწყემსმა ტაძარში ჯოგი შერეკა და იგი მოდიღებულმა წყალმა წაულგეკაო... მიუხედავად ამისა, საკურთხევისა და საღიაკენის შიგნით მქვარტლის ნიშნები მაინც ჩანს და შენობა აქა-იქ გარედანაცაა შეზოლილი.

თავდაპირველად ოთხთა ეკლესიის ბაზილიკა დიდრონი კვადრატული აგურითა და ნაგლეჯი ქვით ყოფილა აგებული, რაც მშენებლობის ბერძნულ-ბიზანტიურ წესს უახლოვდება. ასეთ შენობებს ჩვეულებრივ პერანგით არ მოსადენენ ხოლმე, მაგრამ ოთხთა ეკლესია კი შეუმოსავთ თლილი მონაცრისფრო-ყავისფერი ქვით. შიგნითაც ყოველი სვეტი, პილასტრი და სართავი კამარა თლილი ქვითაა მოპირკეთებული. რომ ეს მოპირკეთება უფრო გვიან დროს ეკუთვნის, ვიდრე თვით შენობა, ამას, სხვათა შორის, ისიც მოწმობს, რომ დასავლეთ პილონთა პერანგს 2—3 სანტიმეტრით დაუფარავს დასავლეთი სარკმლები, რაც ასახულია ჩვენს გეგმაზე (ტაბ. 115, 1, ტაბ. 116, 117). ეკლესიის შენობა მოპირკეთებული უნდა იყოს X საუკუნის მეორე ნახევარში, დავით დიდის კურაპალატის დროს. ამას მოწმობს ერთად-ერთი კარგად შენახული, ასომთავრული წარწერა, რომელიც აღმოსავლეთ კედელზე, ჯვარს ქვემოთ არის ამოკვეთილი (სურ. 41). და ასე იკითხება

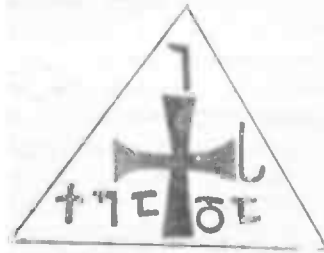

სურ. 41

„ქე ადღ დთ მკპტი“.

მეოთხე სიტყვის პირველი ასო „მ“ ალბათ „მეფე“-ს უნდა აღნიშნავდეს. დანარჩენი ყველაფერი გასაგებია, ამრიგად წარწერა ასე უნდა ამოვხსნათ: „ქარსტე, ადიდმ დავით მეფე, კურაპალატი“.

პერანგის ქვებს შორის აქა-იქ ჩასმულია დიდრონი სამ-კუთხოვანი აგურები, რომლებზედაც ჯერებია გამოსახული და წარწერებია გამოყვანილი. წარწერები ყველა წამხდარია და მხოლოდ ერთგან შემორჩენილა ასოთა ნიშნები, რომელთა მიხედვითაც შეგვიძლია დავასკვნათ, რომ ამ წარწერების შინაარსი იგივე ყოფილა, რაც ზემოთ მოყვანილისა. მაგალითისათვის ავიღოთ ერთი ასეთი, შედარებით ნაკლებ დაზიანებული წარწერა, ოღონდ წაშლილი ასოები და სიტყვები აღვადგინოთ (სურ. 42);

სურ. 42

„ეს(ო) ქრისტე, ა(დიდე) და(ვით) კურაპალატი“

ოთხთა ეკლესიის ტაძრის გეგმა წარმოადგენს სამ-ნაგვიან ბაზილიკას (ტაბ. 115, სურ. 1; 116; 117.), ურბნისის ტაძრის მსგავსს (ქართლში)¹; მაგრამ იგი ურბნისის ტაძარზე უფრო ლამაზი და რთულია, და მასზე უფრო გვიან უნდა იყოს აგებული — ალბათ IX ს-ში, როცა საბანძო იშხნის ტაძარი ააშენა. ტაძრის სიგრძე, შიგნიდან, 27,05 მეტრს უდრის, სიგანე 14,97 მეტრს; ჩრდილო კედლის სისქე 0,92 მეტრს, დასავლეთისა 0,89 მეტრს, სამხრეთისა 0,74 მეტრს, ხოლო აღმოსავლეთისა 0,94 მეტრს. ზეძირკველი ორ-საფეხურიანია, მისი სიგანე 0,30 მეტრს, ხოლო სიმაღლე 0,26 მეტრს უდრის. ზეძირკველი ჩანს მხოლოდ აღმოსავლეთიდან და ჩრდილოეთიდან; დასავლეთიდან და სამხრეთიდან კი იგი მიწაშია ჩაფლული. აფსიდი აქვს მხოლოდ შუა ნაგს (ისევე, როგორც ბოლნისის ბაზილიკას). იგი ოდნავ ნალისებრი მოყვანილობისაა (ტაბ. 116, 1 და 2). საკურთხეველს აქეთ-იქეთ არის ოთხ-კუთხოვანი გეგმის მქონე, აფსიდისაგან განცალკევებული სამკვეთლო და საღიაკენე, რომელთაც გარდიგარდმო, ამჟამად უკვე დანგრეული კედლები ორ-ორ ოთახად ჰყოფს. თვითეულ ოთახში თითო სარკმელია. სამკვეთლო-საღიაკენის ზედა სართულები თითქოს აგრეთვე ორ ოთახადაა დაყოფილი, მაგრამ იქ ამ ოთახებს ერთმანეთთან აერთებს ღია კამარები და თვითეულ ოთახს აფსიდი აქვს, ხოლო საკურთხეველის კედლის სისქეში გამოყვანილია ოთახები, რომელთაც გეგმაზე მსხლისებრი მოყვანილობა აქვთ და რომელნიც ზემოთკენ თანდათან ეწვრივდებიან და კონუსისებრ ბოლოვდებიან. მათ აღმოსავლეთით პატარა ირიბი სარკმლები აქვთ და მათში შესვლა ოთახებიდან შეიძლება (ტაბ. 117, 1). ზედა სართულში აღმოსავლეთ ფასადზე ექვსი სარკმელია და არა ოთხი, როგორც ქვედა სართულში. ამას გარდა, ერთი დიდი სარკმელი მთავარ საკურთხეველსაცა აქვს (ტაბ. 117, 1). „მსხლისებრი“ ოთახების სიმაღლე 5,60 მეტრს უდრის, ხოლო დიდი აფსიდიანი ოთახებისა — 4,26 მეტრს. ზედა სართულის განაპირა ოთახებში არის კიბეები, რომლებითაც, ალბათ, სამალავში აღიოდნენ ხოლმე. ეს სამალავი განათებულია აღმოსავლეთიდან სამი მრგვალი პატარა სარკმლის საშუალებით (ტაბ. 118, 1). ამჟამად სამალავში შესასვლელი არსადა ჩანს. ქვედა სართულის გვერდის ოთახებში არის თითო თავ-მომრგვალებული უბე, ხოლო საკურთხეველთან მდებარე ოთახებში ამათ გარდა ღრმა და მაღალი, კონუსური უბეებიცაა (ტაბ. 117, 1), რომელთა დანიშნულებასაც, ეტყობა, კედლების შემსუბუქება წარმოადგენს. საკურთხეველს გარს შემოჰყვება ორ-საფეხურიანი საჯდომი. ნაგების შემაერთებელი კამარათა მალევე ყველგან ერთგვარი არაა. აღმოსავლეთიდან პირველი წყვილი ყველაზე უფრო ვიწროა (0,26 მ). ეს წყვილი წარმოადგენს გადასასვლლებს საკურთხეველიდან კუთხის ოთახებისაკენ. მეორე წყვილის მალი ყველაზე დიდია: 1,32 მეტრი. ისინი სახავენ ტაძრის შინაგანი დანაწევრების ჯვრისებრობას. ორ უკანასკნელ კამარს ტოლი მალეები აქვს: 0,54 მეტრი. ბაზილიკის მეორე თავისებურება იმაში მდგომარეობს, რომ დასავლეთიდან აღმოსავლეთით მიმავალ პილონებს შორის მოკტეულე კამარები თანდათანობით მალდებიან, ხოლო სტრისოაგები კი ერთსა და იმავე 6,71 მეტრ სიმაღლეზე რჩებიან. დასავლეთით პირველი კამარის სიმაღლე 8,73 მეტრს უდრის, მეორისა 8,63 მეტრს, მესამისა 8,94 მეტრს, ხოლო უკანასკნელისა 9,37 მეტრს. ამრიგად იქმნება საკურთხეველისაკენ დიდი სიმაღლისა და ვეებერთელა სივრცის შთაბეჭდილება, ფრიად დიდი ეფექტი (ტაბ. 117, 2).;

პარხლის ტაძარში, რომლის გეგმაც საერთოდ განმეორებას წარმოადგენს ოთხთა ეკლესიის გეგმისას, საწინააღმდეგო ხერხია ამ შემთხვევაში გამოყენებული; იქ კამარის თავები ერთსა და იმავე (8,11 მეტრს) სიმაღლეზეა, ხოლო პირველი ორი კამარის კაპიტლები უფრო მაღლაა, ვიდრე შუა დიდი კამარისა და ამრიგად სიმძიმისა და საფუძვლიანობის შთაბეჭდილება იქმნება (პარხლის გეგმა იხ. ტაბ. 132, 1).

¹ ე. თაყაიშვილი, ქართული ხუროთმოძღვრების აღბოში, ტფილისი, 1924, ტაბ. 50—52.

ოთხთა ეკლესიის კიდევ ერთი ეფექტი იმაში მდგომარეობს, რომ ზედა სართულის ირიბი საკმელების უკანასკნელი (ალმოსავლეთი) წყვილი პილასტრებს ეფარება, ისე რომ ქვემოდან არ ჩანს და იმავე დროს კი ორი მხრით კარგად აშუქებს საკურთხეველს, რის გამოც ეს უკანასკნელი ძალიან ნათელია და უჩრდილო (ტაბ. 116, 1 და 2). პარხალში, პირიქით, ირიბი საკმელების მეორე წყვილის ღერძები ტაძრისკენა მიმართული და არა საკურთხეველისაკენ, ისე რომ ძირს მდგომ სინათლე თელსა სჭრის და, რაც მთავარია, საკურთხეველის ალმოსავლეთი საკმლის ზემოთ მდებარე ნაწილი საკურთხეველის აფსიდისა სრულიად დაჩრდილოლი რჩება. ოთხთა ეკლესიის დასავლეთ მხარესთან ახლოს მდებარე წყვილი საკმელი აგრეთვე ოდნავაა დამრეცილი დასავლეთისაკენ და კარგად აშუქებს ტაძრის დასავლეთ ნაწილს.

დასავლეთით, შუა ნაწიში მოთავსებულია პატრონიკე (ტაბ. 116, 1), მაგრამ შეეკვლია, რომ იგი გვიან, ტაძრის განახლებისას და უკვე პარხლის ნიმუშის მიხედვით უნდა იყოს მოწყობილი. პატრონიკის საყრდენად დიდი ნაგის შიგნით არის ორი მოგრძო სვეტი, რომელთაც შეესაბამება აგრეთვე მოგრძო მინაშენები კარის პილასტრებზე. კამარათა საყრდენად კი ორ გვერდით პილასტრს მიშენებული აქვს კიდევ უფრო ვიწრო და მოკლე კედლები, რომლებზედაც დანდობილია სამი კამარა, გოდრული თალის მქონე სამ პატრონიკეს რომ იკავებენ (ტაბ. 116, 1; ტაბ. 126, 2). ორი უკანასკნელი კამარა კონსოლებს ეყრდნობა.

რომ ეს პატრონიკე გვიანდელია, ამას ის ამტკიცებს, რომ გვერდით ნაგებში ჩრდილოეთით მიმავალი მკლები არაა ამოშენებული. პარხალში, სადაც პატრონიკე იმავე დროსაა აგებული, რა დროსაც თვით ტაძარი, ამას ვერ ვხედავთ. იქ პატრონიკის ზემოთ სამხრეთიდან და ჩრდილოეთიდან გლუვი კედლებია და მხოლოდ ჩრდილო კედელშია გაჭრილი კარი. ოთხთა ეკლესიაში პატრონიკის შესასვლელი გაჭრილია ჩრდილოეთიდან მესამე კამარაში და ამჟამად გვიანდელი ეკვდრის სახურავიდან მიდის. ეკვდრის თავზე გაჭრილი კარის საპირის ნაწილი, წარწერითურთ, ჩამოვარდნილია (ტაბ. 127, 2). წარწერისაგან ეს-ლა დარჩენილა:

„ ა(ს)ახელითა ღ'თა
 ..... ბ(შ)აადრსა
 ..... გ(?)ა-ნეს“

ე. ი. „ ..... სახელითა ღმრთისაჲთა ბაადურსა (?) გაიანეს (?)“

საკურთხეველის აფსიდის ჩრდილო და სამხრეთ ბოლოებიდან ორ-ორი საფეხური ადის საკურთხეველის იატაკისაკენ («сѣдѣх»), მათი სიმაღლე 0,77 მეტრს უდრის. საკურთხეველის შუაში ხელსაფეხურები აღარ ჩანს. «სოლის» კედლები ტაძრის მხრივ მოჩუქურთმებულია.

შუა ნაგის სართავ კამარებს ოდნავ ისრული ფორმა აქვს. ამასთანავე პილასტრთა შვერილები ყველგან როდი აღწევს იატაკამდე; ისინი ერთად ჰქმნიან თანდათან გამსხვილებულს სამმაგ სართავ კამარას. ასეთივე ხერხი გამოყენებულია საკურთხეველის აფსიდლაშიც.

ტაძარში შესასვლელი არის ჩრდილოეთიდან, სამხრეთიდან და დასავლეთიდან. ტაძრის გვერდით ნაგებში, ქვედა სართულში 7 სარკმელია, ხოლო ზედაში 5 (ტაბ. 116, 12). შუა ნაგის მეორე სართულში ყოველ მხარეზე აგრეთვე 5—5 სარკმელია. დასავლეთით ქვედა სართულში 6 სარკმელი და შუაში 1 კარია (ტაბ. 116, 1), ზედაში სამი სარკმელია: შუაში დიდი და აქეთ-იქეთ პატარები (ტაბ. 117, 2). იქვეა პატრონიკეებში ამავალი კარი (ტაბ. 116, 2). ამას გარდა დიდ სარკმელს ზემოდან პატარა მრგვალი სარკმელია (ტაბ. 121, 1).

გარედან ბაზილიკის უმთავრეს სამკაულს წარმოადგენს კამარნარი (ტაბ. 118; 119; 120; 121). ალმოსავლეთით და დასავლეთით შეიდ-შეიდი კამარაა, ჩრდილოეთით და სამხრეთით ათ-ათი; შუა, მაღალ ნაგეში კი ცაშეტი. ჩრდილო ფასადის ჩუქურთმოვანი კამარები ეყრდნობა რთულ სვეტებს, რომელთაც კვარცხლებები და სვეტის თავები აქვთ (ტაბ. 121, 2).

ქვედა სართულის ყველა პილასტრის სვეტისთავები შემკულია ჩუქურთმებით (თვითიველს სხვადასხვაგვარი აქვს): რელიეფური ღარულებით, ჯვრებით, ვარდულებით, წრეებით, კვადრატებითა და კლანჭურებით. სარკმლებსაც ჩუქურთმოვანი საპირები აქვთ. კარაკინთა ქვები ყველგან გამოგრეულია. სამხრეთ ფასადში შუა ნაგის ზედა სართულს კამარები, იქვე რაგოჯი ჩრდილო ნაგის კამარები, შემკულია. შეუმკობელია ქვედა სართულის კამარები.

ტაძრის ალმოსავლეთ ნაწილში, სამხრეთ კედელზე, დედამიწიდან 2,13 მეტრის სიმაღლეზე ქვაზე ამოჭრილი იყო ასომთავრული წარწერა, რომელსაც ირგვლივ წითელი ფერის აშია ჰქონდა შემოვლებული. ეს წარწერა მიწით იყო დაფარული და ამიტომ ცუდადაა შენახული. ჩვენ ხელთ

არსებული ფოტოგრაფია ან გვაძლევს წარწერის სრულად აღდგენის საშუალებას (ტაბ. 127, 1). გაირჩევა მხოლოდ შემდეგი სიტყვები თუ ასოები:

- „ 1. სხელითა ღმათა დაოჲ...
2. დევით ჩნ ოთხთა ეკ...
3. .... სა სალცავი მშა
4. .... ოქს .... ბ ...
5. .... სა .... ენ ხრს ... და...
6. .... ის .... ღნ შეწენ...
7. .... ვინ არა ულცს ღნ მ.გ.ს.“

თუ აზრით ზოგიერთ სიტყვას დაევმატებთ, წარწერის შინაარსი საერთოდ ასეთი გამოვა:
„სახელითა ღმრთისაჲთა დაუდევით ჩვენ ოთხთა ეკლესიასა სალოცავი მამა ... უკუნითი უკუნისამდე ... ჩუენ ერისთავთა ერისთავმან ხურსი ... და ვინცა აღასრულოს, ღმერთმან შეეწიენ. ვინ არა ულოცოს, ღმერთმან მიავოს“.

ეს ერისთავი ხურსი ეგებ მამამთავარი იყოს ხურციძეთა გვარისა, რომლის წევრებიც იხსენებია ზარზმის მრავალ წარწერაში¹. ეს გვარი დღესაცაა გურიაში შემორჩენილი.

ზემოთ გარჩეული წარწერა ოთხთა ეკლესიის თლილი ქვით მოპირკეთების თანამედროვე უნდა იყოს, ე. ი. X საუკუნის მეორე ნახევარს უნდა ეკუთვნოდეს.

აღმოსავლეთი ფსადის სარკმლებს ქვედა სართულში აქვთ მომრგვალებული, ჩუქურთმოვანი ჰორიზონტულ ქუსლიანი საპირები. ამათგან ორს, ჩრდილოეთით მდებარეს, საპირებს ქვეშ შერჩენია პოლიკრომული მარაოსებრი სამკაული, ისეთივე, როგორიც ოშკესა და ხახულშია. ზედა სართლის სარკმელთა საპირები კი გლუვია, ფაქიზი არაბესკებით დამშვენებული, ისევე როგორც შუა კამარის დიდი სარკმლის საპირე (ტაბ. 118, 1; 119 1). დასავლეთის ყველ სარკმელს ჩუქურთმოვანი საპირები აქვს. აღმოსავლეთით პირველ პილონებში მოწყობილია საგანგებო ორნამენტოვანი უბეები, ხატებისათვის (ტაბ. 125, 1—2).

ბაზილიკას იატაკი მოკირწყლული აქვს. კედლები შეღესილია, მაგრამ ნაღესობა მეტწილად ჩამოცვენილია.

მოხატული ყოვილია, როგორც ეტყობა, მხოლოდ აფსიდი. ფრესკათა ფოტოგრაფიები, რომელნიც ჩვენ მოვეითანეს, ერთობ მკრთალია, მაგრამ ნაწილობრივ მაინც გაირჩევა ხარება და წმიდა მამათა რიგი (ტაბ. 123, 1; ტაბ. 124, 1; ტაბ. 125, 1). ამავე ტაბულაზე (124, 1) მოჩანს: მაშენებლის სურათი აღმოსავლეთის სარკმლის თავზე, ხელში ტაძრის მოდელი; ელისაბედისა და მარიამის შეხვედრა (ტაბ. 123, 2). მაგრამ ყველაზე უფრო ნათლად ჩანს აღმოსავლეთის სარკმლის შიდა კედელზე მოსეს ფაგურა, რომელიც ღვთაების ხელიდან იღებს, სინას მთაზე, ქვის ფიცრებს მცნებათა წარწერით (ტაბ. 124, 2).

ეს სურათები, რომლებიც სრულიად უჩვეულოა საკურთხევის კედლისთვის, იმის მაჩვენებელია, რომ ფრესკები იმ დროსაა შესრულებული, როდესაც ჯერ კიდევ საბოლოოდ არ იყო დადგენილი საკურთხევის მოხატვის რიგი. ჩვენი აზრით, ეს მომხდარა არა უგვიანეს IX საუკუნისა, ე. ი. იმავე დროს, როდესაც თვით ტაძარი აშენებული-ყურადღებას იქცევს ის გარემოებაც, რომ ფრესკებს წარწერები არ ახლავს.

4. მთავარი ბაზილიკის მახლობელი ნაგებობანი; საოსტიჰნისა და სემინარიის ნაშთები

ასეთი ნაგებობა სამია: პირველი უნდა ჩაითვალოს ტაძრის დასავლეთ ეკვდრად — მიუხედავად იმისა, მთავარი ბაზილიკის თანამედროვედ მივიჩნევთ მას, თუ მერმინდელად. მეორე — გრძელი სწორკუთხოვანი ნაგებობაა, რომელიც უშუალოდ ახლავს დასავლეთ ეკვდერს და ჩემი აზრით, ბერების საოსტიჰნის წარმოადგენდა; მესამე არის მთავარი ბაზილიკის სამხრეთ-დასავლეთით მდგარი დიდი ორ-ნაკიანი ბაზილიკა, რომელიც გრძელი და ვიწრო დერეფნით არის შეერთებული სა-

¹ E. Такайшвили, Археологические экскурсии, рассказы и заметки, Т. Тифлис, 1905. გვ. 22—40, 66, 71, 76.

ოსტიგენსთან და რომელიც, უნდა ვიფიქროთ, მონასტერთან არსებული სემინარიის შენობას წარმოადგენდა. ბაზილიკის ჩრდილო-დასავლეთი კუთხიდან იგი 3,07 მეტრით არის დაშორებული (ოთხთა ეკლესიის ყველა ნაგებობათა საერთო გეგმა იხ. ტაბ. 115, 1).

ბაზილიკის დაბალი ეკვდერი თლილი ქვით არის ნაშენი და სამ ნავად იყოფა. შუა ნავის სიმაღლე 5,06 მეტრს უდრის, გვერდის ნაწილისა კი 3,72 მეტრს. ეკვდერს ქვემოთ ქაუზილა საძვალე, რომელსაც ჩასასვლელი (ამჟამად მიწით დაფარული) ჩრდილოეთიდან ჰქონია. ერთი სარკმელი სახმრეთით აქვს, ერთი ჩრდილოეთით, ეს უკანასკნელი კარის თავზეა.

შენობას მხურვალეა სამ ფართო სართავ კამარაზე დაყრდნობილი გოდრული თალი. ხოლო ეს კამარები თავის მხრივ მარტივს, სვეტისთავიან პილასტრებს ეყრდნობოდნენ. თალი ამჟამად ჩაქცეულია. დასავლეთი ეკვდერი ეგებ მთავარი ბაზილიკის შემდეგ იყოს აგებული, მაგრამ ყველაფერი მოწმობს, რომ იგი მდგარა, ყოველ შემთხვევაში, მაშინ მანც, როდესაც მის დასავლეთით გრძელ სამ-ნავიან შენობას აგებდნენ. ეს საოსტიგენე აშკარად დასავლეთ ეკვდერზე მიშენებულია და არა მასზედ აღრე აგებულა.

შედარებით თხელი კედელი ეკვდრისა (ტაბ. 116, 1) საოსტიგენის აშენებისას გასქელებულ იქნა (ტაბ. 115, 1). საოსტიგენის დასავლეთი სარკმელი შიშვინიანა. სამხრეთ-აღმოსავლეთიდან საოსტიგენის კედელში ირბიბი სარკმელი გაუჭრიათ, ხოლო ჩრდილო-აღმოსავლეთით—სწორი.

საოსტიგენის სიგრძე 16,7 მეტრს უდრის, სიგანე კი 5,32 მეტრს. საოსტიგენე აგებულია უხეშად თლილი ქვით, მაგრამ საძირკველთან ზოგიერთი ქვის სიგრძე 2,13 მეტრს, ხოლო სიმაღლე 0,71 სანტიმეტრს უდრის. საოსტიგენის კედელში ქვებს შორის ბევრგანაა ჩართული სამკუთხოვანი აგურები, რომლებზედაც ჯვრებია გამობატული და წარწერებია გამოყვანილი. ეს წარწერები ამჟამად მომტკრეულია. ასეთივე აგურები, როგორც უკვე აღვნიშნეთ, არის აგრეთვე მთავარი ბაზილიკის კედლებში. იქ სწორედ მათზეა ამოჭრილი დავით კურაპალატის წარწერები. ამიტომ საფიქრებელია, რომ საოსტიგენეც დავით კურაპალატის დროსაა აშენებული.

საოსტიგენე, როგორც აღვნიშნეთ, უერთდება სემინარიას გრძელი ვიწრო დერეფნით, რომელსაც გოდრული თალი და აღმოსავლეთით ერთი სარკმელი აქვს. ამ დერეფნის სიგანე 1,45 მეტრს უდრის. დერეფანი მცირე სიმაღლის სამი კამარის მეშვეობით უკავშირდება სემინარიის დიდ ორ-ნავიან ბაზილიკას, რომელიც აღმოსავლეთით დასავლეთისაკენ მიემართება, ოშკის სემინარიის მსგავსად. ესეც ნაცრისფერი, ოდნავ ნათალი ქვით არის ნაგები. ჩემი აზრით, ოთხთა ეკლესიის სემინარიაც დავით კურაპალატის დროს უნდა იყოს აშენებული (ბაზილიკისა და სემინარიის საერთო ხედი აღმოსავლეთით იხ. ტაბ. 119, 1, ხოლო მათივე საერთო ხედი ჩრდილოეთით—ტაბ. 119 2 და 120, 1; სემინარიის კარი ჩრდილო-აღმოსავლეთით იხ. ტაბ. 130, 1). სემინარიის შენობას ოთხი ჯვრისებრი სვეტი ჰყოფს ორ ნავად, რომელთა სიგრძე 10,52 მეტრს უდრის, დიდი ნავის სიგანე 6,66 მეტრს, ხოლო სიმაღლე 6,13 მეტრს. დიდ ნავს აღმოსავლეთით აქვს კარი და ორი სარკმელი, დასავლეთით მესამე და სამხრეთით მეოთხე. ეს სარკმლები მომარგვლებულია. აღმოსავლეთისანი შემკულია ჩუქურთმით. პარიზონტულ-ქუსლიანი საპირებიან, რომელნიც ესლა გაფუჭებულია. ზედა ორ სარკმელს აქვს მარაოსებრი პოლიქრომული საძეაული. მცირე ნავს კარი ჩრდილოეთითა აქვს, ერთი სარკმელი აღმოსავლეთით, სამი ჩრდილოეთით და ერთიც დასავლეთით (ტაბ. 115, 1). თალი გოდრული ყოფილა, მაგრამ ამჟამად ჩაქცეულია. სახურავი კრამიტისა ჰქონია, იატაკი ქვისაა. 128-ე ტაბულაზე წარმოდგენილია სემინარიის ჩრდილო დასავლეთი ნაწილის შიდა ხედი, 129-ე ტაბულის 1 სურათზე სემინარიის აღმოსავლეთი კედლის შიდა ხედი, ხოლო 2 სურათზე—იმავე სემინარიის სამხრეთ-დასავლეთი კუთხე, შიგნიდან.

5. მცირე ბაზილიკა

მთავარი ტაძრის სამხრეთ-აღმოსავლეთით, მისგან 6,4 მეტრის მანძილზე, ბორცვზე დგას მცირე ორ-ნავიანი, ოთხ-კუთხოვანი და მოგრძო ბაზილიკა (ტაბ. 115, 1; 119, 1). მისი სიგრძე 8,82 მეტრს უდრის, სიგანე 7,23 მეტრს (ამ ნაგებობის გეგმა და ქრილი იხ. ტაბ. 115, 3). მისი დასავლეთი ნაწილი ფერდობს ებჯინება, ხოლო აღმოსავლეთი ნაწილი მიწაზე 4,8 მეტრით მაღლაა. კარი ამ ნაგებობას ერთი აქვს, დასავლეთიდან. ზედა სართული ნაგებია ქვის ფენა-გამორეული აგურით, ხოლო ქვედა—ცალკეული, ზერელედ ნათალი ქვით. თაღები მთელია, სახურავი აღარ არის. ზეპირკვლს ერთი საფეხური აქვს. შუა საკურთხეველი დილია, ოდნავ ნალისებრი მოყვანილობისა. გვერდითი საკურთხეველები ვიწროა და მოგრძო. მთავარ საკურთხეველში ორი უბეა, გვერდით საკურთხეველებში თითო-თითო. მთავარ საკურთხეველს ირგვლივ საჯდომი შემოუყვება. თალი ეკლე-

სიას დაზიანებული აქვს, სართავი კამარა ერთია. მას ძლიერ გამოწვდილი, რთულ-პროფილიანი პილასტრები აქვს. აღმოსავლეთით სამი სარკმელია, ჩრდილოეთითა და სამხრეთით ორ-ორი, ხოლო დასავლეთით ერთი (კარს ზემოთ). „სოღა“ 0,32 მეტრით არის შემალღებული ეკლესიის იატაკთან შედარებით. აღმოსავლეთიდან არის შესასვლელი ქვედა სართულში, საძვალეში, რომელიც გაცილებით უფრო ვიწროა, ვიდრე ეკლესია (მისი სიგანე 4,83 მეტრს უდრის). სართავი კამარა არაა დაკიდული. კარი დანგრეულია და ნაგავში ჩაფლული.

6. მცირე ეკლესიათა ნაშთები

მთავარი ტაძრის მახლობლად ყოფილა კიდევ რამდენიმე მცირე ქვის ეკლესია, მაგრამ ეხლა ყველა ნანგრევებადაა ქცეული.

ერთი მათგანი ტაძრის პირდაპირ მდგარა, მდინარის მარცხენა ნაპირას. იგი ოთხ-კუთხოვანი ყოფილა, სიგრძით 4,26 მეტრი, თლილი ქვით ნაგები, შეუმკობელი. მისი თაღები ჩაქცეულია. გლახების სიტყვით აქ განსასვენებელი უნდა ყოფილიყო, რადგან შიგ ადამიანის ძვლებს პოულობდნენ ხოლმე.

მეორე მდინარის აღმა, მის მარჯვენა ნაპირას, ოთხთა ეკლესიის წყლის შენაკადის შესართავთან მდგარა. მისი ნაშთები-ლა ჩანს.

მესამე რამდენადმე უფრო ქვემოთ მდგარა, ნაპირთან, ასიც დანგრეულია.

არის კიდევ ერთი, საერო ნაგებობა—მდინარის აღმა, მის მარცხენა ნაპირზე. ეს არის ორთავალი საცხოვრებელი სახლი. ერთ თვალს გოდრული თალი და ორი სართული აქვს, მეორე კი ერთ-სართულიანია, კვადრატული, მრავალ-უბიანი კედლების მქონე. სახლი საერთოდ ნაგლეჯი ქვითაა ნაშენი, ხოლო უბეები აქ, რით აქვს ამოფენილი.

7. ც ი ხ ე

ოთხთა ეკლესიის ციხე სოვილიდან 1,5 კილომეტრის მანძილზე დგას, იმავე სახელწოდების მდინარის მარცხენა, კლდოვან ნაპირზე. კარი ჩრდილოეთიდან ჰქონია, მაგრამ იგი სავსებით ჩამორეცხილია და ამის გამო ციხეში ეხლა თითქმის არ შეისვლება (ტაბ. 131). მელოს „ოკრუგის“ უფროსმა, მაშინ ჯერ კიდევ ახალგაზრდა კაცმა, ა. მატიასევიჩმა, რომელმაც თავაზიანად დამითმო მე ციხის ფოტო-სურათი, მიაბო, რომ მან ყოველი ღონე იხმარა, რომ ციხეში შესულიყო, მაგრამ ვერას გახდა. როდესაც შევატყობინე, რომ ჩვენი ექსპედიციის ერთ-ერთმა წევრმა ეს შესძლო და იქიდან ეკლესიის წარწერების ასლიც კი ჩამომიტანა-მეთქი, მატიასევიჩი განცვიფრდა. თვით ოთხთა ეკლესიის ბაზილიკა მატიასევიჩს არ ენახა, რადგან მისი არსებობა არა სცოდნოდა და გლეხებს კი ამის შესახებ მისთვის არაფერი ეთქვათ.

ციხე ამჟამად დანგრეულია. შიგ საცხოვრებელი შენობები აღარ შემონახულა, მაგრამ სამხრეთ-აღმოსავლეთ კუთხეში, ზედ ფლატის თავზე დგას პატარა ეკლესია, ზედმიწევნით წესიერად თლილი ქვით ნაგები. ამ ეკლესიას კარი დასავლეთით აქვს, სარკმლები აღმოსავლეთითა და სამხრეთით. მისი სიგრძე 5,52 მეტრს, ხოლო სიგანე 3,7 მეტრს უდრის. თაღები მთელია, მაგრამ სახურავი აღარსად არის. პერანგი აღმოსავლეთსა და ჩრდილო კედლებს-ლა შერჩენიათ. ზეძირკველი ორსაფეხურიანია. შიგნით ეკლესია მთლად მოხატული ყოფილა და ფრესკები ნაწილობრივ შენახულა კიდევაც. დასავლეთ მხარეზე, მარჯვნივ გამოხატული ყოფილა ნათლისღება, მარცხნივ—ხარება. სამხრეთ კედელზე შემორჩენილა ორი ცალკე ფიგურა. საკურთხეველში ორი ზემოთკენ შევიწროვებული უბეა და მათში ანგელოზთა ფიგურები ხატია. ჩრდილო კედელზე, ზედა სართულში, 12 მოციქულია წარმოდგენილი. ხოლო ქვემოთ—კრიტიკითა ფიგურები: მარჯვნივ კაცია, რომელსაც წითელი ქართული სამოსელი აცვია, მარცხნივ—ქალი, რომელსაც თეთრი, გრძელ-სახელოებიანი კაბა აცვია, ხოლო შუაში—ყმაწვილი. სამივენი აღმოსავლეთით, ეტყობა ქრისტესაკენ, იცქირებიან, მაგრამ თვით ქრისტეს ფიგურა არ შემორჩენილა. მხოლოდ ყმაწვილს შერჩენია მთელი სახე, დანარჩენებისა დაზიანებულია. ფიგურებს ზემოთ 5-პწკრიანი ასომთავრული წარწერაა. უკანასკნელი პწკრისა ერთი სიტყვა-ლა დარჩენილა. წარწერა ხელითაა გადმოღებული. იგი ასე იკითხება:

1. სახლითა ლსთა მმსა: ძისა და სლისა წმიდსათა მეოხებითა ყლად
2. წმდისა: ლთს მშობელისათა: მე: მურვან კავკასიძემ
3. ან: აღეაშენე ეკლესიაჲ: ესე მე(ო)
4. რდ განსარულებით სალოკველად
5. სულისა . . . . .

უქარაგმოდ:

„სახელითა ღმრთისაჲთა მამისა, ძისა და სულისა წმიდისაჲთა, მეოხებითა ყოველად წმიდისა ღმრთისმშობელისათა მე, მურვან კავკასიძემან, აღვაშენე ეკლესიაჲ ესე მე(ო)რედ განსრულებით, სალოცველად სულისა . . .“

კავკასიძეები პარხლის მფლობელნი იყვნენ და, როგორც ჩანს, ოთხთა ეკლესიაც მათ ჰქუთვნებიათ. მათგან უძველესი, პეტრიკ კავკასიძე იხსენიება შემოქმედის XI საუკუნის წარწერაში (გურია), ბაგრატ IV-ის პირველ მეუღლესთან, მარიამთან ანუ ელენესთან ერთად¹. ჩვენი მურვან კავკასიძე კი ალბათ სწორედ ისაა, რომელსაც იხსენიებს ურბნისის სახარების მინაწერი, ზუბა კავკასიძესთან და მის მეუღლესთან, თინათინთან ერთად². არ ვიცით, თუ როდის ცხოვრობდნენ ისინი, მაგრამ უნდა ვიფიქროთ კი, რომ არა უადრეს XV საუკუნისა.

გამოთქმა „მეორედ აღშენება“ ქართულ ეპიგრაფიკაში ეკლესიის აღდგენას, რესტავრაციას გულისხმობს ხოლმე.

¹ Е. Такайшвили, Археологические путешествия, разыскания и заметки, I, Тифлис, 1905, гл. 71.

² Ф. Жордания, Описание рукописей Церковного Музея, I, Тифлис, 1903, гл. 23.

IX. მუხლაჯილილისი

ოთხთა ეკლესიის დიდი ბაზილიკის ჩრდილოეთით, მისგან 1,5 კილომეტრის მანძილზე, მდინარის მარჯვენა ნაპირზე, მუხლაჯილილისად წოდებულ ადგილას (ნასოფლარს?) არის ნანგრევები ეკლესიისა, რომლის გეგმაც წარმოადგენდა თავისებურ ტეტრაკონქს (სქემატური გეგმა იხ. ტაბ. 114, 3). მისი სიგრძე-სიგანე 9,24 მეტრს უდრის. ეკლესია შემოსილი ყოფილა ზერელედ თლილი ქვით. კედლები აღმოსავლეთ აფსიდს შერჩენია, არა უმაღლეს 1,5 მეტრისა მიწიდან, ხოლო დანარჩენ მხარეებზე კიდევ უფრო დაბალია. მარცხენა ზედა კუთხეში არის კვადრატული, აფსიდიანი ოთახი, როზელ აკ სა კვეთლოს წარმოადგენს.

აღბათ ასეთი სახით იყო წარმოდგენილი სადიაკვნეც, მარჯვნივ, მაგრამ იგი, ეტყობა, დანგრეულა და მოუშლიათ. შესავალი ეხლა ამ მხრიდან აქვს ეკლესიას, მაგრამ თავდაპირველად უნდა ყოფილიყო დასავლეთიდან ან სამხრეთიდან და იგი არ შენახულა.

X. პარხალი

1. სოფელი პარხალი

სოფელი პარხალი მდებარეობს პარხლის წყლის (თურქ. „პარხალსუ“) ვიწრო ხეობაში, რომელიც პონტოს ქედზე, „ალთი-პარმახის“ („ექეს-თითა“) მთასთან იწყება, აღმოსავლეთით მოედინება და სოფ. პარხალს ქვემოთ შვირთავს ხევექის, არმენხევისა და კობაკის ხევეებს. კობაკის ხევის სიგრძე 20 კილომეტრია. პარხლის ხეობის ვიწრობი სამ კილომეტრზე გრძელდება და ამ სივრცეზე 200 კომლი სახლობს.

სოფელი იყოფა რამდენიმე უბნად (თურქ. „მეჰლე“): გოკვათი, ე. ი. საგოჭე ადგილი (მამასახლისის, „რუხთარის“ განმარტებით ეს სახელწოდება იმით აიხსნება, რომ აქ უწინ ღორებს აშენებდნენ), კილიონი, პიზვოთი, ბოგათკეთი, ბუკეთლარი, ჯატელარი, პერსეთი ანანისკეტი, მიზინგილი, ლაზგილი და სულტანგილი. ამ უქანასკნელში დგას სწორედ ბაზილიკა. რამდენიმე უბანი სოფლის გარეთაც მდებარეობს, ხევექის წყალს აღმა. ესენია: დოლოისი, კელენსხევი, ქოლოთეთი, ბორივანი და ქოსალარი. პარხელთა საძოვრები („იალალი“) მდებარეობს ალთი-პარმახის მთის კალთებზე. ამ საძოვართა სახელწოდებანია: ცას-ხევი, ბოგათკეთი, საჯათლო, სამჰელიანი, კოსონი, კოსალიცე და ლაეაშენი. პარხალსა და მის მიდამოებში უხვადაა წყაროებიცა და საერთოდ წყალიც. ამის გამო პარხლელებს ტაოს სამი მთავარი ტაძრის შესახები თქმისათვის თავისი სოფლის სახელიც დაუმატებიათ და ამბობენ: იშვანი მხატვრობით არის განთქმული, ოშკი მშვენიერებით, ხახული მდებარეობით, ხოლო პარხალი წყლებითაო.

პარხლის მახლობელ სოფლებში შემონახულია ძველი სახელ-განთქმული რუხ, რომელიც სოფ. უთავოსთან იწყება, კობაკის აალო და სოფ. ზაერიეთში მიემართება. რამდენიმე კილომეტრის მანძილზე იგი კლდეშია გაჭრილი. ამ რუხს გაყვანას თამარ მეფეს მიაწერენ და მის მიერ ამ მხარეში გაკეთებულთაგან საუკეთესო საქმედ მიიჩნევენ.

პარხალში გამაჰმადიანებული ქართველები ცხოვრობენ. ქართული მოხუცებს-ლა ესმით. იმავე დროს მეზობელ სოფელ კობაკში დიდი და პატარა ყველა ლაპარაკობს ქართულად, ისევე როგორც ხევექში, რომლის მოსახლეობაც სანახევროდ მალულად ქრისტიანობას აღიარებს. გიორგი ყაზბეგის მოგზაურობის დროს მათ ჯერ კიდევ ჰყოლიათ მართლმადიდებელი მღვდელი.

პარხლელები მეხილეობასა და მესაქონლეობას მისდევენ. უწინ ეს სოფელი განთქმული ყოფილა შალეულობით და ჯამე-ბაზილიკის ეზოში ეხლაც ყოველ პარასკევს იმართება ბაზრობა. ამ პარასკეობაზე მრავლად მოდიან მთის გადაღმიდან ქანები ანუ ლაზები, რომელთაც გასაყიდად მოაქვთ ხის ნაწარმი და კონსტანტინეპოლური იაფი ფართალი. ბაზარშივე მუშაობენ მკერავები, ეწყობა სხვადასხვა სავაჭრო გარიგება, იყიდება სიმინდი, ირჩევა საჩივრები.

ძველი წარმართული კულტის გადმონაშთს წარმოადგენს რთველის დღესასწაული: ტან-გახდელი კაბუკები ფერხულს ცეკვავენ და ყურძნის მტენებს იკიდებენ ტანზე. ეს წესი პარხალს ქვემოთ მდებარე სოფლებში-და შემორჩენილა, თვით პარხალში კი მოლები უკრძალავენ ახალგაზრდებს ტანთ გახდას. ეს გაშიშვლებული ვაეები ჩვენებური აგუნას და კლასიკური ბახუსის თანამგზავრებს მოგვაგონებენ.

გზად გამგეული ქანები განძს დაეძებენ ხოლმე შიგ ეკლესიაშიც და ეკლესიის მახლობლადაც: ფიქრობენ, რომ საუნჯე იმ ადგილებშია ჩამარხული, სადაც წარწერები, სამკაული და ჯვრებია. ამ რამდენიმე წლის წინ, მამასახლისის („რუხთარის“) სიტყვით, საკურთხეჯლის სვეტისათვის ერთი ქვა მოუძვრიათ და მის ქვეშ რამდენიმე ოქროს ბეჭედი უპოვნიათ. გიორგი ყაზბეგი იქაურების ნათქვამის მიხედვით წერს, რომ მის ჩასვლამდე სამი წლით ადრე განძის მაძიებლებს აღმოსავლე-

ფილა, მაგრამ იგი დამახინჯებულია მერმინდელი ტლანქი მინაშენით (ტაბ. 137, 2) და ამიტომ ჩვენ მოგვყავს მისი მსგავსი ჩრდილო ფასადის ნახაზი (ტაბ. 134, 2). აღმოსავლეთი ფასადი იხ. ტაბ. 134, 1.

მთელი ტაძარი ჯამედ არის ქცეული და ამიტომ უკეთ შენახულა, ვიდრე ოთხთა ეკლესია. დაზიანება მხოლოდ იმაში გამოიხატება, რომ აღმოსავლეთი კედლიდან რამდენიმე ქვა მოძარცვული¹. სამხრეთი ნაეის სახურავის ფილაქნები აქა-იქ ჩატეხილია (ყველა ნაეი დაბურულია, არა ძლიერ ფართო ფილებით). საკურთხეველში ეპისკოპოსის საჯდომი ჩამტვრეულია, საღიაკენესა და ზედა სართულს შორის კედელი და ქერი განგრეულია და ამასთანავე ლავგარდნის ქვებიც აქა-იქ ჩამოტეხილი. სხვა ყველაფერი მთელია. ზეძირკველი ორ-საფეხურედია; თვითულის სიმალეცა და სიგანეც 0,25 მეტრს უდრის. ამჟამად ეკლესიის გვერდით დუქანაა, ხოლო აღმოსავლეთით—ბოსტანი.

ოთხთა ეკლესია, როგორც აღვნიშნეთ, X საუკუნეზე ბევრად ადრეა აშენებული, მაგრამ X საუკუნის მეორე ნახევარში დავით კურაპალატმა თლილი და ორნამენტოვანი ქვის პერანგით შემოსინა იგი. პარხალი კი, როგორც ქვემოთ დავინახავთ, პირველად იმავე დავითს აუგია მაშინ, როდესაც მას ჯერ კიდევ არ ჰქონდა კურაპალატის წოდება და იგი მხოლოდ მაგისტროსი იყო. ტაძრის შენობა მზად ყოფილა უკვე 973 წელს, როდესაც შატბერდელ ბერს იოვანე-ბერას მისთვის სახარება გადაუწერია.

პარხალი ოთხთა ეკლესიის გეგმის მიხედვით არის აგებული. მისი მშენებელი ჰბაძავს ოთხთა ეკლესიისას, მაგრამ მიბაძევა ყოველთვის მარჯვედ და ზუსტად როდი გამოუდის. ამ ორი ტაძრის საოცარი მსგავსება აშკარად გამოსჭევივს გეგმათა, კრილთა და ფასადების ნახაზებიდან (ტაბ. 132, 133, 134). ზომებიც თითქმის ერთი და იგივეა: პარხლის ზედა სიგრძე 25,64 მეტრს უდრის, სიგანე 15,7 მეტრს. ოთხთა ეკლესიის სიგრძე კი 27,05 მეტრს, ხოლო სიგანე 14,47 მეტრს უდრის. პარხლის ტაძარშიც იმდენივეა ერთისა და იმავე მოყვანილობის პილონები, რამდენიც ოთხთა ეკლესიაში; აქაც ისეთივე ორ-სართულიანი გვერდითი-საკურთხევლებია; ისეთივე მაღალი და განიერი შუა ნაეი, იმგვარივე კამარნაუბი („არკატურები“) კედლებს შიგნითაც და გარეთაც და ა. შ.

მაგრამ ზოგიერთი განსხვავებაც უნდა აღინიშნოს. პარხლის გვერდით ნაეებში დასავლეთ კედელს შიგნიდან პილასტრები არა აქვს და გარედან კი აქვს; ამასთანავე ქვედა სართულში გვერდით ნაეებს დასავლეთით არა აქვს ორ-ორი სარკმელი, რომელთაც ჩვენ ოთხთა ეკლესიის თვითუფლ ნაეში ვხედავთ და თითო სარკმელი მოთავსებულია მეორე სართულში, ისევე როგორც ოთხთა ეკლესიაში. ამრიგად, პარხალში დასავლეთი კედლის შიდა პილასტრები არ შეესაბამება გარეთა პილასტრებს (ტაბ. 132, 1). ოთხთა ეკლესიის ჩრდილო და სამხრეთი ფასადების ქვედა სართულში 7 სარკმელია, პარხლისაში კი 6. ოთხთა ეკლესიის აღმოსავლეთ ფასადზე, ფრონტონს ქვეშ, კარებს ზემოთ სამი პატარა მრგვალი სარკმელია, პარხალში კი ასეთს რასმე ვერ ვხედავთ. სამაგიეროდ აქ შუა დიდი კამარის ზემო ნაწილში ერთი მრგვალი სარკმელია (ტაბ. 134, 1). პარხლის იმავე ფასადზე შუა კამარის მეზობელი, ორი გვერდითი კამარის სარკმლები ძალზე მაღლა გამოჭრილი, ოთხთა ეკლესიაში კი სხვა კამარების სარკმელთა დონეზეა. ოთხთა ეკლესიის გვერდითი საკურთხევლების ზედა სართულები დატიხრულია ორ-ორ ოთახად, რომელთაც ღია კამარები აერთებს და რომელთაც თვითუფლს აფსიდი ასლავს. პარხლის ზედა სართულში კი სათითაო ოთხ-კუთხოვანი, უაფსიდო ოთახია, რომელთაც აღმოსავლეთით სწორი, მაგრამ ორ-სარკმლიანი კედლები აქვთ (ტაბ. 133, 2). ამას გარდა, პარხალში არაა ის მაღალი, „მსხლი-სებრი“ მოყვანილობის ოთახები, ოთხთა ეკლესიის მთავარი საკურთხევლისა და მახლობელი გვერდითი საკურთხევლების კედლების სიაქეში რომ არის, ზედა სართულში. ოღონდ აქ მარჯვენა გვერდითი საკურთხევლის ზედა სართულში ვხედავთ ერთს ღრმა, უსწორმასწორო უბეს, რომელსაც მარცხნივ შესაბამისი არა მოეპოვება რა (ტაბ. 133, 2). პარხალში ეხლა არსად ჩანს სახურავის ქვედა ნაწილში ან სამალაებში ამავალი კიბეები, თუმცა ასეთი სამალაებები აქაც უნდა ყოფილიყო, ეინილად სწორედ მათ გასანათებლად უნდა იყოს გამოჭრილი პატარა მრგვალი სარკმელი და მასთან მჭიდროდ მახლობელი კამარების ორი სარკმელი (ტაბ. 134, 1). პარხალში საკურთხევლიდან პირველ წყვილს პილონებს არა აქვს სხვატე „ამბრაზურები“, მაგრამ სამაგიეროდ სვეტების მეორე წყვილში ვხედავთ მაღალ მომრგვალებულ უბეებს—მონასტრის წინამძღვრისა თუ ეპისკოპოსთა სადგომს (ტაბ. 132, 1; 147). ოთხთა ეკლესიის ჩრდილო და სამხრეთ ნაეებში სარკმლებს ქვემოდან 5 ამბრაზურაა, ხოლო პარხალში ასეთი რამ არა გვაქვს. პარხალში ჩრდილო და სამხრეთ კართა

¹ როგორც ზემოთაც ითქვა, ამ გარემოებას აღნიშნავს გ. ყაზბეგიც (დასახ. ნაშრ., გვ. 122).

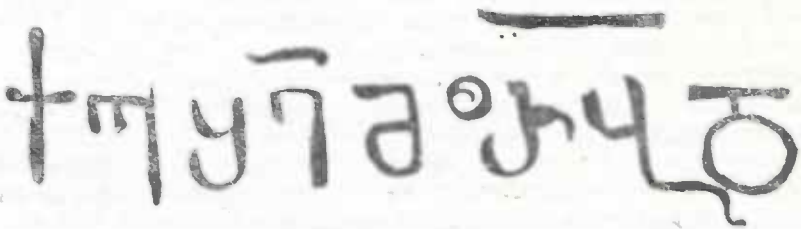
ზემოდან, მეორე სართულში სარკმლებია (ტაბ. 132, 1), ოთხთა ეკლესიაში კი არა. ოთხთა ეკლესიის გვერდითი ნაგებობის ზედა მასები კედელთა შესქელებით დამძიმებული და პილასტრთა ორმაგ კამარებზე დაყრდნობილია, ხოლო პარხალში ისინი უფრო მჩატეა და ორივე კამარა ეყრდნობა ერთ შიდა სვეტისთვის პილასტრთა პირველი საფეხურისას (იხ. პროექტია გეგმაზე, სურ. 2, 5). პილასტრთა პირველი შვერილი თითქოს კედელზეა მიდგმული და მას არაავითარი ტვირთი არ აწევს. აღნიშნულ განსხვავებათა გამო პარხლის ზედა სართულის კედლები უფრო ვიწროა, ვიდრე ოთხთა ეკლესიისა და ეს ალბათ აქა და იქ გამოყენებული საშენი მასალის სიმძიმის სხვადასხვაობას მიეწერება. გვერდითი ნავის სიმაღლე (იქ, სადაც იგი შუა ნავს ემბრობა) ოთხთა ეკლესიაში 11,82 მეტრს უდრის, პარხალში კი 11,67 მეტრს.

პარხლის დასავლეთი ეკვდერი სულ გვიანდელია, ტლანქი ნაგლეჯი ქვით ნაშენი. სარკმელი მას ერთი აქვს—დასავლეთით; კარი სულ არ ჰქონია და მხოლოდ ეხლა გაუქრიათ მაჰმადიანებს, სამხრეთიდან. ისინი ეკვდერს ბოსლად და ნაწილობრივ სათიფდაც იყენებენ (ტაბ. 132, სურ. 1). აგრეთვე გვიანდელია სამხრეთი კარიბჭე. რომელსაც ორი ღია კამარა და სამხრეთით ერთი სარკმელი აქვს (ტაბ. 137, 2). აღმოსავლეთსა და დასავლეთ კედლებში კამაროვანი „ამბრაზურებია“ (ტაბ. 132, 1). შუა კამარის თავზე ერთი სარკმელია, მარაოსებრი პოლიქრომული სამკაულით დამშვენებული. ერთი სარკმელი ფრონტონს ქვემოდანაც არის.

პარხლის ფახადები სიმაღლეზე უფრო აწვდილი და ამიტომ ნაკლებ „ტანადი“ და ლამაზია, ვიდრე ოთხთა ეკლესიისა. სახურავიც აქ ძალზე დაქანებულია (ტაბ. 134, 1), მაგრამ ეს კლიმატური პირობებით აიხანება: პარხალში დიდი თოვლი იცის და რასაც დაათოვს, სულ რომ სახურავს ედებოდეს, შენობა ვერ გაუძლებს. განსხვავება ჩანს ირიბად გაჭრილ სარკმლებშიც (როგორც ოთხთა ეკლესიის აღწერისას უკვე აღვნიშნეთ) და აგრეთვე კამარათა განლაგებაში, რითაც ოთხთა ეკლესია სჯობს პარხალს. ოთხთა ეკლესიას 13 კამარა აქვს, პარხალს 12. პარხლის დასავლეთ კედელზე ცენტრალური სარკმელი ძალზე მაღლაა და მას პატარა მრგვალი სარკმელი არ ახლავს. ქვედა სართულში ორი სარკმელია (შუა კამარის უახლოეს კამარაში თითო), ხოლო ზედაში თითო (შუა კამარიდან მესამე კამარაში).

მაგრამ პარხალს ახასიათებს ერთი თავისებურებაც, რომელიც შემდეგ გაუმეორებიათ ოთხთა ეკლესიაში. ვგულისხმობთ იმ პატრონიკეს, რომელიც პარხალში ტაძრის აშენების დროსკეა გაკეთებული (ტაბ. 148, 2), ხოლო ოთხთა ეკლესიაში პატრონიკე უმჭკვლად მერმე, პარხლის მიბაძვით, დავით კურაპალატის დროს უნდა იყოს გაჩენილი, როდესაც ტაძარი თლილი ქვის პერანგით შეუმოსავთ. ოთხთა ეკლესიის გარეთა კამარებზე და მათი სვეტისთავები უფრო მდიდრულადაა შექმული, ვიდრე პარხალში, მაგრამ სამაგიეროდ პარხალში მრავლადაა ქანდაკოვანი ფიგურები თუ სხვაგვარი მორთულობა, რაც განსაკუთრებით მდიდრულ იერს ანიჭებს ამ ტაძარს (აღმოსავლეთი კედლისა და აღმოსავლეთი სარკმლის სამკაული იხ. ტაბ. 136, 1—2; ჯვრები იმავე სარკმლის ქვეშ—ტაბ. 143, ან 2).

ამას გარდა, აღმოსავლეთი კედლის მარჯვენა ჩრდილო კამარის ქვაზე ტლანქად გამოკვეთილია მონადირე, რომელიც ისარს სტუორცნის ირმებს. პარხლის აღმოსავლეთი სარკმლის საპირეს ლამაზი დაკბილული სამკაული აქვს, ხოლო ამ საპირის ზემოთ ორი წნულებიანი ვარდულია, რო-

სურ. 43

მელთაგან მარჯვენაში ჯვარია გამოქანდაკებული (ტაბ. 137, 1). ჩრდილო სარკმლის ერთ-ერთი საპირის ზემოდან გამოქანდაკებულია ლომი, ხოლო მის აქეთ-იქეთ ორი სტილიზებული ხე (ტაბ. 141, 2). სარკმლის მეორე საპირის თავზე, იმავე მხარეს, ძლიერ რელიეფურ თოკისებრი ორნამენტის ზემოდან ორი ფრინველია გამოქანდაკებული (ტაბ. 142, 1). იმავე მხრის მესამე სარკმლის თავზე ჩუქურთმებია, რომელნიც მოგვაგონებენ ქართული ბუხრის ასეთსავე სამკაულებს (ტაბ. 142,

2). სამხრეთ კარს ზემოდან გაჭრილი სარკმლის სამკაული იხ. ტაბ. 143, 1. დასაკლუთი ფასად ის სარკმელს გრეხილოვანი საპირე აქვს, ხოლო მის ზემოდან წნული ჯვარი, სტილაზებული აკანთის ფოთლებით გარს შემორტყმული (ტაბ. 141, 1). ამ ჯვრის მარჯვნივ არის რელიეფური ასომთავრული წარწერა:

„ქე შე თდრტ“, ე. ი. „ქრისტე, შეიწყალე თეოდორიტი“¹ (სურ. 43).

სწორედ ეს უნდა იყოს ის წარწერა, რომელიც გადმოიღვია გ. ყაზბეგს და რომლის შესახებაც იგი ამბობს, დღემდე არ წაუჭიბავთ ჩვენ არქეოლოგებსო (დამოწმ. ნაშრ., გვ. 122). წარწერაში ნახსენები თეოდორიტი ჩვენთვის უცნობი პირია.

ბაზილიკის შუა ნაწიის კამარების ხედი სამხრეთიდან იხ. ტაბ. 138, 139 და 140. სარკმლებს აქ პოლიქრომული მარაოსებრი სამკაული ამშვენებს, როგორც ტაოში წესია. ამ კამარათა წარწერების შესახებ ქვემოთ გვექნება საუბარი.

ჩუქურთმოვანი სამკაული ტაძრის შიგნითაც არის. ასე მაგალითად, როგორც უკვე აღვნიშნეთ საკურთხეველიდან მეორე წყვილ პილონთა უბეებს ლამაზი ჩუქურთმოვანი საპირეები აქვს (ტაბ. 147) და ერთი უბის ჩარჩოს ჯამისებრ სვეტისთავზე ამოკვეთილია ფიგურები: სამხრეთით ექვს-ფრთიანი სერაფიმისა, ხოლო ჩრდილოეთით სვიმეონ მესვეტისა (ტაბ. 147, 1).

უპისკოპოსის საჯდომი, საკურთხეველის აღმოსავლეთ სარკმელს ქვეშ, შემოფარგლულია წვრილი სვეტებით, რომელთაც ჩუქურთმოვანი სვეტისთავები და საპირე ამშვენებს (ტაბ. 145, 1). ამგვარადვე შემკული საკურთხეველს მარჯვნივ და მარცხნივ, კედლებში გამოყვანილი ორმაგი, ნახევრად მრგვალი უბეები (ტაბ. 145, 1—2). დასავლეთი პატრონიკის საყრდენი წვრილი სვეტები გამოხატულია 148-ე ტაბულის მე-2 სურათზე; საკურთხეველის „ამპიონის“ ზედა ნაწილის მორთულობა და მარჯვნიდან პირველი პილონი — ტაბ. 145, 2; მარცხნიდან პირველი, ფრესკებიანი პილონი — ტაბ. 148, 1.

ფრესკები შემორჩენილია უმთავრესად საკურთხეველში (ტაბ. 144, 2—3), მაგრამ იქაც წამხდარია. 1874 წელს, როდესაც პარხალი მის პირველ მკვლევარს, გ. ყაზბეგს უნახავს, ფრესკები, ჩანს, უკეთეს მდგომარეობაში ყოფილა. იგი წერს: „(საკურთხეველში), ყველაზედ უფრო თვალსაჩინო ადგილას, შენახულია წმინდანთა გუნდით გარს შემორტყმული მაცხოვრის გამოხატულება. წმინდანთა სახეები აქა-იქ-ლა გადარჩენილა, მაგრამ მაინც უკეთესადაა შენახული, ვიდრე ტბეთში-ო“ (დასახ. ნაშრომი, გვ. 121).

4. ცნობები ბაზილიკის აშენებისა და მისი უშუა ნაშის მემორე სართულის შემკულობის შესახებ

სატანადო წარწერები

ბაზილიკის აშენების დროის შესახებ გ. ყაზბეგი შემდეგს გვეუბნება: „ადგილობრივ ვერ მოკვრიბეთ ვერავითარი ზუსტი ცნობები იმის შესახებ, თუ ვის, როდის ან რომელი წმინდანის სახელობაზე აუგია ეს ეკლესია და რა მნიშვნელობა ჰქონია მას ამ კუთხის წარსულში. იმედი გვქონდა, რომ ყველა ამ კითხვებზე პასუხს გაგვცემდა, უპირველეს ყოვლისა, მართლმადიდებელი ქართველი მოვლელი, გვარად ლებრაძე, რომელიც პარხლის ახლო, არმენხევში ცხოვრობდა. მაგრამ ამ უსინათლო ბერიკაცმა ისიც კი ვერ გვითხრა, თუ რომელი წმინდანის სახელობაზეა ეკლესია აშენებული. ერთმა ბერძენმა, რომელიც ჩვენ შემდეგ გავიცანით სოფ. ვიტაში, გვიამბო, რომ შვიდი წლის წინ იგი იერუსალიმიდან მიახულ ქართველ ბერთან ერთად ყოფილა პარხალში. იმ ბერს სახელად იოანე რქმეგია და იგი დიდად განსწავლული კაცი ყოფილა. მას წაუკითხავს კარგზე, რომ 931 წელია გასული მას შემდეგ, რაც ეკლესია აუგია საქართველოს მეფეს ალექსანდრეს და მისი მეუღლეს თეოდოსიას იოანე ნათლისმცემლის სახელზე“ (დასახ. ნაშრ., გვ. 122—123).

აღნიშნული წარწერის შესახებ გ. ყაზბეგი წერს, იგი ალბათ სამხრეთ მინაშენზედ იყო, რომელიც ამჟამად დაზიანებულია და რომელსაც ეხლაც შემორჩენია რალაც წარწერის კვალი. „რომ ეკლესია მართლაც იოანე ნათლისმცემლის სახელობისაა—განაგრძობს ყაზბეგი—ეს იმ წარწერის მიხედვითაც არის საფუძრებელი, რომელიც საკურთხეველის მახლობლად მდგარი სვეტის უბეში შემონახულია, მაგრამ იოანე ბერის დასკვნა ეკლესიის აგების თარიღის შესახებ შესაძომწმებელია“²-ო.

საქართველოს ისტორიაში არ არის ცნობილი ალექსანდრე მეფე, რომელსაც ცოლად თეოდოსია ჰყოლოდეს. მაგრამ თუ სამხრეთი გვედრის წარწერაში მართლაც ალექსანდრე მეფე იხსე-

¹ უფრო ზოგად გამოდის, ვიდრე თეოდორიტი (რედ.).

ნიება, მაშინ შეგვიძლია ვიგულისხმოთ მხოლოდ და მხოლოდ მეფე ალექსანდრე დიდი (1412—1442) და მას უნდა მივაწეროთ აგება მხოლოდ სანხრეთი, მერმინდელი ეკედრისა და არა თვით ტაძრისა. კიდევ უფრო გვიანდელია, როგორც უკვე აღვნიშნეთ, დასავლეთის უმსგავსი მინაშენი. იგი შეიძლება XVI საუკუნეში იყოს აგებული, ვინაიდან ჩვენამდე მოუღწევია ერთ გუჯარს, რომელშიც ნათქვამია, რომ სამცხის ათაბაგმა ყვარყვარემ 1518 განაახლა პარხლის მონასტერი და შესწირა იგი მცხეთის ეკლესიას¹.

პარხლის მთავარი ტაძრის აშენების დრო გამოირკვა 1889 წელს, როდესაც მე პარხლის სახარება ვიპოვე და მისი აღწერა გამოვაქვეყნე². ეს სახარება პარხლის ახალი, იოანე ნათლისმცემლის სახელობის ტაძრისათვის გადაუწერია შატბერდის მონასტერში (კლარჯეთში) იოანე ბერას, 973 წელს. თარიღი შევამოწმე „დასაბამიდან სოფლისა“ წელთაღრიცხვის მიხედვითაც და ქართული ქრონიკონის მიხედვითაც და ორივეჯერ მივიღე 973 წელი ქ. შ. აღნიშნული სახარების მრავალრიცხოვან მინაწერთა შორის ერთგან ვკითხულობთ:

„...ღირს ვიქმენ ძე გლახაკი იოვანე, ნართაულად ბერაჲ, აღსრულებად წმიდას ამას სახარებასა ოთხთავსა, მოლუაწობითა სულისა წმიდისათა და შეწევითა ღმერთ-შემოსილთა კაცთაჲთა, სალოცველად სულისა ჩემისა ცოდვილისა და სამოძღურებელად თავისა ჩემისა, და სალოცველად სულისა მშობელთა ჩემთასა და ყოველთა თვსთა ჩუენთათჳს, სულიერთა და ჳორციელთა, და სალოცველად მეფეთა ჩუენთათჳს: ლმრთიე დიდებულისა ბაგრატ ქართველთა მეფისა, დავით მაგისტროსისა, სუმბატ ერისთავთა ერისთვისა და ლმრთიე მონიკებულთა ძეთა მათთათჳს. ქრისტემან ყოველნი აღიდენინ მოწყალებითა მისითა გამთა უქუნისამდე“.

„დაიწერა დასაბამითგანთა წელთა ხ: ფ: ო: ზ:“

„ქრონიკონი იყო მეცამეტედ ქცეული რ: ფ: გ:“

ერთრატის უკანასკნელ ფურცელზე კი ასეთი მინაწერებია: „წინაზე ახალსა ეკლესიასა, ახალსა საკურთხეველსა ზედა დაიდგას სადიდებლად ღმრთიე გურგუნოსნისა მეფეთა მეფისა (აღიდენინ ღმერთმან!) ღმრთიე დამყარებულისა დავით მაგისტროსისა, მამობასა სარწმუნოასა მწყემსისა და კეთილად მოლუაწისა წმიდისა მამისა ეფთიმესა, ქრისტემან შუაწიენ ესე წმიდანი მახარებელნი მათ და ყოველსა კრებულსა პარხლისასა გამთა უქუნისამდე, ცოცხალთა და მიცვალებულთა ცხოვრებასა მას საუკუნესა, ან.“

„მე ივანე-ბერამან, მწერალმან შატბერდელმან, შატბერდს დაეწერე და პარხალს შევწირე სალოცველად ყოველთა ძმთა შატბერდელთა, ყოველნი აკურთხენინ ღმერთმან“³.

მინაწერებში მოხსენებულია შემდეგი პირები: მეფე ბაგრატ III რეგვენი (958—994); დავით მაგისტროსი, შემდეგ დავით დიდი კურაპალატი, ოშკის ერთ-ერთი ამშენებელი და ხახულის ამშენებელი, რომელსაც, როგორც ვნახეთ, ოშკის წარწერაც მაგისტროსის უწოდებს; სუმბატ ერისთავთ ერისთავი—ჩვენი აზრით სუმბატ კლარჯი, ბაგრატ მამულის ძე, რომელსაც სუმბატ დავითის ძის ისტორია ერისთავთ ერისთავად იხსენიებს და რომელიც 988 წელს აღესრულა.

ამრიგად, ივანე-ბერა ახსენებს, უპირველეს ყოვლისა, მეფე ბაგრატ რეგვენს, შემდეგ ტაოს ცნობილ მფლობელს დავითს, რომელიც 973 წელს მაგისტროსი იყო, ხოლო 978 წლიდან კურაპალატი, და აგრეთვე ერისთავთ ერისთავს სუმბატს.

მაგრამ ვისი აშენებულია პარხალი? ამ კითხვის პასუხს სახარების მინაწერებში ვერსად ვხედავთ. მათი მიხედვით ზუსტად მხოლოდ იმის დადგენა შეიძლება, რომ 973 წელს პარხლის ტაძრის შენება არა მხოლოდ დასრულებული იყო, არამედ იქ მონასტერიც ყოფილა უკვე მოწყობილი, და ბერების სამოც ყოფილა და რომ ამ მონასტერს წინამძღვრად ეფთიმე ჰყოლია. პარხლის მშენებლის ვინაობა ირკვევა ერთი წარწერის მიხედვით, რომელიც შუა ნავის კამარაშია შემონახული.

საქმე ისაა, რომ თავდაპირველი მშენებლობისას ტაძრის გვერდითი ნაგებობის კამარები მდიდრული ქანდაკოვანი სამკაულით დაუმშენებიათ (ნიმუშები იხ. ტაბ. 141, 142 და 143), ხოლო შუა

¹ Д. Пурцеладзе, Грузинские церковные гуджары, Тифлис, 1881, გვ. 10.
² ე. თაყაიშვილი, სამი ისტორიული ზრონიკა, ტფილისი, წინასიტყვაობა. ზელნაწერის აღწერა განმეორებულია რუსულ თარგმანში, რომელსაც დართული აქვს ყველა მინაწერის ფაქსიმილე (იხ. Mat. по арх. Кавказа, т. XII, Москва, 1907, გვ. 139—151). ა. შანიძე, ქართული ოთხთავის ორი უძველესი რედაქცია სამი შატბერდული ზელნაწერის მიხედვით (ძვ. ქართ. ენის ძეგლები, 2), 1945, გვ. 034.
³ ე. თაყაიშვილი, სამი ისტორიული ზრონიკა, თბილისი, 1890, წინასიტყვაობა, გვ. VI—VII. Mat. по арх. Кавк., XII, გვ. 145—147; ქართული ოთხთავის ორი ძველი რედაქცია, გვ. 035.

მაღალი ნავის კამარები შეუმკობელი დაუტოვებით. მოგვიანებით აზრად მოსვლიათ ამ ხარვეზის შევსება, მაგრამ საამისოდ ქვის მოჭუქურთმების მაგიერ პოლიქრომული სამკაულები გაუყეტებიათ, მარაოს რგოლების, ჯვრისა და მზის დისკოს სახით. მარაოები აჰკობს შუა ნავის ხუთივე სარკმლის ზედა ნაწილებს. სხვა კამარების პოლიქრომული მორთულობა ჩაპორცხილია. მეათე კამარა, ჩანს, მზის დისკოს გამოხატულებით ყოფილა შემკული. ნახატი წამზდარაა, მაგრამ კონცენტრული წრეების სახით გამოხატული სხივები კიდევ ეტყობა (ტაბ. 140, 2). უკანასკნელ, მე-12 კამარაზე დახატულია გამოსახულებული ჯვარი წარწერებისაგან ორი სიტყვა-ღა გადაარჩენილა: "... წმიდა... ამინ..."

ამ ახალი შემკულობის ინიციატორი ყოვილა საქართველოს კათოლიკოს-პატრიარქი იოვანე, რომლის წარწერა, წითურით ნაწერი, დასავლეთიდან მე-6 და მე-7 კამარებზეა უკლებლივ შემორჩენილი. იგი ხელით გადახატულია გვაქეს და ფოტოგრაფიულად გადმოღებულიც. შედარება გვიჩვენებს, რომ ორივე გადმონაღები ერთნაირად ზუსტია (იხ. ტაბ. 138, 139). ეს წარწერა საყურადღებოა, პირველ ყოვლისა, მისი კილოკავის ენობრივი თავისებურებებით (ქანთრ-მეგრული კილოკავი გამოსკვიერა) და შემდეგ პალეოგრაფიული თვალსაზრისით: მასში არეულია ხუცურ-მხედრული ასოები. მხედრულია თ, მ და ს, ა და ი ზოგჯერ ხუცურია, ზოგჯერ მხედრული. ამას გარდა, ასო ჯ ზოგ შემთხვევაში ა სა ჰგავს, ზოგ შემთხვევაში კი ი-ს. ზოგიერთი შემოკლებული სიტყვის ამოკითხვა საძნელო ხდება. რადგან მკითხველს წარწერათა ფაქსიმილებსაც ვუდგენთ, ქვემოთ ტექსტი შეუმოკლებლივ მოგვყავს. მეექვსე კამარაზე სწერია:

✱ სახელითა ღმრთისაჲთა, მეოხებითა
წმიდისა ღმრთის მშუბელი-
საჲთა (sic), წმიდისა იოვანე ნა-
თლის მცემლისაჲთა,

5 (ადიდენ ღმერთმან!) ქრისტეს მიერ
ქართლისა და ყოვლისა აღმოსავლეთის
პატრიარქსა იოვანეს.

(გაგრძელება წინა კამარის ტექსტისა, მე-7 კამარაზე სწერია):
პარ-

10 ხალს ე-
კლესიასა
ზედა ჩასდუ-
დარაჲ კურა—
პალატსა აეშ(ე)ნა, აღარავის

15 ექ(აზ)მა და მან შეკაზმა, ჰგი-
(ეს)მცა დიდებაჲ მისი უკუნისამდე! წ(ინამძღვარსა)1 გიორგი
ლოლისასა2 შეეწიენ ღმერთმან!
ამენ ეყავენ (ან: ექმენ) იოანე
წინ(ა)მამძლ(უა)რაჲ (sic)3 (სურ. 44 და 45).

როგორც აღვნიშნეთ, წარწერიდან ცხადად ჩანს, რომ პარხლის ეხლანდელი მონასტერი დავით კურაპალატს აუშენებია, ხოლო იოანე-ბერას გადაწერილი სახარების მინაწერი გვიმტკიცებს, რომ შენობა დამთავრებული ყოფილა 973-ს წინა წლებში, როდესაც დავითი ჯერ კიდევ მაგისტროსი იყო და არა კურაპალატი. თვით პარხლის სახარების მეორე მინაწერში დავითი უკვე მაგისტროსად არის მოხსენებული.

//ყურადღებებს იქცეულ წარწერაში მოხსენებული ტერმინი „ჩასდუდარაჲ“. ეს ტერმინი აქ პირველად გვხვდება ქართულ ლიტერატურაში. ის ჯერჯერობად აქვს განმარტებული ნ. მარს, როპელსაც მისი თხოვნით დავეთმე ამ წარწერის პირველი გამოცემა4.

ავტორი აღნიშნავს: იაფეტური ენების პალეონტოლოგიამ დიდი ხანია დაადგინა, რომ სიტყვა, რომელიც აღნიშნავს „თავს“, „მთას“ და „ცას“, ხუროთმოძღვრების თვალსაზრისით ნიშნავს

1 ეს სიტყვა დედანში მხოლოდ წ ასოთი არის წარმოდგენილი.
2 ჩვენ ასე ვკითხულობთ შემოკლებულ სიტყვას: „ღმრთისასა“; შესაძლოა იკითხებოდეს: ღმრთისასა, ანუ სხვა რიგად.
3 ეს ორი პწკარი სულ ბოლოს, მე-17 პწკარის შემდეგ უნდა წერებულყო, მაგრამ უადგილობის გამო გადმოტანათ ზემოთ, სარკმელს მარჯვნივ, და მოუთავსებიათ მეთორმეტე და მეცამეტე პწკარებს გასწვრივ. უკანასკნელი სიტყვა მ-თი თავდება (ი-ნის მაგიერ). სინტაქსური წყობა ისეთივეა, როგორიც მე-7 და მე-8 პწკართა ფრაზაში.
4 N. M a r r, Quelques terms d'architecture désignant «voute» ou «arc»: Мѣстеческий сборник. II. Петроград, 1923. გადაბეჭდილია რუსულად: Н. М а r r, Избранные работы, т. III, 1934, стр. 199—218.

անսոս			
†: ևսսս	դ	ըրցտ	Շ
մ	Ե	Դ	Եմ ց Կ ց Դ Կ
ևսսս	մ	ր	և ց ր Կ Կ
Տ	Ե	Ե	Ե Ե Ե Ե Ե Ե Ե Ե
Ե	Ե	Ե	Ե Ե Ե Ե Ե Ե Ե Ե
†	Ե	Ե	Ե Ե Ե Ե Ե Ե Ե Ե
Տ	Ե	Ե	Ե Ե Ե Ե Ե Ե Ե Ե
Կ Ե Կ Ե			

կր. 44]

անսոս			
ևսսս	դ	ըրցտ	Շ
մ	Ե	Դ	Եմ ց Կ ց Դ Կ
ևսսս	մ	ր	և ց ր Կ Կ
Տ	Ե	Ե	Ե Ե Ե Ե Ե Ե Ե Ե
Ե	Ե	Ե	Ե Ե Ե Ե Ե Ե Ե Ե
†	Ե	Ե	Ե Ե Ե Ե Ե Ե Ե Ե
Տ	Ե	Ե	Ե Ե Ե Ե Ե Ե Ե Ե
Կ Ե Կ Ե			

կր. 45

„თაღს“ და „კამარას“, და რომ ეს საგანი ეხლა დამტკიცებას პოეებს პარხლის წარწერაში, რომელშიც გვხვდება ტერმინი ჩახ-დუღ-არაჲ. ეს ტერმინი ორი სიტყვისაგან შედგება: ჩა იგივეა, რაც ცა (ჩა-ს შეცვლა ცა-თი შენიშნულია სანეგრელოს სოფლისა და მისი მონასტრის სახელში: „ჩაისი“ „ცაიშის“ მაგიერ); დუღ ანუ დუღი ქანურ-მეგრული სიტყვაა და ნიშნავს თავს; ხოლო არ კარგად ცნობილი დაბოლოებაა მრავლ-ობითი რიცხვისა, რომელიც შენახულია აგრეთვე სვანურსა და სომხურ (ჰაიურ) ენებში. ქანური ტერმინი „დუღ-არა“ იგივეა, რაც ქართული „კამარა“, სომხური „კამარ“, ბერძნული „καμαρα“. ერთი სიტყვით, „ჩახ-დუღ-არა“ ნიშნავს, ერთსა და იმავე დროს თაღს, კამარას და შემდეგ კამარათა მთელ ჯგუფს, ე. ი. კამარნარს ანუ არკატურას. II

უეჭველია, რომ წარწერა შესრულებულია პარხლის მონასტრის წინამძღვრის იოანეს მიერ, რომელიც ლოცვით იხსენიებს მეორე წინამძღვარს გიორგის—ეტყობა, თავის თანამოღვაწეს (საქართველოში მონასტრებს ზოგჯერ ორ-ორი წინამძღვარი ჰყოფდათ ხოლმე და ორიდან ერთი მთავარ წინამძღვრად ითვლებოდა). ხოლო მთავარი წარწერა მოგვითხრობს პარხლის მონასტრის ზედა კამარათა შემკობის ისტორიას.

ცხადია, წარწერის კურაპალატი—დავით დიდი, ტაოს კურაპალატია (გარდაიცვალა 1001 წ.), რომელსაც პარხლის სახარების მინაწერის თანახმად, პარხლის ახალი ტაძრის შენება 973 წელზე ადრე უნდა დაემთავრებინა.

კათალიკოს პატრიარქ იოვანეს მარტოს როდი მოურთავს ტაძრის კამარნარი; ამ საქმეში მას ექვსი თანაშემწე მიაჩნ ჰყოლია. მათ დაუნაწილებიათ კამარები და თვითუღს თავის მიერ გაკეთებულ სამკაულზე თავისი წარწერა გამოუყვანია. მაგრამ ამ სამკაულთა ყველა ნაწილი და წარწერები როდი შემონახულა—ზოგისა ნაწყვეტები-ლა არის გადარჩენილი. მოგვყავს ეს გადარჩენილი ნაწილები.

დასავლეთიდან პირველ მარჯვენა კამარაზე წარწერა სრულად იკითხება:

„ ქ. წო. იო: ნთლის: მცემ
(ე)ლო: შ(ე) მკო(ბა)რ(ი) მ
იწა მლე: ყომიელ
ი. და პრხა:ლელი“.

უქარაგმოდ:

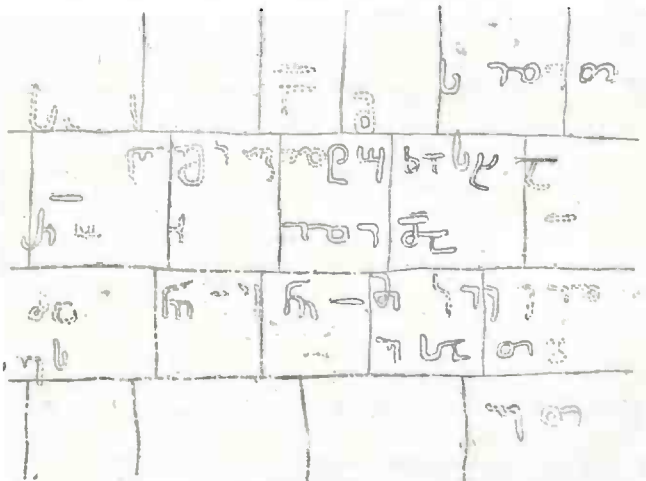
„ ქ. წმიდაო იოანე ნათლისმცემ
ელო, შეიწყალე მკობარი მ
იწაჲ მემღუმე(?) ყომიელ
ი და პარხალელი.“

მეორე კამარაზე წარწერა ჩანორცხილია, მაგრამ მესამეზე შემონახულა მისი გაგრძელება

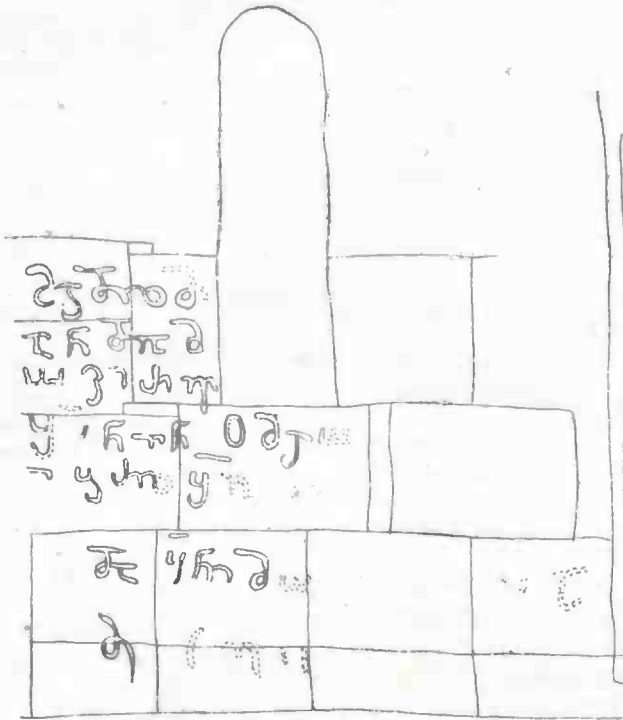
„ . . . . . ა: ესე: კერძი
მის: მიერ შკზმ (შეიკაზ-
მა)“.

მეოთხე კამარის წარწერის ნაწყვეტებში იხსენიება გალატუხი (sic) სიხარული:

„ . . . . . სლით (სულით)
სა . . . . . ნ . . . . . მ
წმი გლტუხი (=გალატუხი)
სხა
როული (=სიხარული) და . . . . .
მა ნი-ენი-მკიე ილ
ეს . . . . . ესათა
. . . . . ეთ“

მეხუთე კამარაზე, სარკმლის მარცხნივ იკითხება:

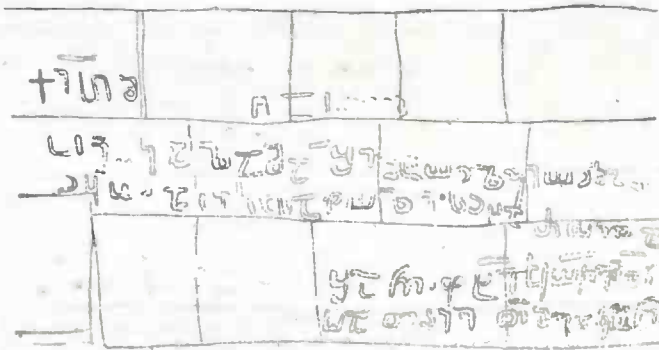
„მქდლმ
 ან ღია მ
 ოქირვ
 შონ ონ თვლო
 --ბრლ შლ
 და ყნი მო...
 d...ე“.....

ეს წარწერა შემდეგს უნდა ნიშნავდეს:

„მქედელმ
 ან ღია მ
 ოიქირვა(?)
 შეუნდვენ ღმერთთან“
 (სხვა სიტყვების აღდგენა ძნელია).

სურ. 47

მეექვსესა და მეშვიდე კამარაზე, როგორც უკვე აღვნიშნეთ, არის წარწერა შემკობის მთავარი ინციატორის, იოვანე პატრიარქის შესახებ (იხ. ზემოთ). მერვე კამარაზე შემორჩენილია:

„ქ ესემ(ე)·· ღას(?)··
 შეკაზმა შე(ა) შტოაზეიო-მა
 იყო ამის კალატოზი სხა-
 როლა
 ····შანიფხე კოჩემაი
 სათა იე თლიაკონა

აქ უნდა იკითხებოდეს, დაახლოებით:

ქ. ესე მე... შევეკაზმე შუა შტოა ზეიომა იყო ამისი კალატოზი სიხაროლა... შანიფხე კოჩემასათა იოანე მთავარდიაკონი (სურ. 24, 39).

სურ. 48

სიტყვა „შანიფხე“-ში ყურადღებას იქცევს ქანურ-მეგრული დაბოლოება „ფხე“, რაც ასულს, ქალს ნიშნავს და ჩვეულებრივ ეხლაც ემატება ხოლმე გვარს მდებარეობითი სქესის აღსანიშნავად¹. შამაკაცის ამ გვარის ქართული დაბოლოება იქნება „ძე“ და ამრიგად გამოვა დღემდე შემორჩენილი გვარი შანიძე. „შანიფხე“ ნიშნავს შანიძის ასულს.

¹ И. Кипшидзе, Грамматика Мингрельского языка, СПб, 1914, гл. 400. И. В. Мегрелидзе — Жисские фамильные окончания в южно-кавказских ифетических языках и в фольклоре, Москва, 1938, гл. 152—181.

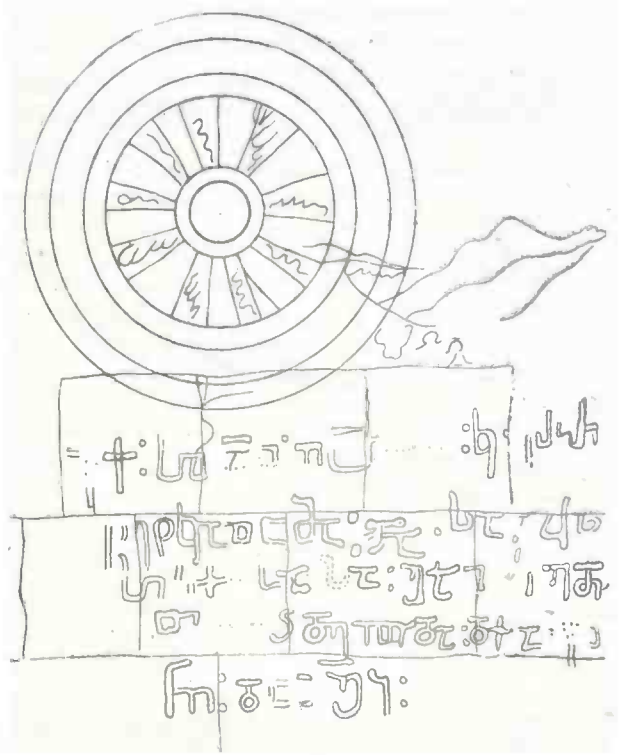
მე-10 კამარაზე, მზის დისკოს ქვეშ, არის წარწერის ნაშთი, რომელშიც შეიძლება შემდეგის ამოკითხვა:

„ქ: სახელითა...ლ: (ესე) კერძ
(ი) წიტკალამა: და. სა...ჯ...
რ. ქ...სასა: გავაკეთე
თ...მ)მქედელი და: ღქა...წმ
ნი: და: გ...“

აქ გარკვევით იკითხება მხოლოდ შემდეგი სიტყვები: „სახელითა ღმრთისათა (ესე) კერძი წიტკალამა გავაკეთეთ... მქედელი... და გიორგი“.

მე-12 კამარაზე, როგორც უკვე აღვნიშნეთ, გამოხატულია გამოსასვენებელი ჯვარი, რომელიც ძლიერ დაზიანებულია. წარწერისაგან შემორჩენილია მხოლოდ: „წ...ან“.

ეხლა გადასაწყვეტია საკითხი: როდისაა ეს წარწერები შუა ნავის ზედა კამარებზე გამოყვანილი? სამისოდ უნდა გაიკვეს, თუ რომელ კათოლიკოს-პატრიარქ იოვანეზეა საუბარი მთავარ წარწერაში. დავით კურაპალატის შემდეგ რამდენიმე იოვანე იყო ასეთი: იოვანე V, ოქრობირად წოდებული (1042—1063), იოვანე VI (1090—1127) იოვანე VII (1204—1209); იოვანე VIII (1497—1507).

სურ. 49

მომდევნოებს აღარ ვაგდებთ სათვალავში, ვინაიდან XVI საუკუნის დასაწყისიდან, ოსმალეთურქებთან ბრძოლისა და მათ მიერ ზემო ქართლის დაპყრობის ხანაში ამ წარწერების გაჩენა დიდად საეჭვოა. უფრო მოსალოდნელია, რომ ისინი XV საუკუნის ბოლოს ან XVI საუკუნის დასაწყისს ეკუთვნოდნენ, ე. ი იოვანე VIII კათოლიკოს-პატრიარქის დროს (1497—1507). ამას გვანიშნებს პალეოგრაფიული ხასიათი წარწერებისა, რომლებშიც არეულია ასომთავრული და ნუსხური, და აგრეთვე რამდენიმე მხედრული ასო. (იხ. ტაბ. 138, 139). ეს გარემოება სიძველეს მოწმობს და მკვეთრად განასხვავებს ჩვენ წარწერებს საქართველოს ისტორიის კლასიკური პერიოდის წარწერებისაგან.

5. ფრესკების და ფრესკულ წარწერათა ნაშთები

ფრესკული წარწერები პარხალში, ჩანს, მრავლად ყოფილა. ჯერ კიდევ განსვენებულ გენერალს გრიგოლ გურიელს (რომლის ამაღალიც იყო პოლკ. გ. ყაზბეგი ოსმალეთის საქართველოში მოგზაურობის დროს) უთქვამს პირადად ჩემთვის, რომ წარწერები ბევრი უნახავთ, მაგრამ ზოგი მათგანი ე. წ. „ყვავისფხილოვანი“ ხელით ყოფილა ნაწერი და მათ ისინი ვერ გაურჩევიათ. გ. ყაზბეგიც აღნიშნავს წარწერათა სიმრავლეს და თუმცა დასძენს, რომ ზოგი მათგანი ალბომში გადმოიხატა, მაგრამ მის წერაღს არცერთი წარწერა არ ახლავს თან. თვით ყაზბეგი ვერ გარკვეულა ძველ ქართულ წარწერებში, მაგრამ მის თანამედროვესა და ამხანაგს, სახელ-განთქმულ ქართველ მკვლევარს დ. ბაქრაძეს სულ ადვილად შეეძლებოდა ამ ამოცანის შესრულება. თავისი წიგნის („Археологическое путешествие по Грузии и Аджар“) დამატებაში დ. ბაქრაძეს არა აქვს პარხლის წარწერების არც ერთი სურათი, თუმცა თვით წიგნში მოთავსებული აქვს ყაზბეგის მიერ ჩახატული ესკიზები ობიზის, ტბეთის, სხალთის და პარხლის ეკლესიათა ხედებისა. როგორც ჩანს, ბაქრაძეს წარწერათა სურათები არც უნახავს.

ჩრდილო-აღმოსავლეთის პილონის უბეში, წინამძღვართა სადგომად რომ ყოფილა განკუთვნილი, არის წამბდარი ფრესკა, რომელიც, ეტყობა, მონასტრის წინამძღვარს გამობატავდა. მისი თავის აქეთ-იქეთ ასომთავრული წარწერაა:

„ქ: ქე ლო შე პ(ლისა) წი აბრჰამ ან“
ე. ი. „ქრისტე ღმერთო შეიწყალე პ(არხლისა) წინამძღვარი აბრაჰამ, ამინ“.

მეორე ჩრდილო პილონზე დიდი წარწერა ყოფილა, მაგრამ მისი ერთი ნაწილი-ღაა დარჩენილი:

„...არს ქებულ და დიდებულ სხლი ღთისა: ჩნ ბნ სა რლ არს მფლობელი სკუდილისა: და ცხრბისა: და... და იგი არს გნმგებელი... ნების...ა დააწ...აწ“

უქარაგმოდ:

„არს ქებულ და დიდებულ სახელი ღმერთისა ჩუენ ბატონ(ი)სა, რომელ არს მფლობელი სიკუდილისა და ცხოვრებისა და იგი არს განმგებელი... ნების...ა დააწ(სენ): ამინ“.

საკუთრებეველში, მარჯვნივ, სარკმელს ქვემოთ იწყება უდიდი ასომთავრული წარწერა. შუაში ნაღისობა დიდ მანძილზე ჩამოცვენილა და წარწერაც გამკრალა (ტაბ. 144, 2). იკითხება მხოლოდ ეს:

„ქ შწეთა ღმთა მე გლხკმნ იენწ მწმ განეს...
წწო ღთისწო სყრლისთჳს ღთისა მჳსნ...“

უქარაგმოდ:

„ქ შეწენითა ღმრთისაჲთა, მე გლახკმან იოვანწ
მამამან განეს(არულე)...
წმიდანო ღმრთისანო სიყუარტლისათჳს ღმრთისა მომიჳსენ(ეთ)...“

წარწერა უდავოდ თანადროულია პარხლის თავდაპირველი მობატულობისა.

მეორე დიდი, 17-პწკრიანი ძველი მხედრული წარწერა კი უფრო გვიან გაჩენილა ძველ ფრე-სკებზე. იგი ძალზე დაზიანებულია. უკლებლივ არც ერთი პწკარი არ შენახულა:

1. ქ. სახელითა ღთისაითა მეოხ... ბელისაითა მადლითა...
2. და: პატრონისა ჯრ...თა შეწ...ისა და ნათლისმცემელისაითა... შეწენითა...
3. უადრესისაითა: თანა... ივ: აღმართებულისა სუეტისა ცხოველისათა კუართისა
4. საუფლოსა: და: წთა მა... წმიდათა ათორმეტთა: მოციქულთა... ათთა წწრმტლთა
5. მღდელთ მოძლუა... (ქ)აწწლუაითა: ესე დაწერილი: მე საბა: მღდელ მთრ
6. თ უხუცესმა... (პა)ტრონმა წმნ: ქ კზმნ: ნკზ: და საბადრის შეღმმა(?)
7. მიბრძანეს: და...სა... და გარიგებული
8. უდაბნოი: ვნახ... რომელსა: მუნ: მიცვალეულნი უ...
9. ნი სულნი: და მიკ...თა: ამასთან: ვინც: აკლდამა
10. სა: შიგა: პ(წ)ლიწადსა
11. არ: იყო...
12. : ვის: უკლ...
13. გლათ...
14. ნკზსი...
15. ....
16. ....
17. ანოშვილი“

ამ ნაკლები წარწერის საერთო აზრი ცხადია: პარხლის მონასტრის წინამძღვარს, საბა მთავარეპისკოპოსს (ეტყობა, წარჩინებული გვარის შვილს, ვინაიდან იგი თავის თავს „პატრონს“ უწოდებს) ქართლის კათალიკოსის ნიკოლოზისაგან მიუღია ბრძანება მონასტრის განსაუვებელის საკითხის მოწესრიგების შესახებ. ის კი აღარ ვიცით, თუ როგორ მოაწესრიგა მან ეს საკითხი, რადგან წარწერის სათანადო ნაწილი აღარ შემონახულა.

მეორე კითხვაც ისმის: რომელ ნიკოლოზზეა საუბარი? ამ სახელით ცნობილი პირველი კათალიკოსი XII საუკუნის შუა ხანებში, დაახლოებით 1150—1160 წლებში გვევლინება, მეორე 1209—1212 წწ. მესამე 1240—1273 წწ., ხოლო შემდეგნი XIV და XV საუკუნეებში. სამწუხაროდ, ხელთ არა მაქვს ხელით გადმოღებული ფაქსიმილე ამ წარწერისა, რომ უფრო ზუსტად დავათარილო იგი მხედ-

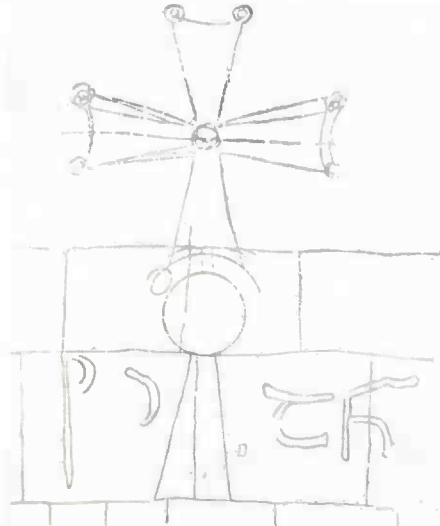
რული დამწერლობის რაგვარობის მიხედვით¹. ისე კი, რამდენადაც მახსოვს, დამწერლობა XII—XIII საუკუნეზე უფრო ახალი არ უნდა იყოს. ყველაზე უფრო მოსალოდნელია, რომ აქ საქმე უნდა გვექონდეს ნიკოლოზ III კათალიკოსთან (1240—1279), რომელიც დაახლოებით 1246 წელს წავიდა ყარაყორუმს, მონღოლთა მბრძანებელთან და მიიღო მისგან „იერლაცი“ საქართველოს ეკლესიისა და სამღვდლოების ყოველგვარი სახელმწიფო ბეგრისაგან განთავისუფლების შესახებ².

6. მცირე ეკლესიები

მთავარი ტაძრის პირდაპირ, ხევის გაღმა, მარჯვენა ნაპირას, მთის წვერზე დგას პატარა ეკლესია, რომლის გეგმაც 132-ე ტაბულის 3 სურათზე გვაქვს გადმოცემული. იგი აგებულია სხვადასხვაფერი გრანიტის უხეშად თლილი ლოდებით. თაღები ჩაქეუულია, სამხრეთი კარი და დასავლეთი სარკმელი ჩამონგრეული. ეკლესიის სიგრძე 7,5 მეტრს უდრის, ხოლო სიგანე 5,2 მეტრს. საკურთხეველში მარჯვნივ არის ღრმა უბეები, რომელთაც სარკმლები აღმოსავლეთიდან აქვთ. ეს თავისებური ოთახები სამკეთილოს და საღიაკენეს მაგიერობას სწევენ.

ამ ეკლესიის ქვემოთ, მთის კალთაზე არის მეორე პატარა, ოთხ-კუთხოვანი ეკლესიის ნანგრევები. მისი სიგრძე 3,9 მეტრს, ხოლო სიგანე 1,1 მეტრს უდრის. საკურთხეველს ორი უბე აქვს. საკურთხეველის თაღში ორი სახმო ქოთანია („გლოსარი“) არის დატანებული. კარი ჩრდილოეთით აქვს (ასე მოითხოვდა ეკლესიის მდებარეობა). იგი გაღის ვიწრო (სიგანე = 1,4 მეტრს) მინაშენში, რომელიც ზედ ფლატეზეა გადამდგარი. ამ მინაშენიდან აღმოსავლეთით ერთი გასასვლელია, კარიდან.

პარხლის დასავლეთით, 30 კილომეტრის მანძილზე, ხევექის წყლის („ხევექ-სუ“) აღმა, ალაპურ საძოვრებთან მდებარეობს განაპირა მთის სოფელი ხევექი. მის პირდაპირ ხევექის წყალს ერთვის პატარა მდინარე „ზედა-ბანი“ (ალბათ „ზედა-უბანი“), რომელზედაც გადებულია ქვის პატარა, ერთ-კამაროვანი ხიდი, ისეთივე ნაცრისფერი ქვის პერანგით შემოსილი, როგორითაც პარხლის ტაძარია

სურ. 50

¹ სხვა ამგვარ ნახაზებთან და მასალებთან ერთად ეს ფაქსიმილზე საქართველოს საისტორიო-საეთნოგრაფიო საზოგადოების მუზეუმში ინახებოდა. ამ მუზეუმის მთელი კონება საბოლოოდ გადაეცა საქ. სახ. ხელოვნების მუზეუმს და ს. ჯანაშიას სახ. საქართველოს სახელმწიფო მუზეუმს.

² M. Brosset, Histoire de la Géorgie. 1. 2. გვ 541—542.

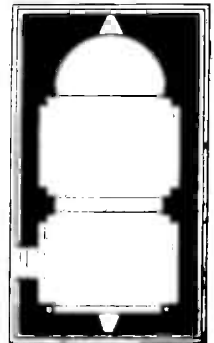
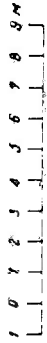
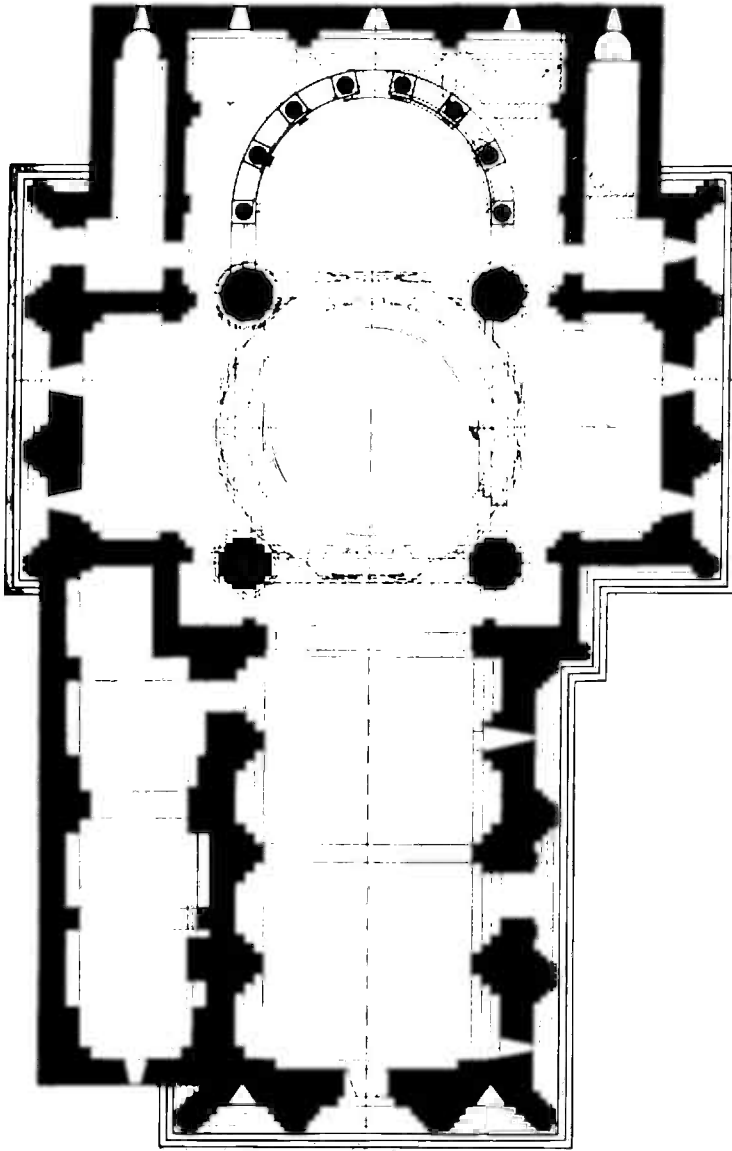
გ ა ბ უ ლ ე ბ ი

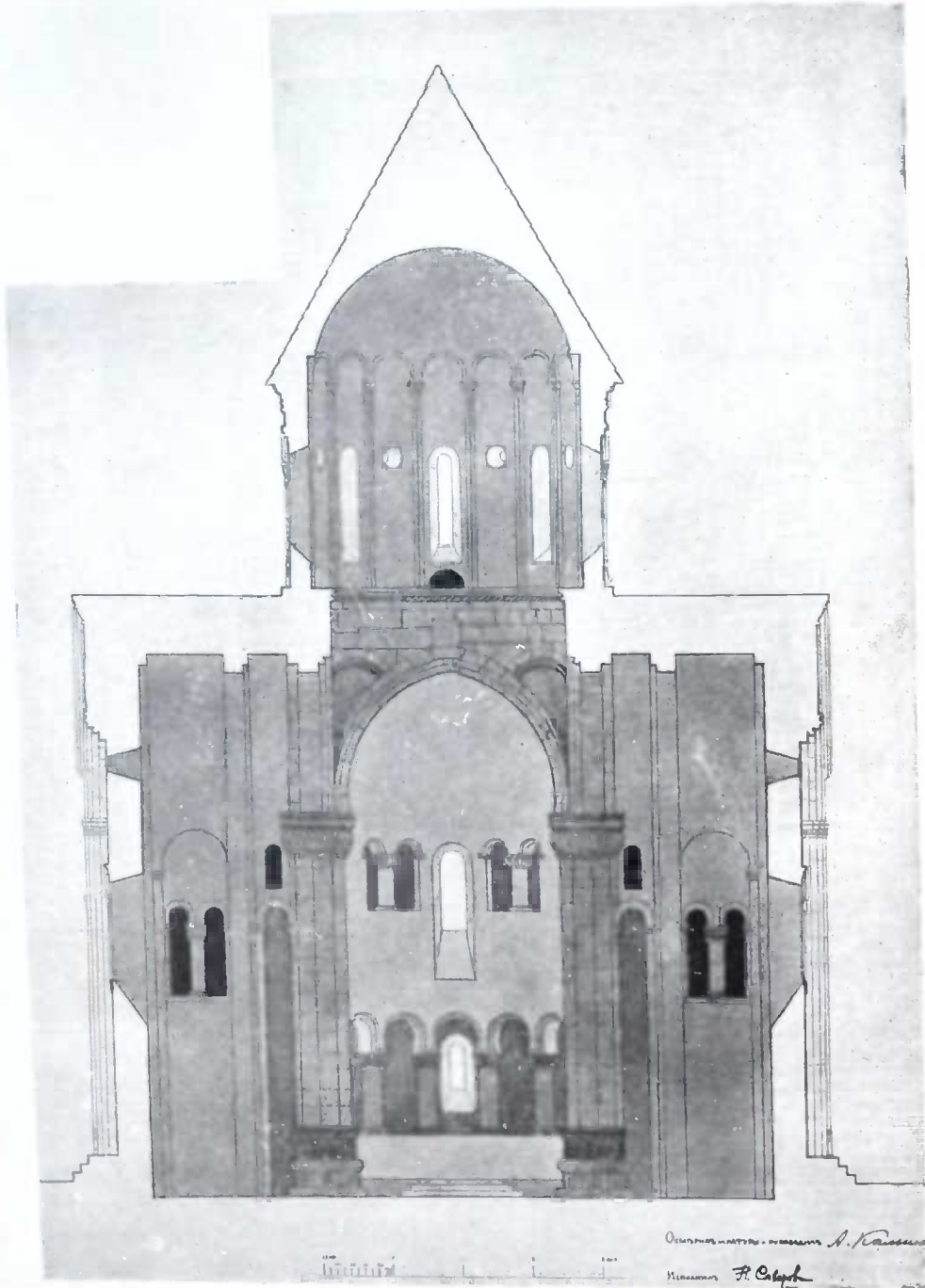

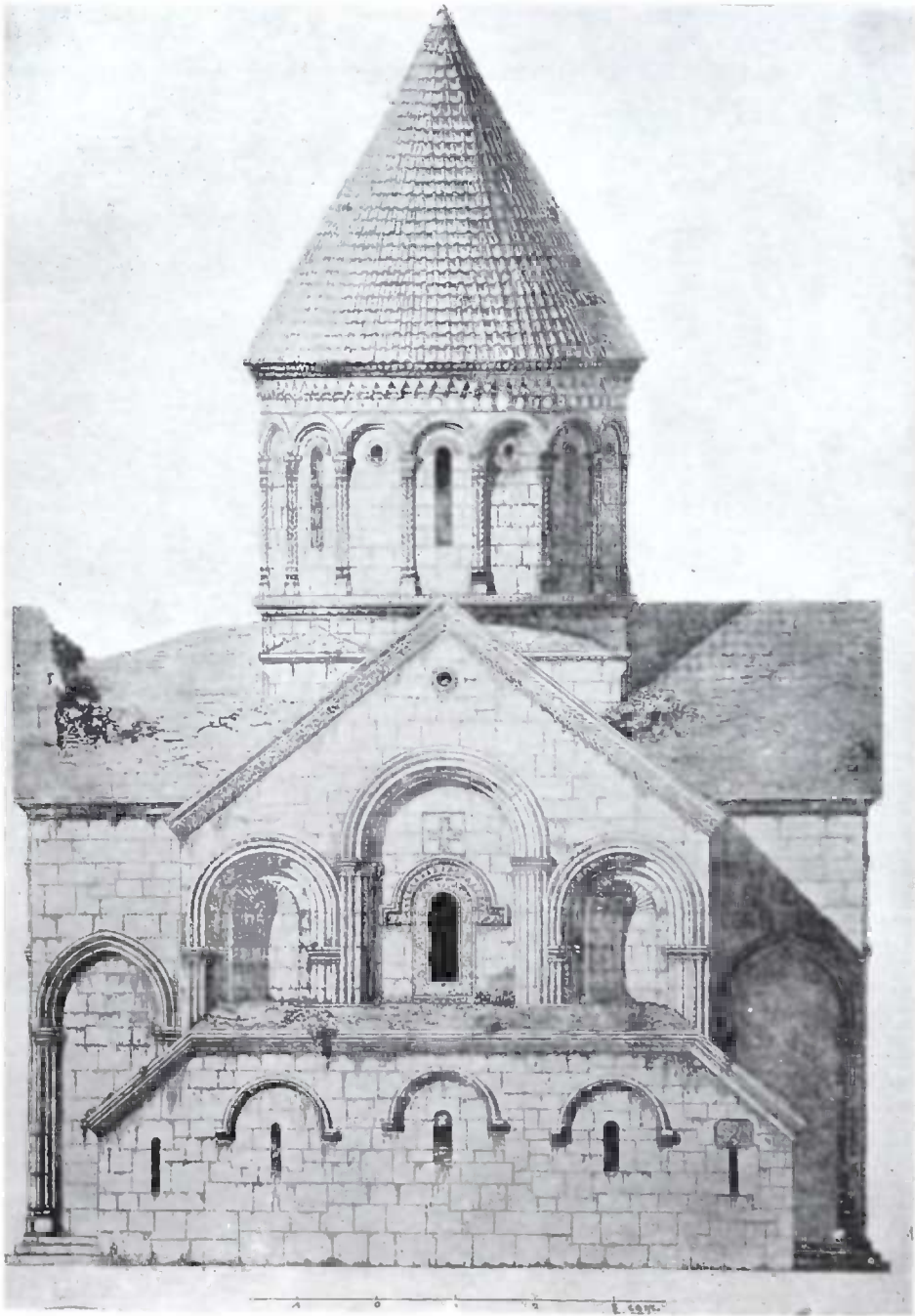
በ ጸ ፍ ጋ ፍ በ

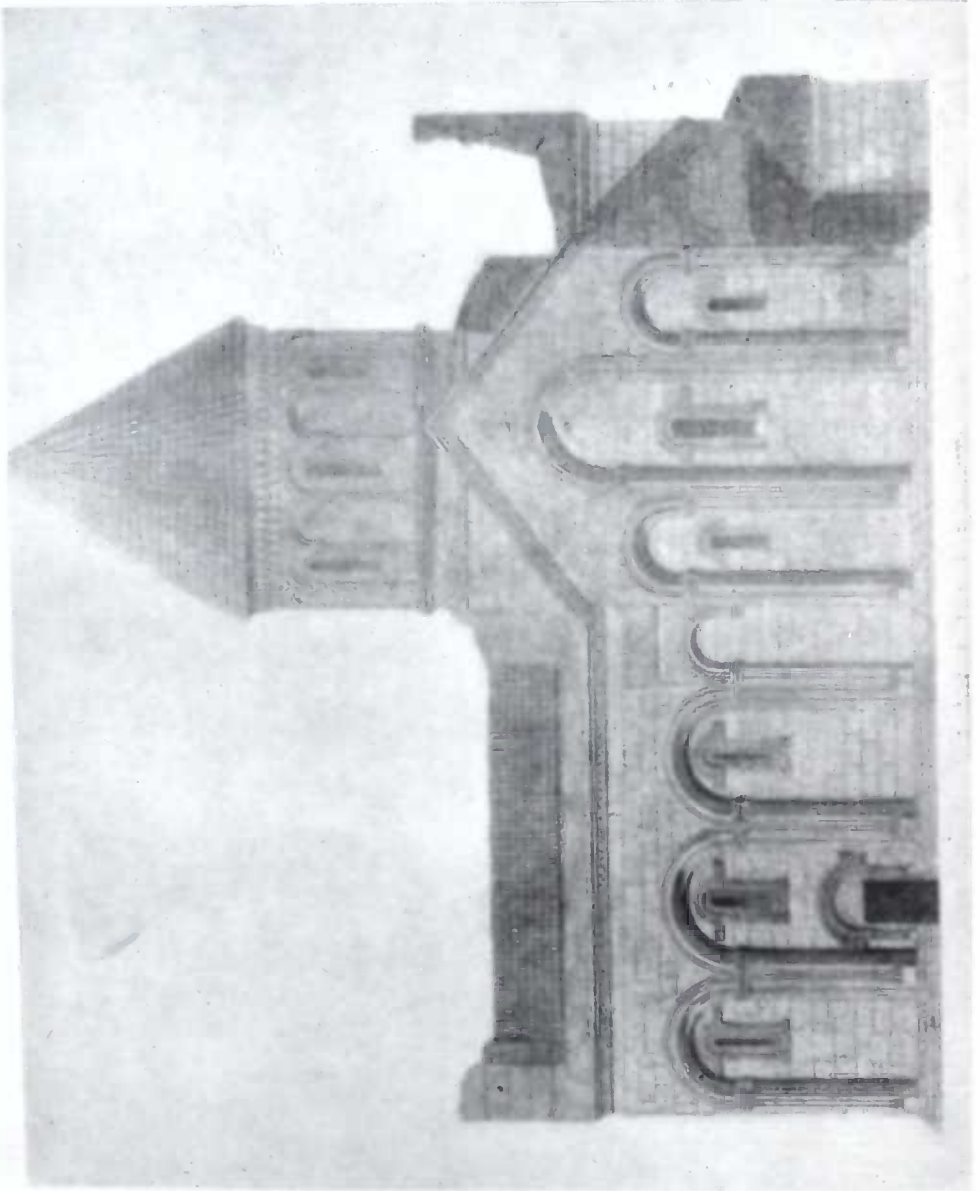

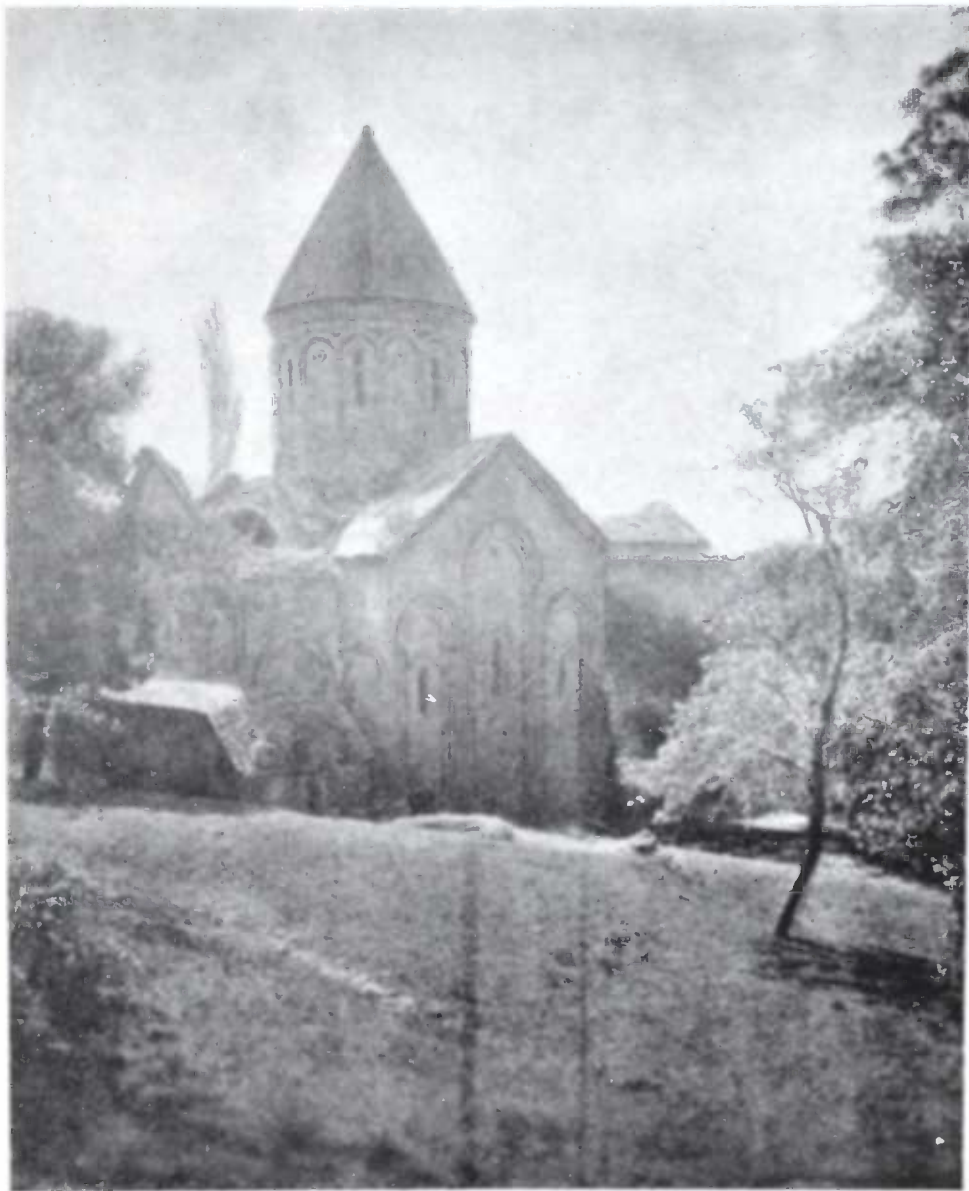

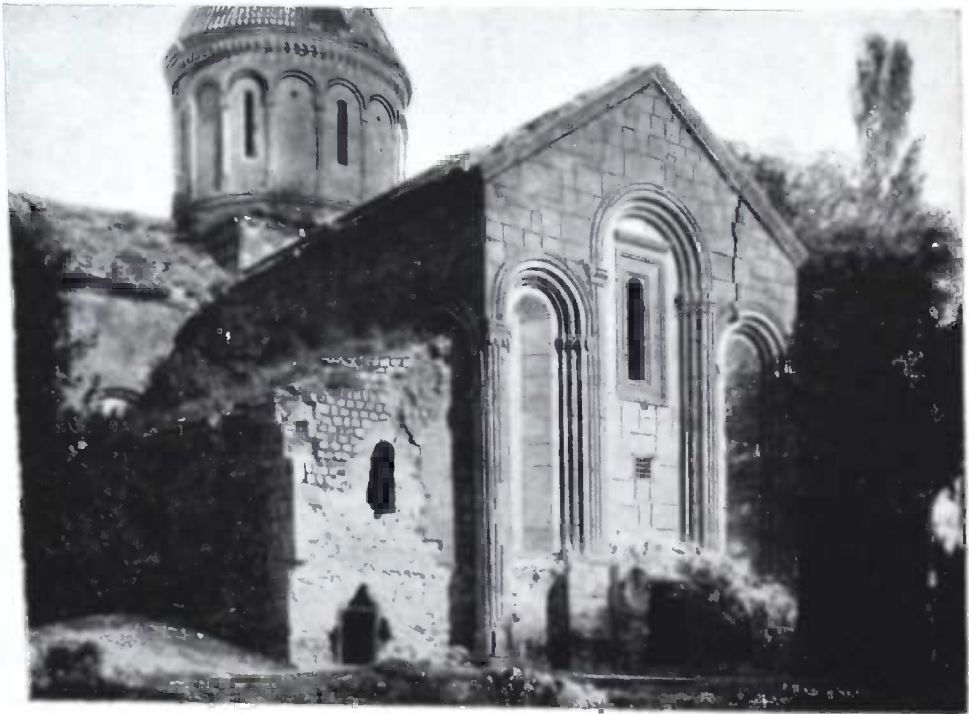
Описание и чертежи - архитектор А. Кавалер
Министерство Ф. Селф

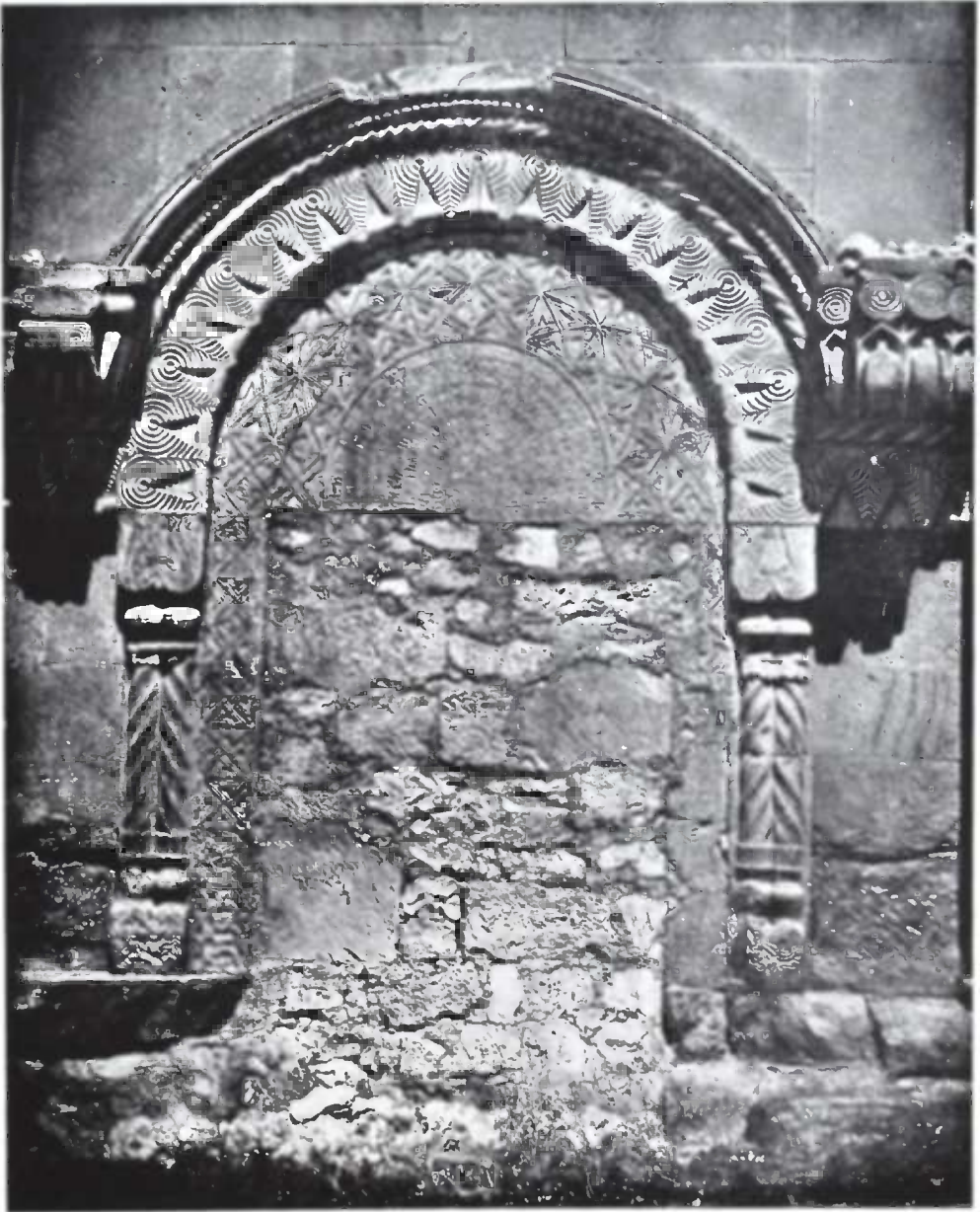

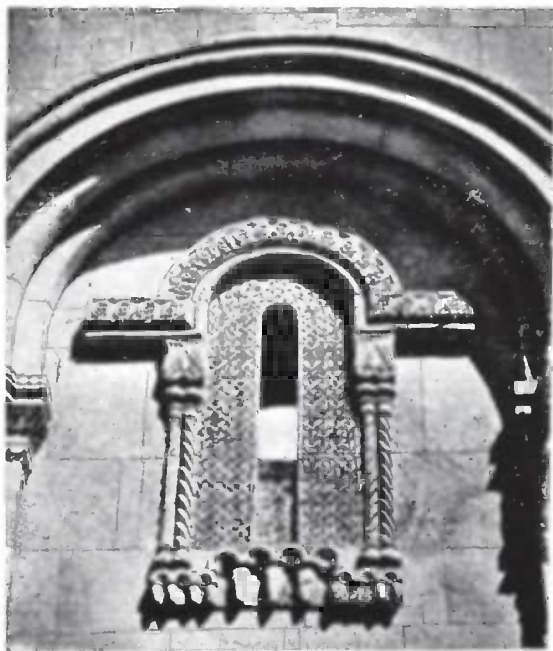

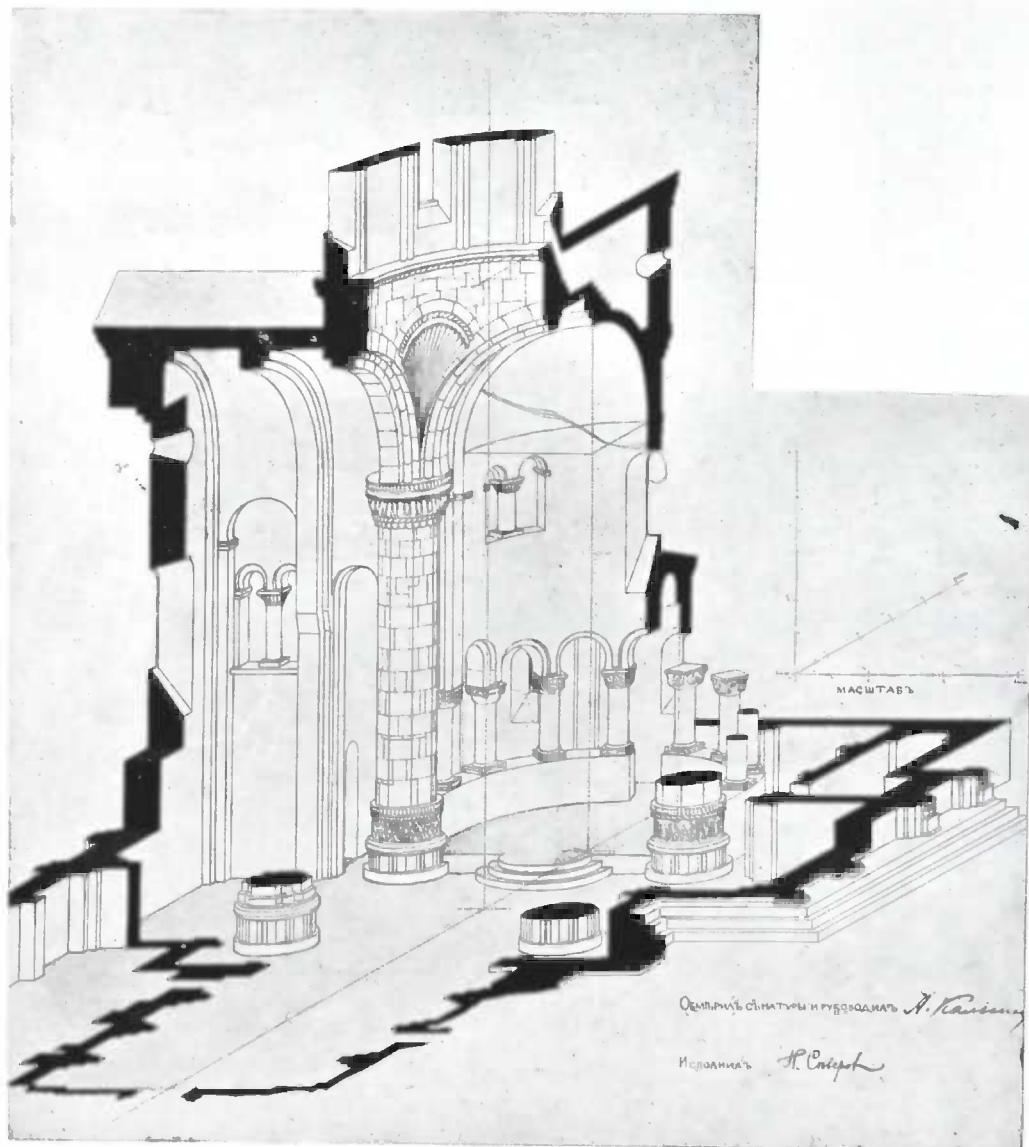

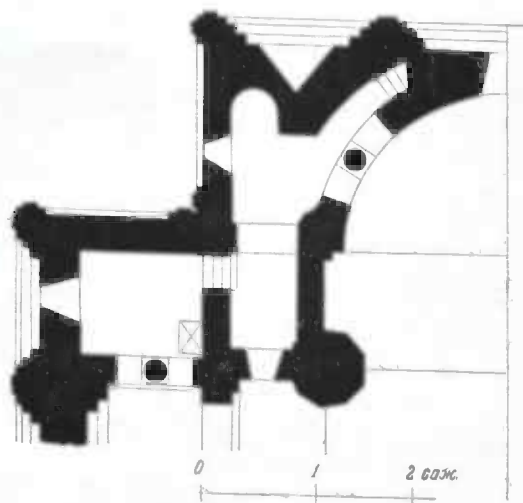
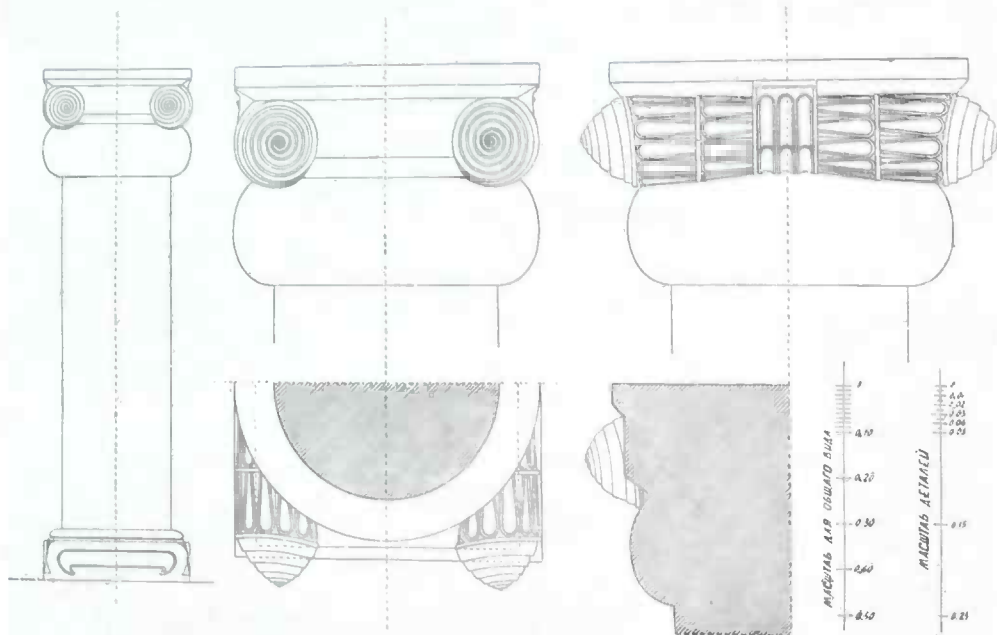

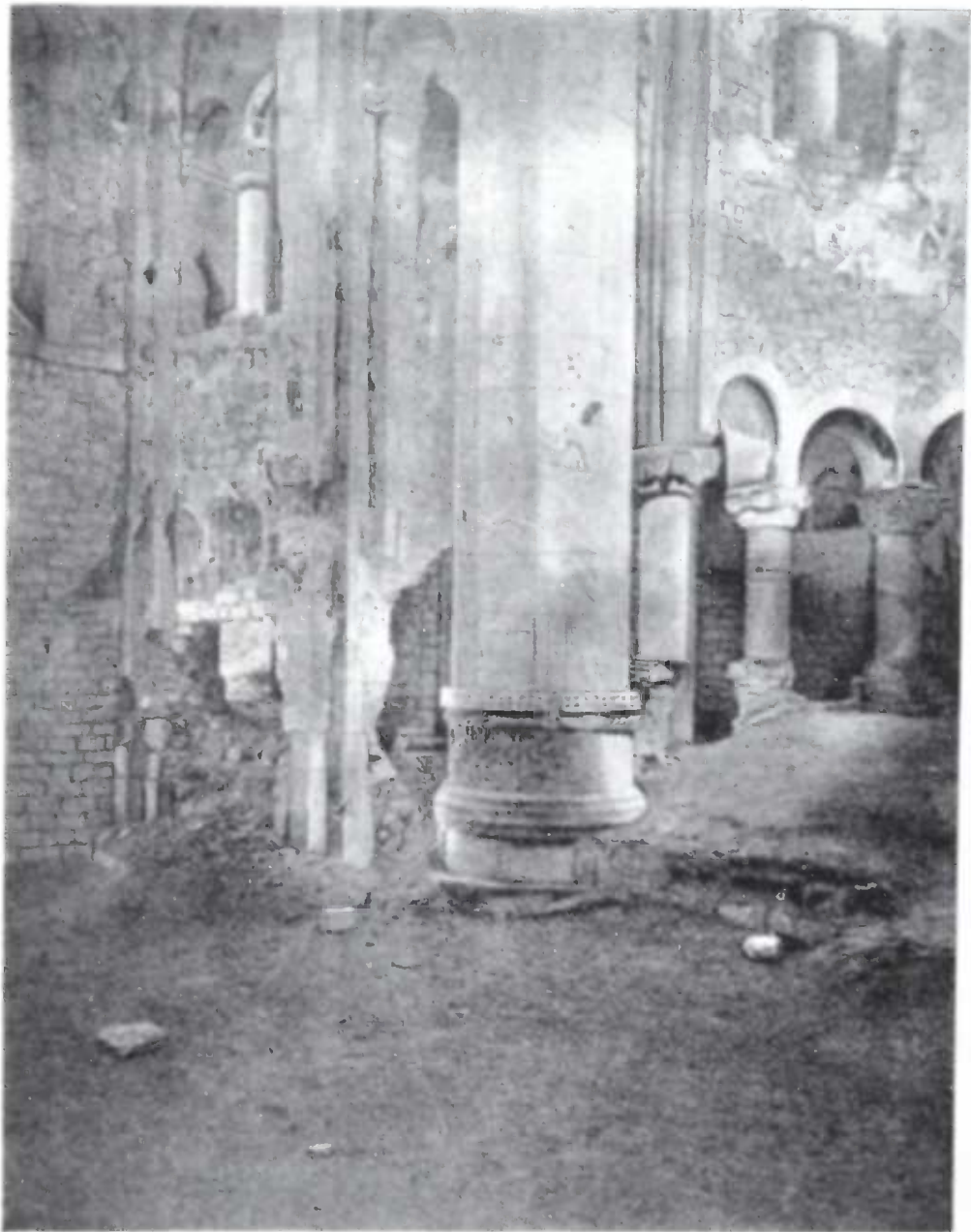

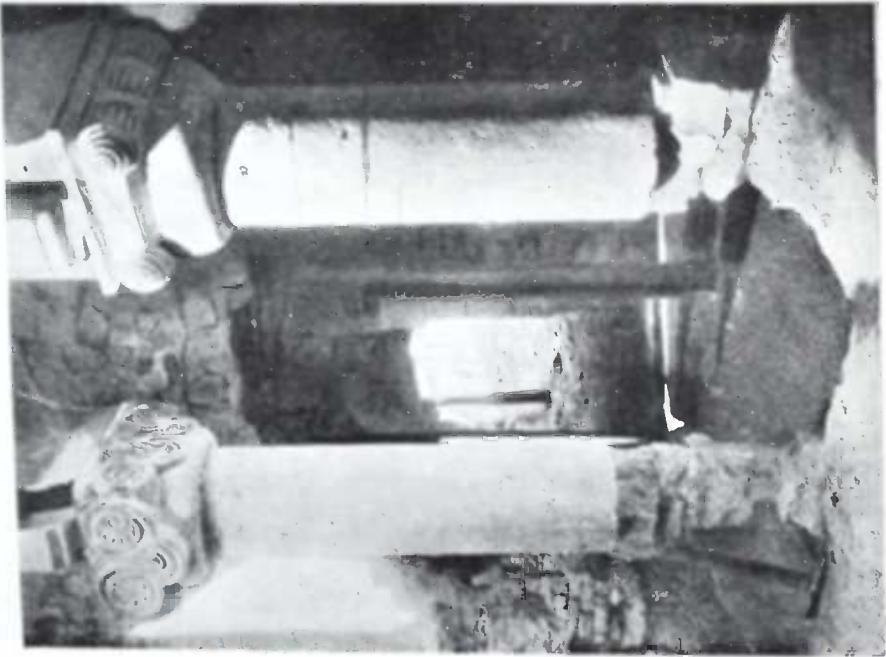

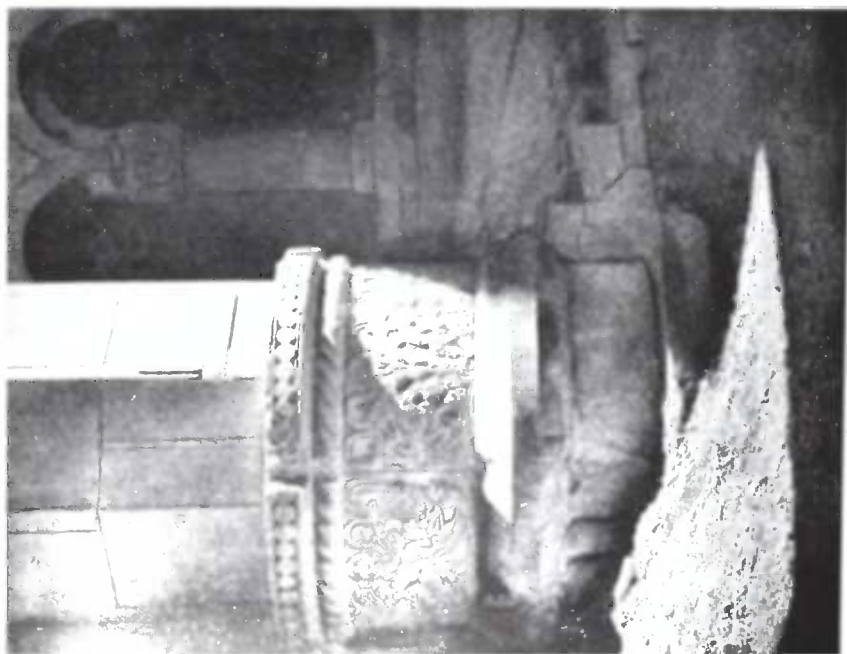
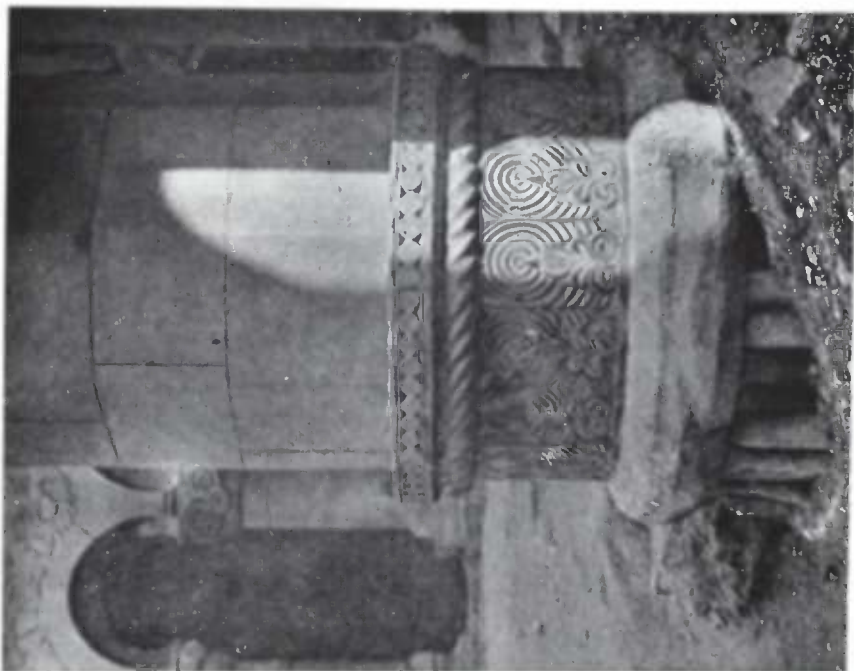

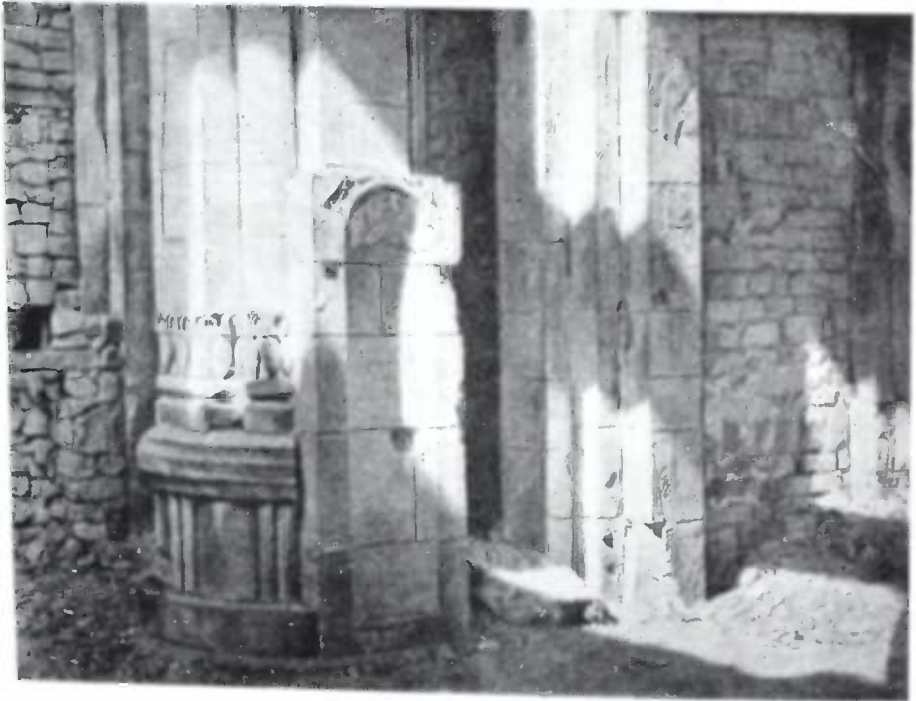

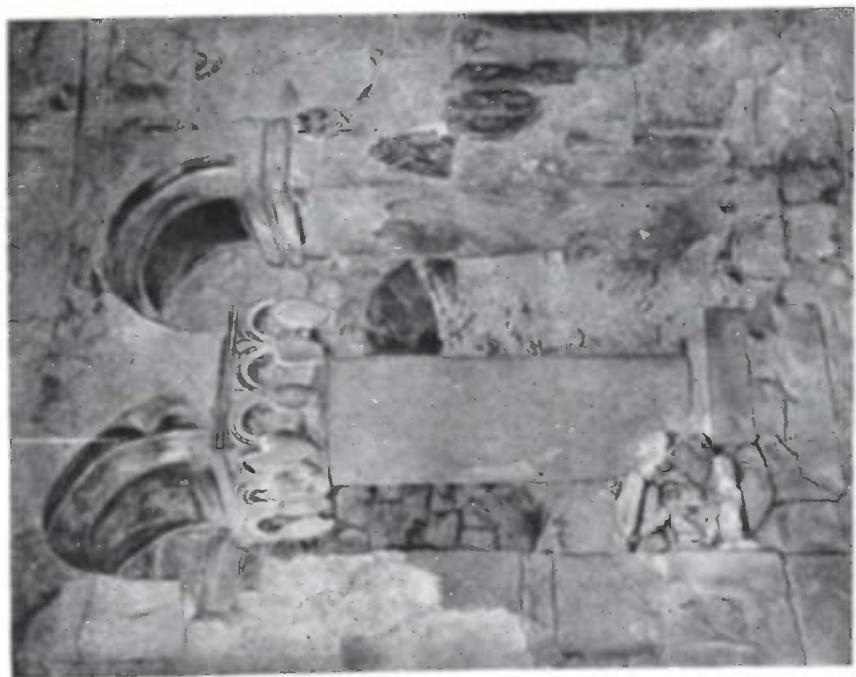

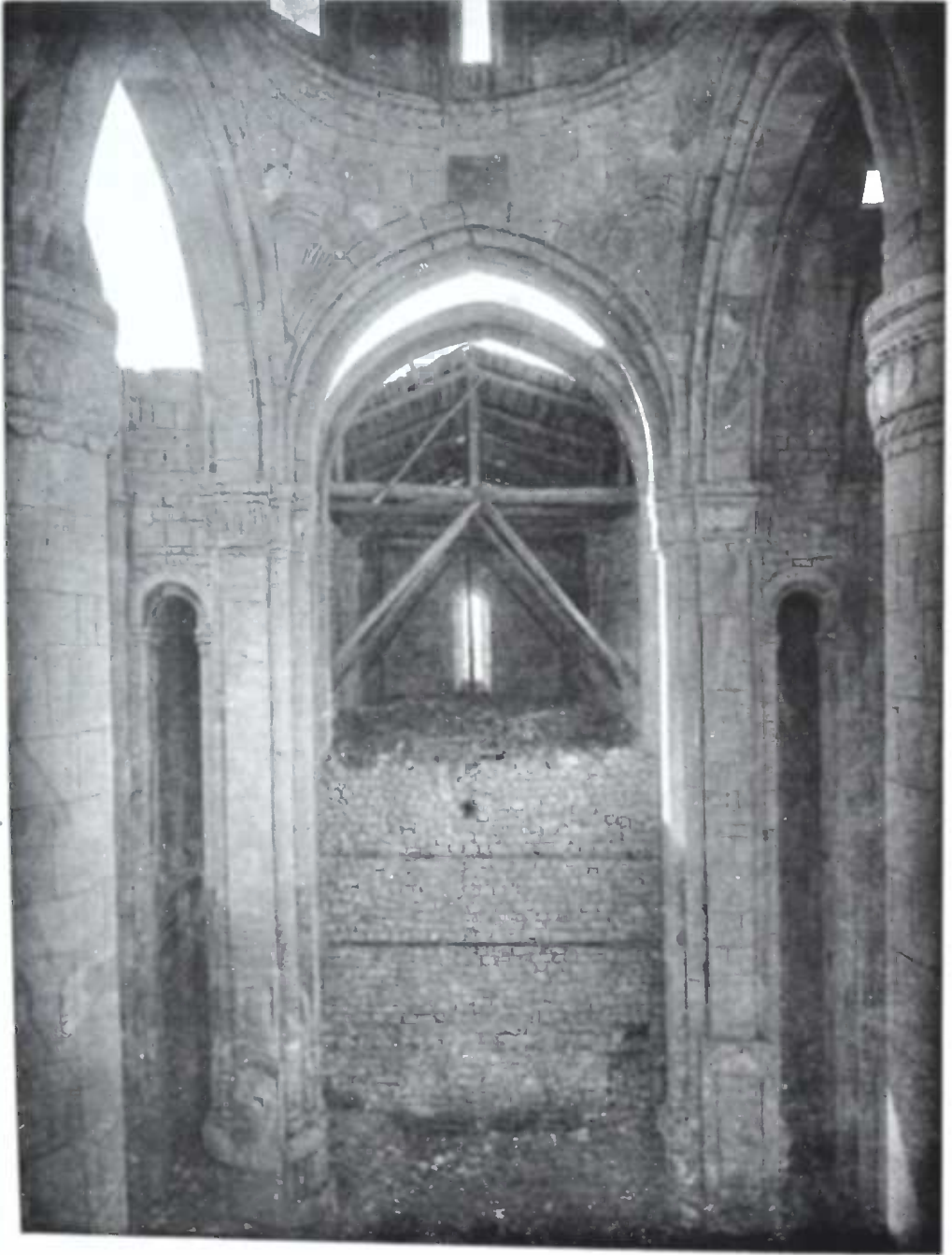

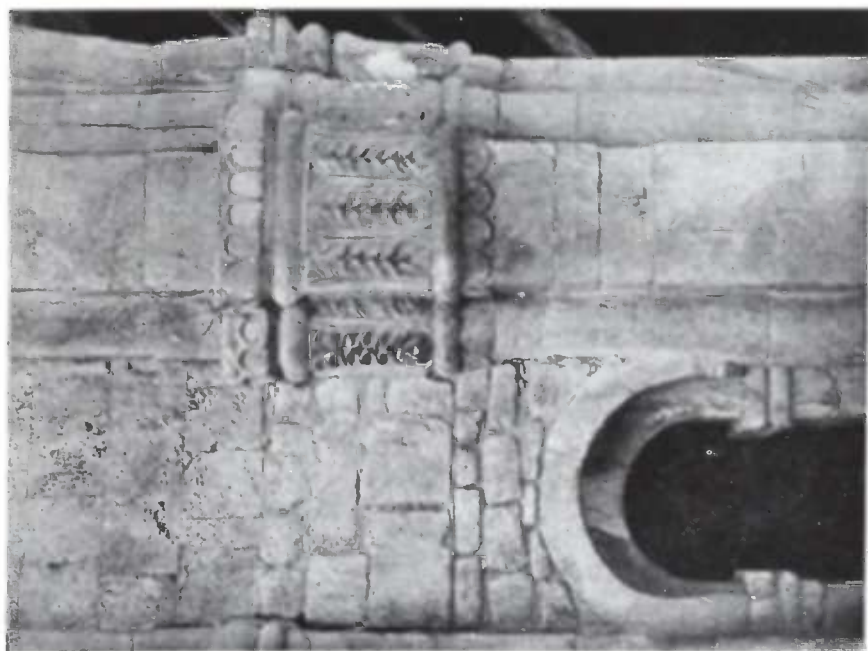
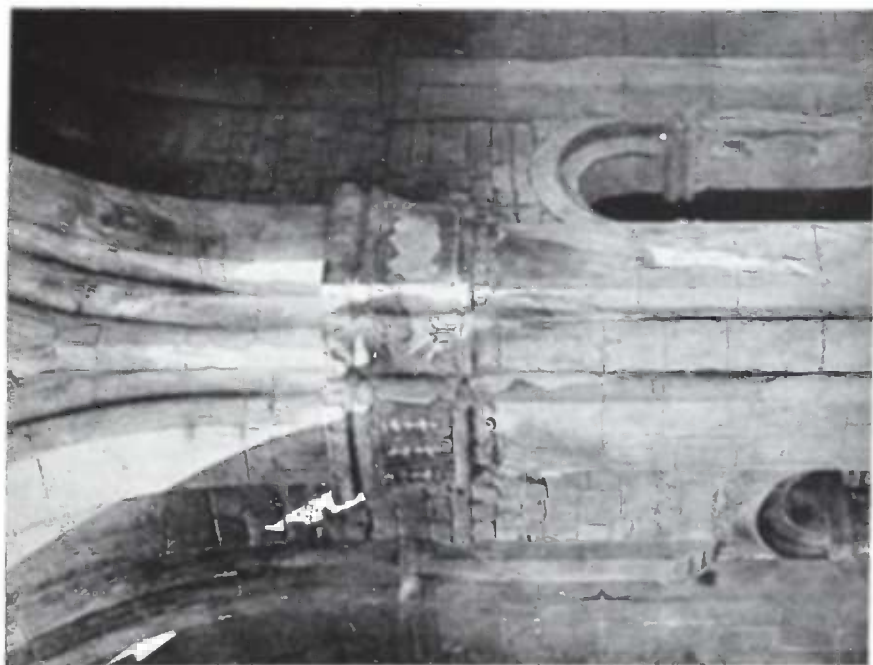

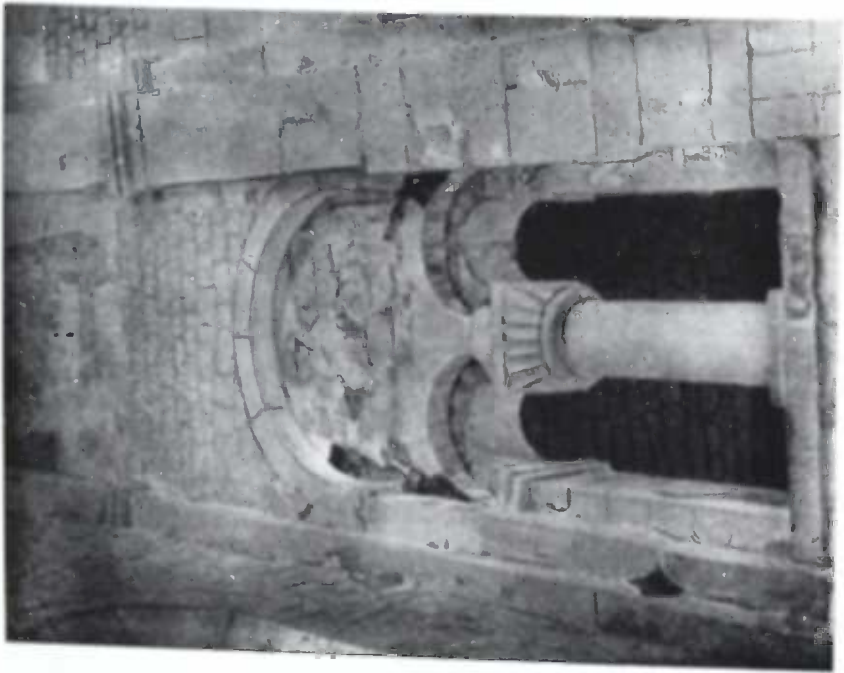
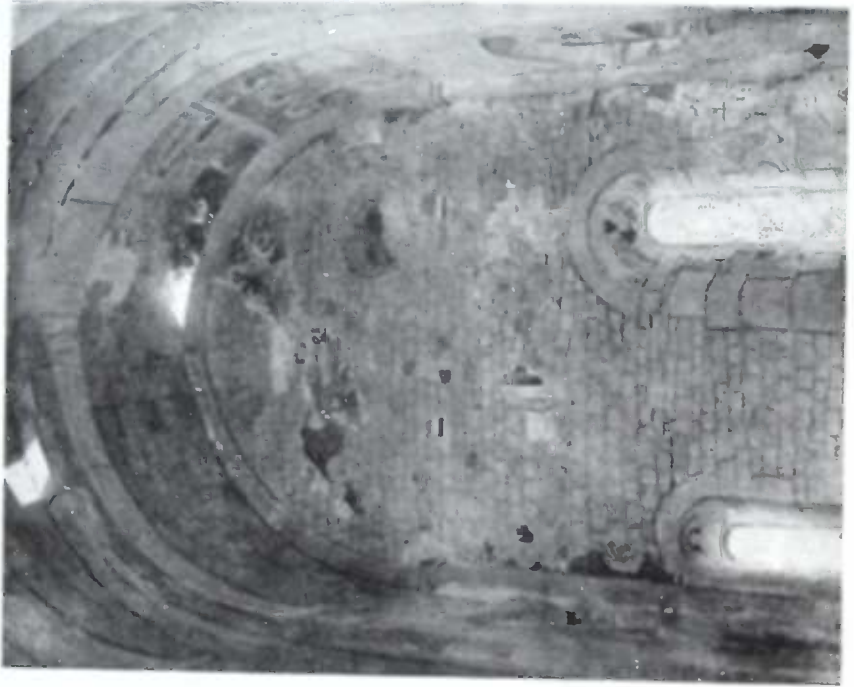

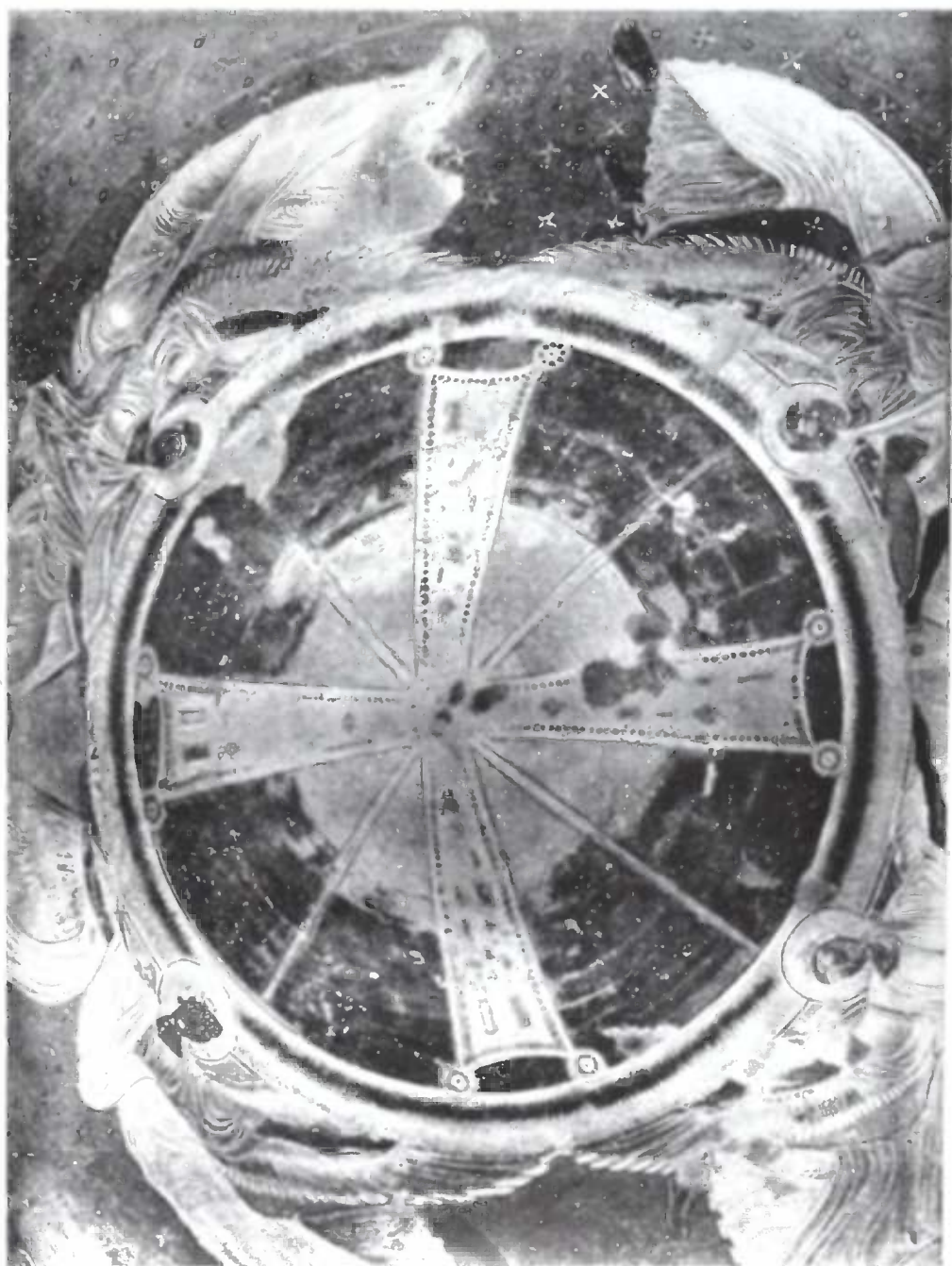

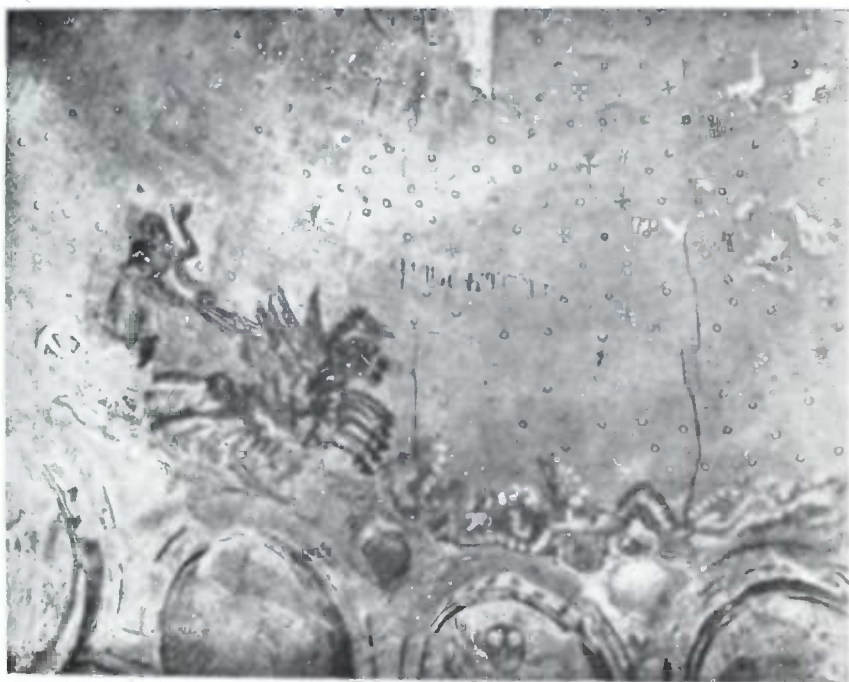

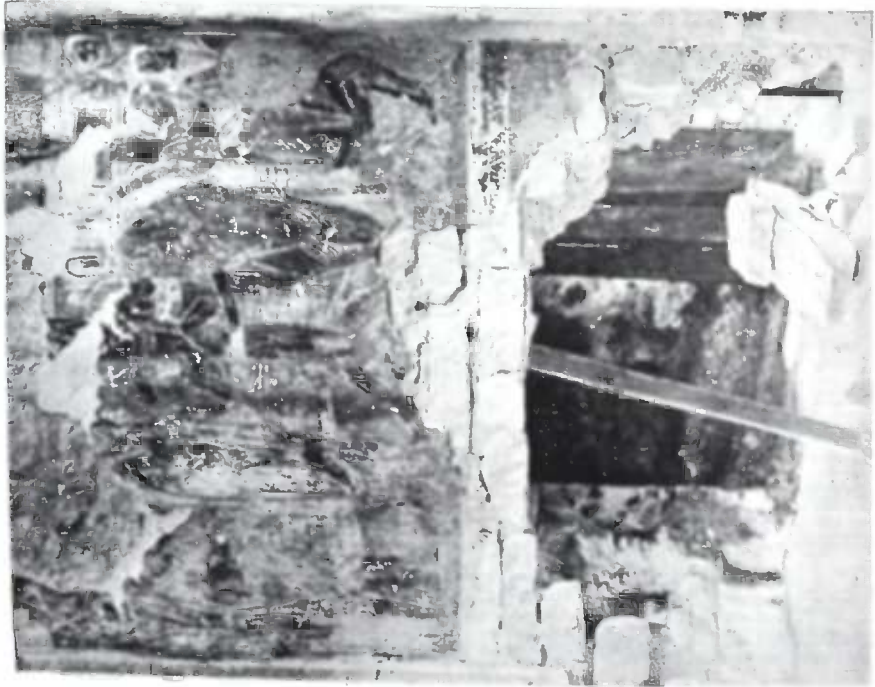
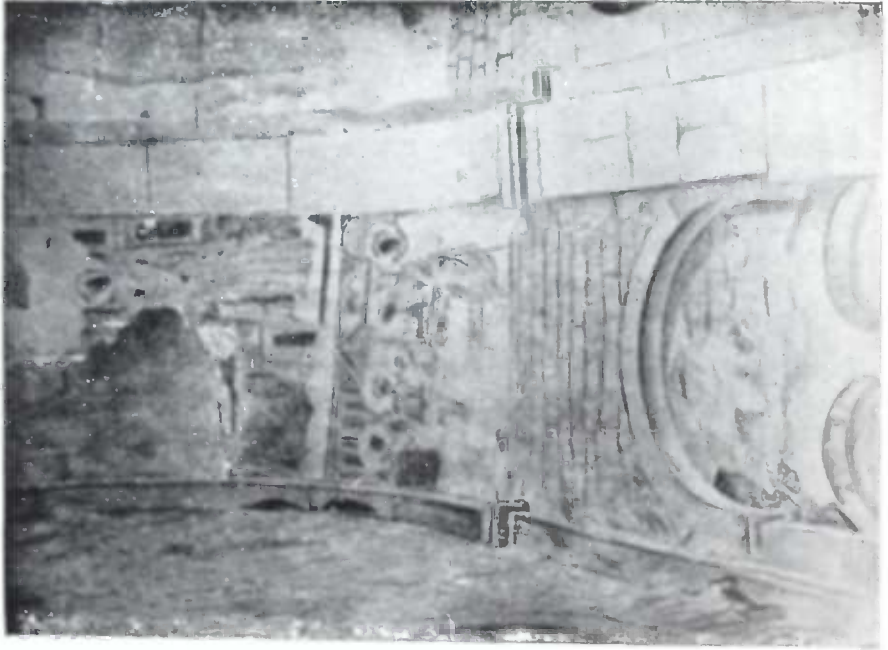

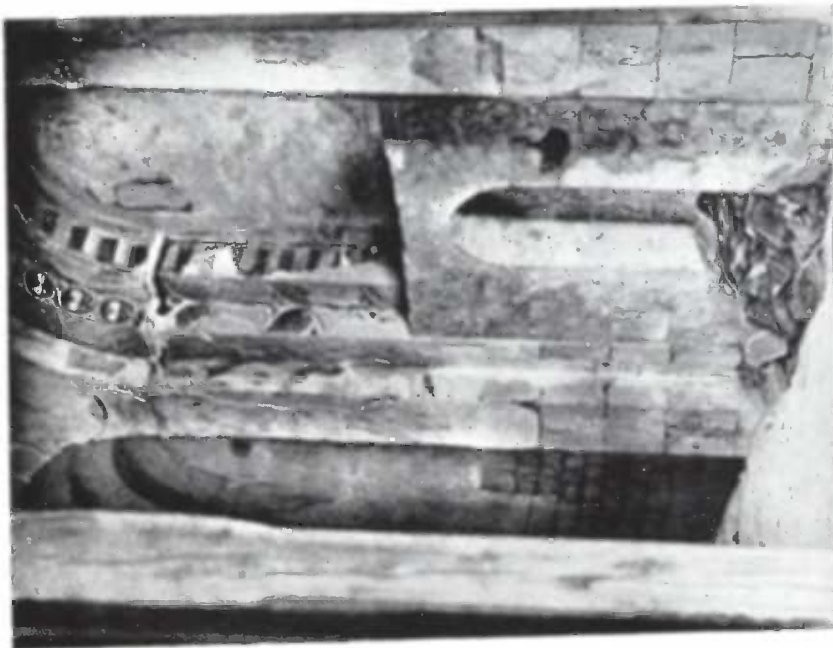

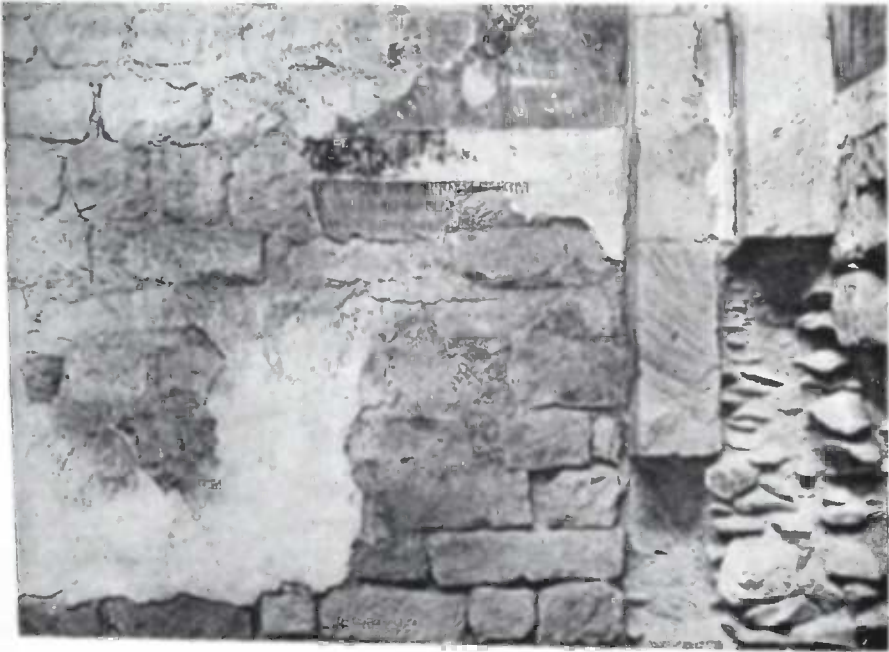

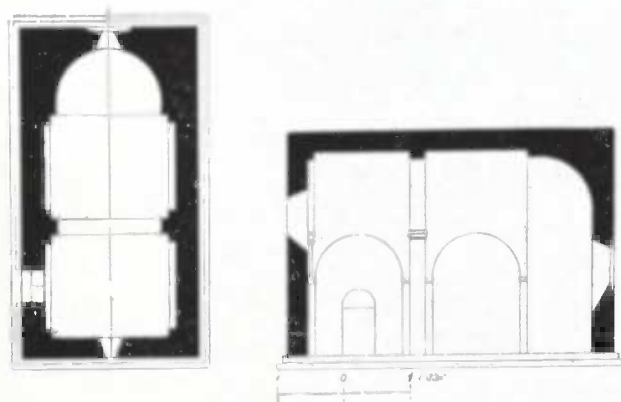

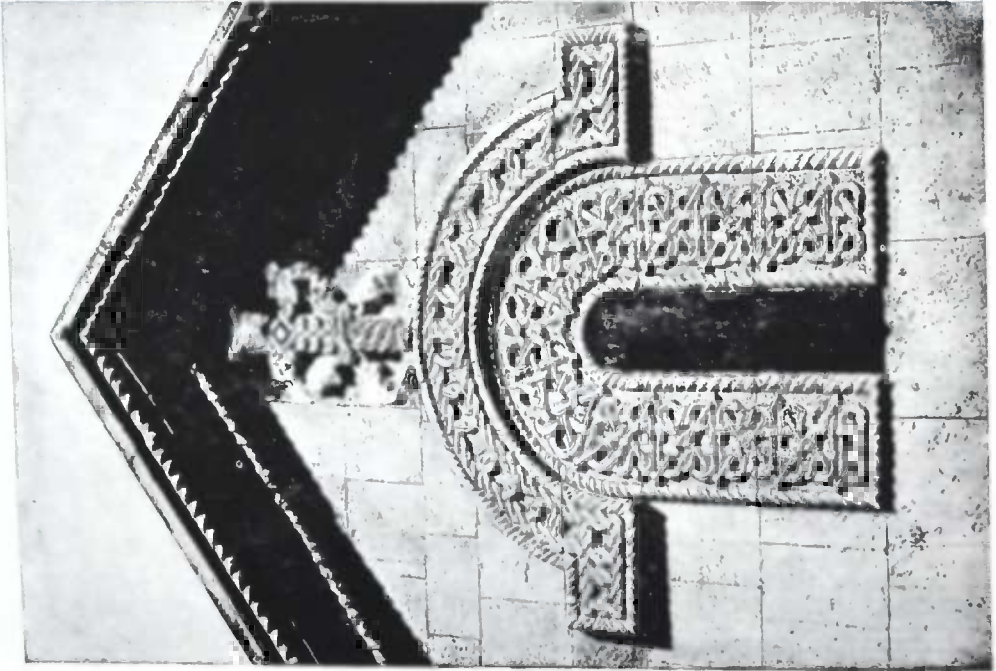

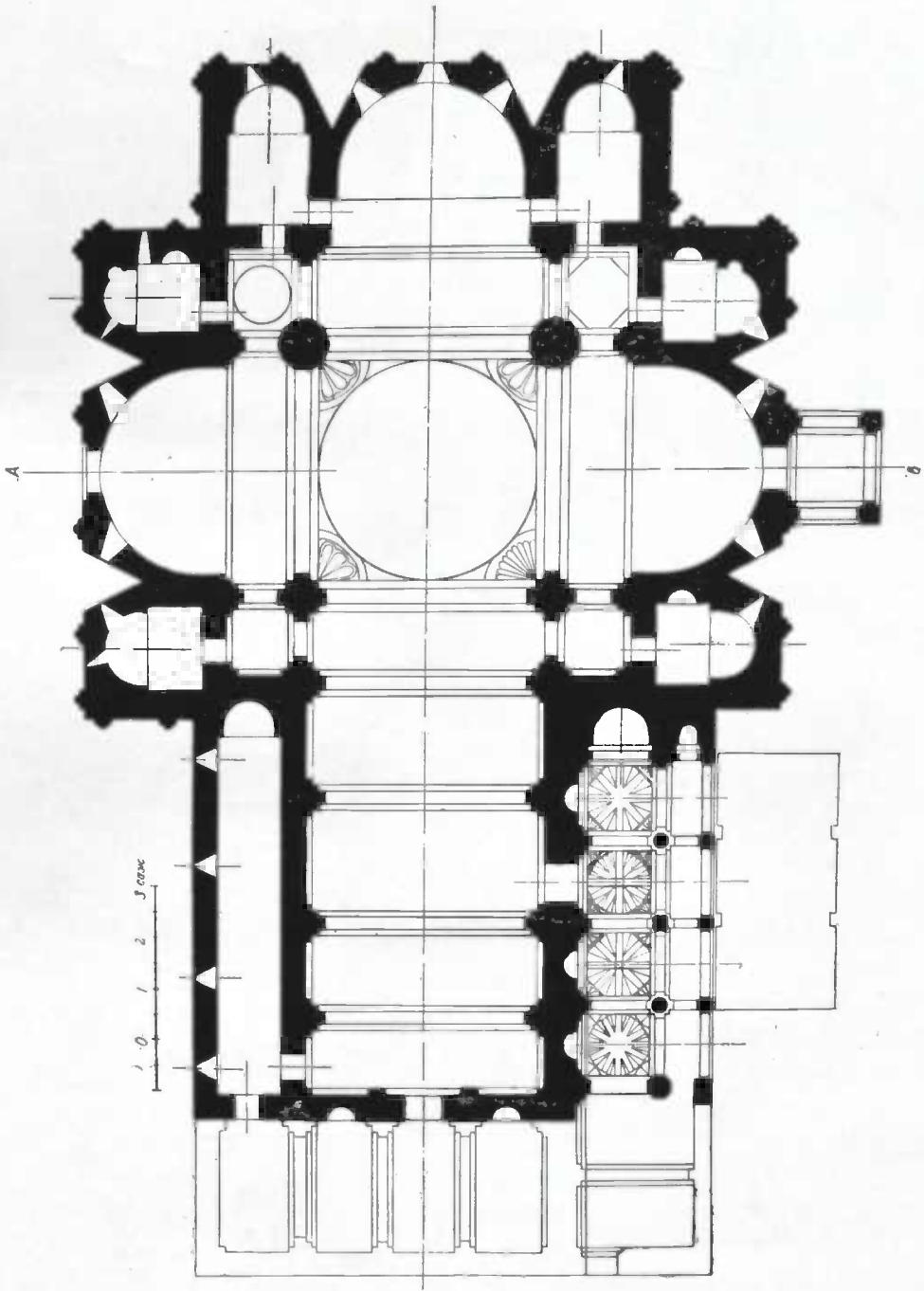

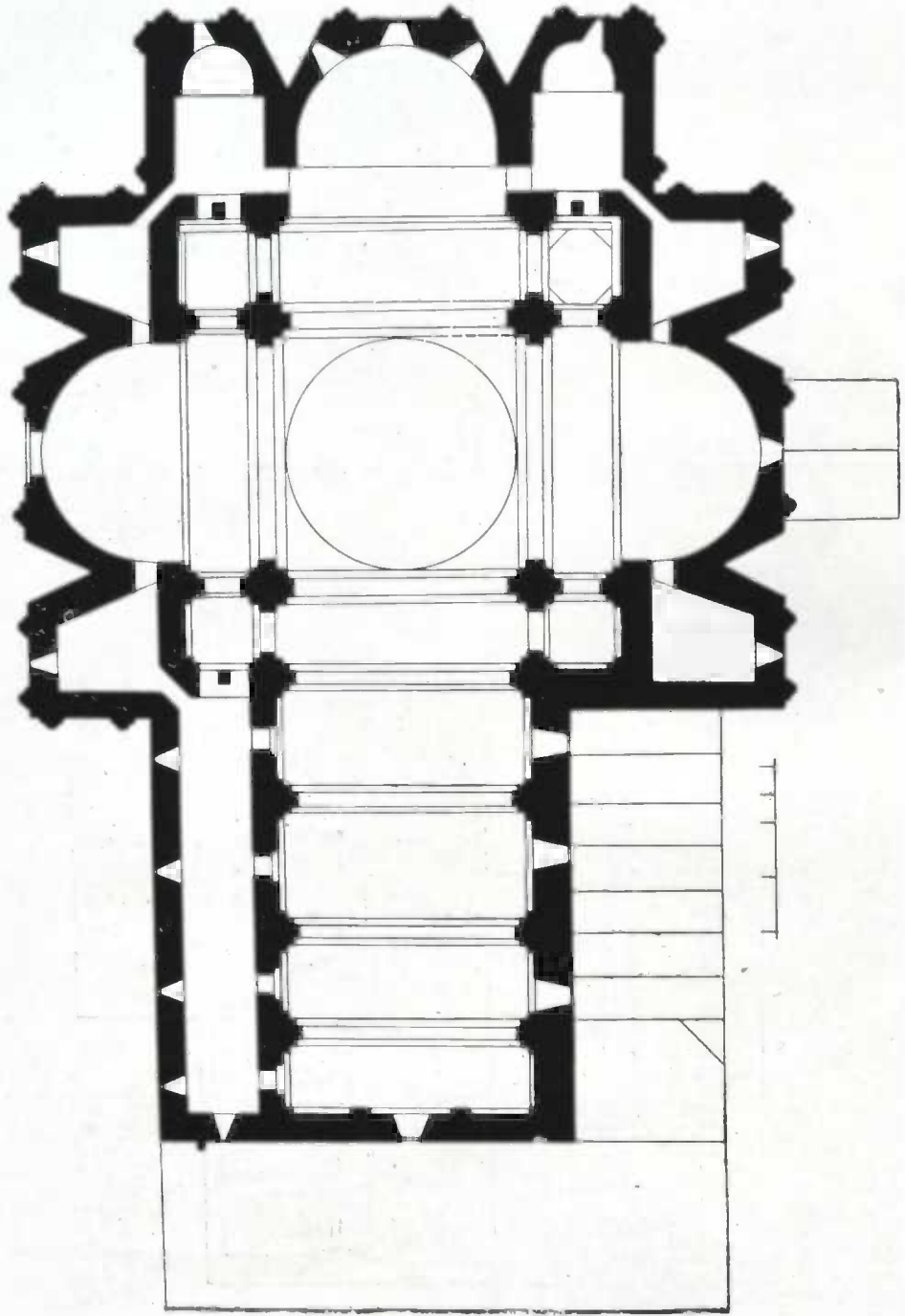

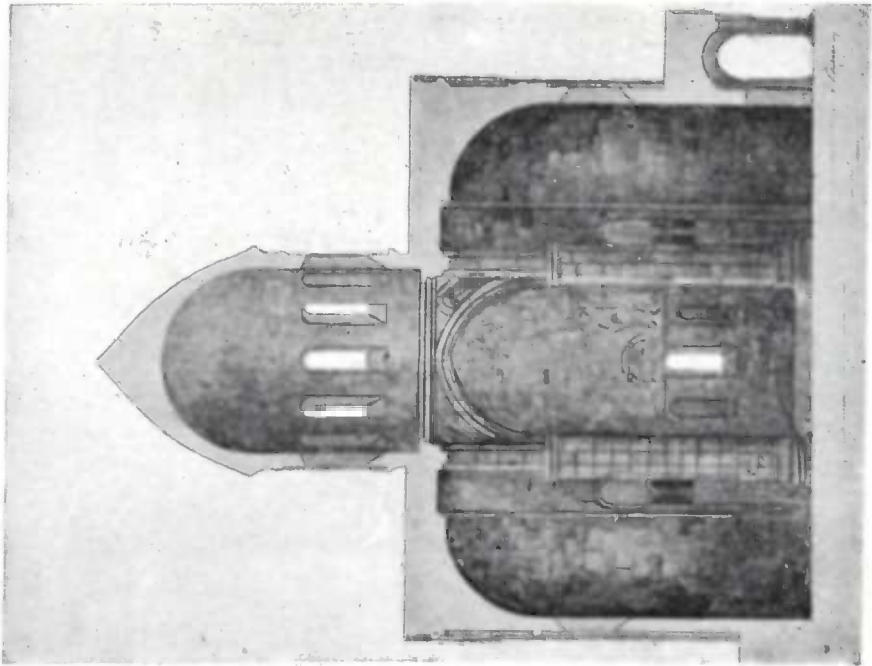
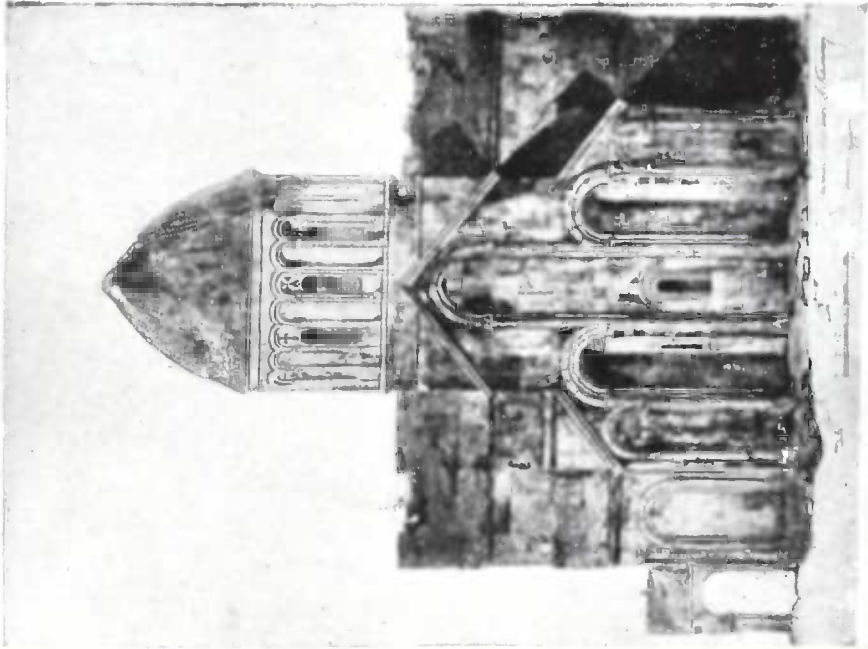

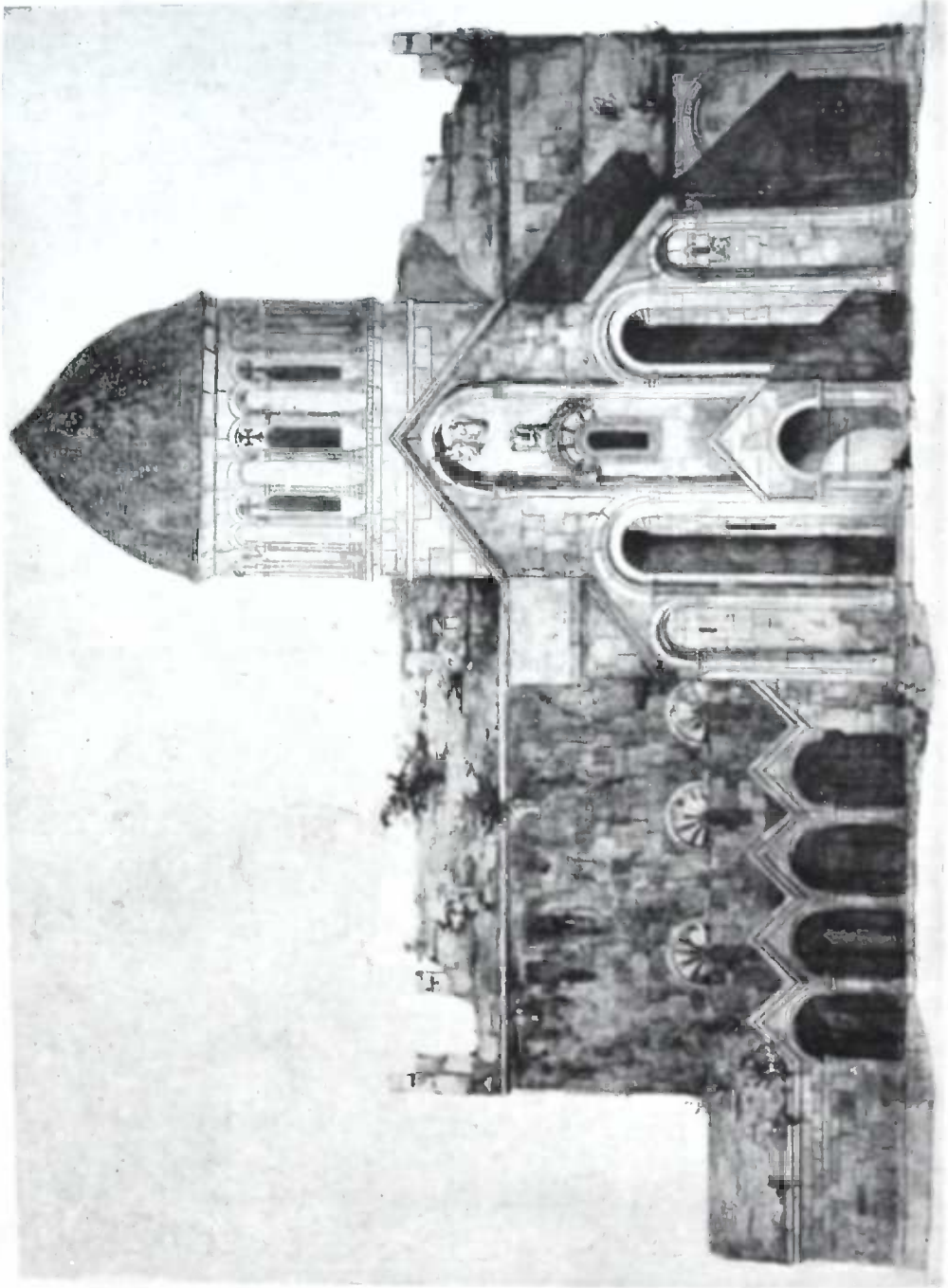
ᄃ ᄅ ᄇ ᄉ

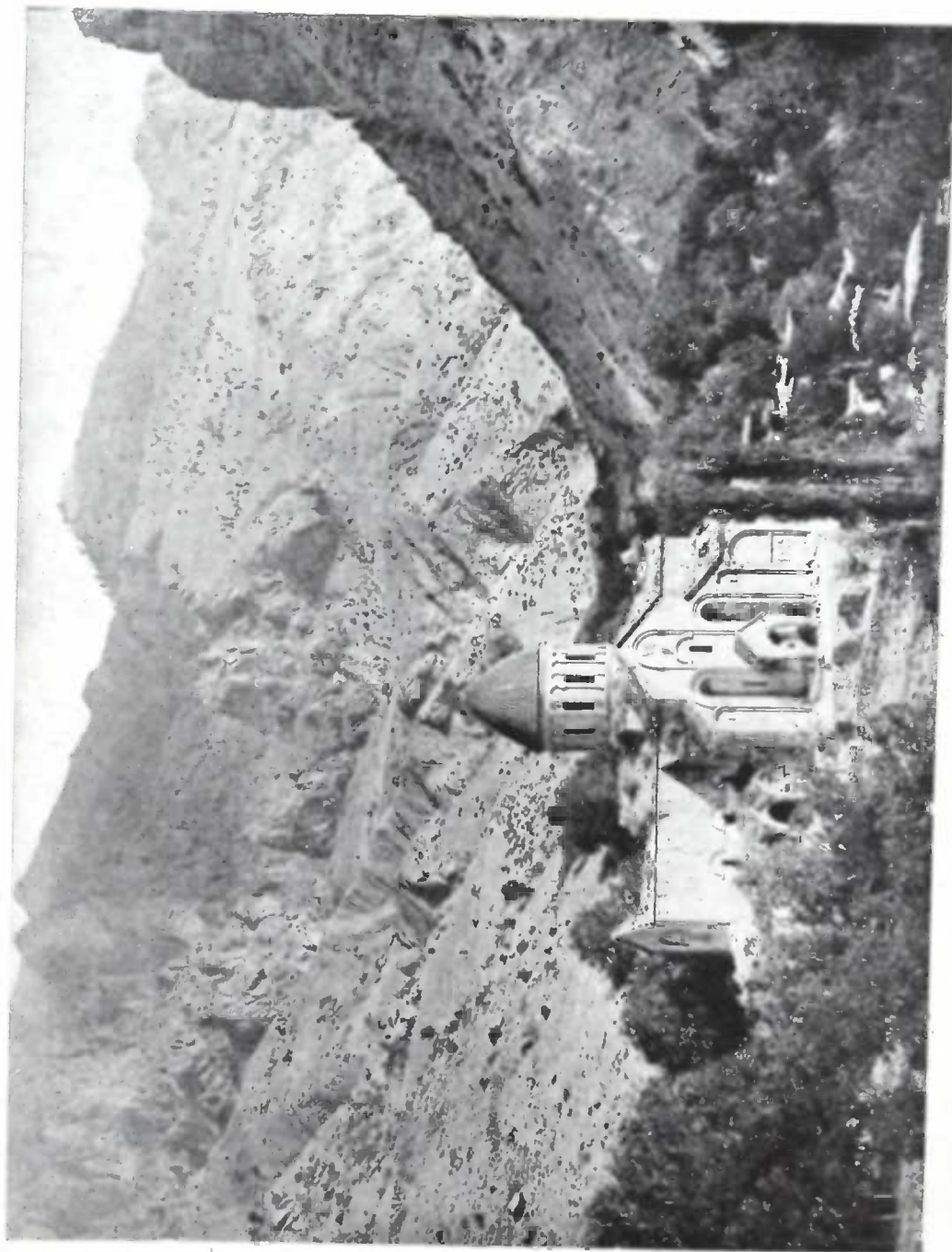

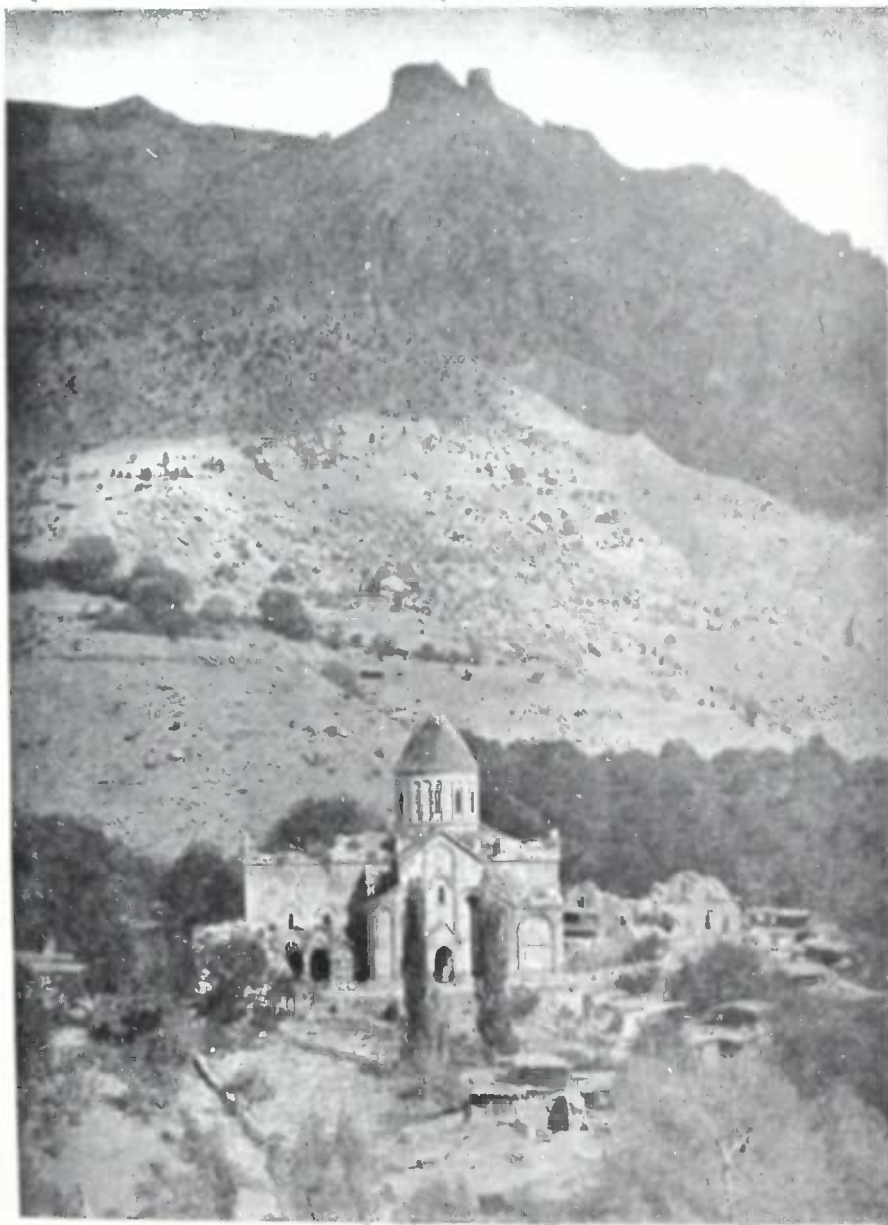

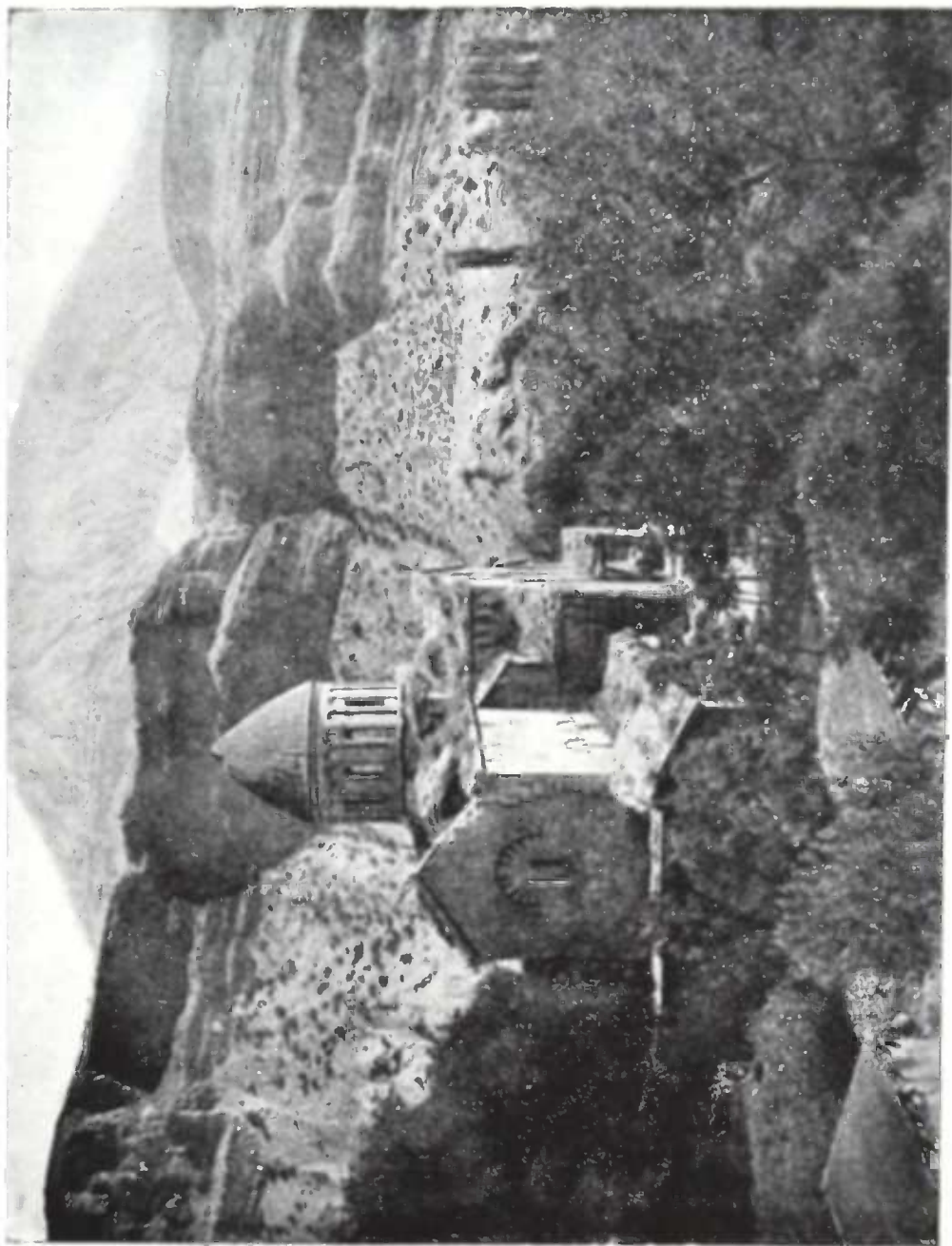

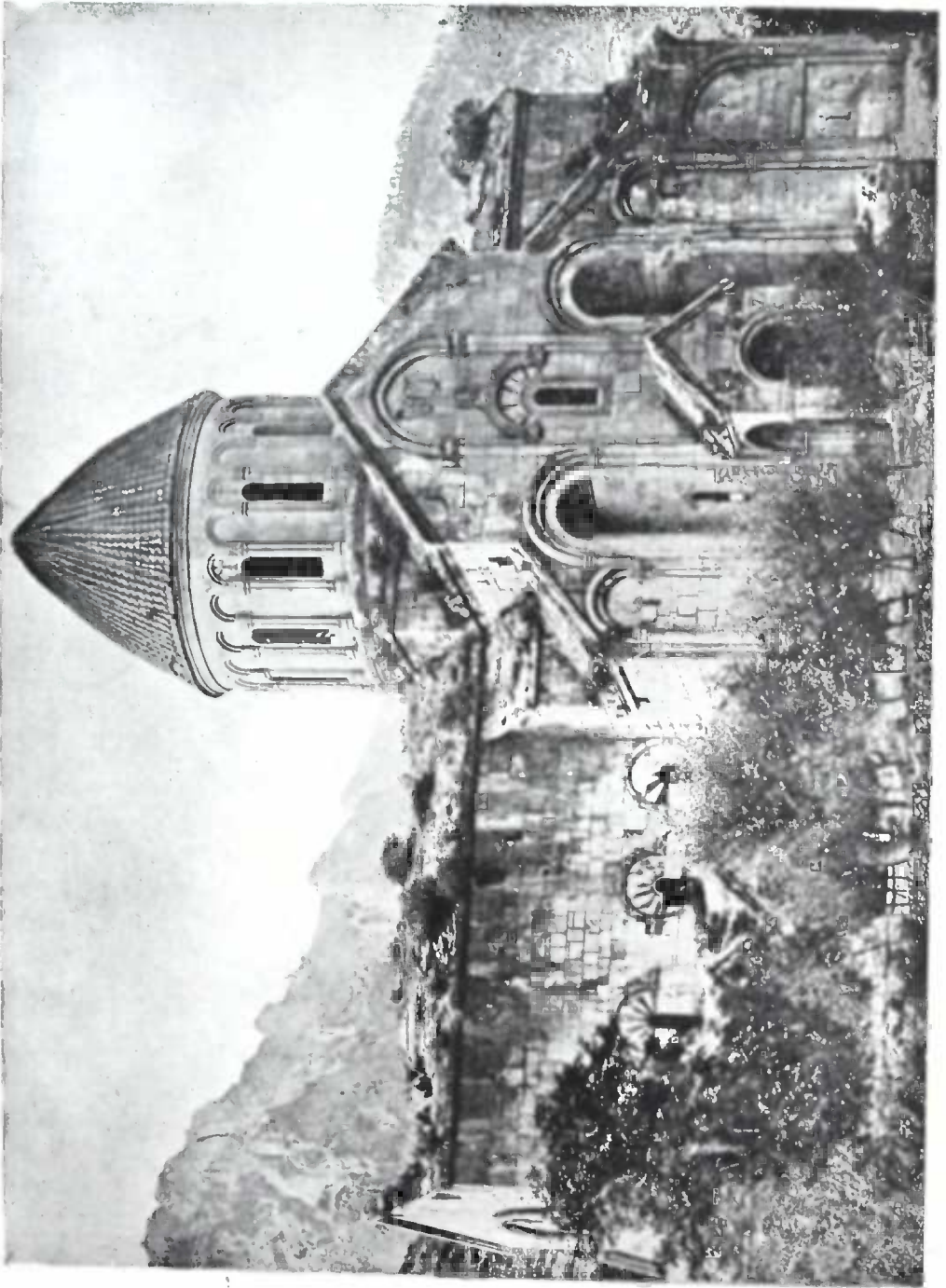

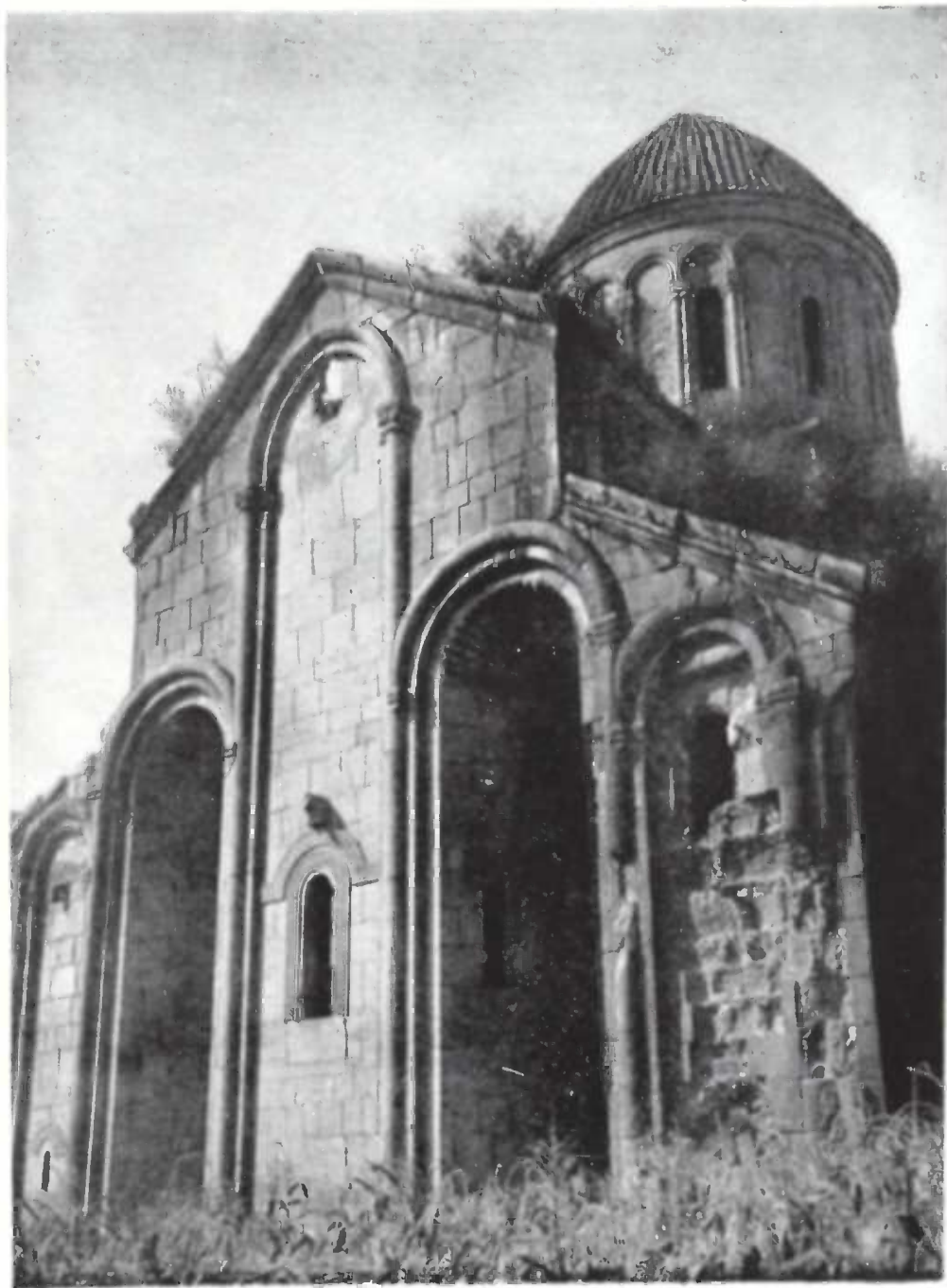

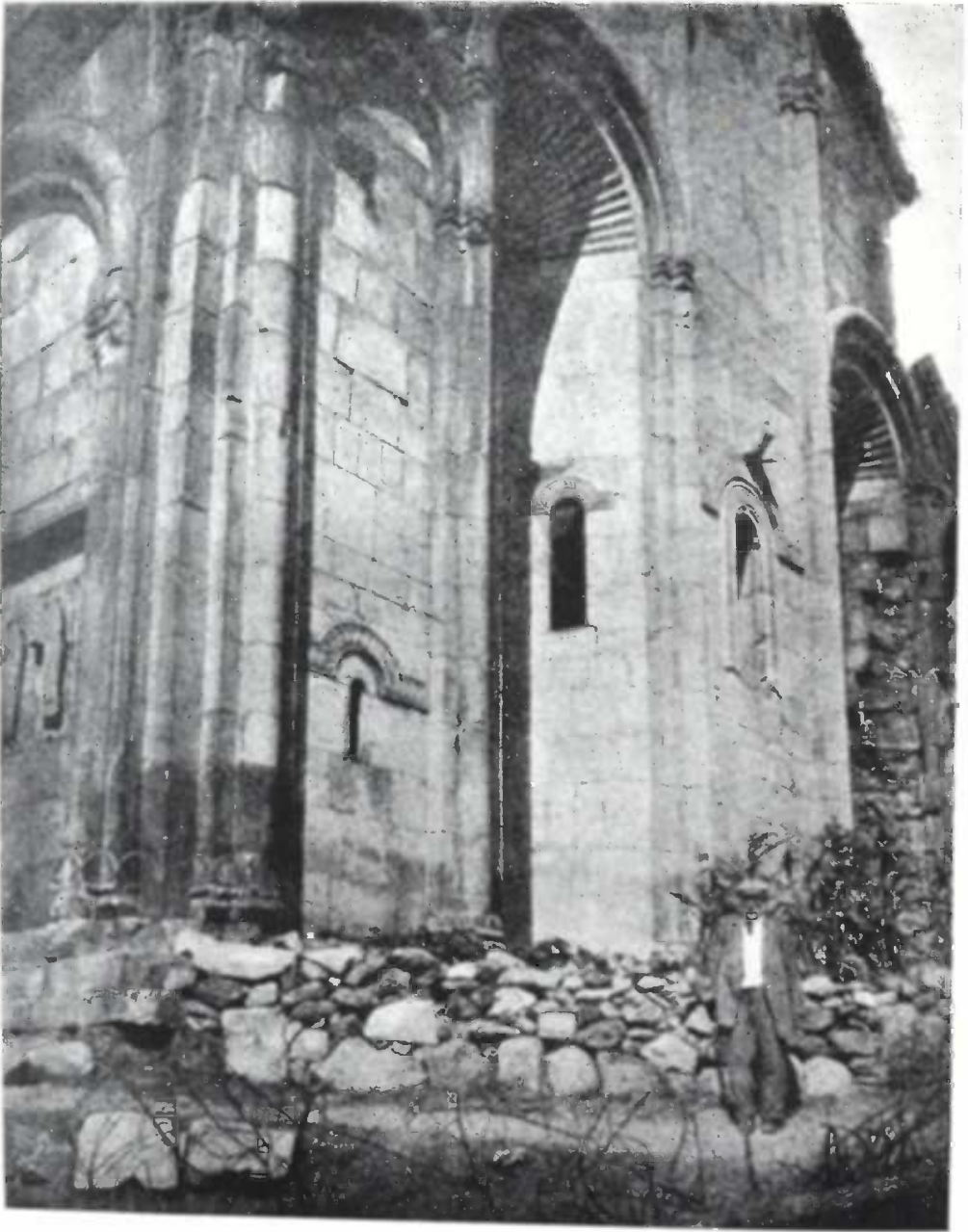

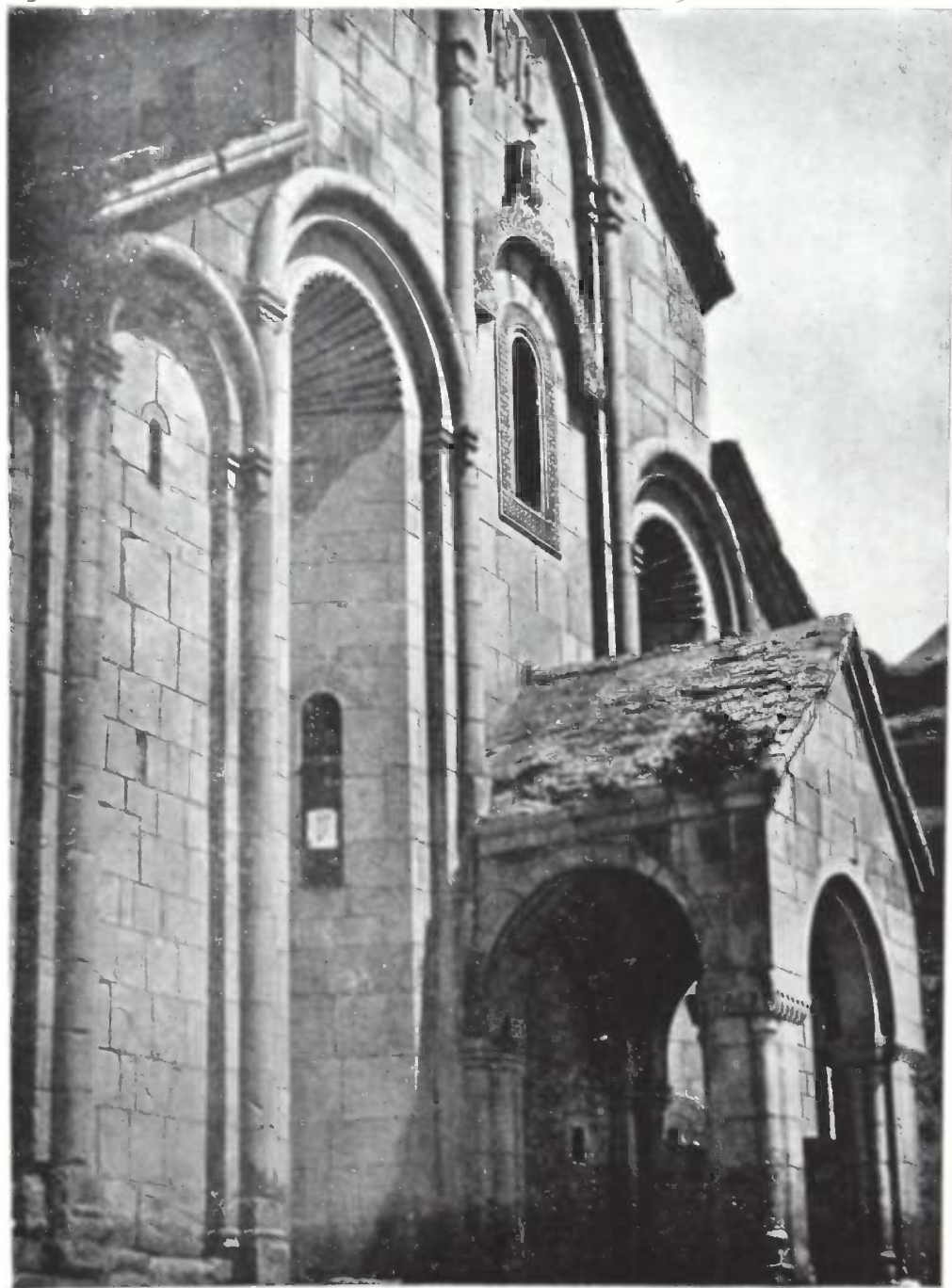

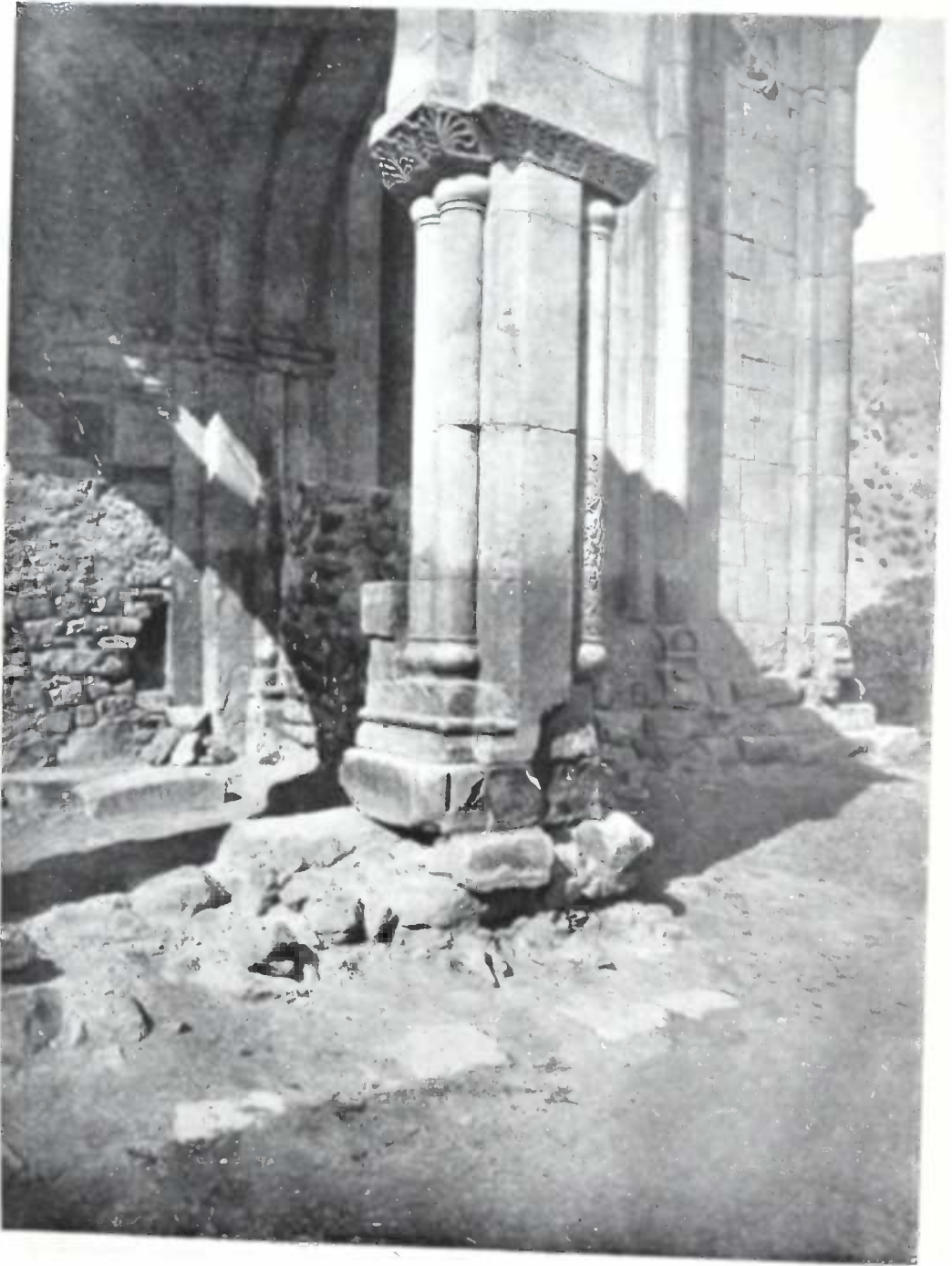

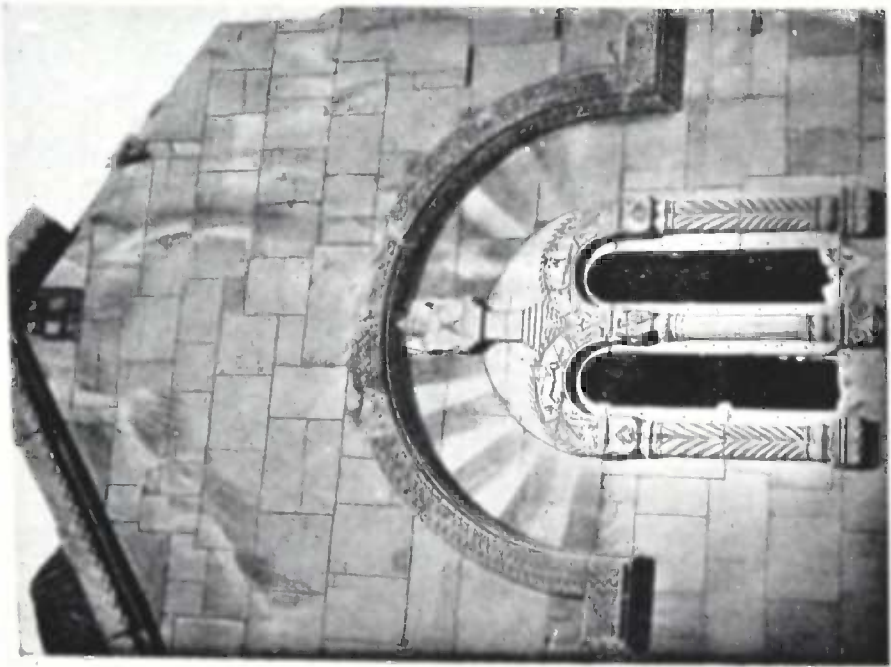
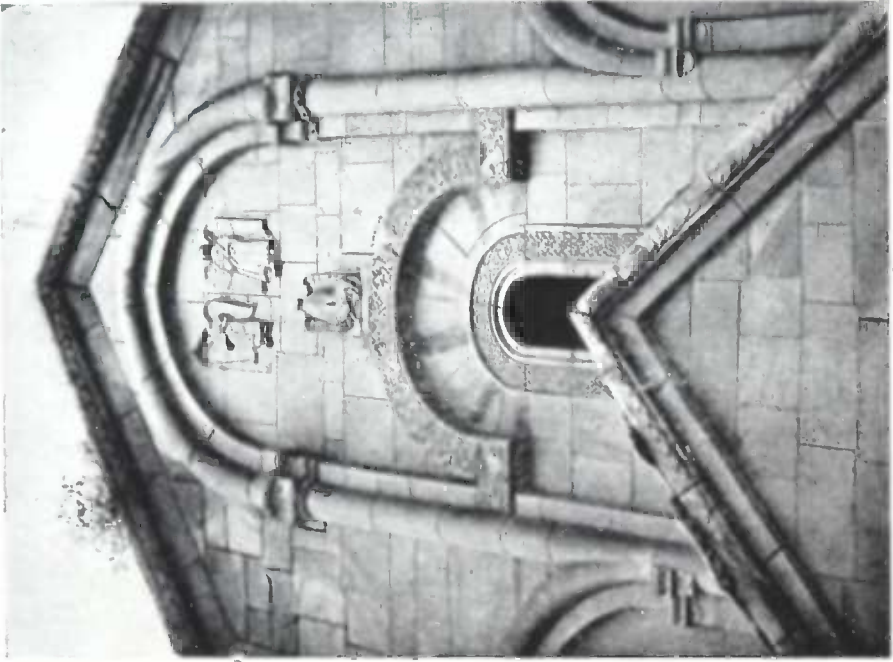

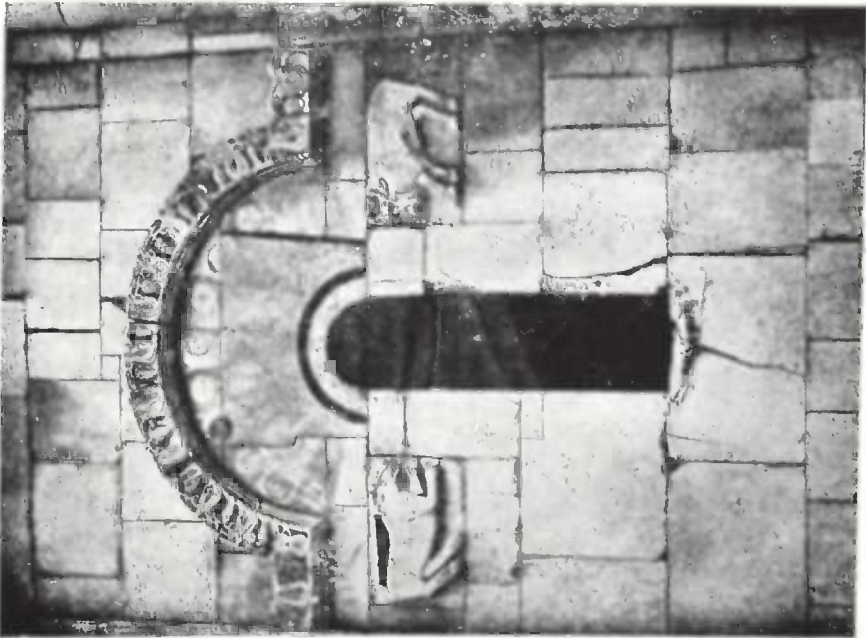
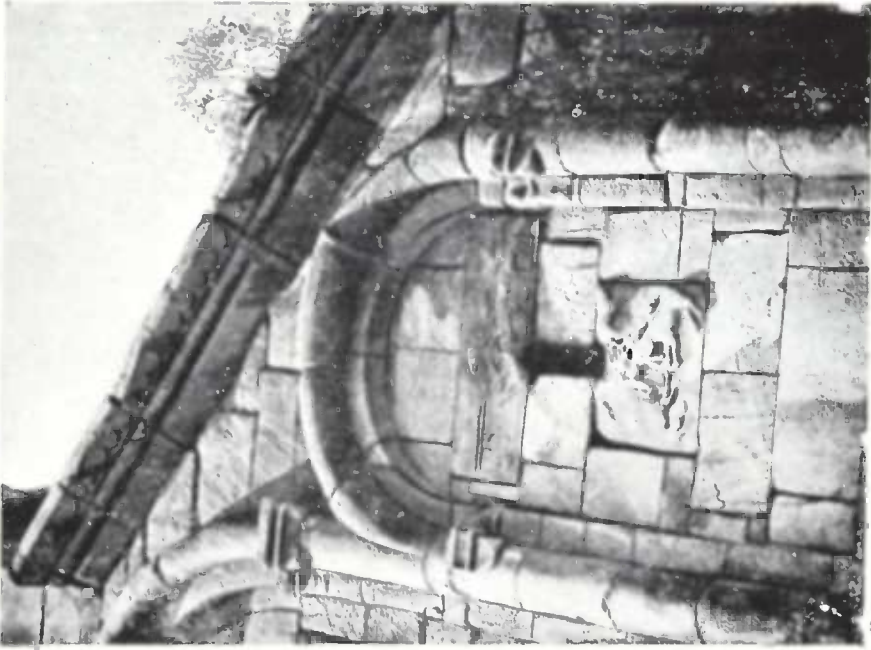

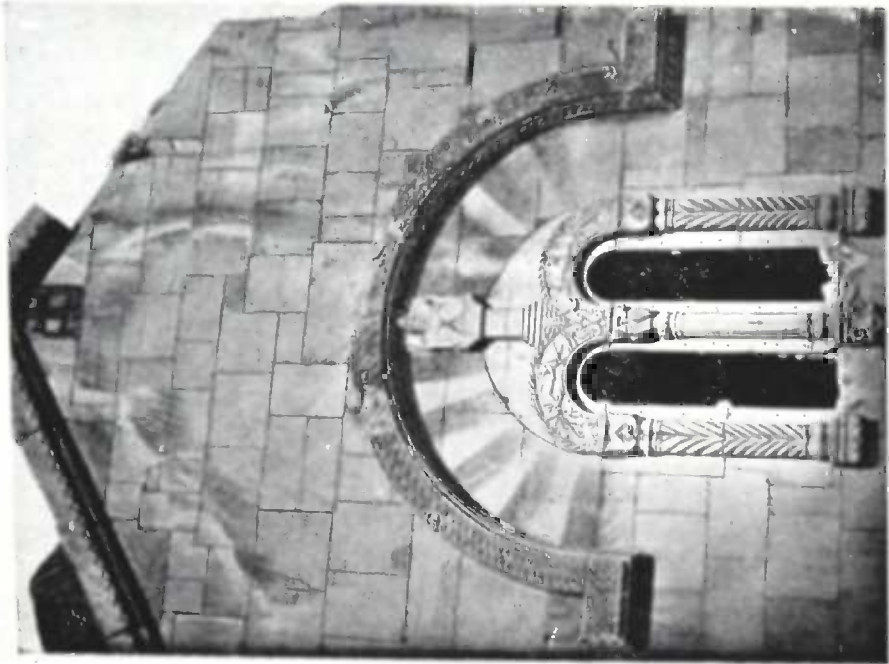
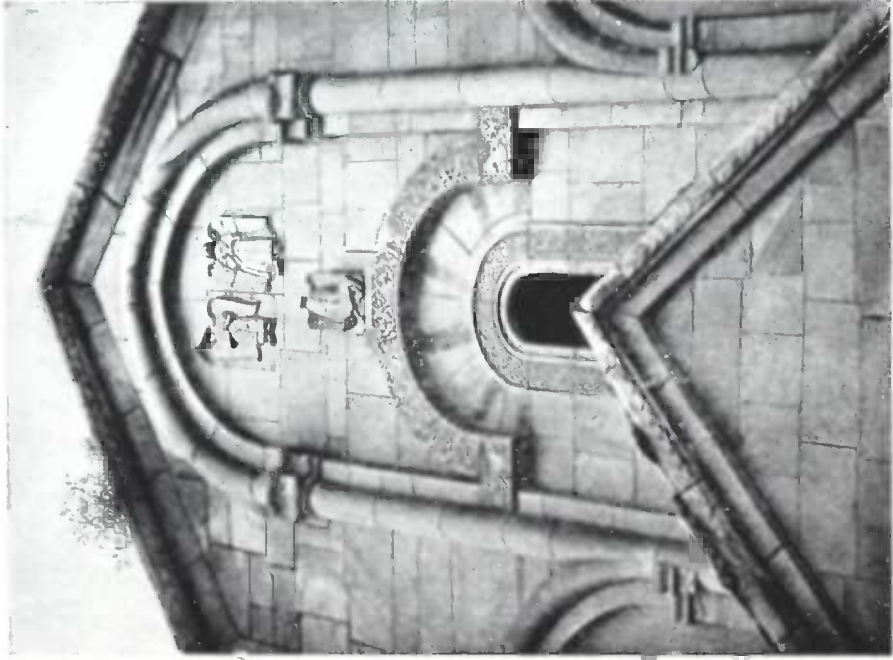

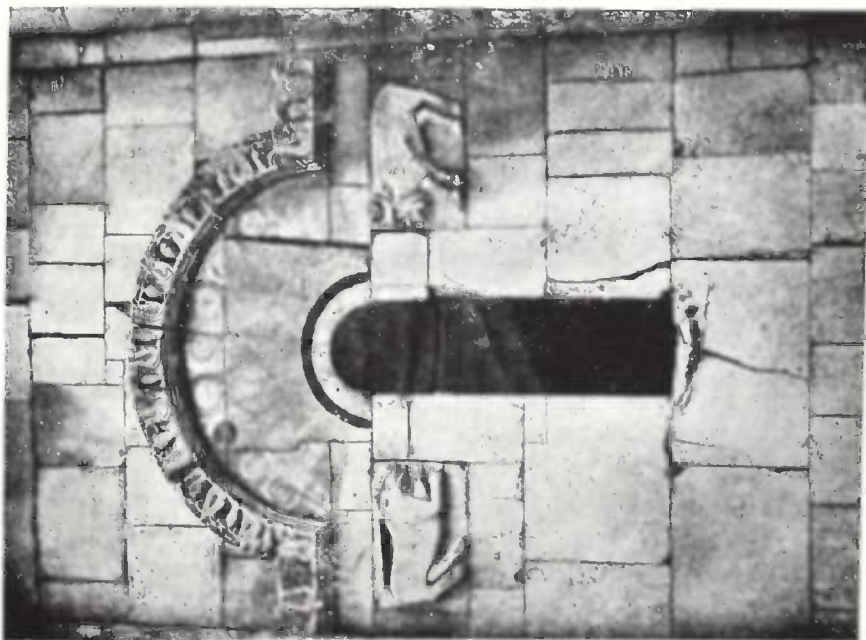

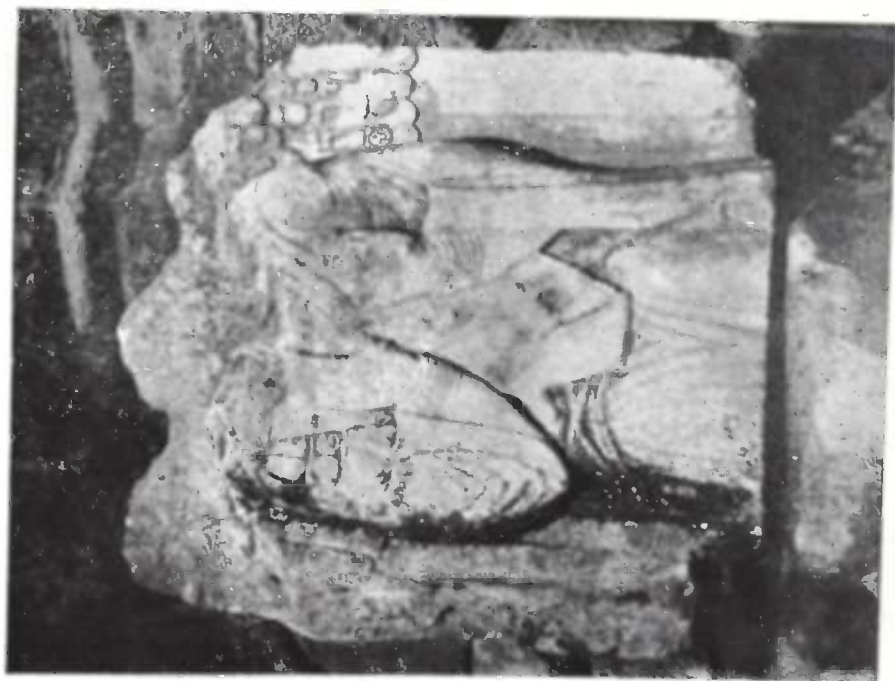

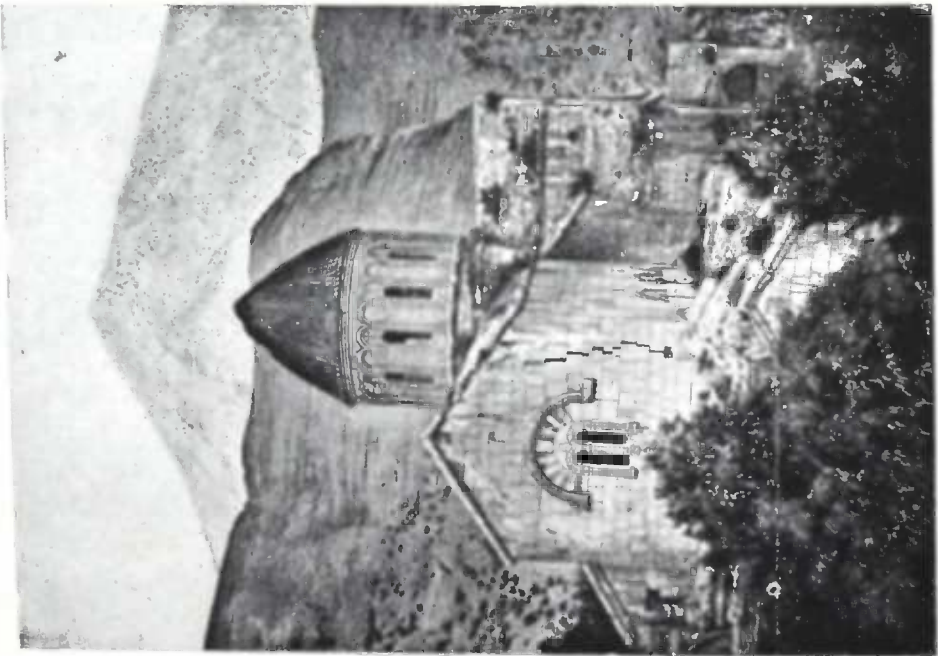
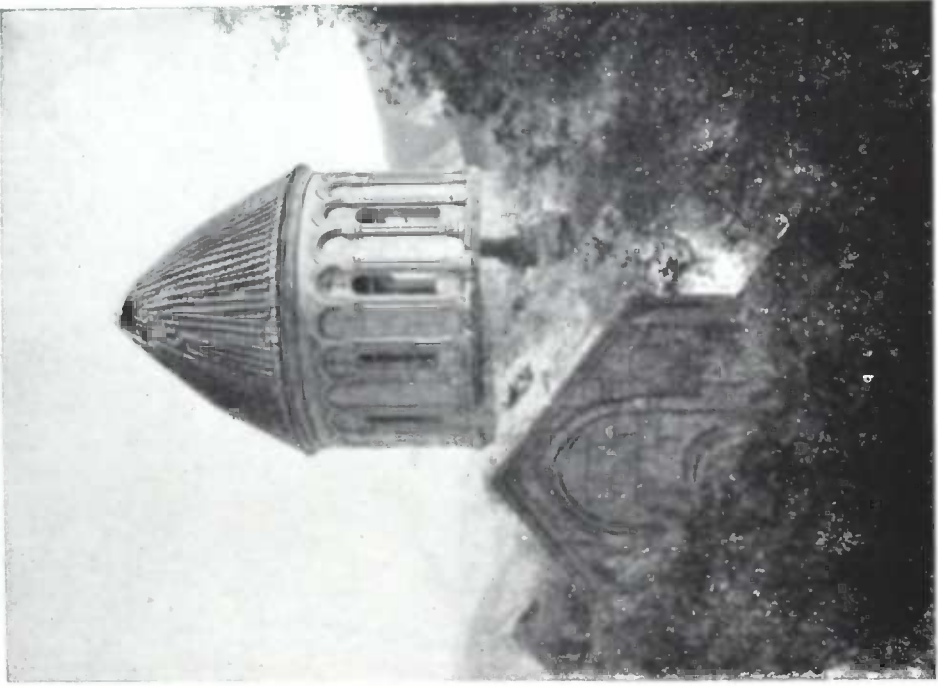

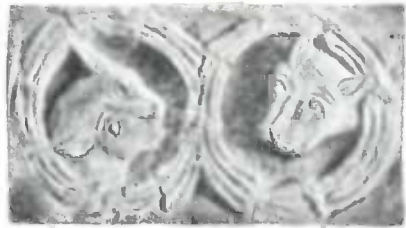
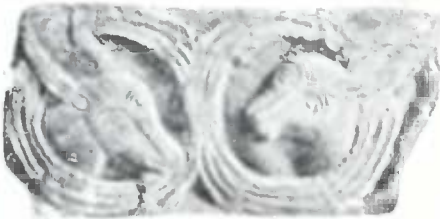

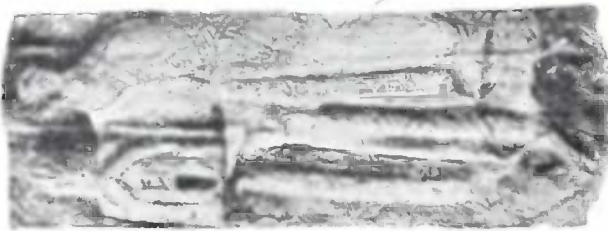
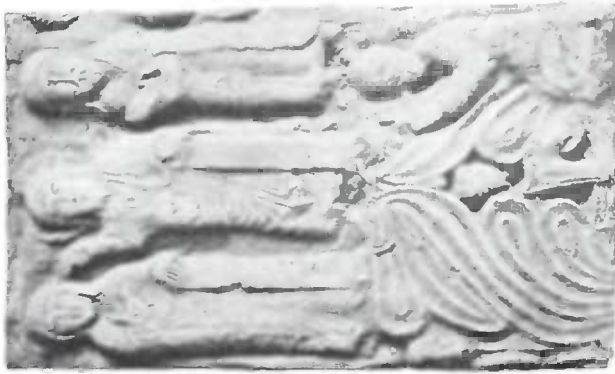
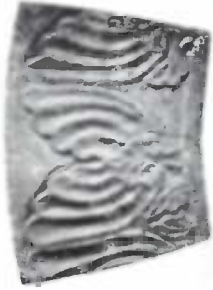

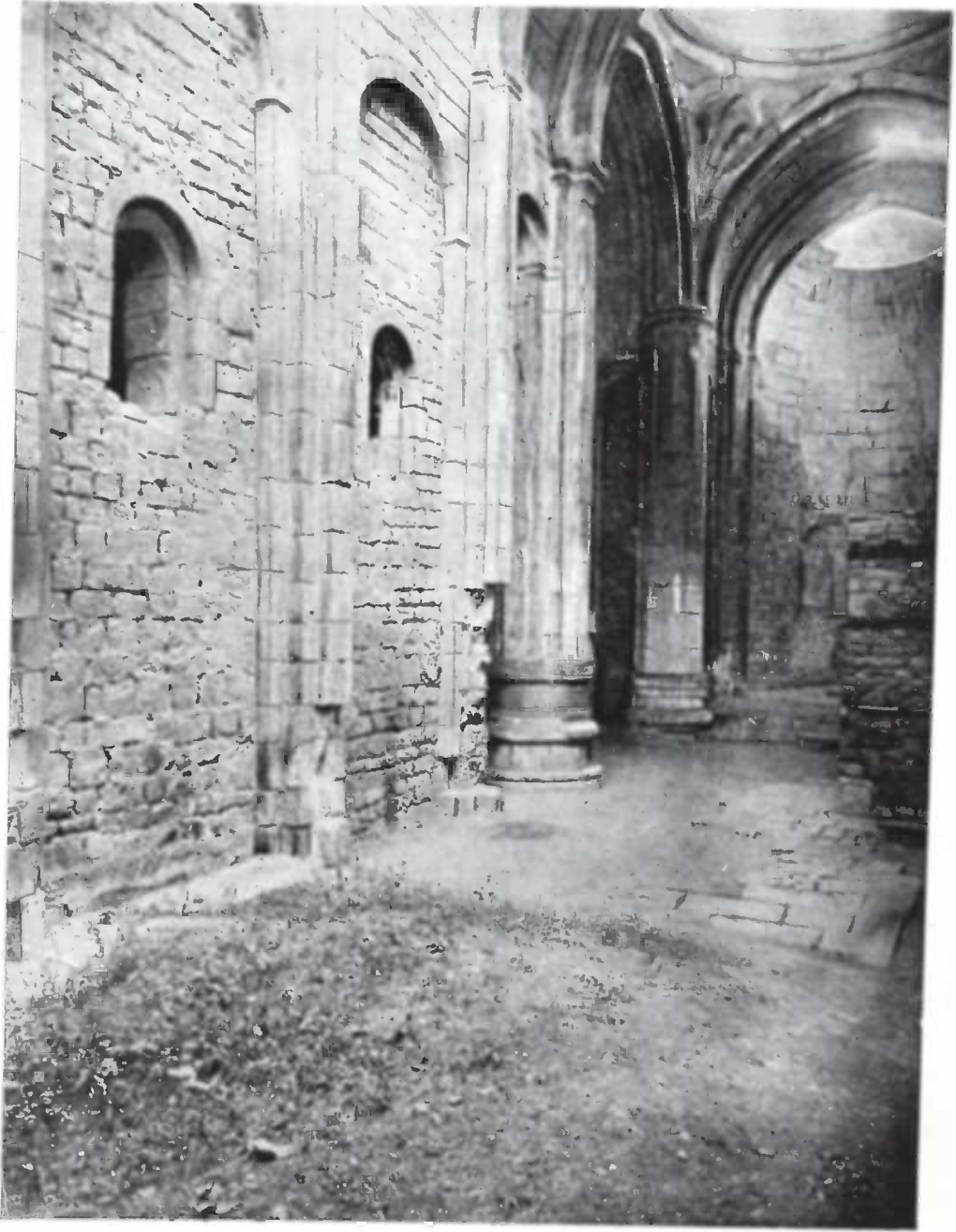

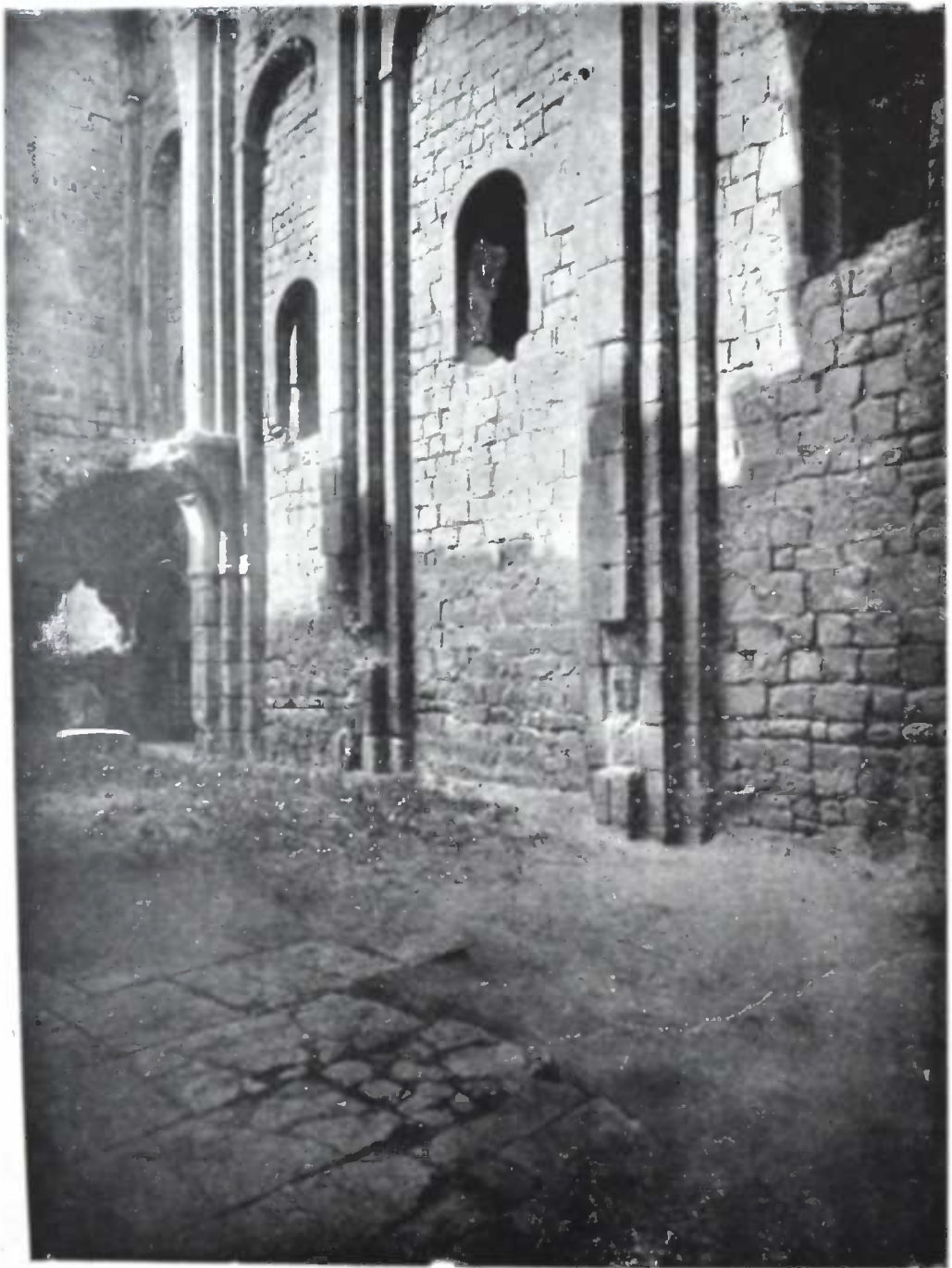

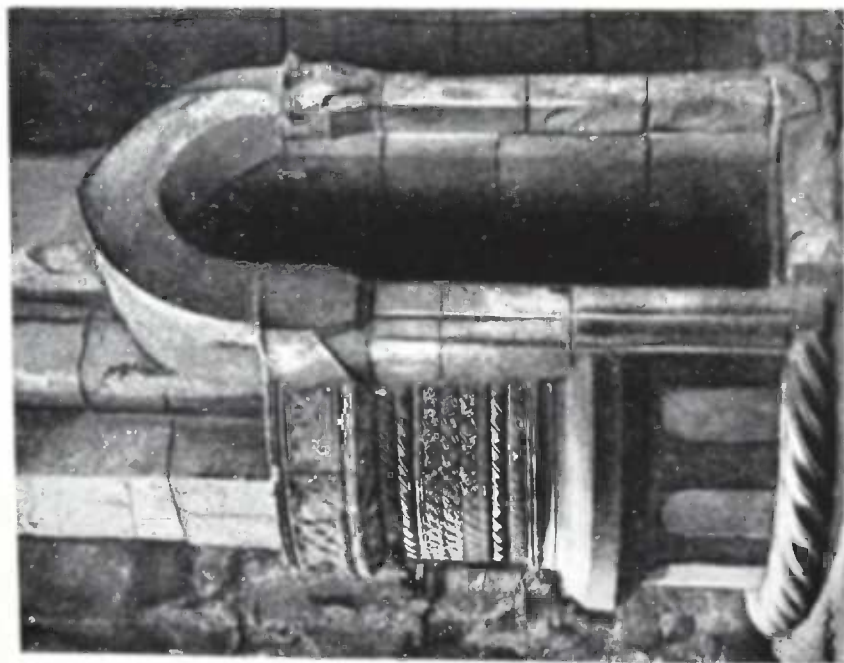

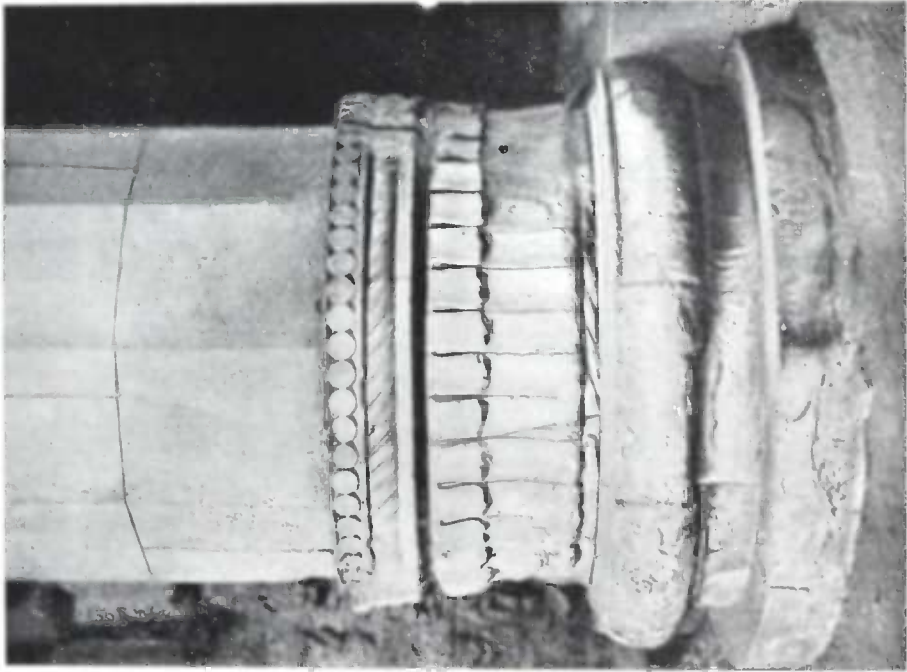

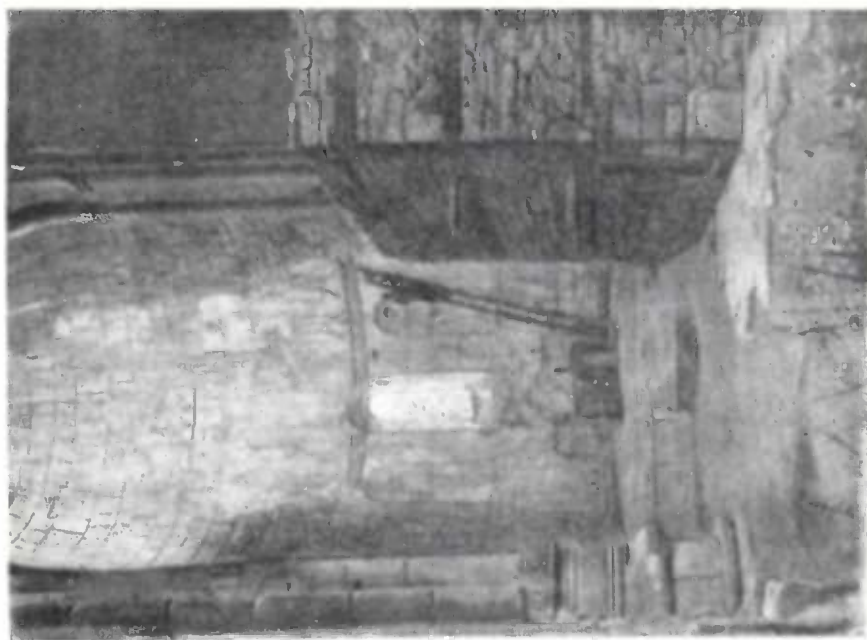

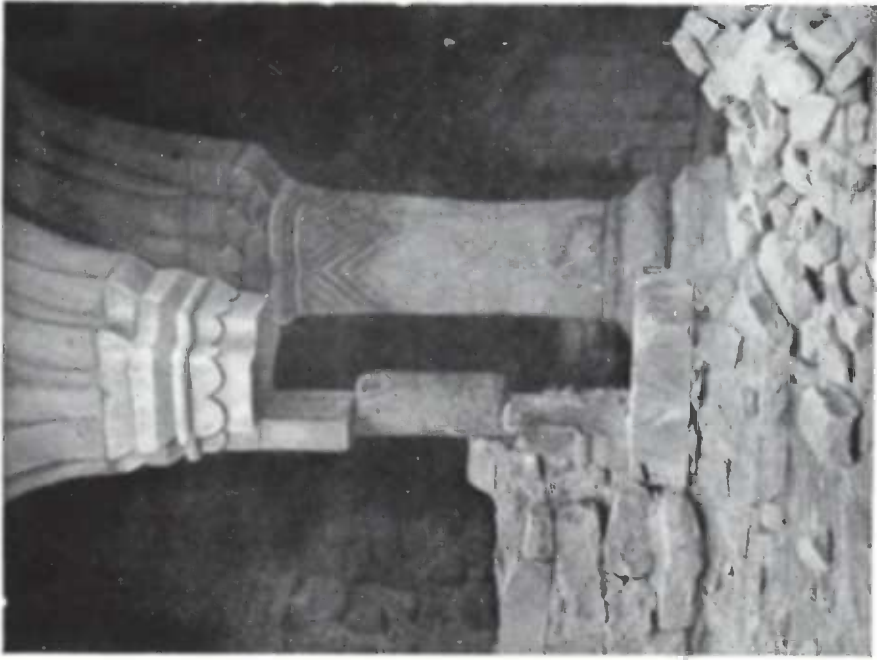

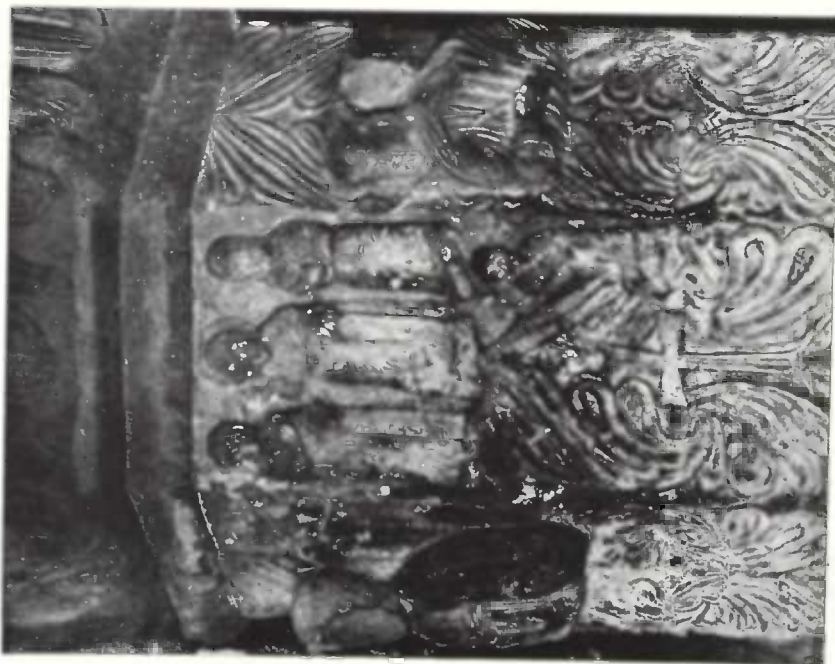

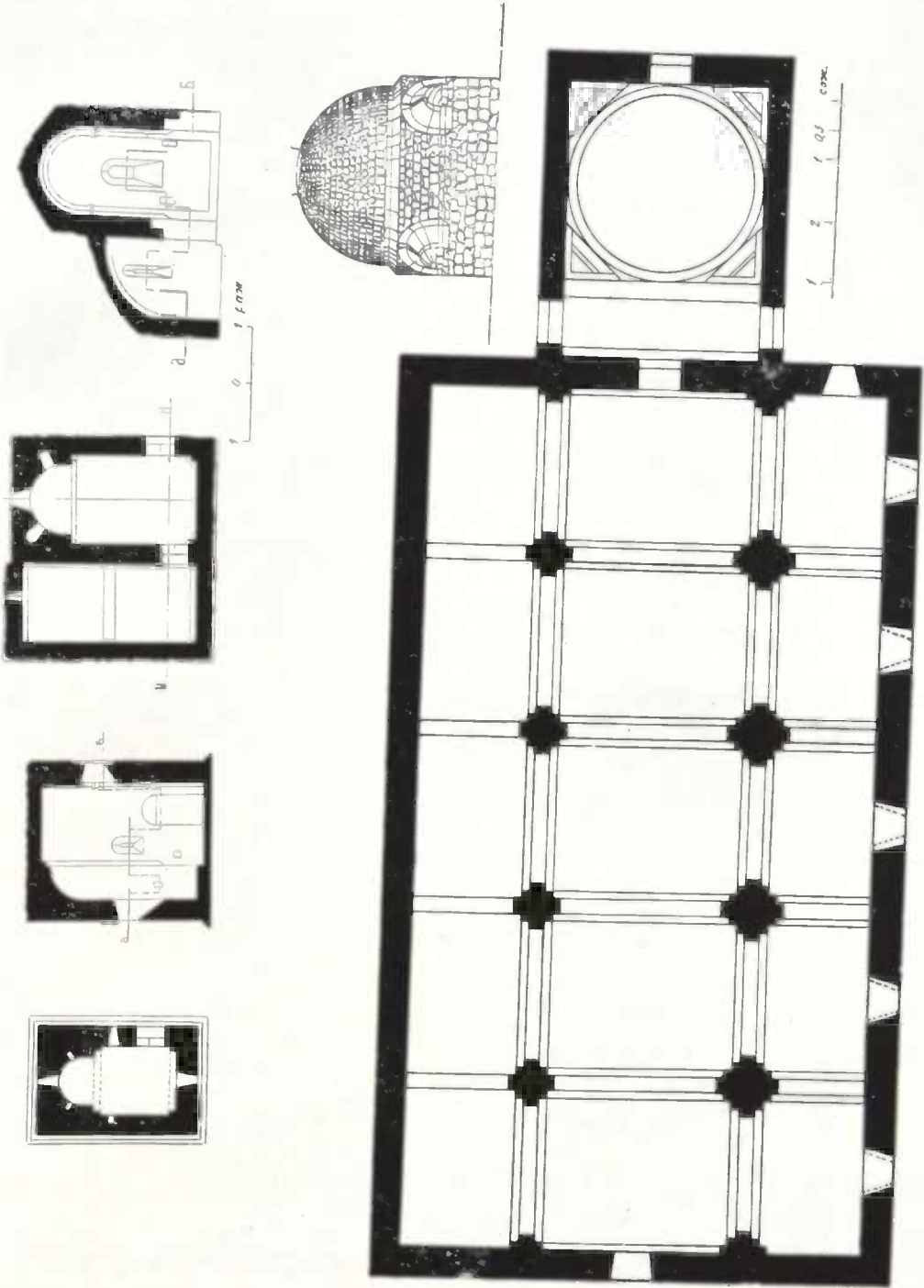

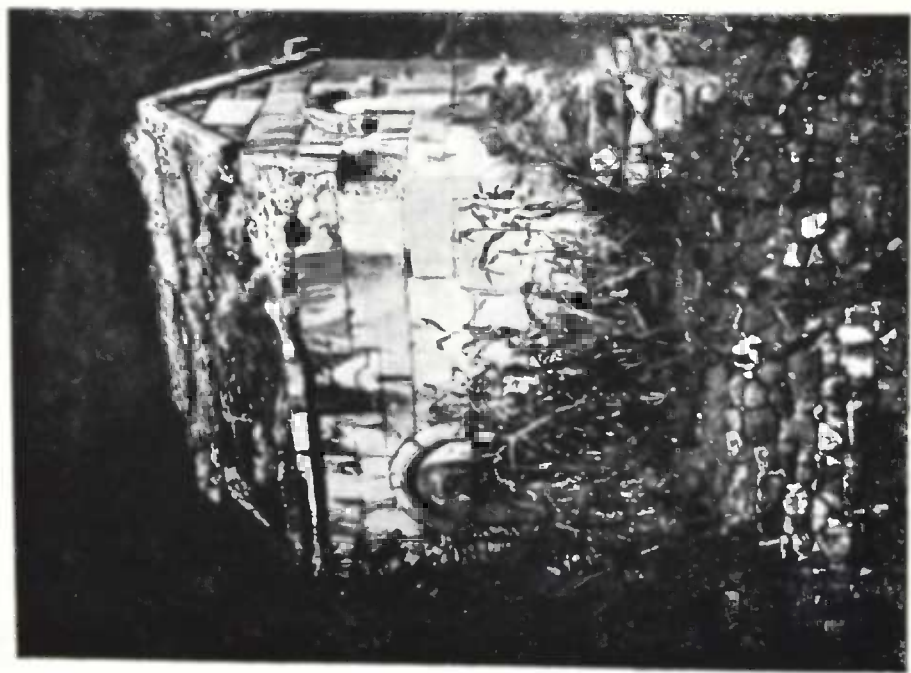
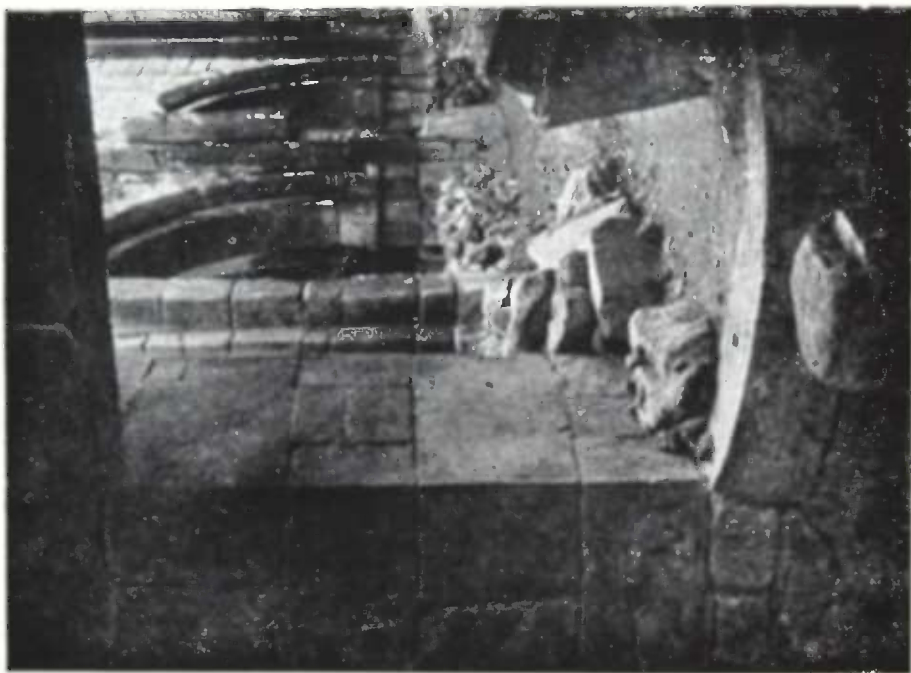

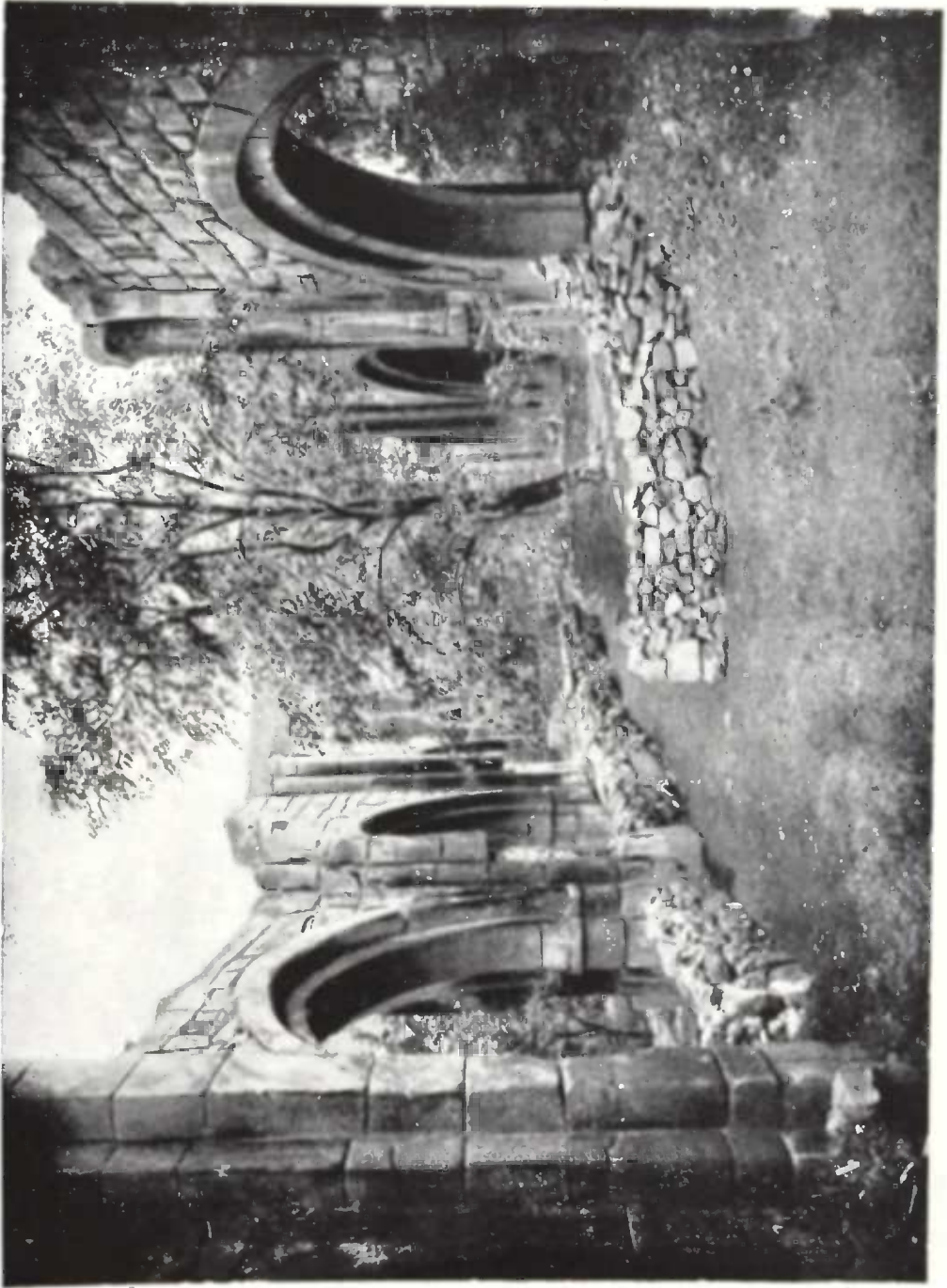

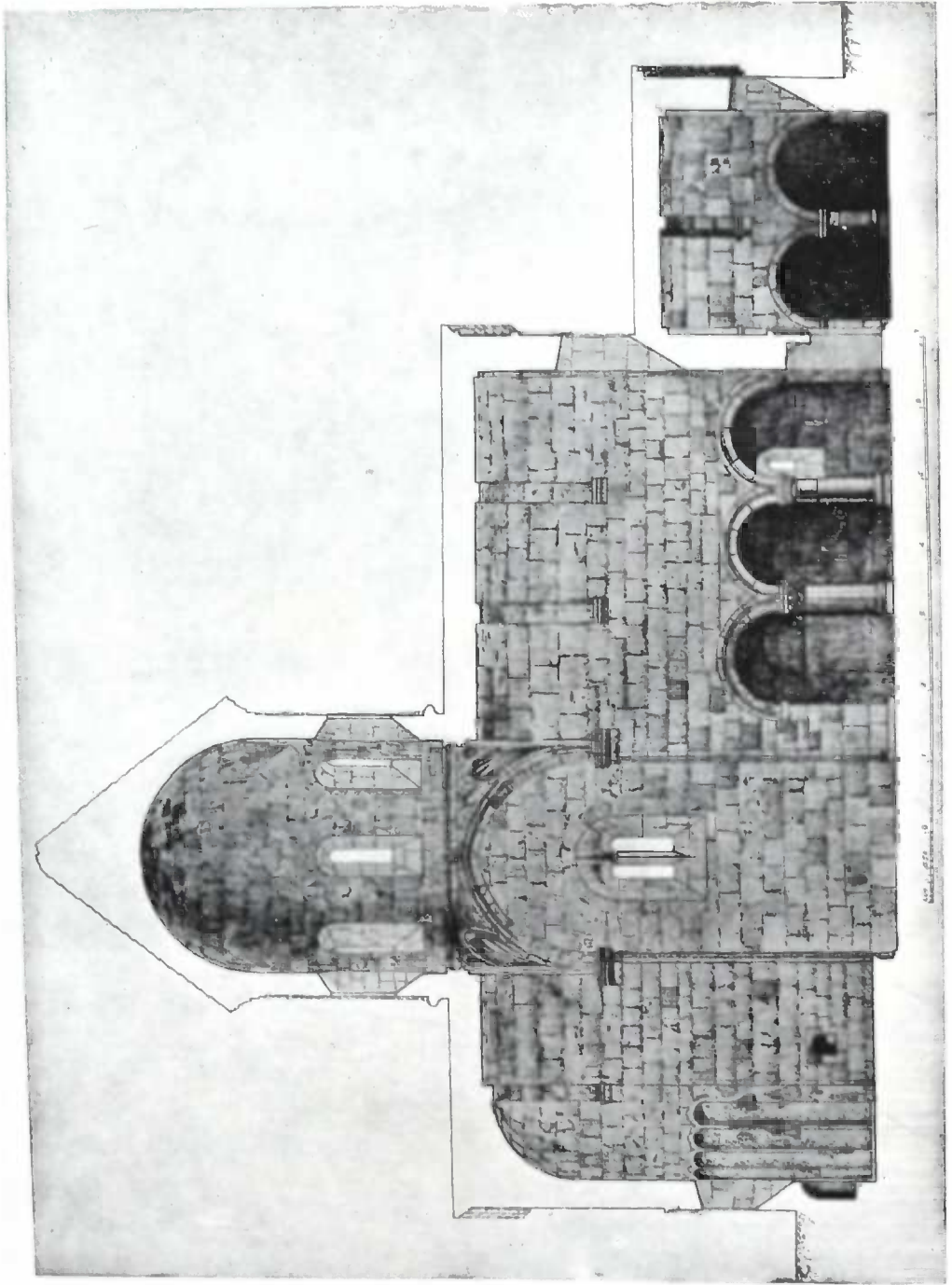

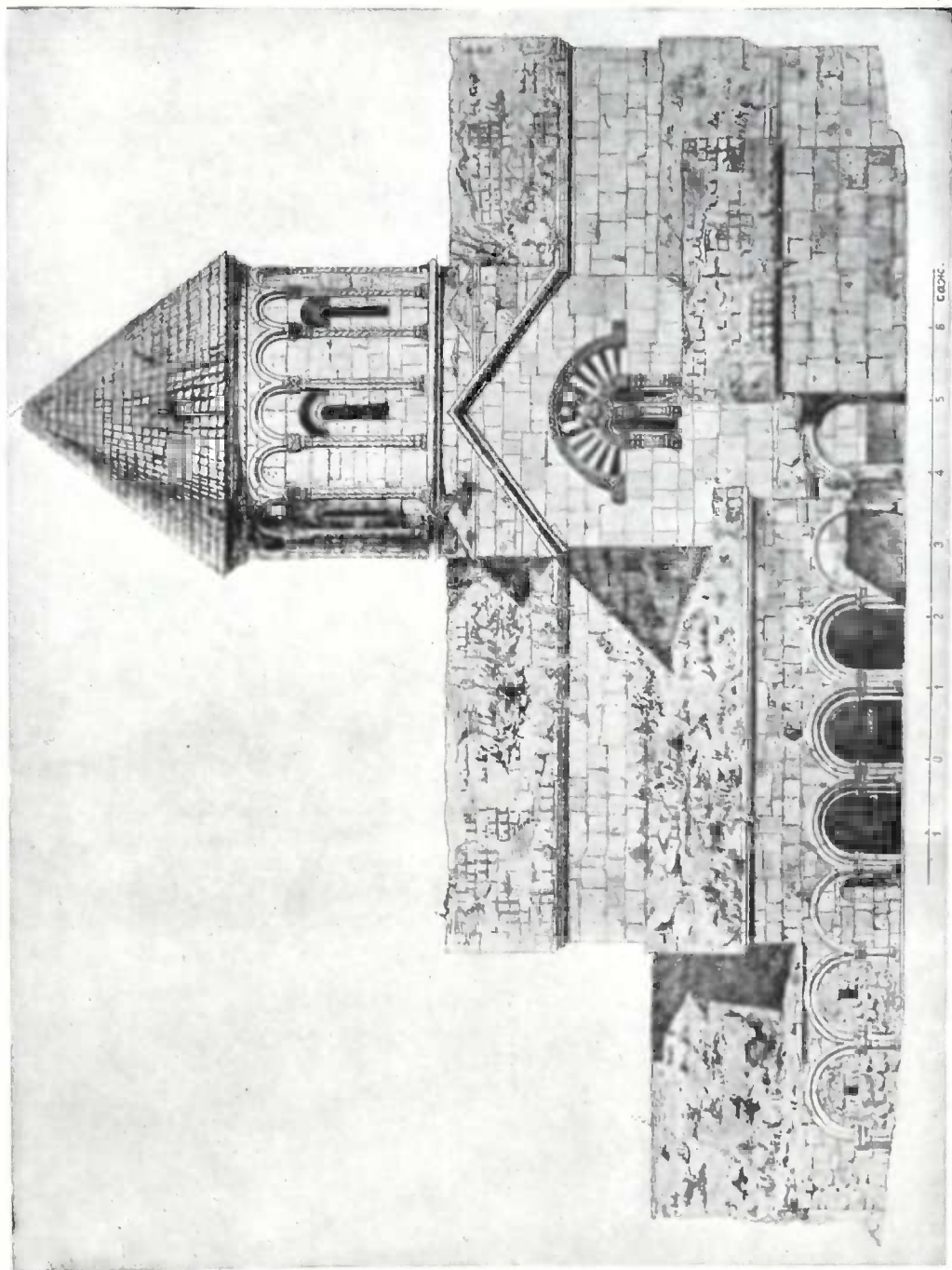

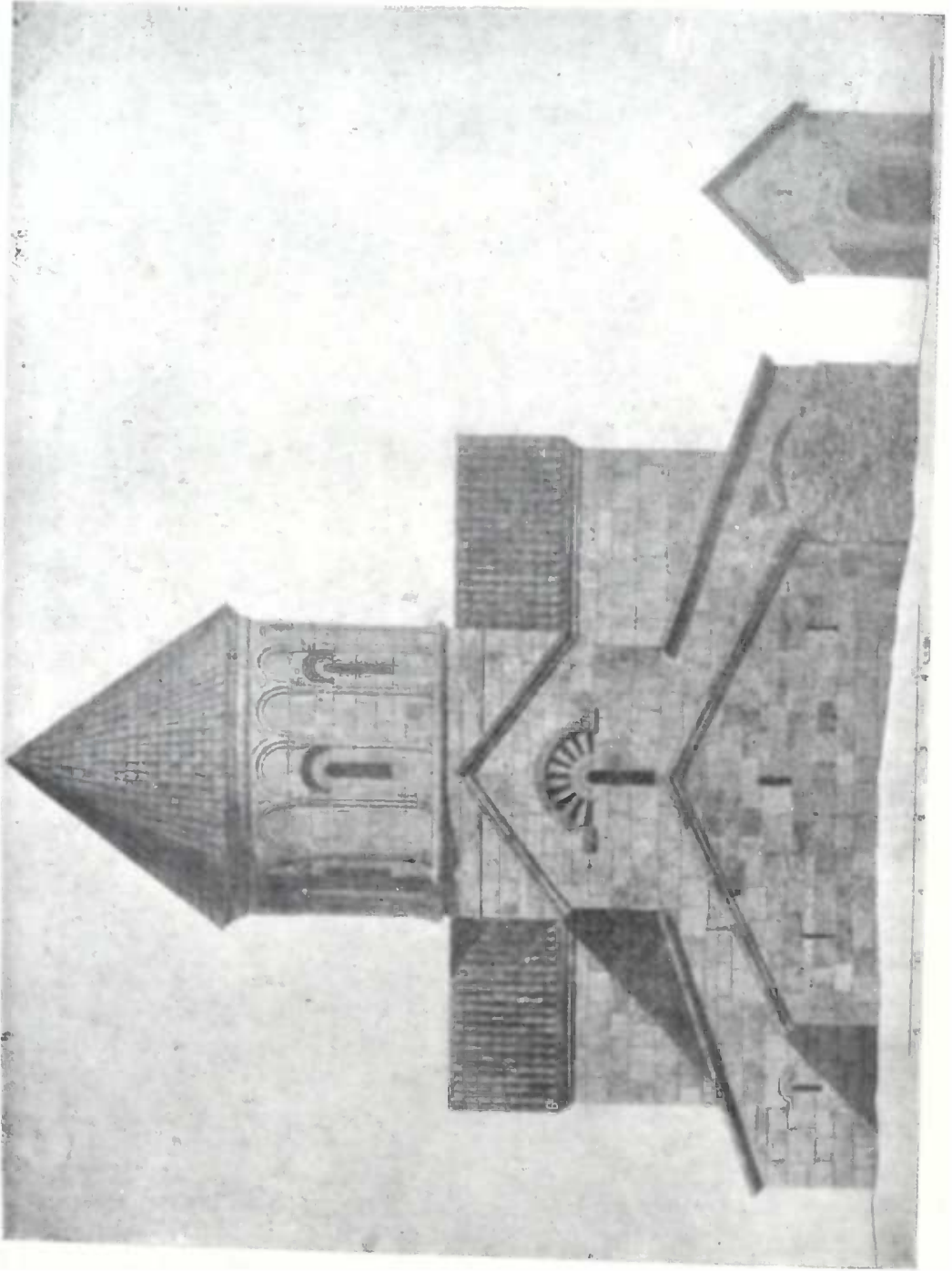
6 2 6 3 3 0

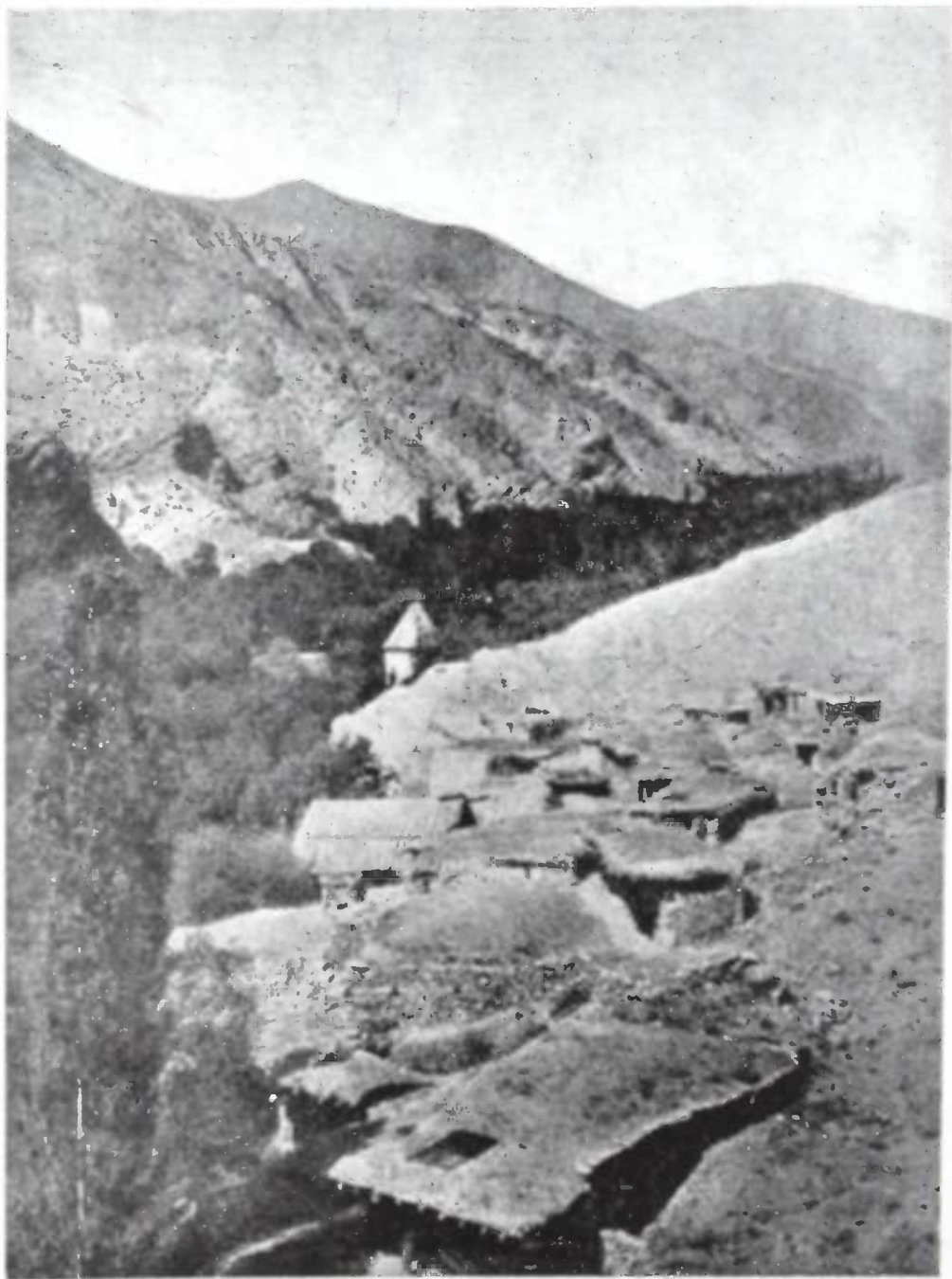

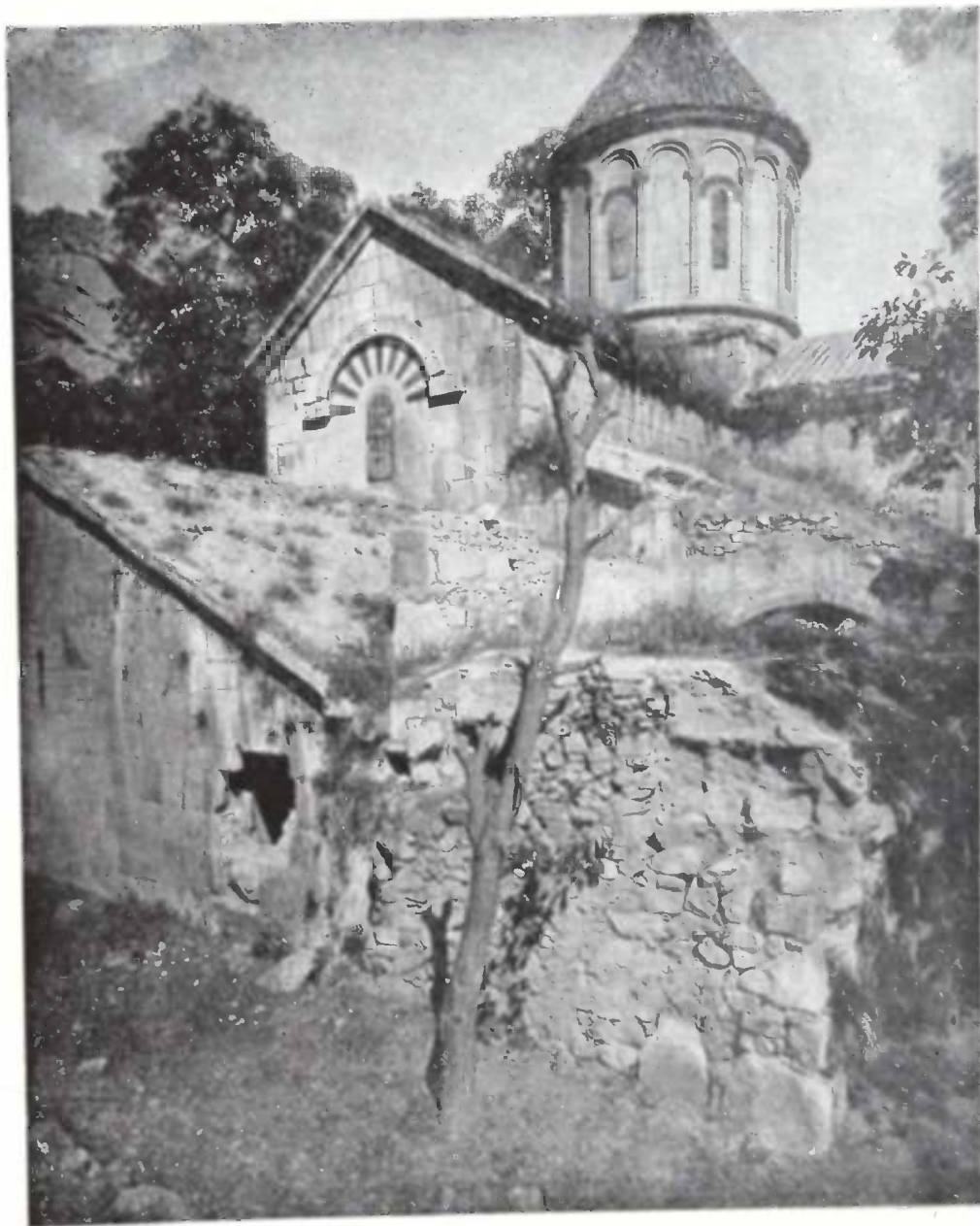

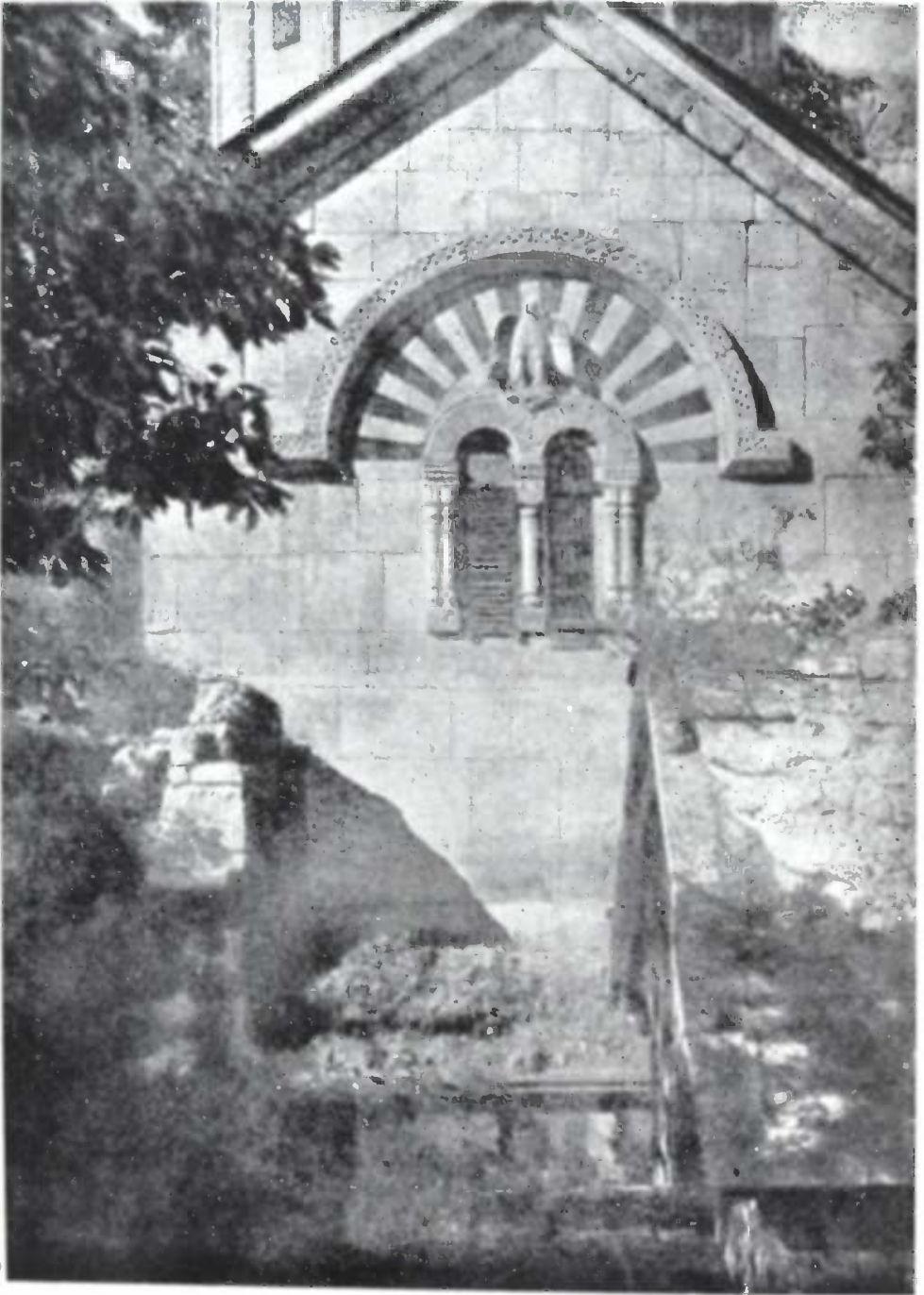

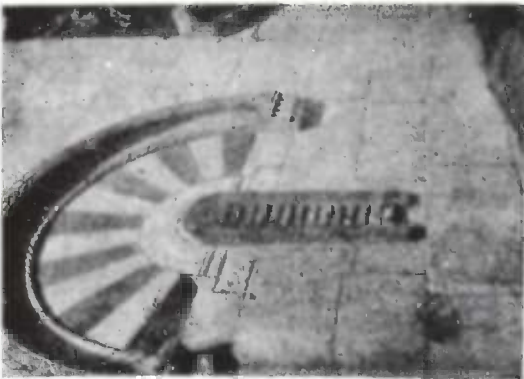
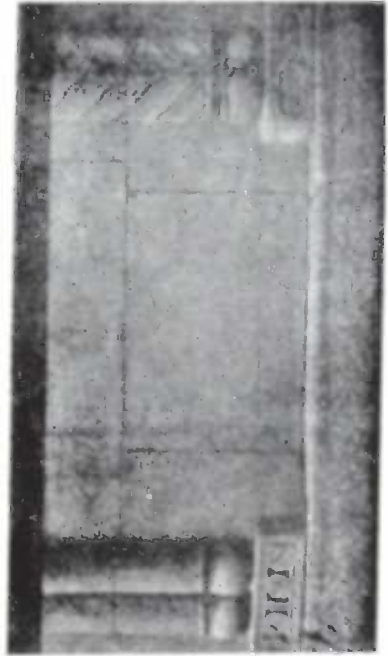
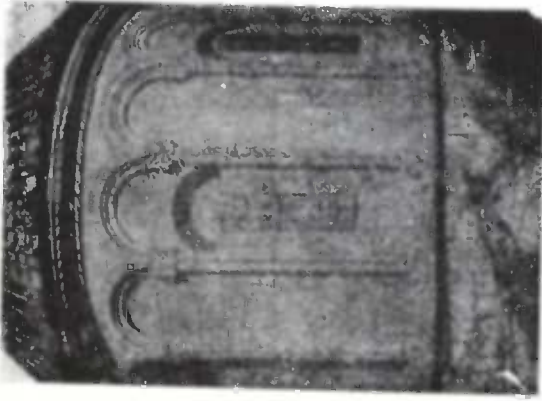

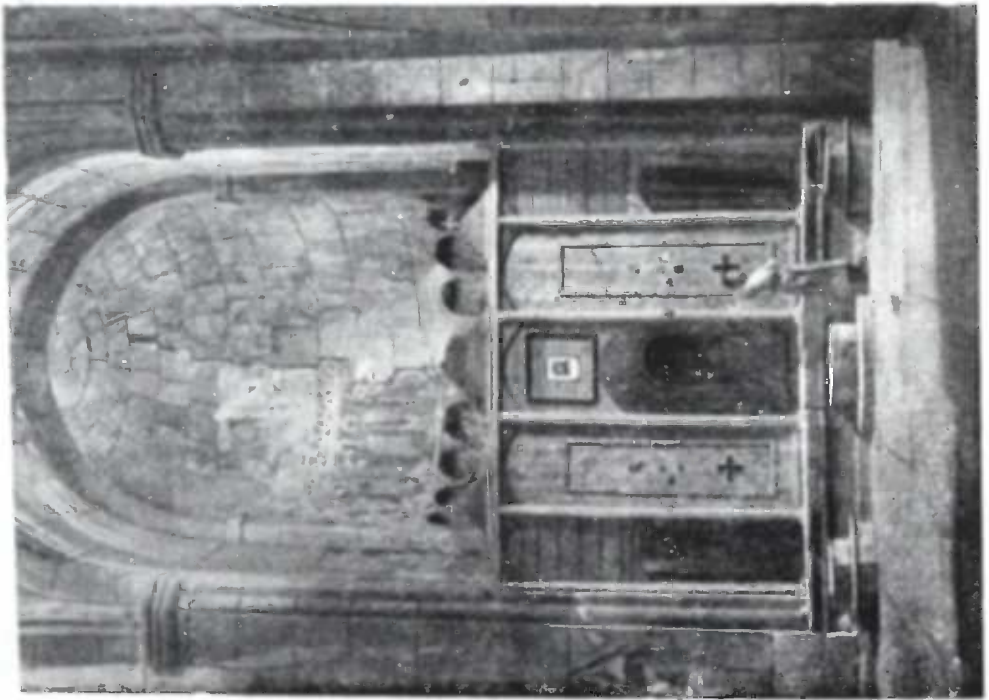
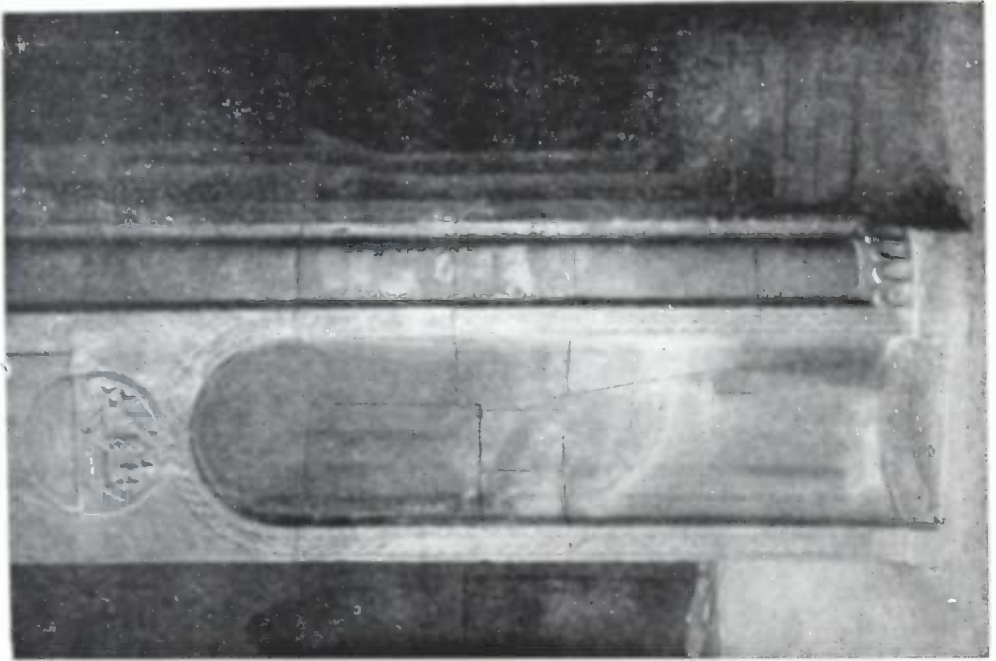

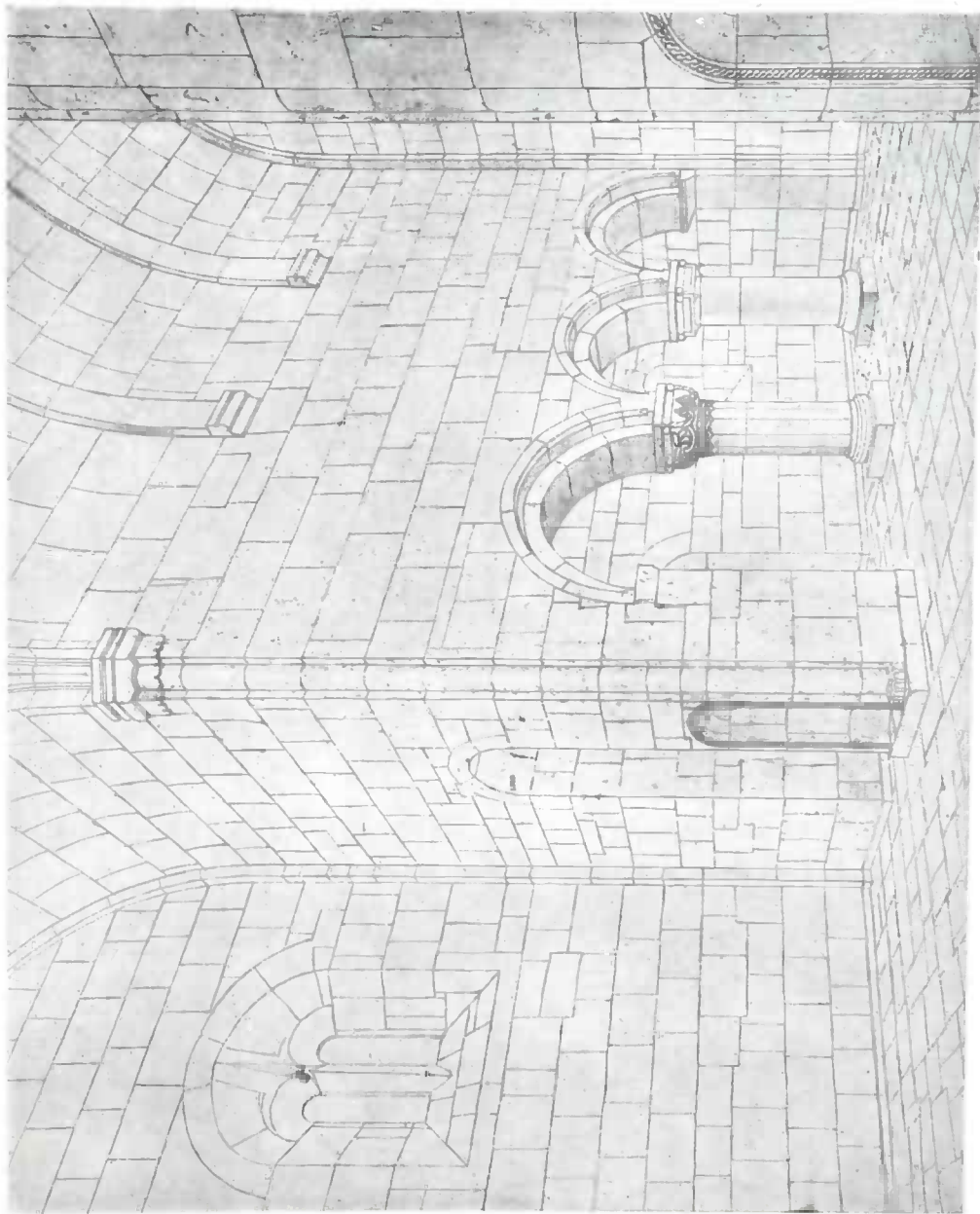

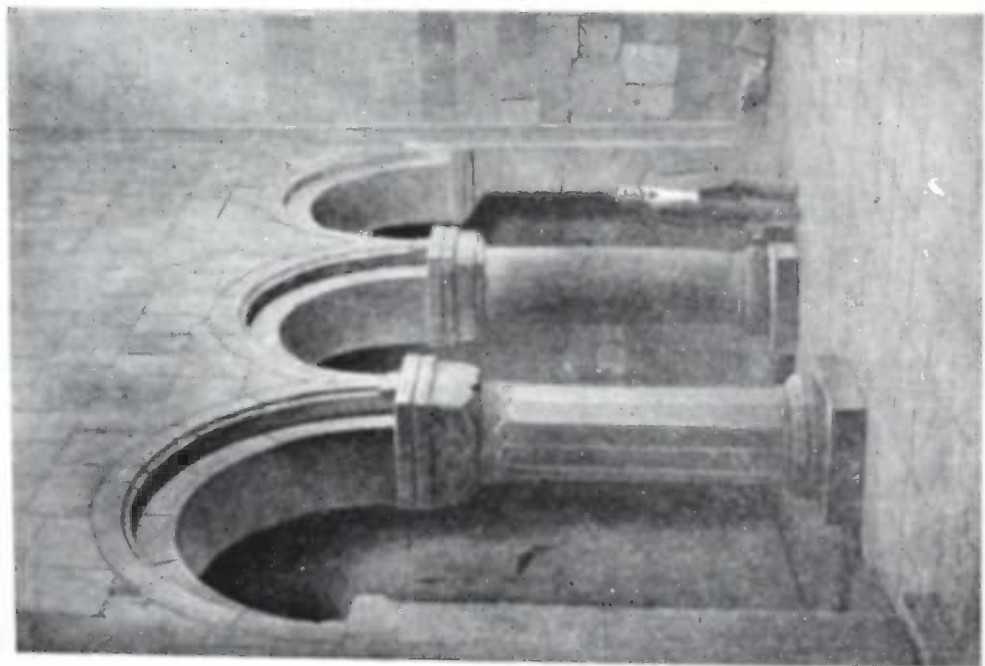

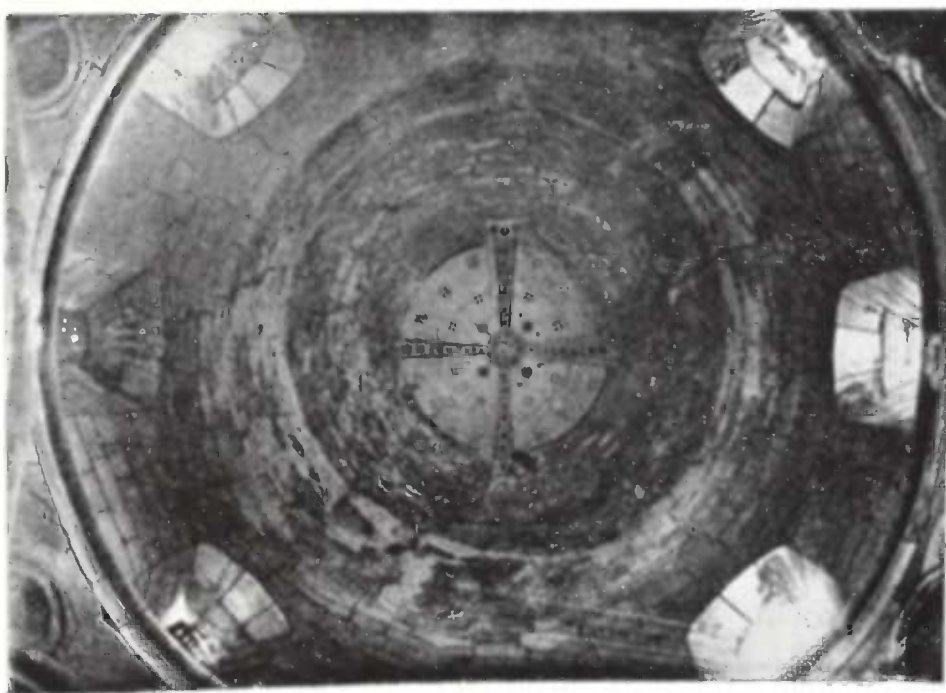

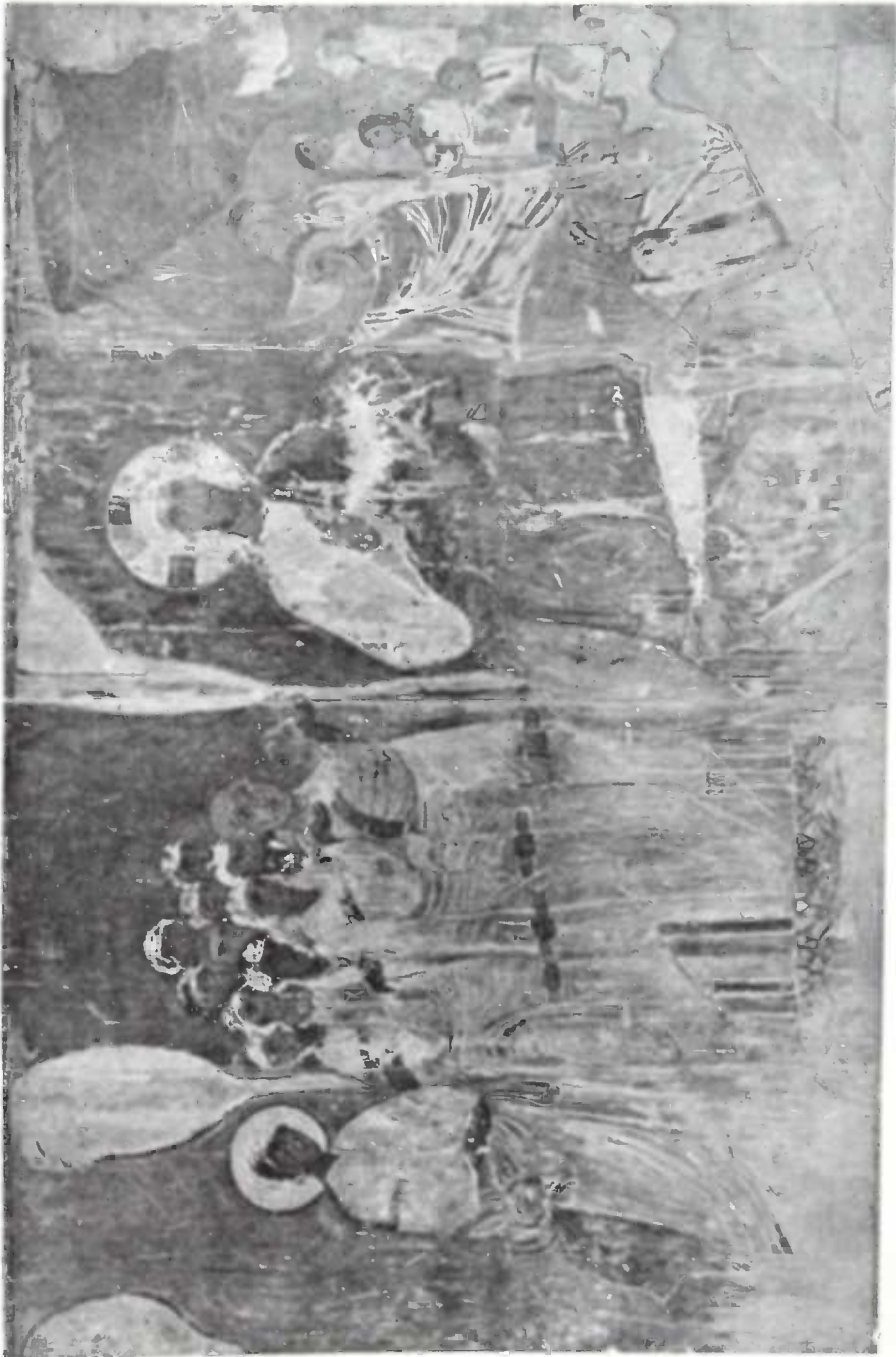

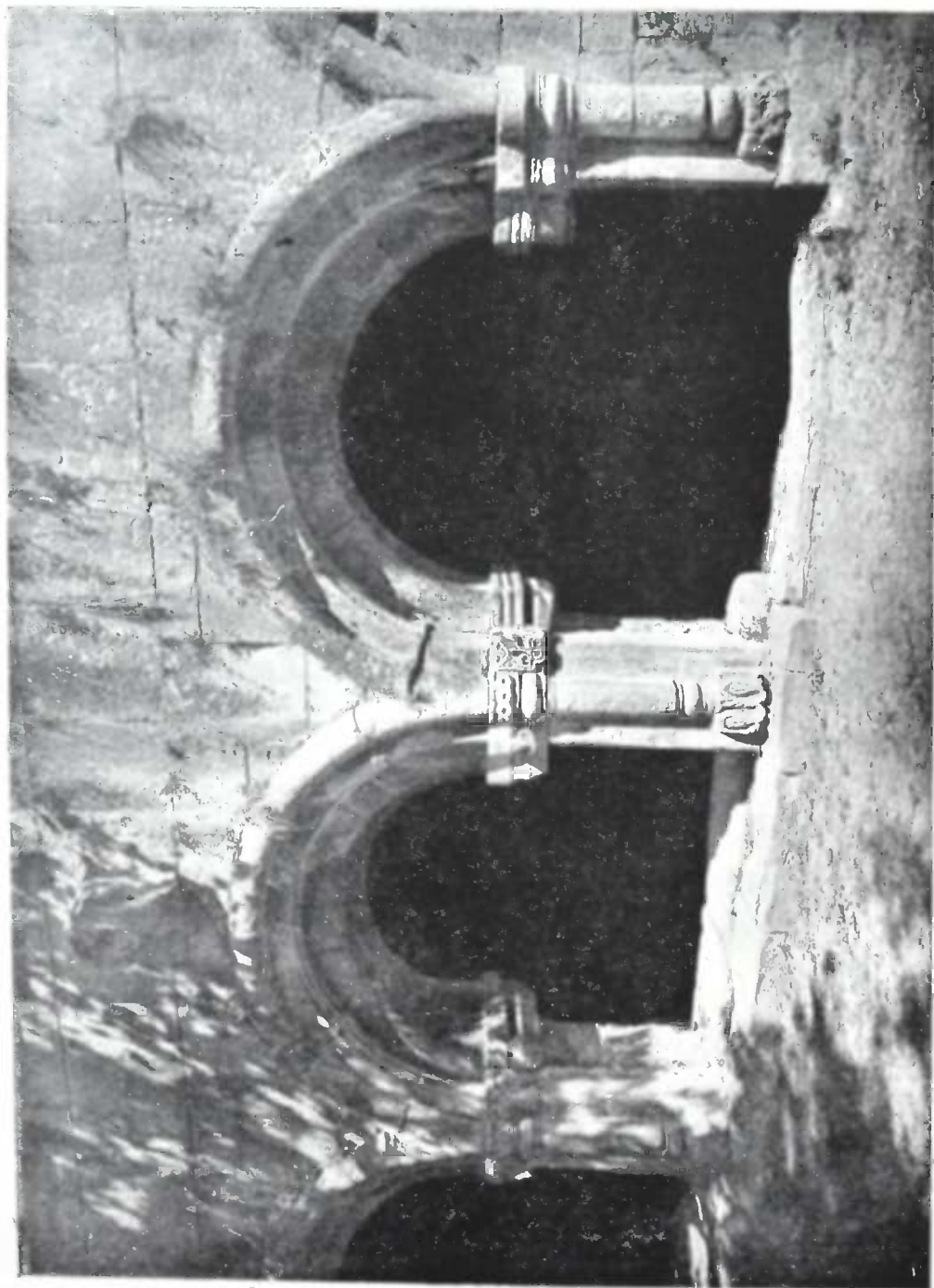

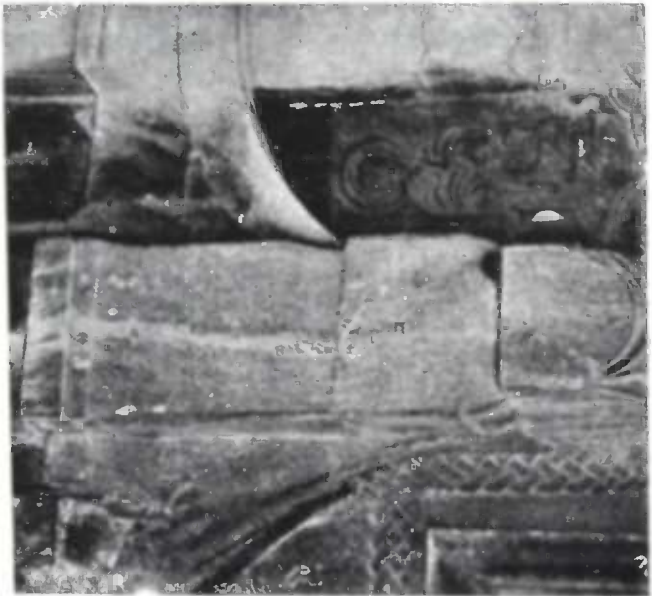
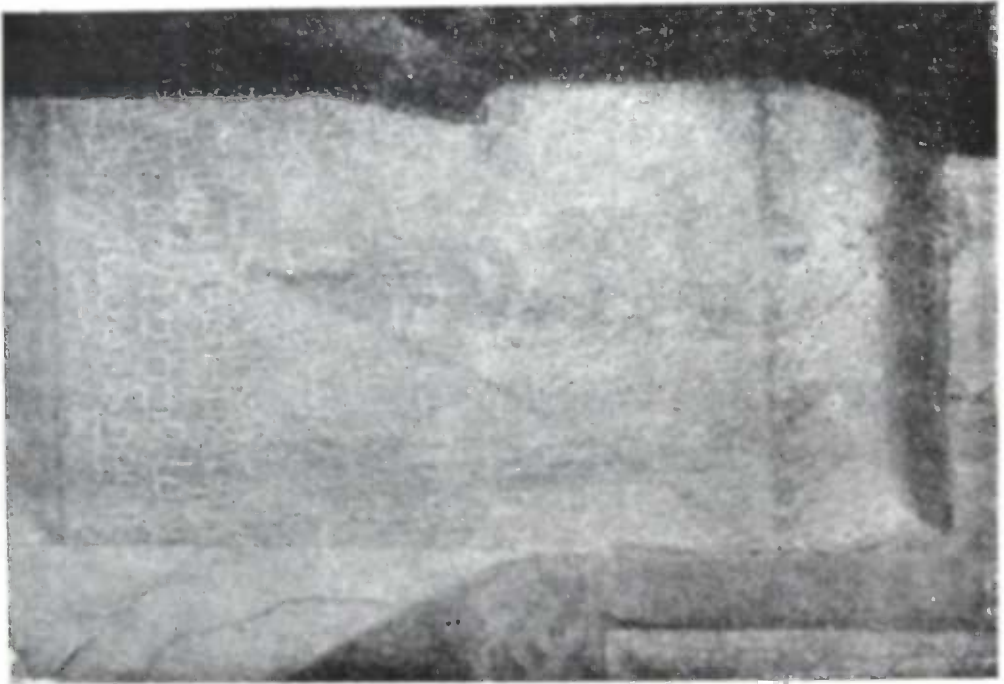

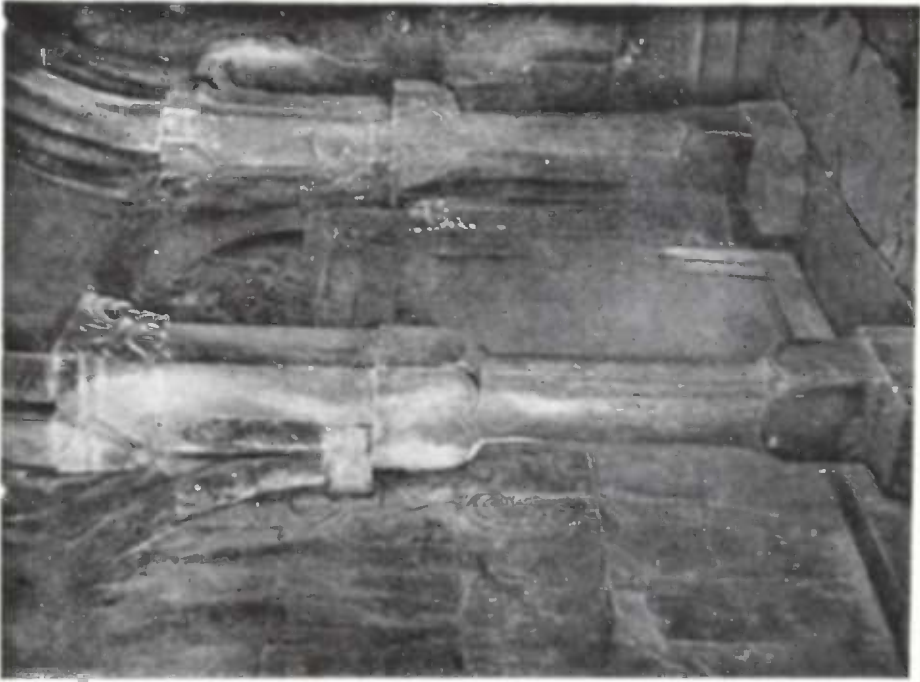

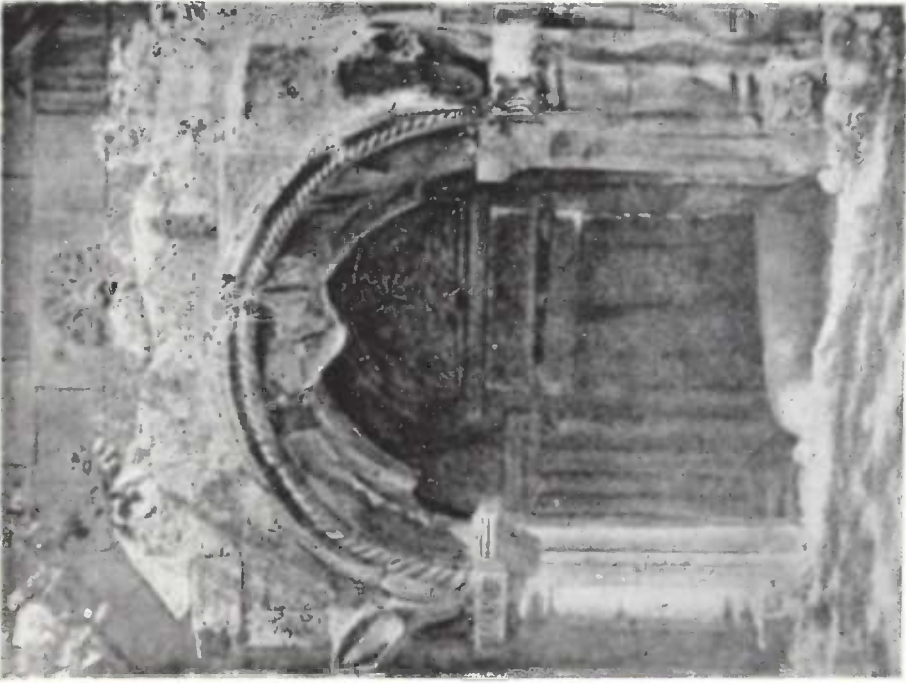

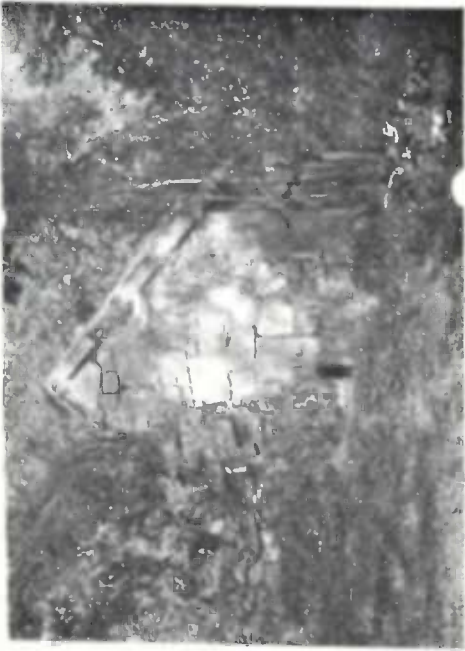

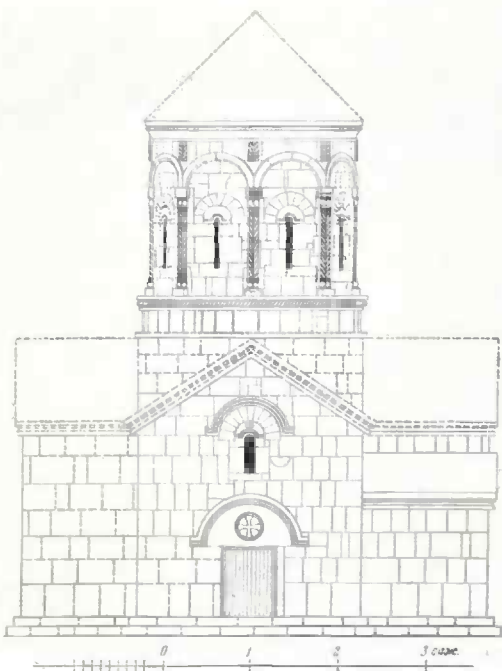
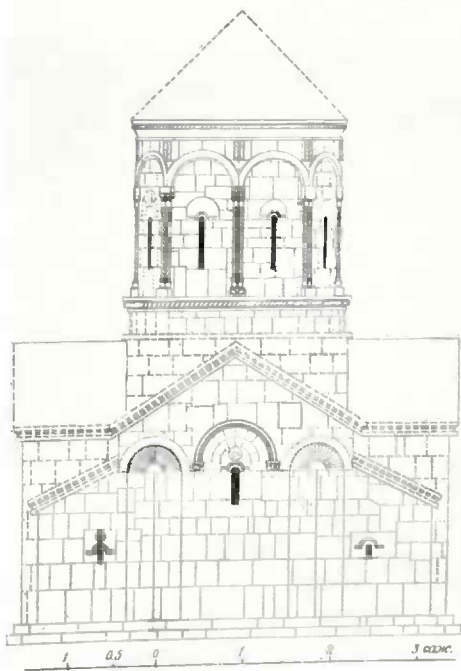
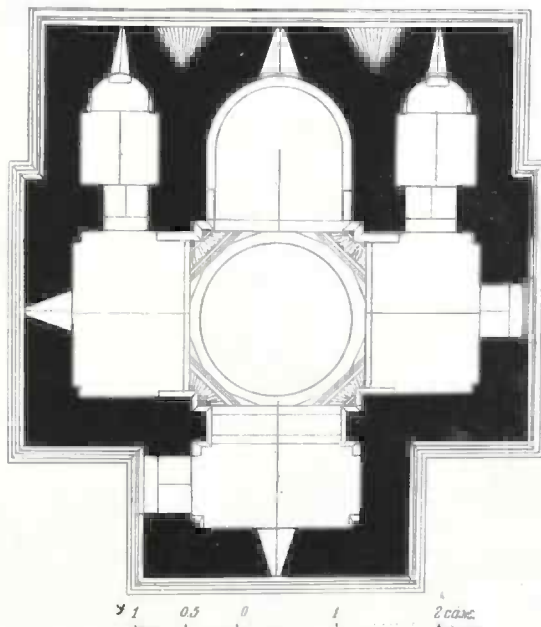

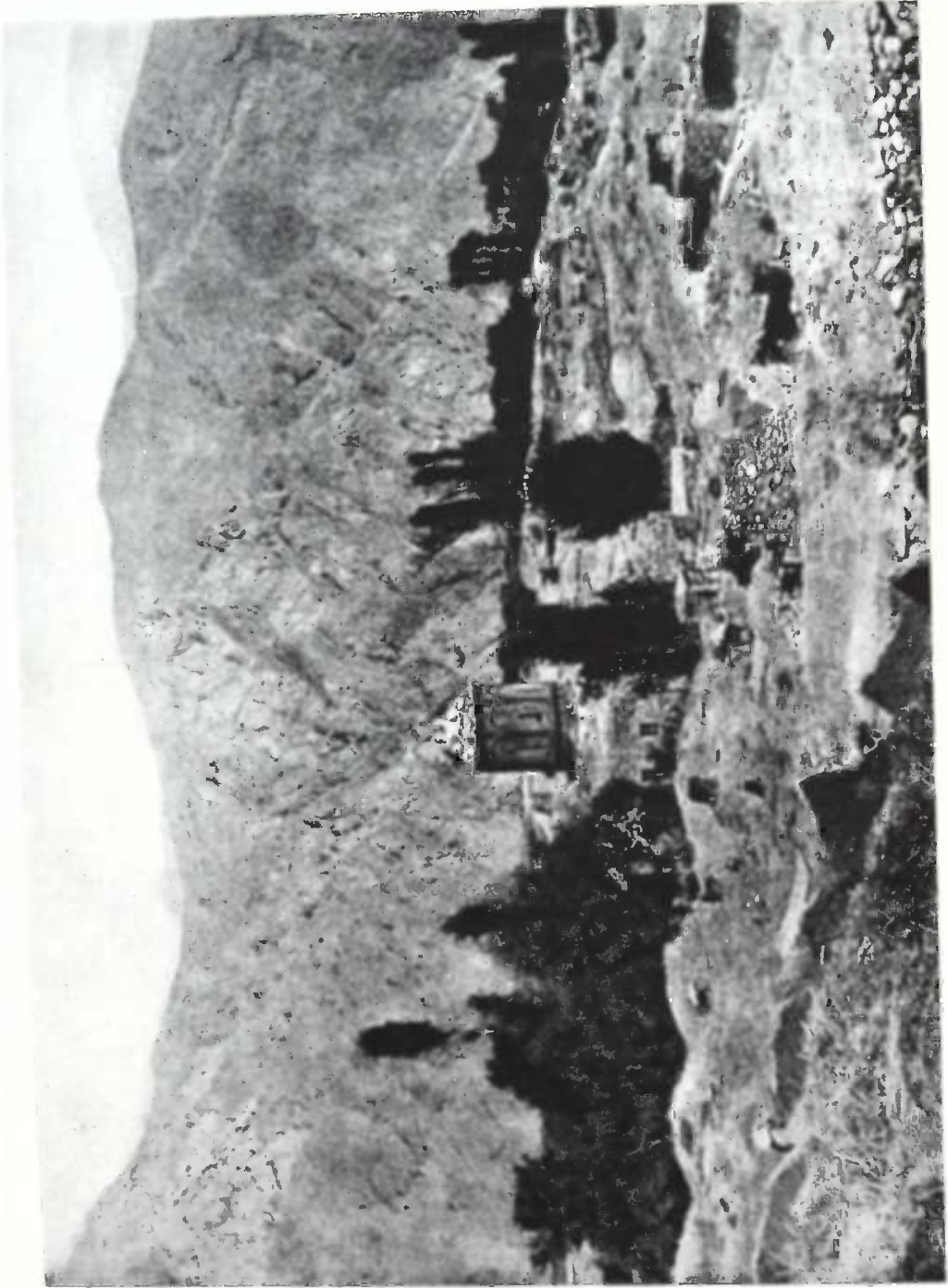

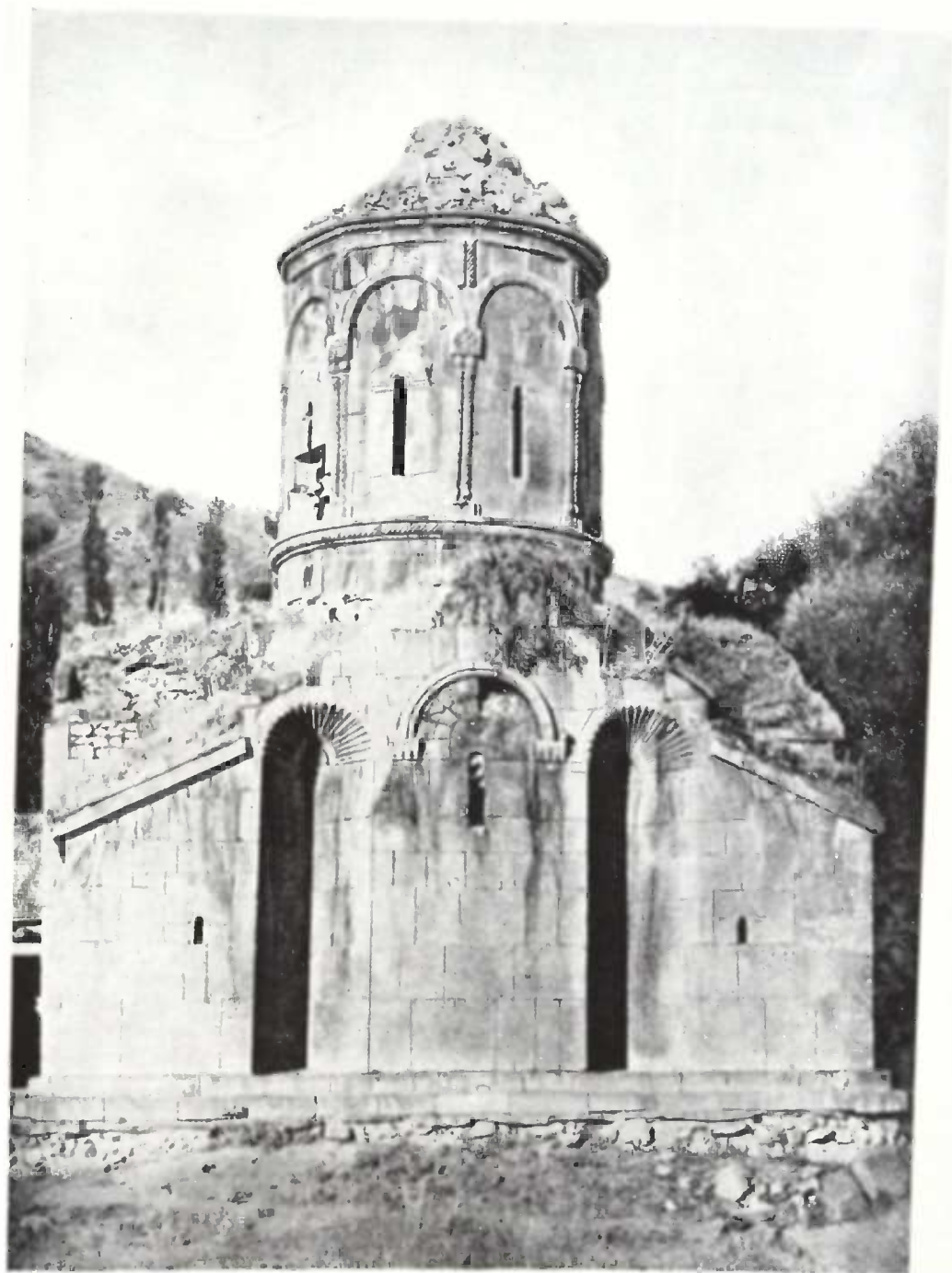
၁ ၂ ၁ ၂ ၈

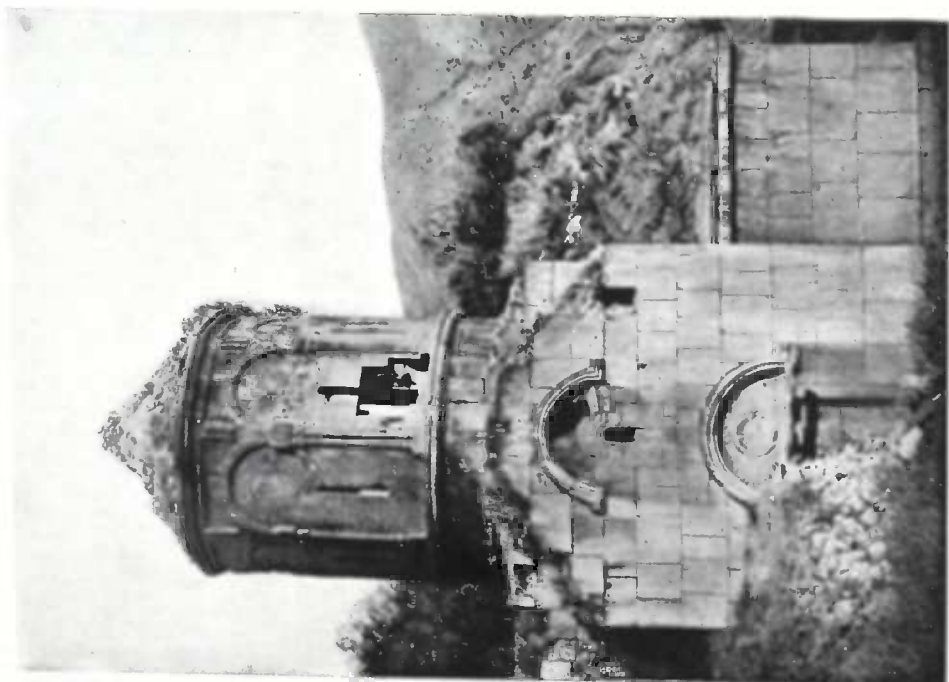
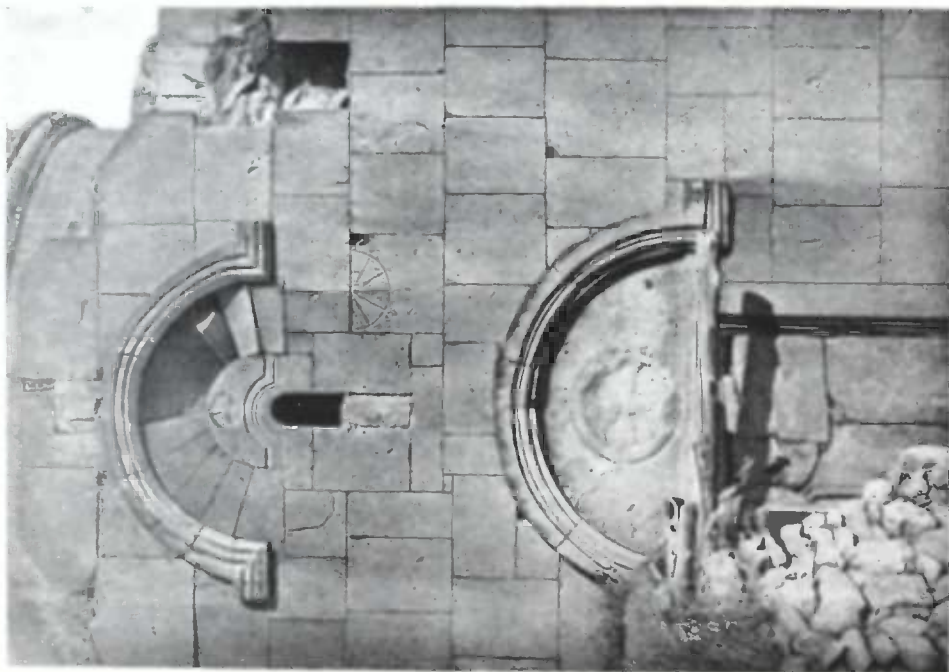

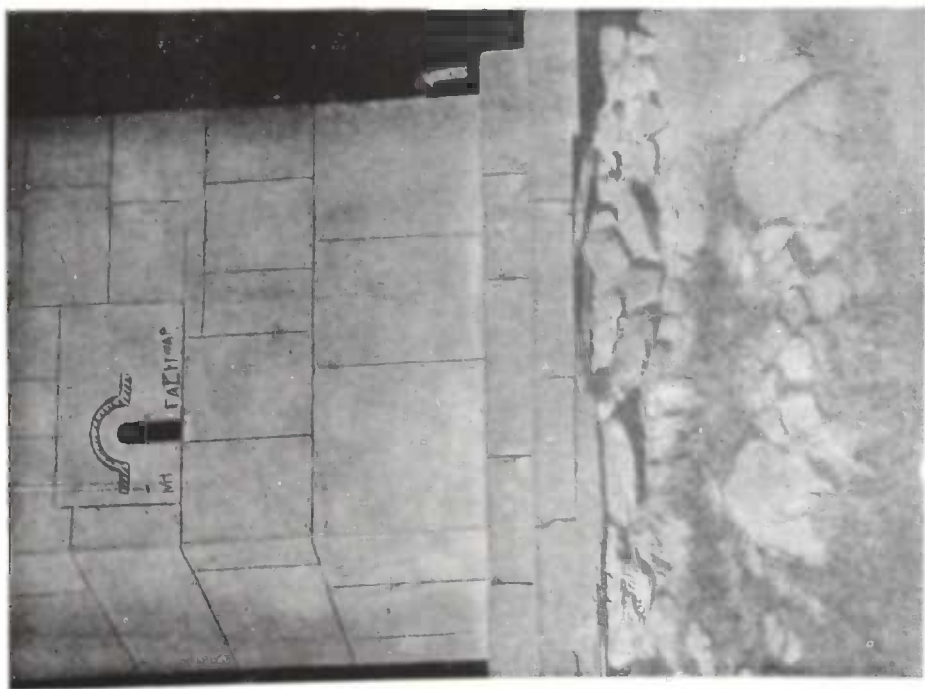
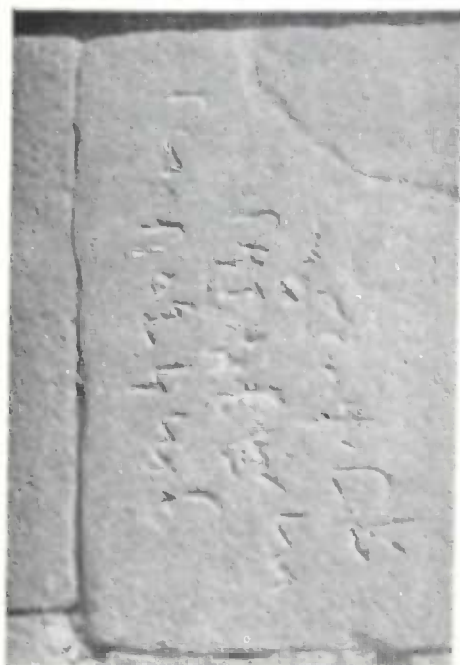

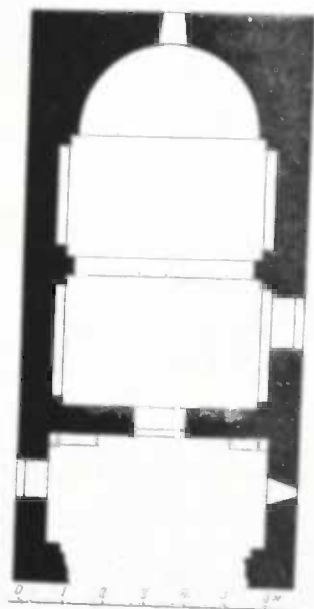
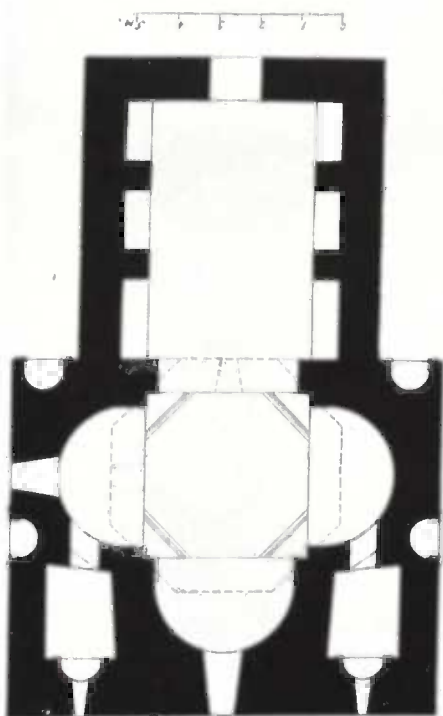
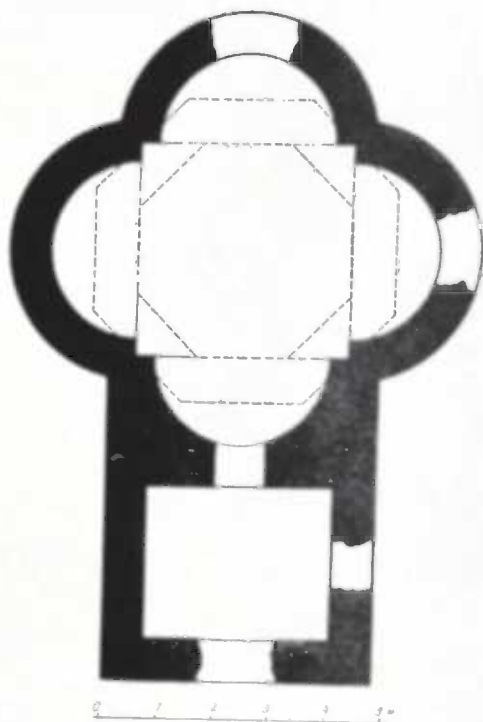
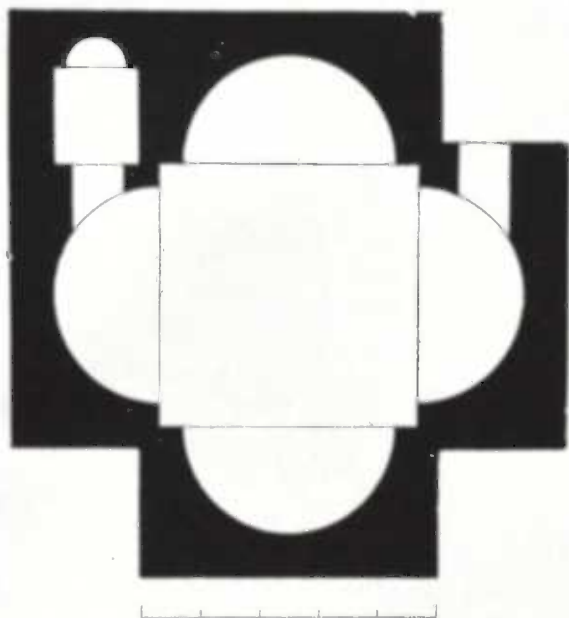

**ისი, სუბეჩი,
მულაჯილილისი, სოხთოროთი**

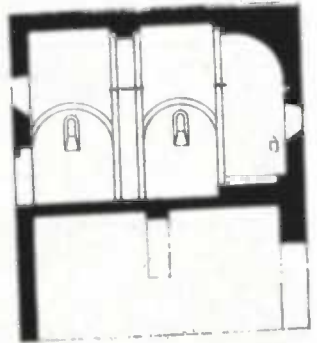
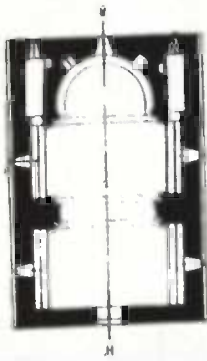
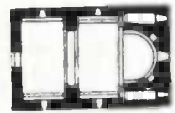
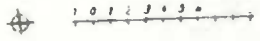
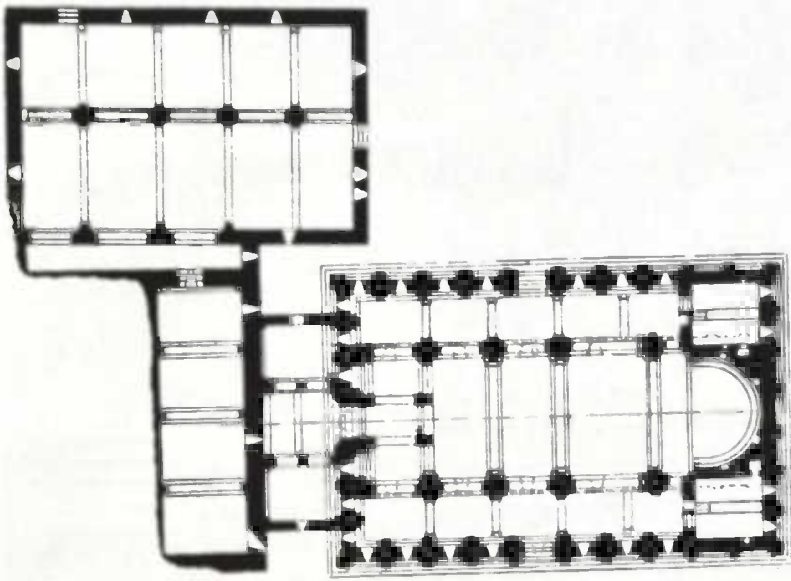

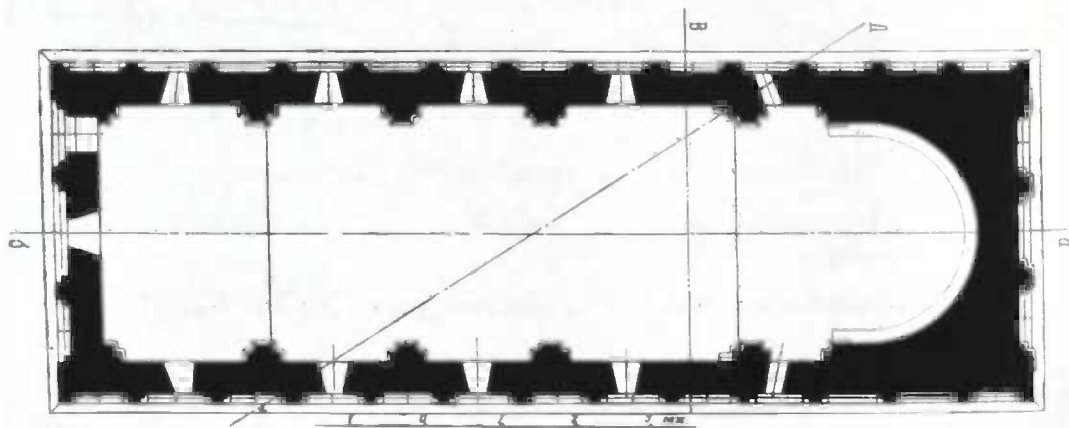
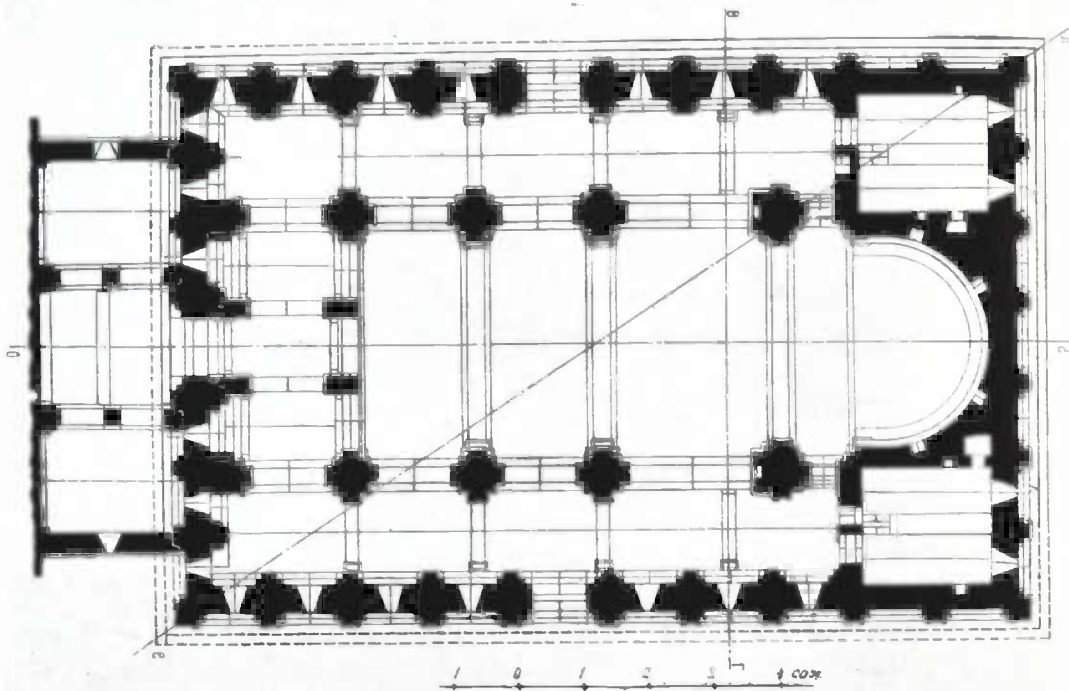

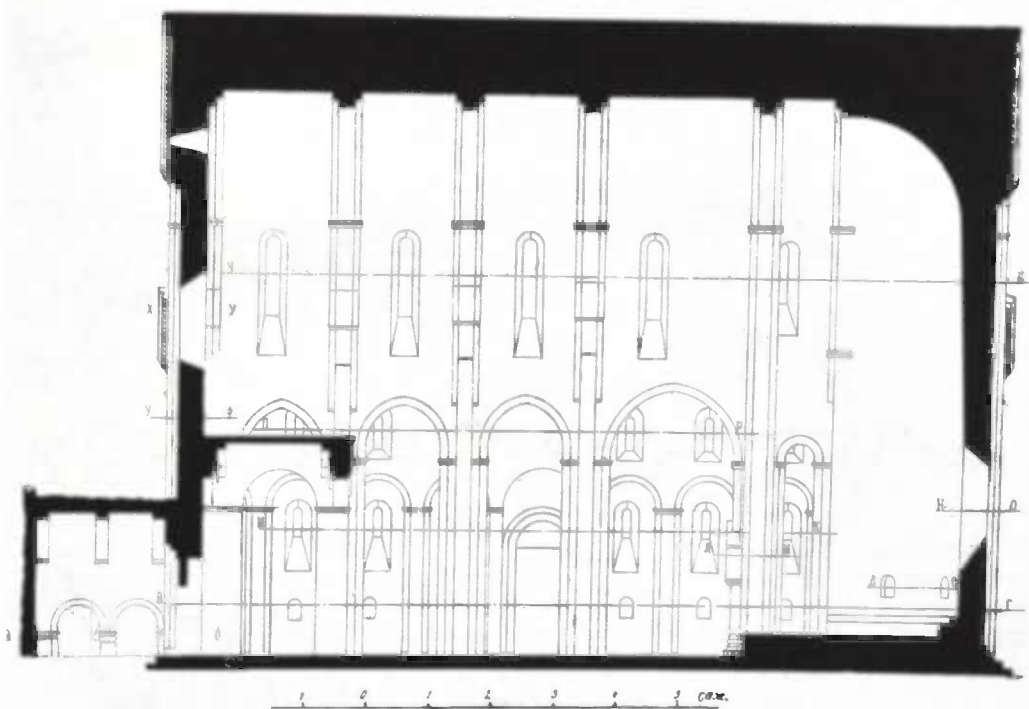
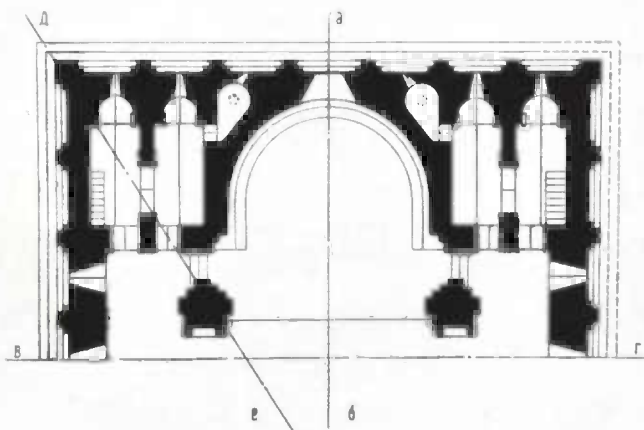
მ თ ს თ ა ე კ ლ ე ს ი ა

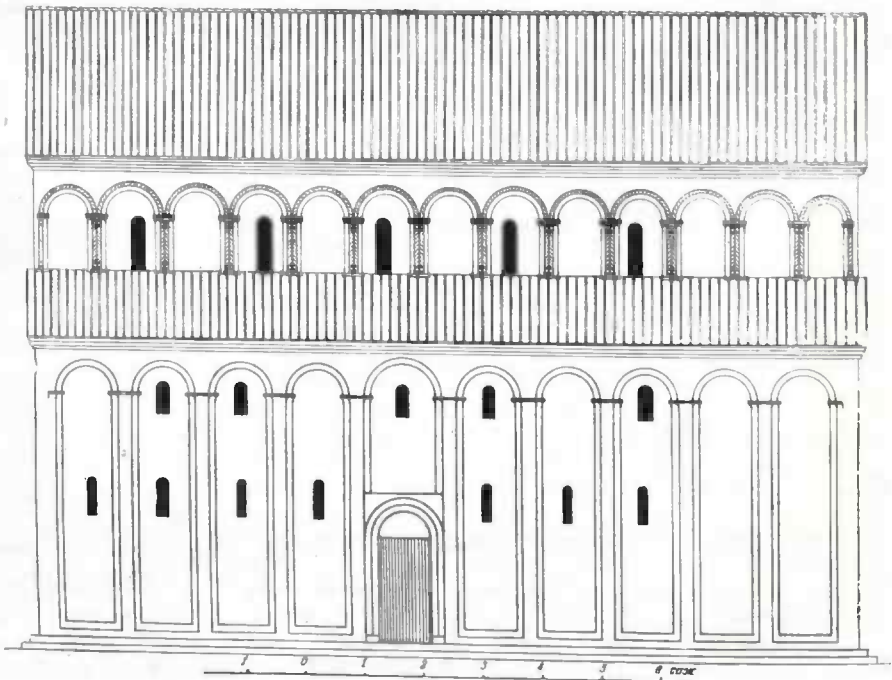
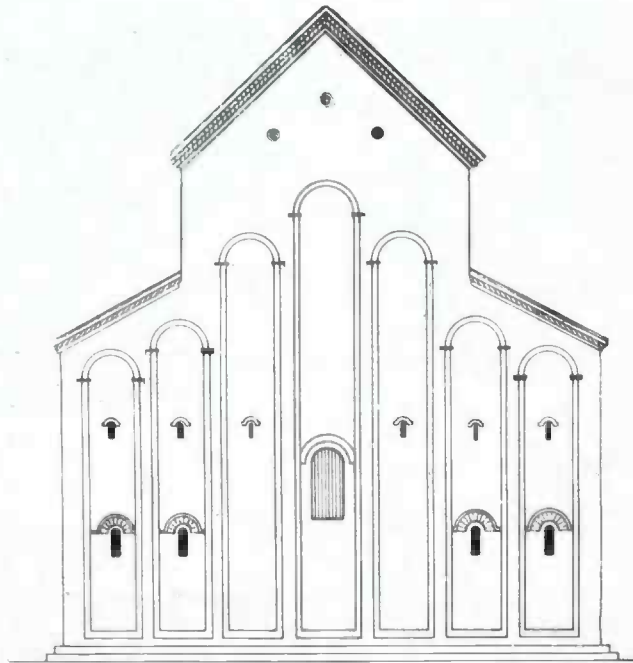

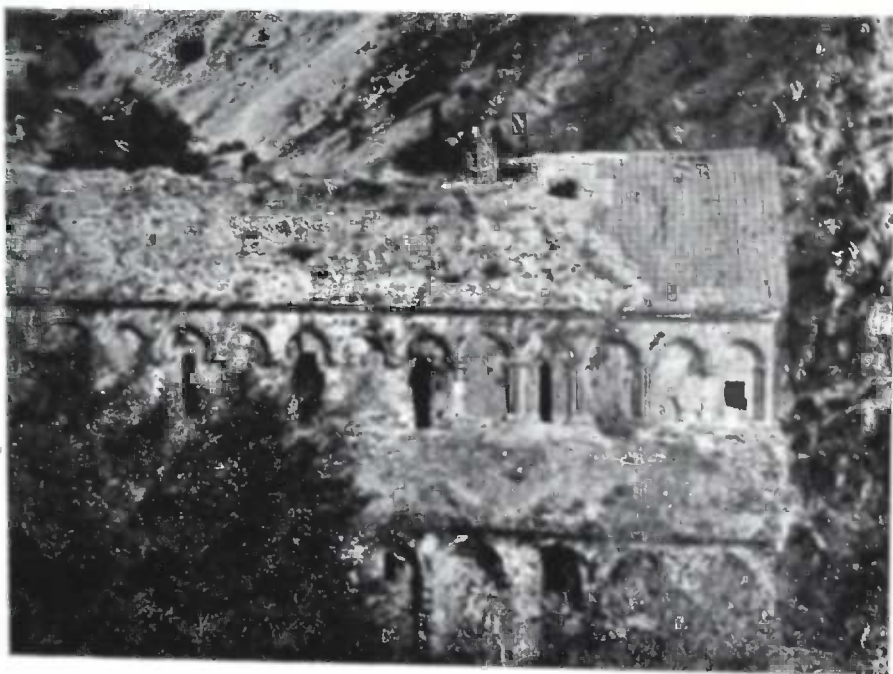

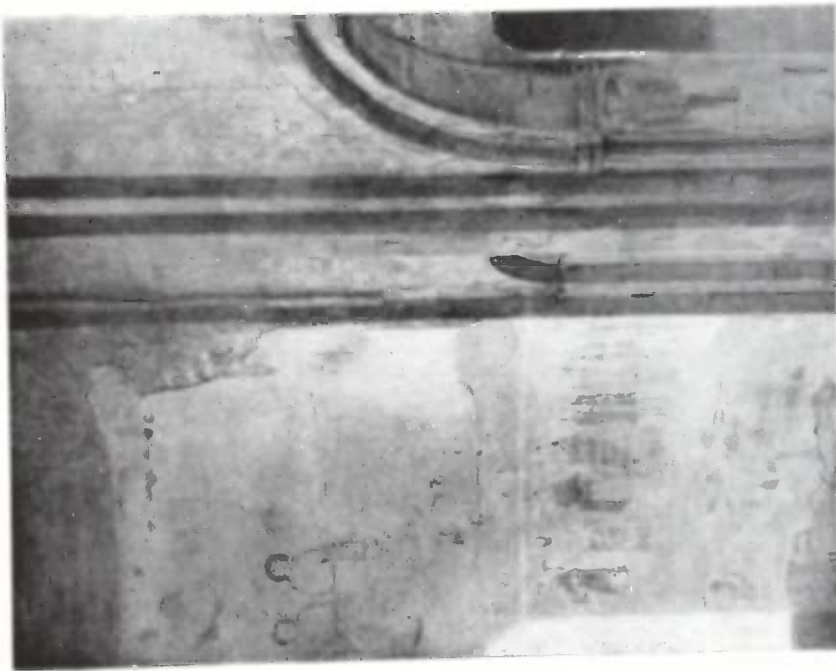

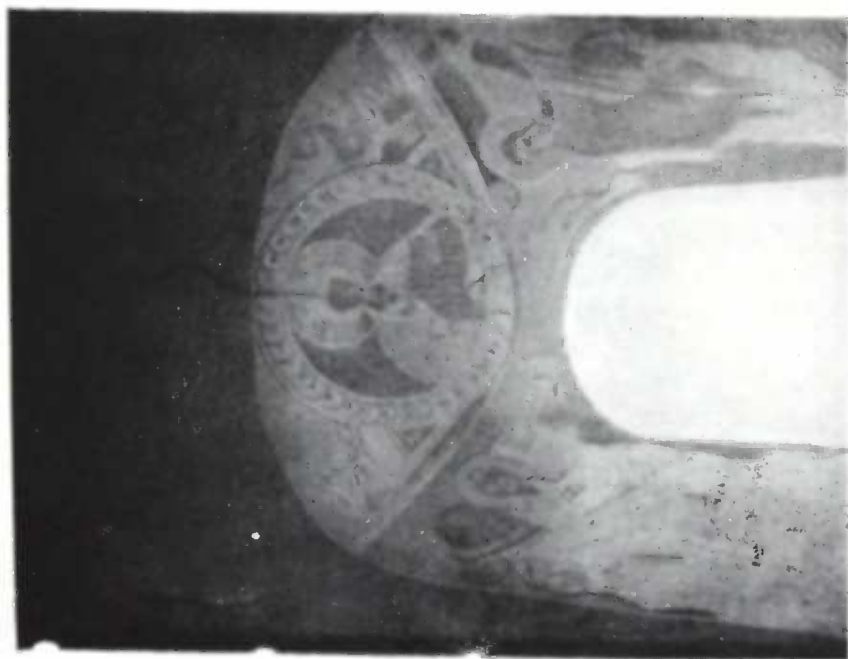

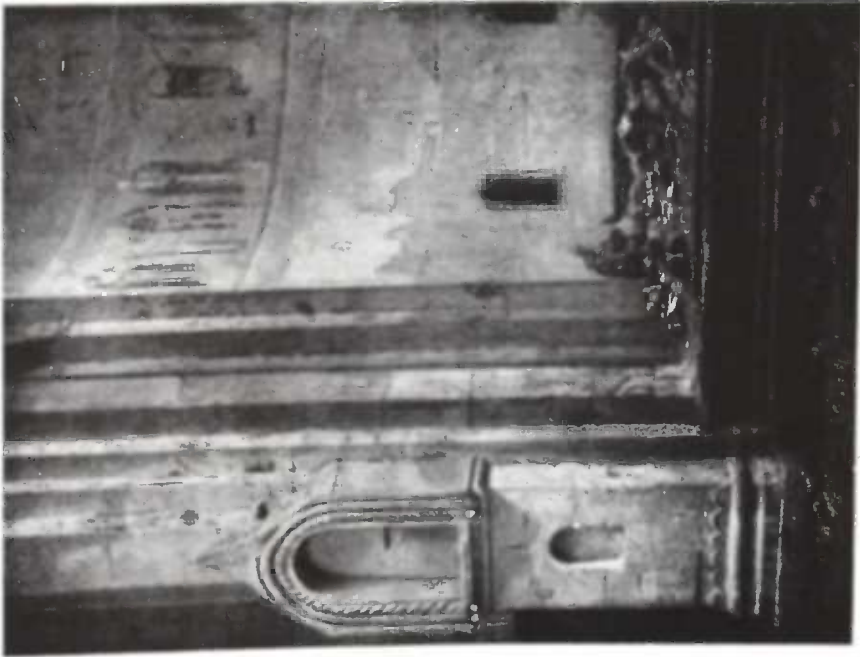

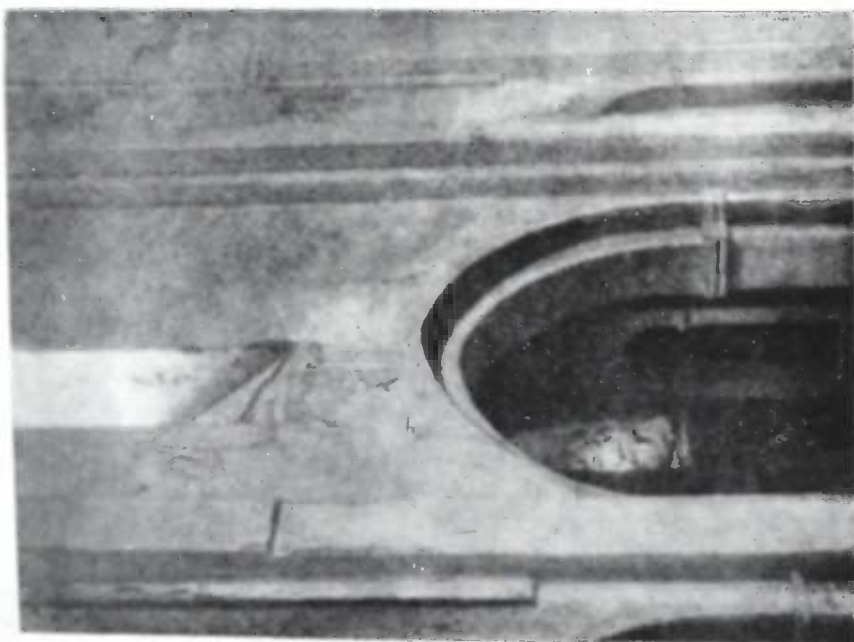
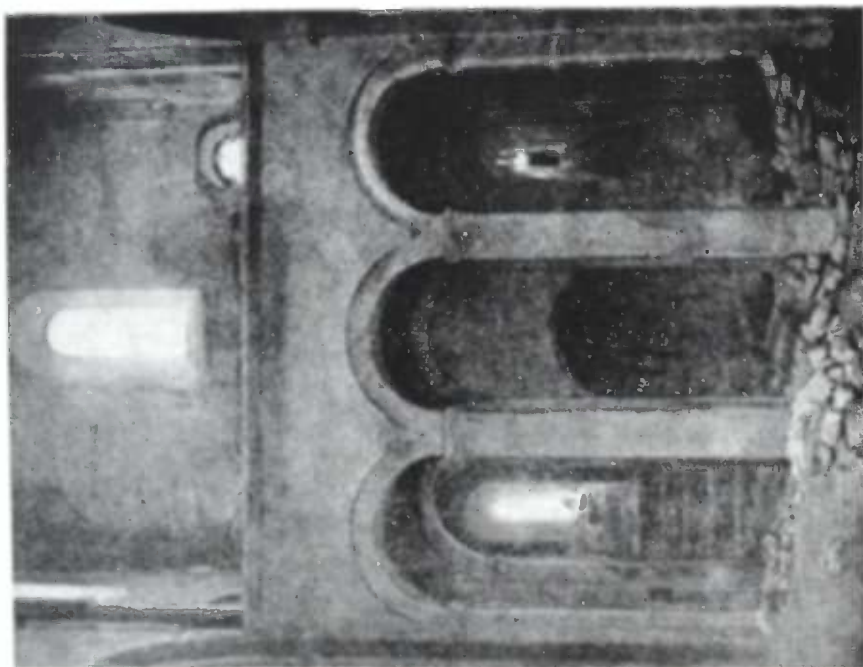

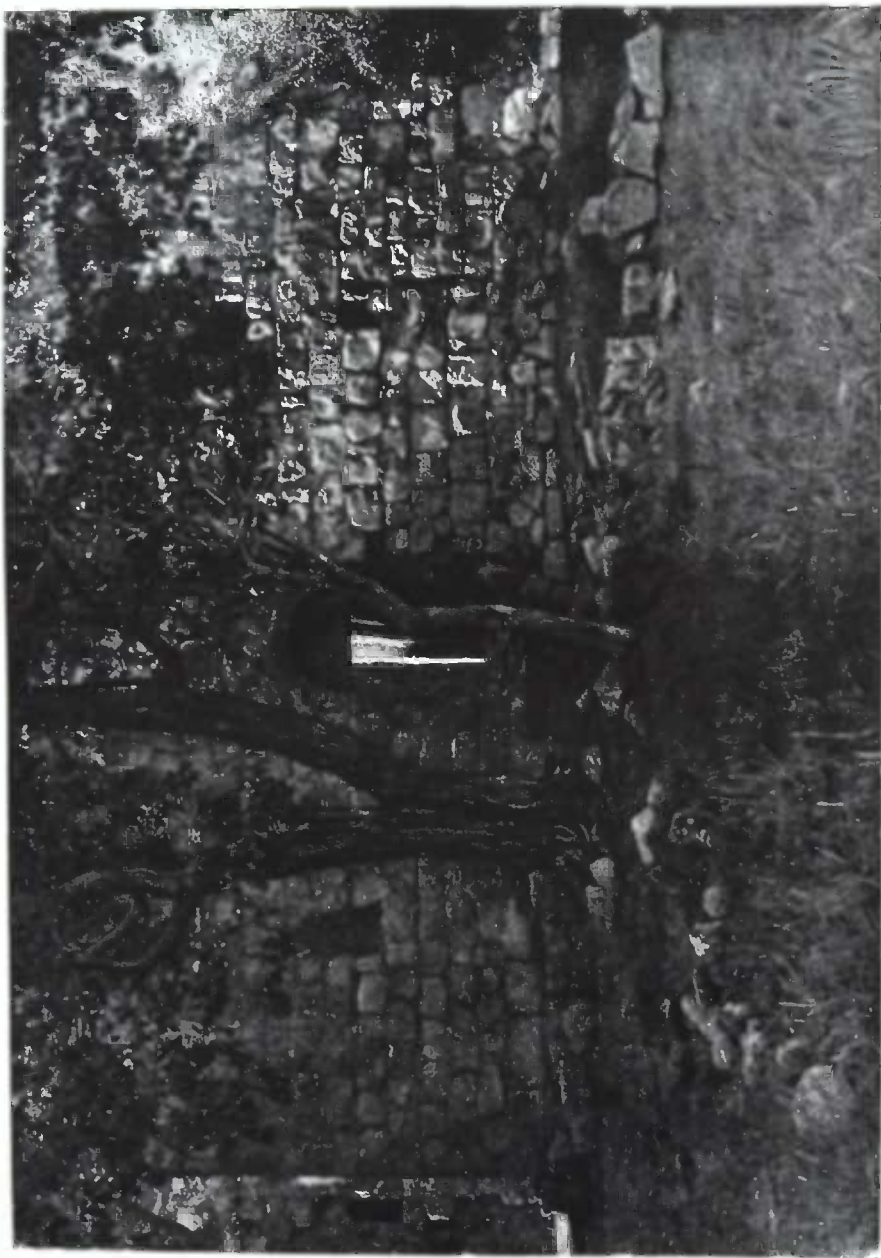

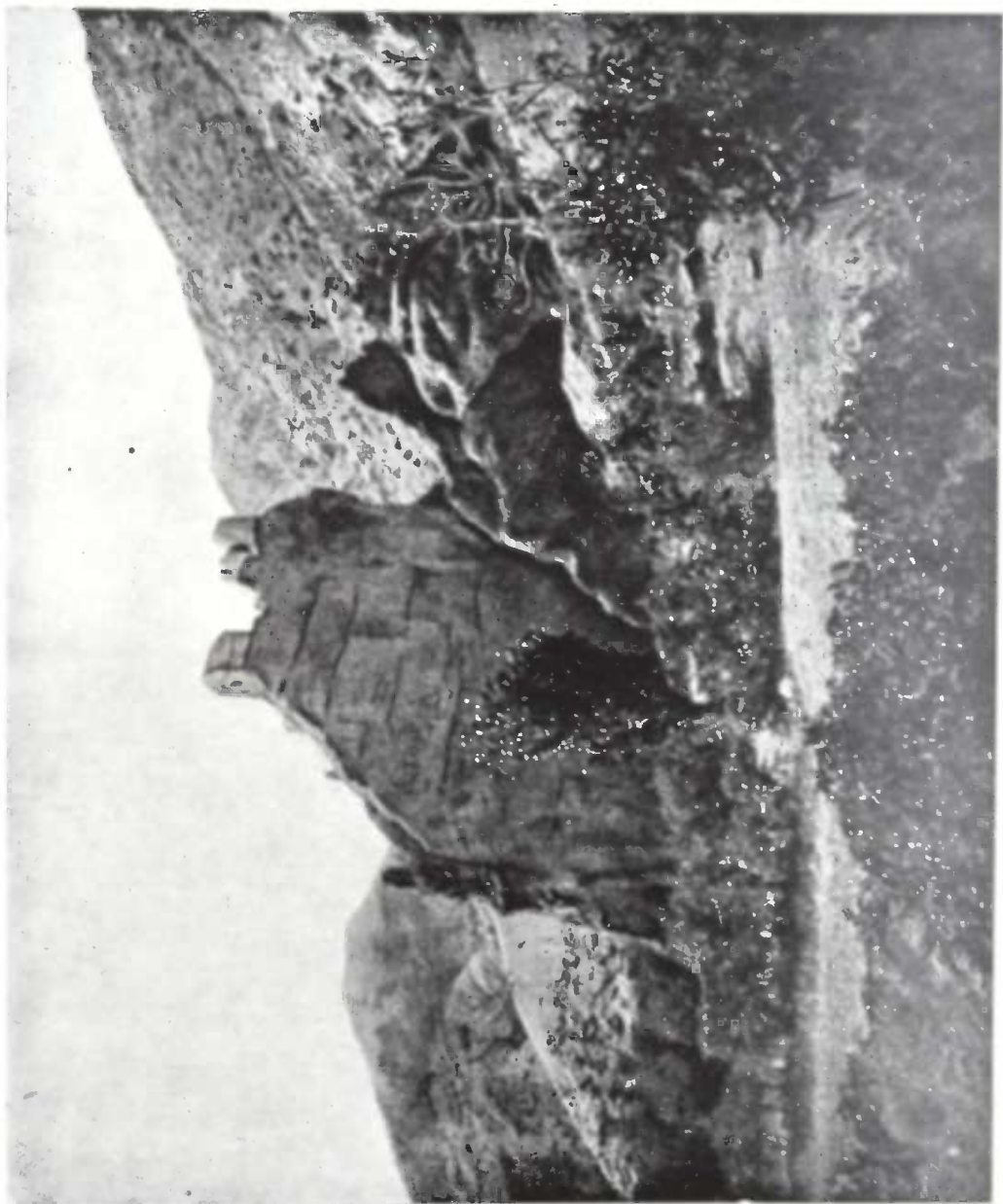

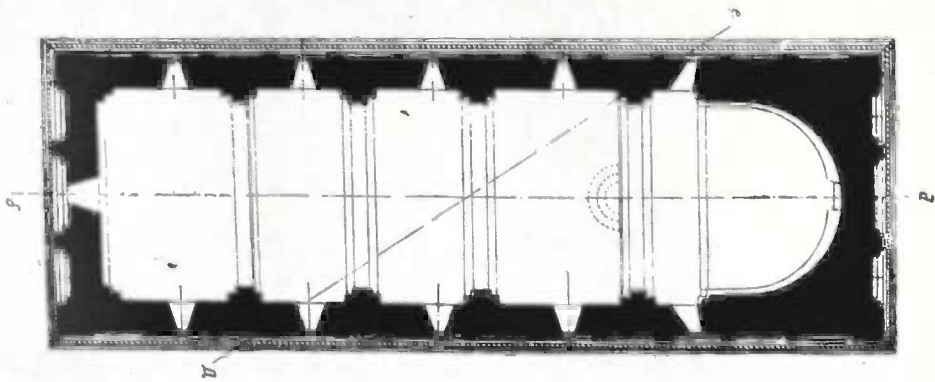
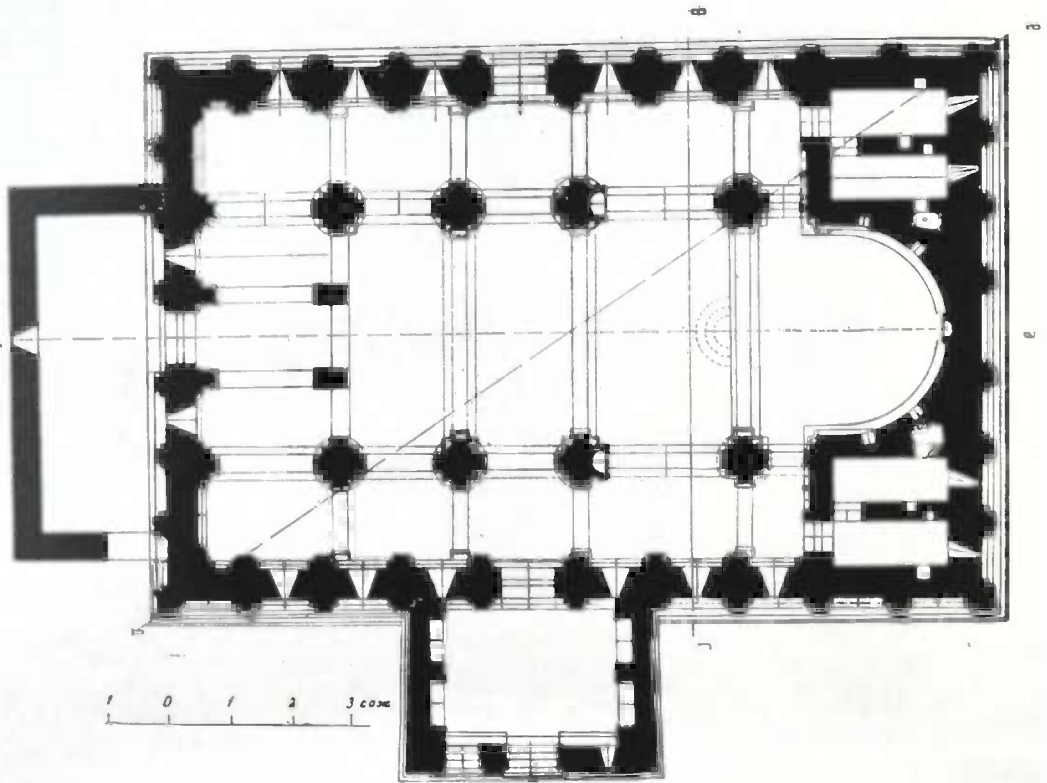

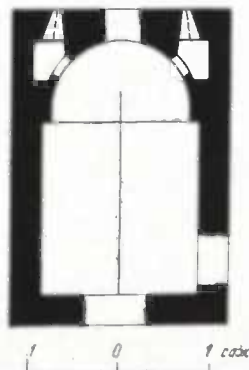
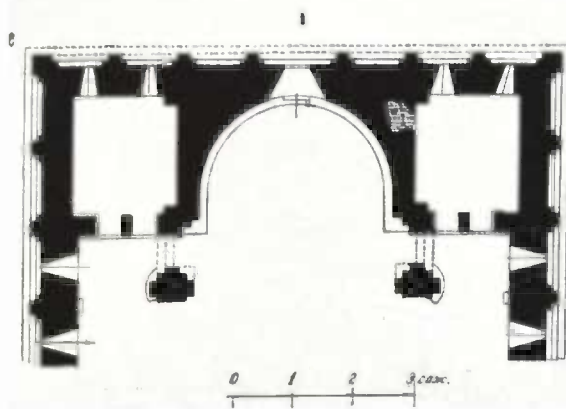
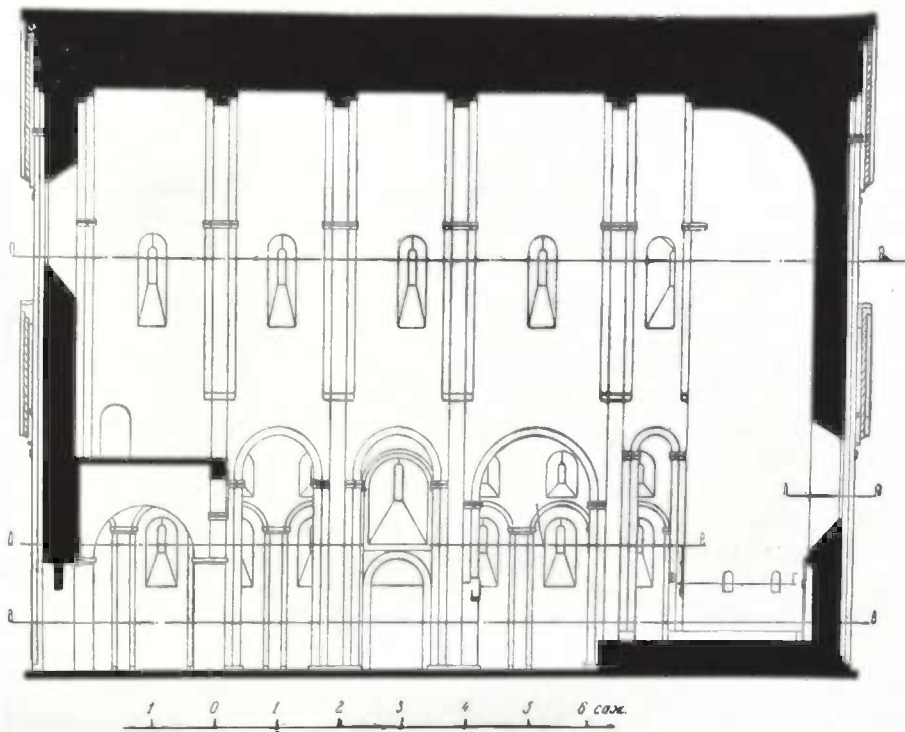

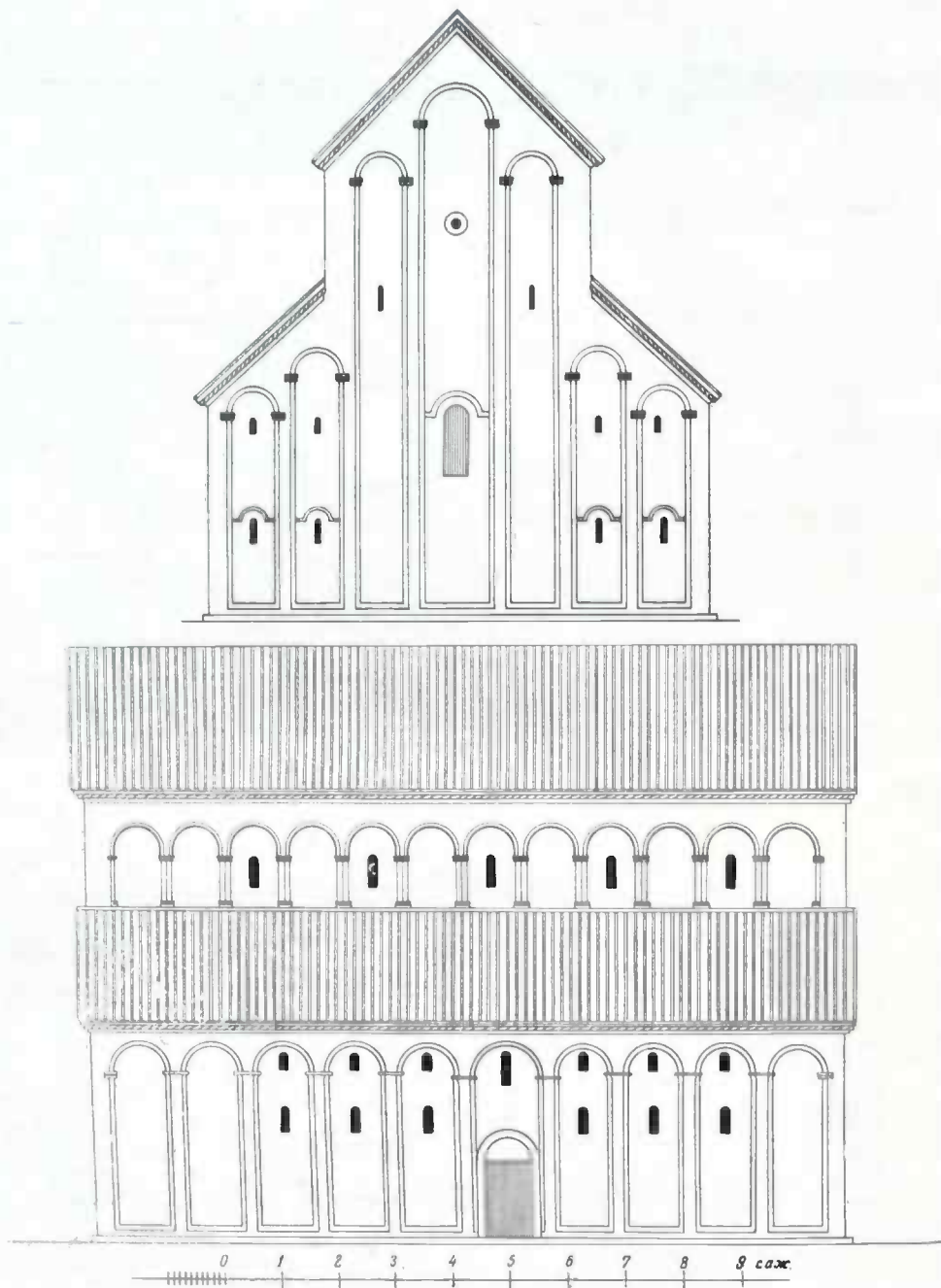

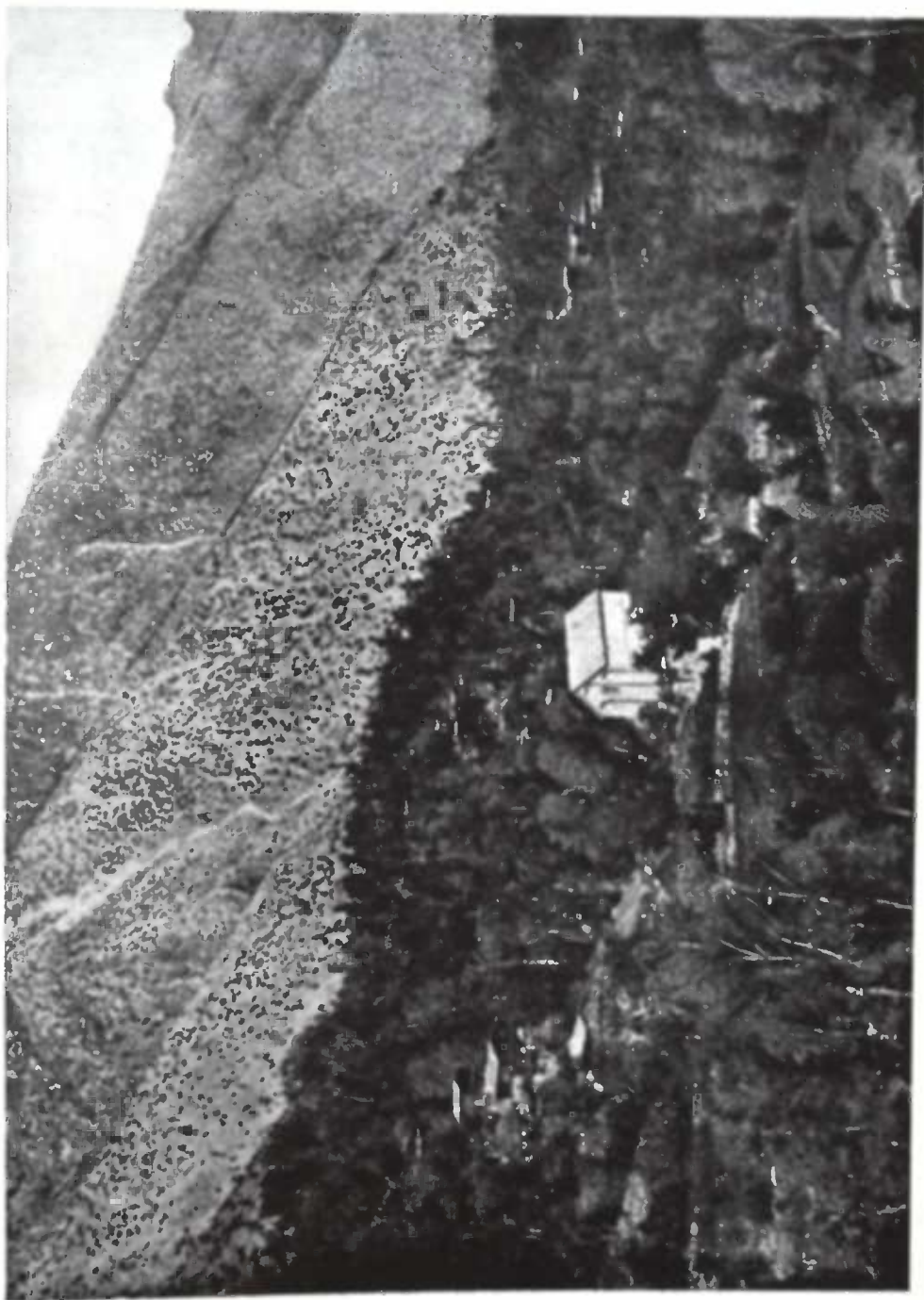
კ ე რ ბ ე მ ი

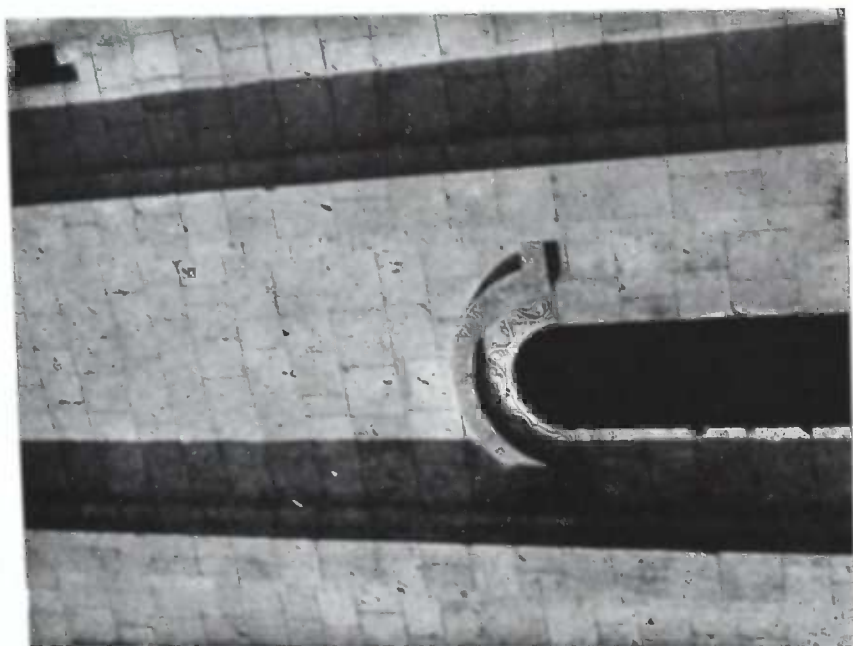
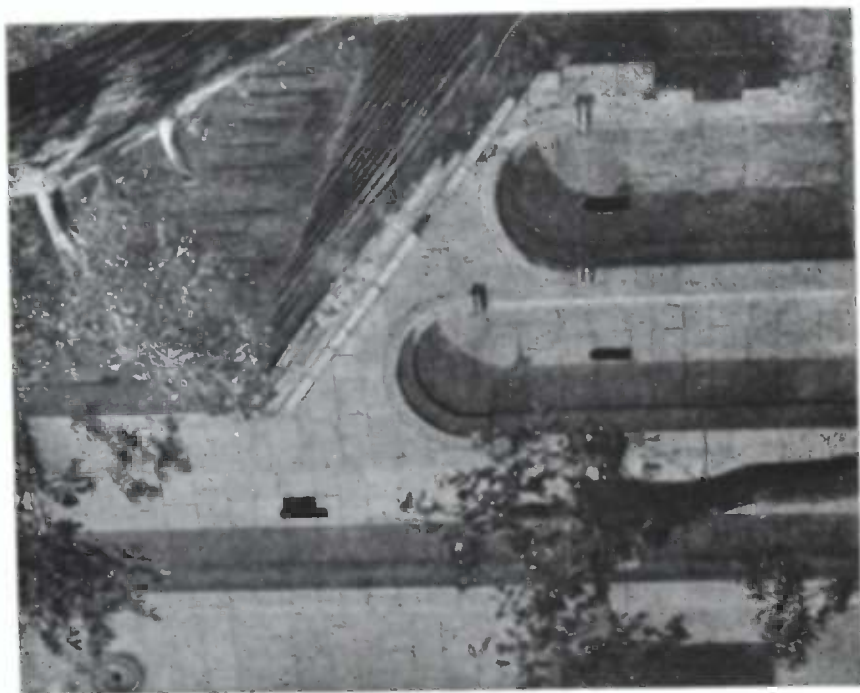

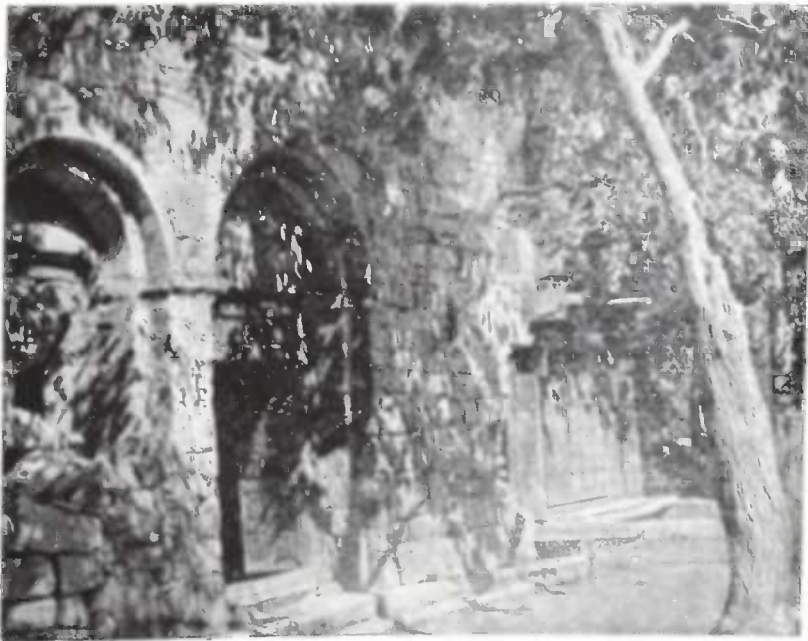
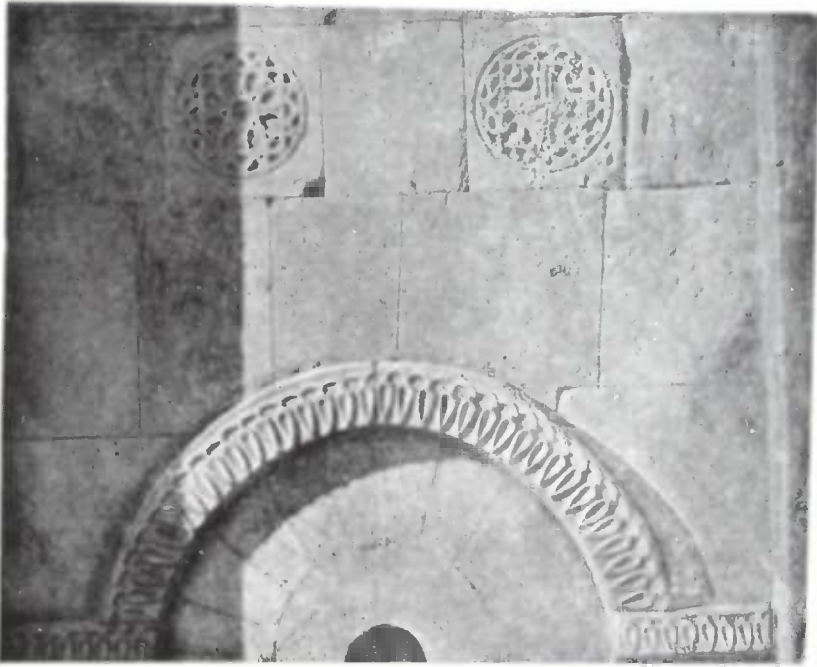

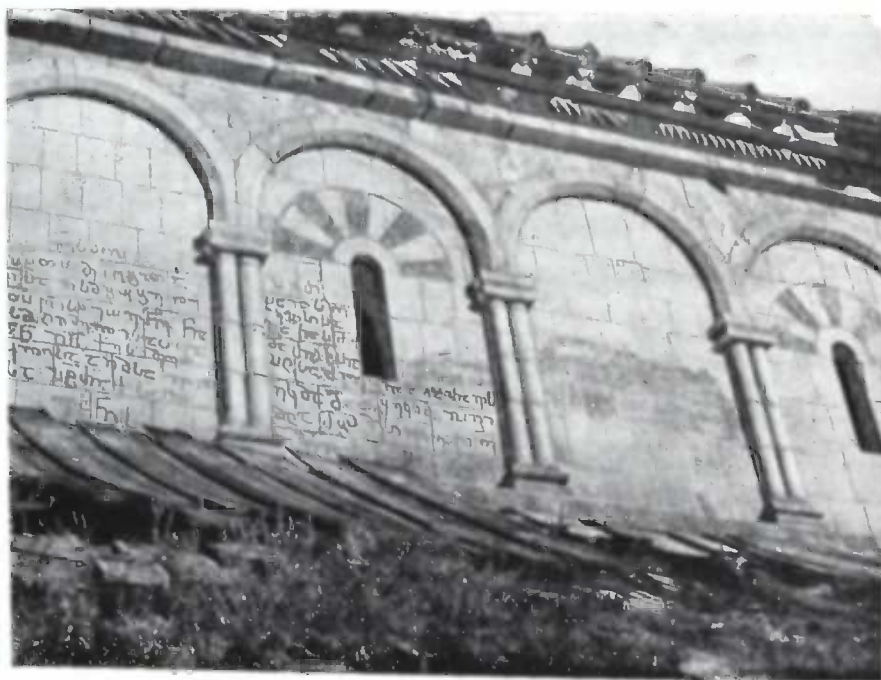

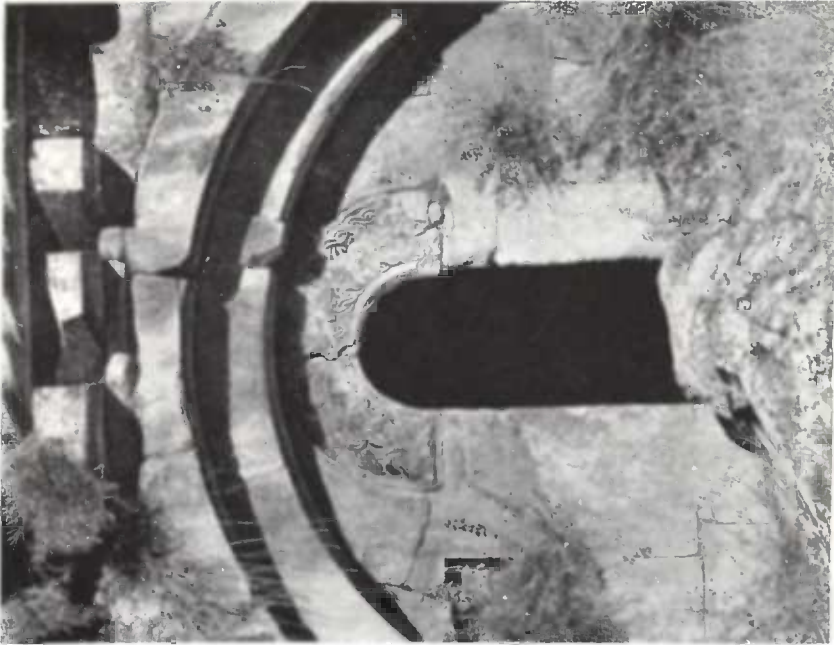
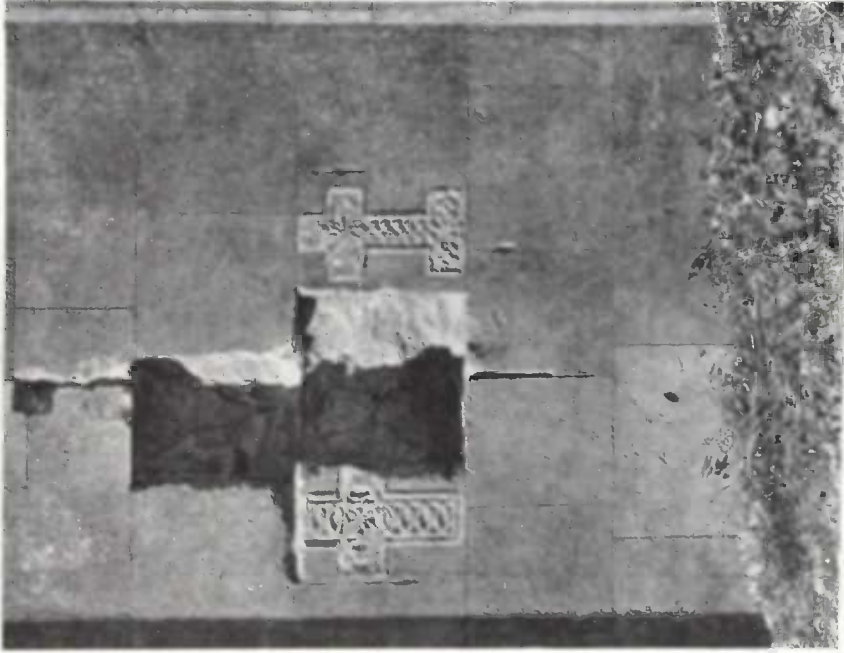

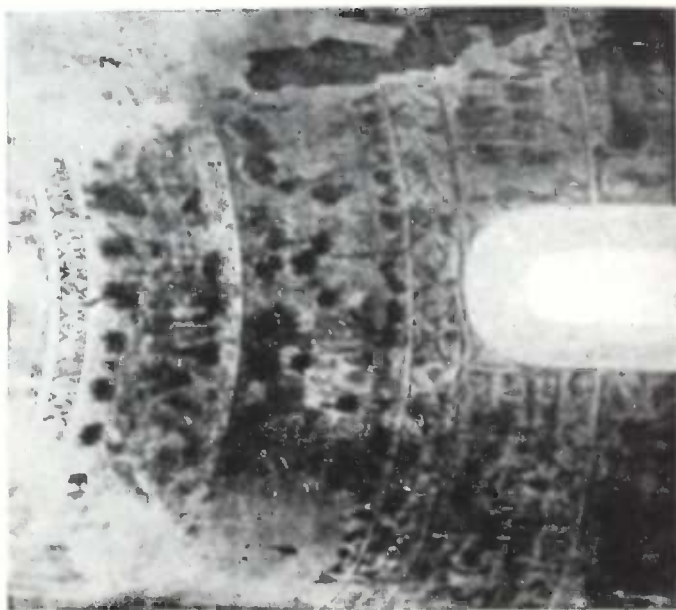
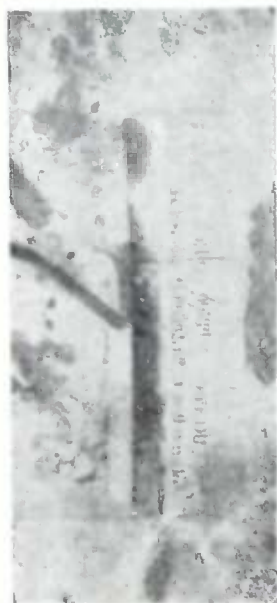

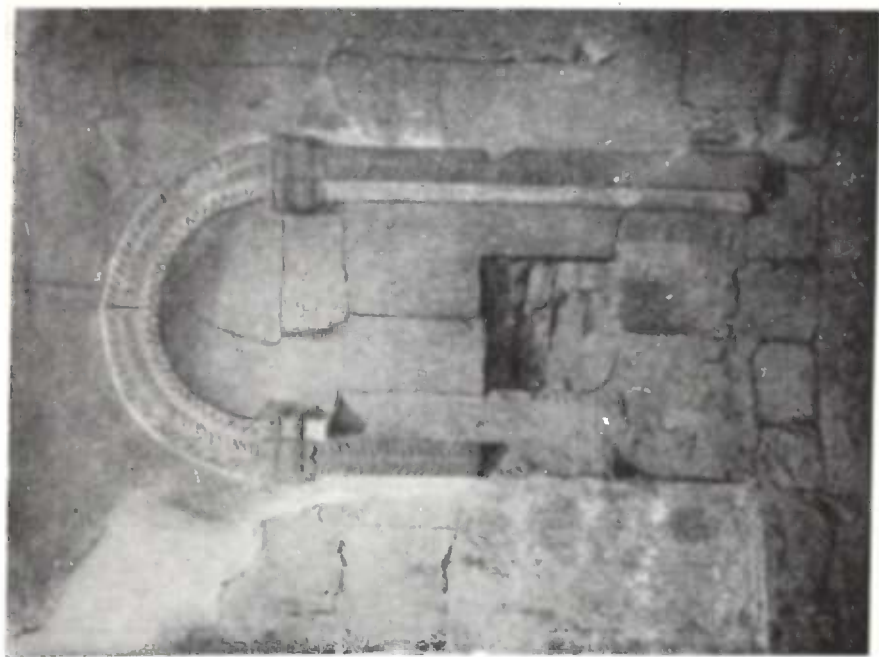

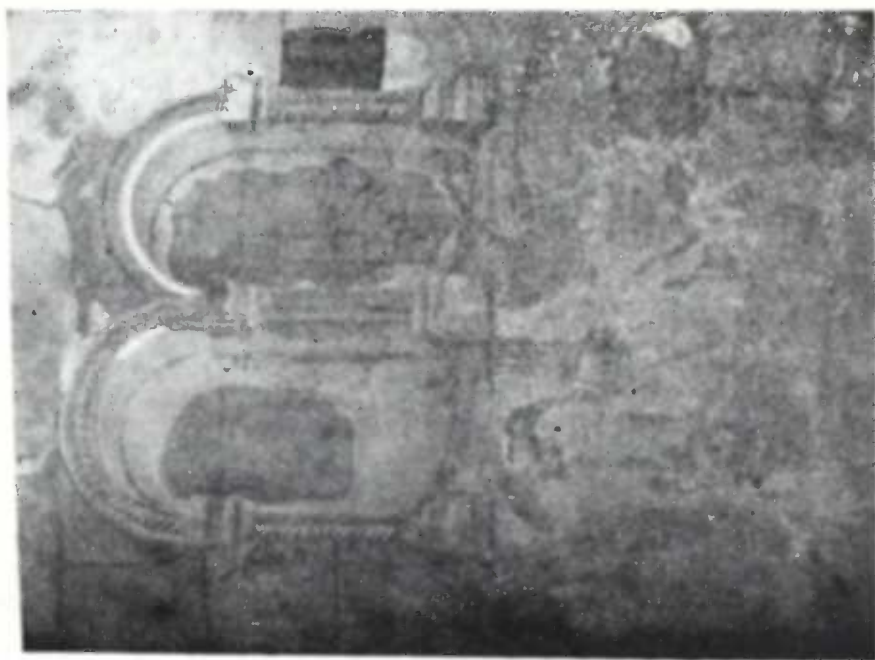

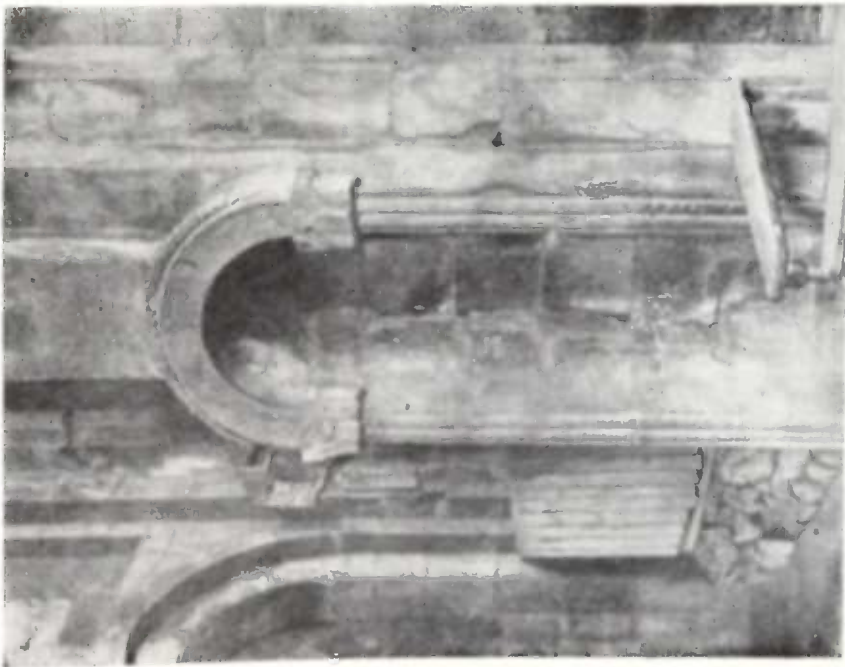
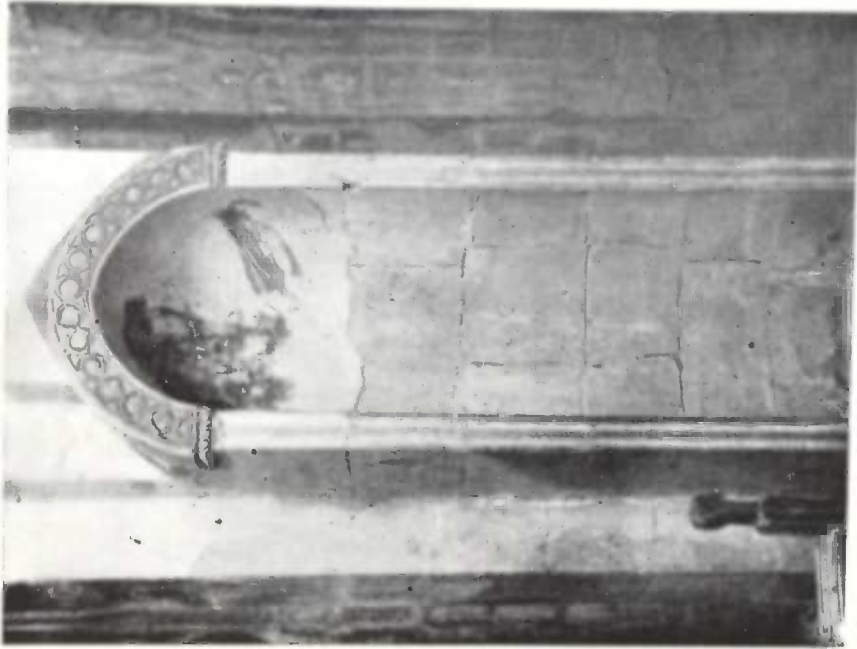

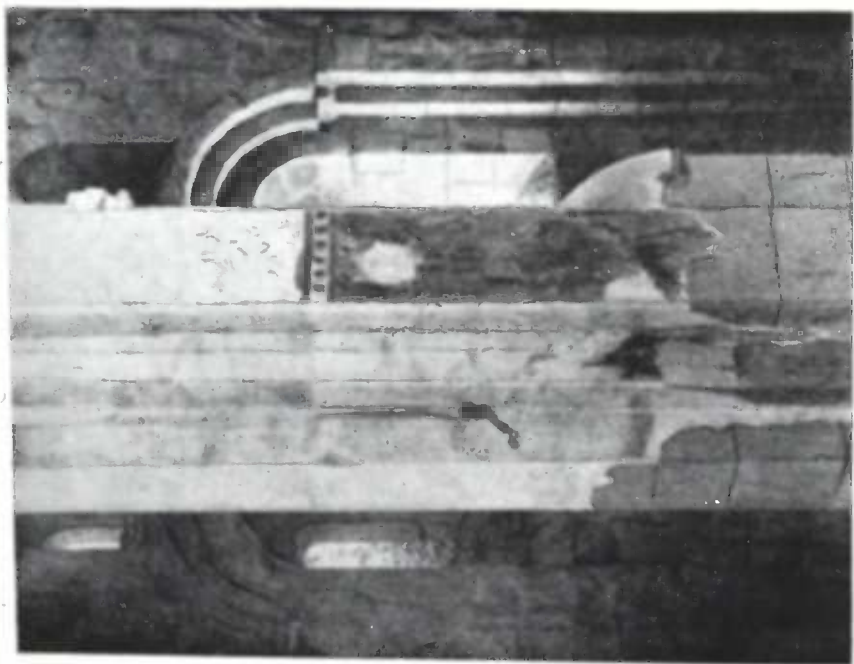
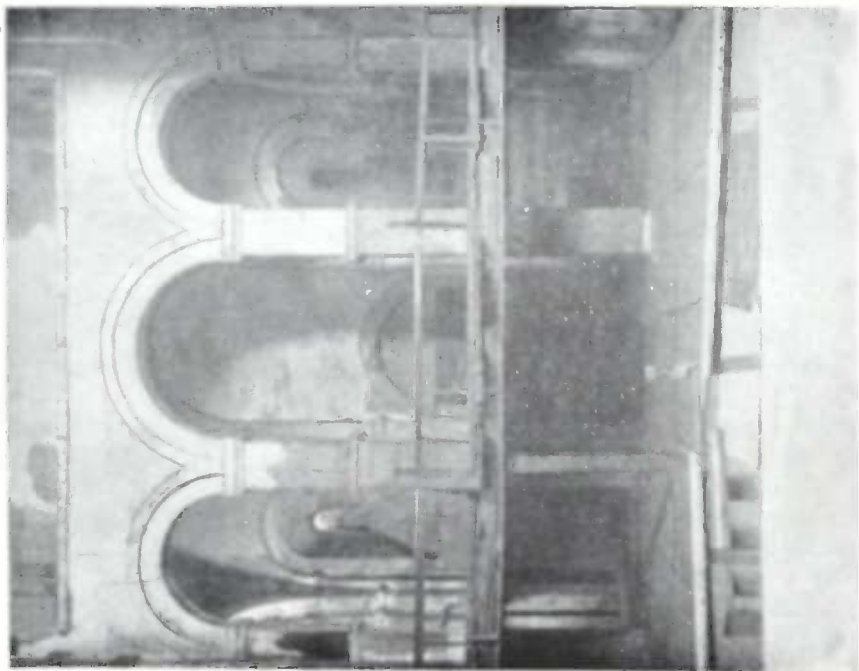

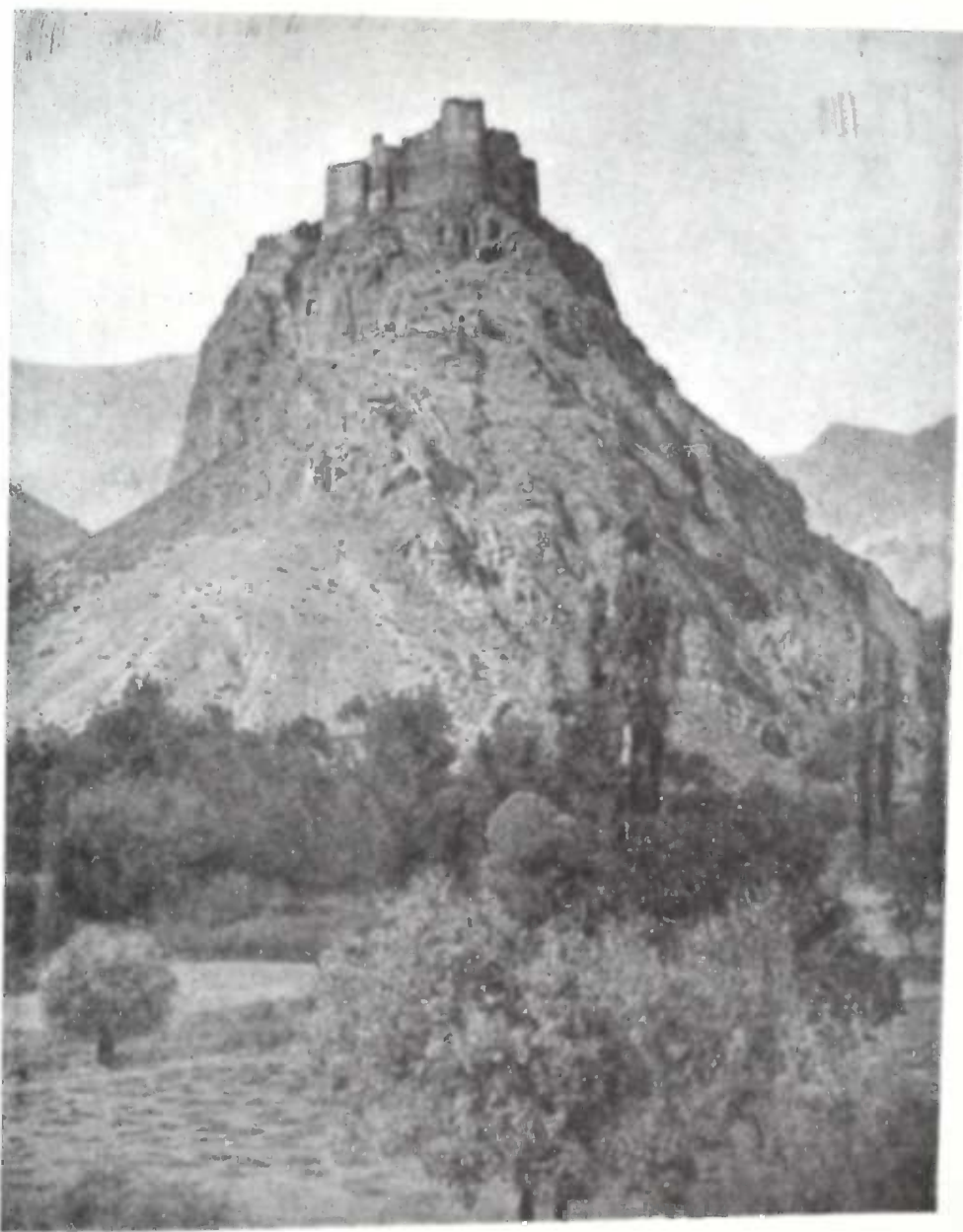

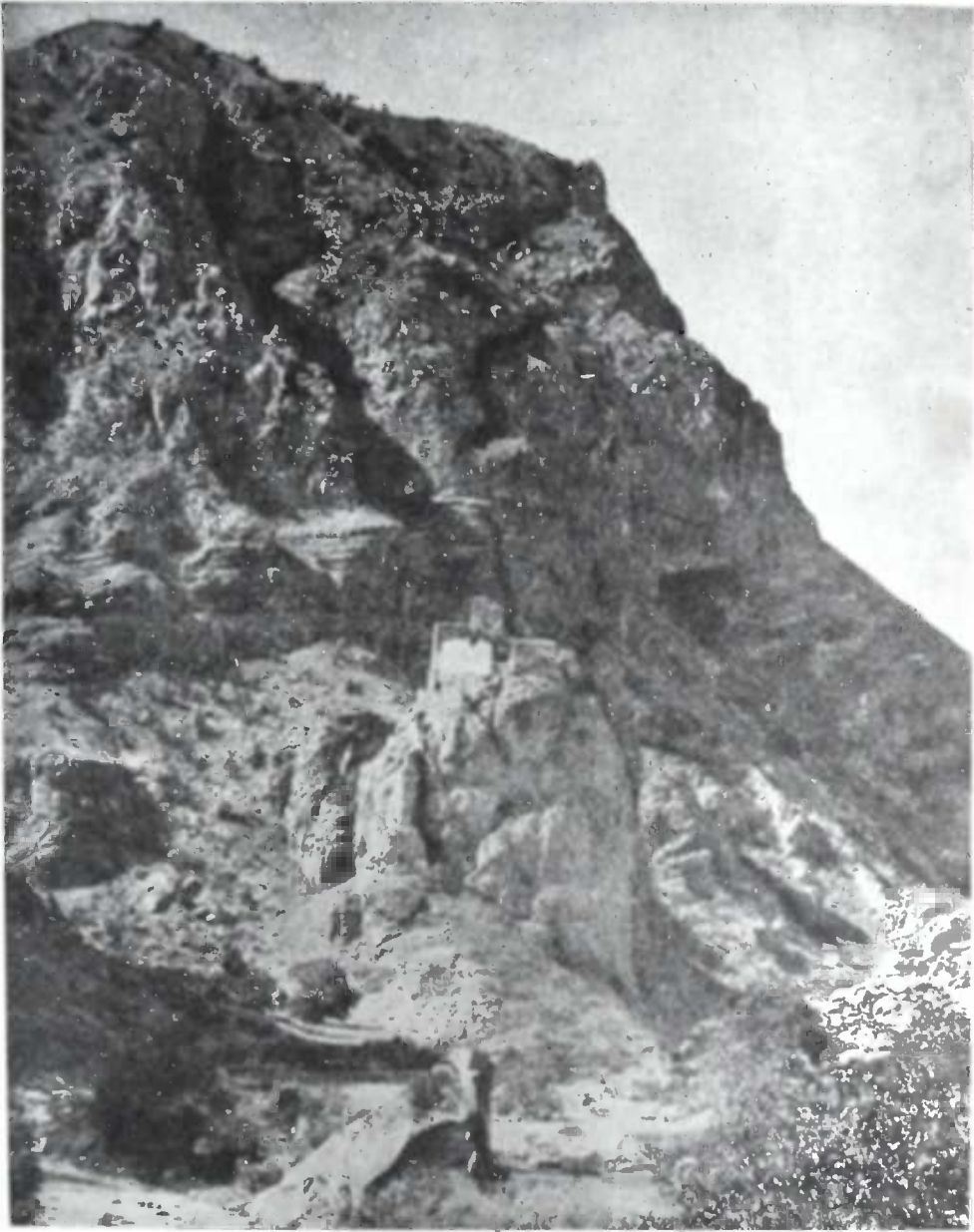

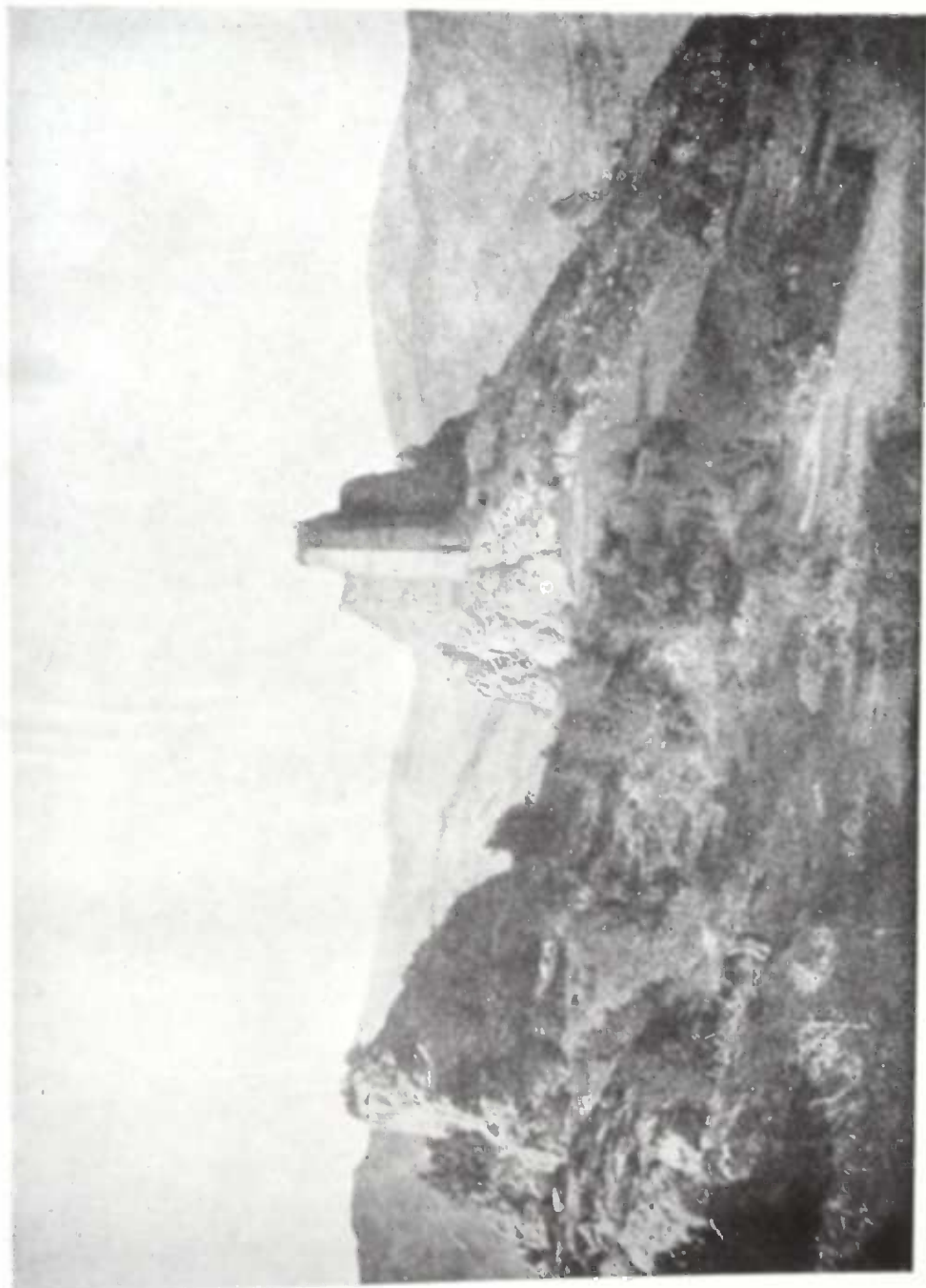
Յ Ո Ե Չ Չ Ծ Ո

Е. ТАКАЙШВИЛИ
АРХЕОЛОГИЧЕСКАЯ ЭКСПЕДИЦИЯ
1917 года
В ЮЖНЫЕ ПРОВИНЦИИ ГРУЗИИ

დაიბეჭდა საქართველოს სსრ მეცნიერებათა აკადემიის სარედ-საქამომც. საბჭოს დადგენილებით

გამომცემლობის რედაქტორი მ. სონღულაშვილი
მხატვარი გ. ნადირაძე
ტექნიკური ნ. ჯაფარიძე
კორექტორი ლ. გელოვანი

ტაბულები დაიბეჭდა ფოტოკინოგრაფიაში, პლენხანოვის პრ. № 50

გადაეცა წარმოებას 13.10.1959; ანაწილის ზომა 9×14; ხელმოწერილია დასაბეჭდად 2.6.1960; კალაღდის ზომა 60×92¹/₈; კალაღდის ფურცელი 17,5; საბეჭდი ფურცელი 35,0; საავტორო ფურცელი 32,89; საალ-რიცხვო-საგამომცემლო ფურცელი 33,15; შეკვეთა 1635; უფ 00410; ტირაჟი 2000 ფასი 25 მან.

საქართველოს სსრ მეცნიერებათა აკადემიის გამომცემლობის სტამბა, თბილისი, გ. ტაბიძის ქ. 3/5